

Verba iuvenium

Словото на младите

Брой 3

Годишник на Националната научна
конференция за студенти и докторанти

Пловдив, 2020

2021

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
„ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

Voices of the Young, Issue 3

Research Papers from The 22nd Graduate and PhD Student Academic
Conference, Plovdiv, 2020

© Красимира Чакърова, Татяна Ичевска – съставители, 2021

© Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2021

Всички права запазени

ISSN 2682-9460

Редакционен съвет:

Проф. д.ф.н. Елена Ю. Иванова –
Санктпетербургски държавен университет, Русия

Проф. д.ф.н. Иван Русков –
ПУ „Паисий Хилендарски“, България

Проф. д.ф.н. Галя Симеонова-Конах –
Познански университет „Адам Мицкевич“, Полша

Проф. д.ф.н. Диана Иванова –
ПУ „Паисий Хилендарски“, България

Проф. д.ф.н. Живка Колева-Златева –
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, България

Проф. д-р Михайло Пангич –
Белградски университет, Сърбия

Проф. д-р Красимира Алексова –
СУ „Св. Климент Охридски“, България

Проф. д-р Илияна Кръпова –
Венециански университет Ка' Фоскари, Италия

Проф. д-р Петя Осенова –
СУ „Св. Климент Охридски“, България

Проф. д-р Хюсеин Мевсим –
Анкарски университет, Турция

Доц. д-р Светлана Василева-Карагъзова –
Университет в Канзас, САЩ

Доц. д-р Христина Марку –
Тракийски университет „Демокрит“ в Комотини, Гърция

Доц. д-р Елена Крейчова –
Масариков университет в Бърно, Чехия

Редакционна колегия:

Доц. д.ф.н. Татяна Ичевска

Доц. д-р Дарина Дончева

Гл. ас. д-р Росица Декова

Гл. ас. д-р Соня Александрова

Гл. ас. д-р Здравко Дечев

Гл. ас. д-р Атанас Манчоров

Гл. ас. д-р Енчо Тилев

Технически редактори:

Д-р Десислава Димитрова

Докт. Диана Мъркова

Докт. Илия Точев

Докт. Радостина Колева

Докт. Славя Горанова

(Лингвистичен клуб в ПУ „Паисий Хилендарски“)

Оформление на корицата:

Катерина Обретенова

Главен редактор:

Доц. д-р Красимира Чакърова

Editorial advisory board:

Prof. Elena Ivanova, D.Sc. -

Saint Petersburg State University, Russia

Prof. Ivan Ruskov, D.Sc. -

Plovdiv University "Paisii Hilendarski", Bulgaria

Prof. Galia Simeonowa-Konach, D.Sc. -

Adam Mickiewicz University of Poznan, Poland

Prof. Diana Ivanova, D.Sc. -

Plovdiv University "Paisii Hilendarski", Bulgaria

Prof. Zhivka Koleva-Zlateva, D.Sc. -

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

Prof. Mihailo Pantić, PhD -

University of Belgrade, Serbia

Prof. Krasimira Aleksova, PhD -

Sofia University "St. Kliment Ohridski", Bulgaria

Prof. Iliana Krapova, PhD -

Ca' Foscari University of Venice, Italy

Prof. Petya Osenova, PhD -

Sofia University "St. Kliment Ohridski", Bulgaria

Prof. Hüseyin Mevsim, PhD -

Ankara University, Turkey

Assoc. Prof. Svetlana Vassileva-Karagyozeva, PhD -

University of Kansas, USA

Assoc. Prof. Christina Markou, PhD -

Democritus University of Thrace, Komotini, Greece

Assoc. Prof. Elena Krejčová, PhD -

Masaryk University, Brno, Czech Republic

Managing editors:

Assoc. Prof. Tatyana Ichevska, D.Sc.

Assoc. Prof. Darina Doncheva, PhD

Senior Assist. Prof. Rositsa Dekova, PhD

Senior Assist. Prof. Sonya Aleksandrova, PhD

Senior Assist. Prof. Zdravko Dechev, PhD

Senior Assist. Prof. Atanas Manchorov, PhD

Senior Assist. Prof. Encho Tilev, PhD

Technical editors:

Desislava Dimitrova, PhD

Diana Markova, PhD student

Iliya Tochev, PhD student

Radostina Koleva, PhD student

Slaveyah Goranova, PhD student

(Linguistic Club “Prof. Boris Simeonov”, Plovdiv University
“Paisii Hilendarski”)

Cover design:

Katerina Obretenova

Editor-in-chief:

Assoc. Prof. Krasimira Chakarova, PhD

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	15
ЕЗИКОЗНАНИЕ	17
СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ НА -иѣ В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД НА ОГЛАСИТЕЛНИТЕ СЛОВА НА СВЕТИ КИРИЛ ЙЕРУСАЛИМСКИ (ГИМ. СИН. 478).....	19
<i>Гергана Георгиева</i>	
ТРИ ОЛОВНИ АМУЛЕТА ОТ ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО	31
<i>Величка Илиева</i>	
КЪМ ВЪПРОСА ЗА ФОРМАНТИТЕ, С КОИТО СЕ ОБРАЗУВА Т.НАР. СЕГАШНО СТРАДАТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК	45
<i>Диана Мъркова</i>	
ГРАМАТИЧНАТА МОРФЕМА -X/-Ш- В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК (ИСТОРИЧЕСКИ БЕЛЕЖКИ).....	58
<i>Васил Стаменов</i>	
СИНТАКТИЧНИ И СЕМАНТИЧНИ СПЕЦИФИКИ В УПОТРЕБАТА НА ПАСИВ В ИЗКАЗВАНИЯ НА ДЕЦА В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ (3 – 6 г.).....	74
<i>Марина Димитрова</i>	
УЧТИВОСТТА В БЪЛГАРСКОТО РЕЧЕВО ОБЩУВАНЕ	85
<i>Стефка Александрова</i>	
МАНИПУЛАТИВНИЯТ АСПЕКТ НА КОГНИТИВНИТЕ МЕТАФОРИ В СЪВРЕМЕННИТЕ БЪЛГАРСКИ ПОЛИТИЧЕСКИ РЕЧИ.....	93
<i>Жанета Андреева</i>	
ПОЗИТИВНАТА КЛАСНА СТАЯ В ПОМОЩ НА КЛЮЧОВАТА КОМПЕТЕНТНОСТ „УМЕНИЯ ЗА УЧЕНЕ“ ПРИ ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК И ЛИТЕРАТУРА В VI КЛАС	105
<i>Наталия Мацева</i>	

ФРАГМЕНТИ ОТ ЕЗИКОВАТА КАРТИНА НА ЕДИН ВИД ПРЕСТЪПЛЕНИЕ В БЪЛГАРСКИЯ И ПОЛСКИЯ ЕЗИК	118
<i>Радослава Колева</i>	
ОТРИЦАТЕЛНИТЕ ЧЕРТИ НА ХАРАКТЕРА, ОТРАЗЕНИ В ОТГЛАГОЛНИТЕ ДЕРИВАТИ В ТУРСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК	131
<i>Сема Куцарова</i>	
ИГРОСЛОВИЕТО КАТО СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЕН МЕТОД В БЪЛГАРСКИЯ И В ГРЪЦКИЯ МЛАДЕЖКИ СЛЕНГ	152
<i>Симеон Михалков</i>	
THE APPLICATION OF DOMESTICATION AND FOREIGNIZATION TRANSLATION STRATEGIES IN BULGARIAN–ENGLISH TRANSLATIONS OF IVAN VAZOV’S <i>EPIC OF THE FORGOTTEN</i>	166
<i>Yuliyana Zhelyazkova</i>	
ОД ФЕРДИНАНДА ДЕ СОСИРА ДО НОАМА ЧОМСКОГ	179
<i>Исидора Перовић</i>	
КЪМ ВЪПРОСА ЗА ФОНЕТИЧНИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА КИТАЙСКИТЕ ДИАЛЕКТИ	195
<i>Иван Стоев</i>	
УПОТРЕБА ВЕБ-АЛАТА У НАСТАВИ СРПСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА	209
<i>Наташа Спасић</i>	
OPPORTUNITIES AND DISADVANTAGES OF THE ONLINE TRAINING IN SPECIALIZED ENGLISH AS PERCEIVED BY STUDENTS AT THE MEDICAL UNIVERSITY “PROF. DR. PARASKEV STOYANOV“ – VARNA	224
<i>Slaveyah Goranova</i>	
LANGUAGE OF CULTURE AND CULTURAL SPEECH	233
<i>Alyona Rutkovska</i>	

ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ 247

ФАНТОМОЛОГИЯТА – ЕДИН МАРГИНАЛИЗИРАН
ПРОЕКТ И НЕГОВИТЕ ПОЛЗИ
ЗА ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕТО 249

Николай Генев

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА
НА ИНТЕРАКТИВНЫХ УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
КАК СРЕДСТВО ГУМАНИЗАЦИИ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА 262

Максим Рутковский

НОВАТА САЛОМЕ НА ОСКАР УАЙЛД.
ФАТАЛИЗМЪТ НА ТАНЦА.....274

Лилия Трифонова

АВТЕНТИЧНОСТТА НА АВТОБИОГРАФИЧНИЯ ГЕРОЙ
НА ТОМАС УЛФ ПРЕЗ ПРИЗМАТА
НА ХАЙДЕГЕРОВАТА ОНТОЛОГИЯ 282

Даниел Каменов

КНИГА НА ИЛЮЗИИТЕ: ЗА ЕДНО СРЕЩАНЕ
НА МОРИС БЛАНШО И ПОЛ ОСТЪР 294

Йоанна Нейкова

ВЪОБРАЖАЕМИЯТ БАЩА НА ЮРСЕНАР: ОТКОЛЕШНА
МЕЛАНХОЛИЯ И ОЧАРОВАТЕЛНА СДЪРЖАНОСТ 304

Франческа Земярска

THE REMAINS OF THE AMERICAN DREAM
IN CORMAC MCCARTHY'S *THE ROAD* 313

Aleksandra Stojanovic

ЛИТЕРАТУРАТА КАТО СРЕДСТВО ЗА СОЦИАЛНА
ПРОМЯНА В ИРАН ПРЕДИ ИСЛЯМСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ .323

Владимир Митев

XX ВЕК В РЕТРОСПЕКЦИЯ – ГЮНТЕР ГРАС
И ПАТРИК ОУРЖЕДНИК КАТО ХРОНИКБОРИ
НА МИНАЛОТО СТОЛЕТИЕ 333

Недялко Желев

ИЗЛИШНОТО ОСТРО(Д)УМИЕ НА ЧАЦКИ. ОТСЪСТВИЕТО НА ПЕРСОНАЖА ОТ „ТУК“ И „СЕГА“	343
<i>Мария Ханзърова</i>	
МАРИНА ЦВЕТАЕВА – РЕКОНСТРУКЦИЯ ЧРЕЗ СПОМЕНА.....	355
<i>Зоя Иванова</i>	
ГОЛЯМАТА СКРЪБ НА МАЛКИЯ ЧОВЕК В ТВОРЧЕСТВОТО НА ЙОРДАН ЙОВКОВ И СЕРГЕЙ ДОВЛАТОВ	368
<i>Милена Димова</i>	
ПЪТЯТ <i>НА</i> И ПЪТЯТ <i>КЪМ</i> „ИЗГУБЕНОТО ДЕТЕ“ В ПОВЕСТИТЕ <i>ТУРСКИ ПАША</i> И <i>НЕДА</i> НА ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ.....	377
<i>Ивана Витанова</i>	
ВОЕННИТЕ РАЗКАЗИ НА ЙОРДАН ЙОВКОВ И ЙОРДАН ВЪЛЧЕВ.....	385
<i>Росица Василева</i>	
МОДЕЛИ ЗА „ГРАНИЦА“ В <i>ЧИФЛИКЪТ КРАЙ ГРАНИЦАТА</i> НА Й. ЙОВКОВ И <i>НА ИЗТОК ОТ ЗАПАДА</i> НА М. ПЕНКОВ...	391
<i>Стефка Филипова-Мертзимеки</i>	
МОДЕРНИЯТ ПСИХОЛОГИЧЕСКИ РОМАН И ПРОБЛЕМЪТ ЗА СЕБЕИДЕНТИФИКАЦИЯТА (<i>ИЗОБРЕТАТЕЛЯТ</i> НА БОРИС ШИВАЧЕВ).....	400
<i>Ванеса Андонова</i>	
МОДЕЛИРАНЕТО НА СУБЕКТНИТЕ СВЕТОВЕ В БИОЛОГИЯТА И ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕТО. ОПИТ ВЪРХУ <i>БАРИЕРАТА</i> ОТ ПАВЕЛ ВЕЖИНОВ.....	411
<i>Борис Илиев</i>	

CONTENTS

FOREWORD	15
LINGUISTICS.....	17
NOMINA ABSTRACTA OF -IIIĚ IN THE OLD BULGARIAN TRANSLATION OF ST. CYRIL OF JERUSALEM'S CATHECHISM (GIM. Syn. 478)	19
<i>Gergana Georgieva</i>	
THREE LEAD AMULETS FROM THE PERIOD OF THE FIRST BULGARIAN EMPIRE	31
<i>Velitchka Ilieva</i>	
ON THE FORMANTS WHICH TAKE PART IN THE FORMATION OF THE "PRESENT PASSIVE PARTICIPLE" IN CONTEMPORARY BULGARIAN	45
<i>Diana Markova</i>	
THE GRAMMATICAL MORPHEME -H-/-SH- IN BULGARIAN (HISTORICAL NOTES)	58
<i>Vasil Stamenov</i>	
SYNTACTIC AND SEMANTIC SPECIFICS OF THE USE OF PASSIVE VOICE IN UTTERANCES OF PRESCHOOL CHILDREN (3 – 6)	74
<i>Marina Dimitrova</i>	
POLITENESS IN BULGARIAN SPEECH COMMUNICATION ..	85
<i>Stefka Aleksandrova</i>	
THE MANIPULATIVE ASPECT OF COGNITIVE METAPHORS IN CONTEMPORARY BULGARIAN POLITICAL SPEECHES	93
<i>Zhaneta Andreeva</i>	
THE POSITIVE CLASSROOM IN ASSISTANCE OF THE KEY COMPETENCE "LEARNING SKILLS" IN THE TEACHING OF BULGARIAN LANGUAGE AND LITERATURE IN VI TH GRADE	105
<i>Nataliya Matseva</i>	

FRAGMENTS OF THE LANGUAGE DEPICTION OF A CERTAIN TYPE OF CRIME IN BULGARIAN AND POLISH....	118
<i>Radoslava Koleva</i>	
NEGATIVE CHARACTER TRAITS FOUND IN VERBAL DERIVATIVES IN TURKISH AND BULGARIAN.....	131
<i>Sema Kutsarova</i>	
PUNNING AS A WORD-FORMING METHOD IN BULGARIAN AND GREEK YOUTH SLANG	152
<i>Simeon Mihalkov</i>	
THE APPLICATION OF DOMESTICATION AND FOREIGNIZATION TRANSLATION STRATEGIES IN BULGARIAN–ENGLISH TRANSLATIONS OF IVAN VAZOV’S <i>EPIC OF THE FORGOTTEN</i>	166
<i>Yuliyana Zhelyazkova</i>	
FROM FERDINAND DE SAUSSURE TO NOAM CHOMSKY...	179
<i>Isidora Perović</i>	
ON THE SPECIAL PHONETIC FEATURES OF CHINESE DIALECTS.....	195
<i>Ivan Stoev</i>	
TEACHING SERBIAN AS A FOREIGN LANGUAGE USING WEB TOOLS	209
<i>Nataša Spasić</i>	
OPPORTUNITIES AND DISADVANTAGES OF THE ONLINE TRAINING IN SPECIALIZED ENGLISH AS PERCEIVED BY STUDENTS AT THE MEDICAL UNIVERSITY “PROF. DR. PARASKEV STOYANOV” – VARNA.....	224
<i>Slaveyah Goranova</i>	
LANGUAGE OF CULTURE AND CULTURAL SPEECH.....	233
<i>Alyona Rutkovska</i>	

LITERARY STUDIES	247
PHANTOMOLOGY – A MARGINALIZED PROJECT AND ITS BENEFITS TO LITERARY STUDIES	249
<i>Nikolay Genov</i>	
FICTION IN INTERACTIVE ENGLISH CLASSES AS A MEANS OF EDUCATIONAL SPACE UMANIZATION.....	262
<i>Maksym Rutkovsky</i>	
OSCAR WILDE’S NEW SALOME. THE FATALISM OF THE DANCE	274
<i>Lilia Trifonova</i>	
THE AUTHENTICITY OF THOMAS WOLFE’S AUTOBIOGRAPHICAL HERO THROUGH THE LENS OF HEIDEGGERIAN ONTOLOGY	282
<i>Daniel Kamenov</i>	
<i>THE BOOK OF ILLUSIONS: ON A MAURICE BLANCHOT AND PAUL AUSTER CONNECTION</i>	294
<i>Joanna Neykova</i>	
YOURCENAR’S IMAGINARY FATHER: OLD MELANCHOLY AND CHARMING RETICENCE.....	304
<i>Francheska Zemyarska</i>	
THE REMAINS OF THE AMERICAN DREAM IN CORMAC MCCARTHY’S <i>THE ROAD</i>	313
<i>Aleksandra Stojanovic</i>	
LITERATURE AS A MEANS OF SOCIAL CHANGE IN IRAN BEFORE THE ISLAMIC REVOLUTION	323
<i>Vladimir Mitev</i>	
XX CENTURY IN RETROSPECTION – GÜNTER GRASS AND PATRIK OUŘEDNÍK AS CHRONICLERS OF THE LAST CENTURY	333
<i>Nedyalko Zhelev</i>	
THE EXCESSIVE INGENUITY OF CHATSKI. THE ABSENCE OF THE CHARACTER FROM “HERE” AND “NOW”	343
<i>Maria Hanzarova</i>	

MARINA TSVETAeva – RECONSTRUCTION THROUGH MEMORY	355
<i>Zoya Ivanova</i>	
THE GREAT SORROW OF THE LITTLE MAN IN THE WORKS OF YORDAN YOvKOV AND SERGEY DOVLATOV	368
<i>Милена Димова</i>	
THE ROAD OF AND THE ROAD TO ‘THE LOST CHILD’ IN LYUBEN KARAVELov’S NOVELS <i>TURSKI PASHA</i> (<i>TURKISH PASHA</i>) AND <i>NEDA</i>	377
<i>Ivana Vitanova</i>	
THE MILITARY STORIES OF YORDAN YOvKOV AND YORDAN VALCHEV	385
<i>Rositsa Vasileva</i>	
MODELS FOR „BORDER” IN THE <i>CHIFLIKAT KRAY</i> <i>GRANITSATA (FARM NEAR THE BORDER)</i> BY Y. YOvKOV AND <i>NA IZTOK OT ZAPADA</i> (<i>EAST OF THE WEST</i>) BY M. PENKOV	391
<i>Stefka Filipova-Mertzimeki</i>	
THE MODERN PSYCHOLOGICAL NOVEL AND THE ISSUE OF SELF-IDENTIFICATION (<i>IZOBRETATELYAT</i> BY BORIS SHIVACHEV).....	400
<i>Vanessa Andonova</i>	
MODELING OF SUBJECT WORLDS IN BIOLOGY AND LITERARY CRITICISM. AN ESSAY ON <i>BARIERATA</i> (<i>THE BARRIER</i>) BY PAVEL VEZHINOV	411
<i>Boris Iliev</i>	

ПРЕДГОВОР

Уважаеми читатели,

Едва ли има някой от нас, който с лекота би забравил отминалата година – изпълнена със страх от неизвестното, с ограничения, забрани, с болка, с хиляди изгубени животи. Но дори в моменти, в които лекарствата свършваха, имаше нещо, което никога не изчезна – думите, подхранващи надеждата и вярата, че светът ще оздравее, че ще се възвърне към първоначалния си ред, че хората, помъдрели, ще започнат да живеят по-разумно, че ще спасят доброто у себе си. Думите бяха силни, защото те са живот, те запълват света с присъствие и смисъл. Ето защо фактът, че и в такава трудна година се проведе Двadesет и втората студентско-докторантска конференция „Музиката на словото“, едва ли трябва да ни изненадва. Още повече, когато именно словото е надслов на този форум. Не бива да забравяме и това, че той беше посветен на годишнините от рождението на Йордан Йовков и Иван Вазов, автори, в произведенията на които надеждата, любовта и доброто се утвърждават като най-важните опори на човешкото съществуване.

Очаквано, най-много в литературоведската секция бяха докладите, посветени на различни аспекти от творчеството на Йовков – съдбата на обикновения човек, търсещ себе си и смисъла на своя живот; войната като екстремно изпитание, с което той трябва да се справи; границите, които го разделят, но и свързват с другите. В част от изследванията бяха потърсени и диалогичните пресичания на конкретни Йовкови текстове с текстовете на наши и руски съвременни автори (Йордан Вълчев, Мирослав Пенков, Сергей Довлатов). Освен Йовков, във фокуса на вниманието бяха и повестите на Любен Каравелов, на Павел Вежинов, както и провокативният, но малко познат на българските читатели роман „Изобретателят“ на Борис Шивачев.

Освен в съпоставка руската литература присъстваше и като самостоятелно проблемно-тематично ядро, а както се вижда от включените в сборника текстове, интересът на младите изследователи е насочен както към т.нар. класика, така и към новите имена, които навлизат в руската поезия от 20-те години на XX век насетне.

Разнообразни в тематично отношение са и текстовете, посветени на западноевропейската и американската литература. В тях конкретните аналитични наблюдения често служат само като отправна точка за извеждането на теоретични конструкции, посредством които се осмислят едни или други процеси в областта на литературознанието, философията, социологията, методиката на преподаване и т.н.

С тематична пъстрота се отличаваха и докладите, представени в езиковедската секция на конференцията. Независимо дали бяха контрастивни по своя характер, или изследователският фокус в тях беше насочен към специфични езикови явления в съвременния български език или в други езици; към актуални въпроси на палеославистиката и медиевистиката, на психолингвистиката, общото езиковедство и теорията на превода; методиката на обучение по роден език и литература, те се отличаваха с ярко демонстрирана лична авторова позиция и новаторски дух.

Може да се каже, че онова, което обединяваше всички представени доклади и даваше тон на научните дискусии, беше дълбокото преклонение пред Словото. Вярвахме, че филологическите ни упорства са по-силни от изпитанията на съвременieto.

Вярваме и сега.

От съставителите

ЕЗИКОЗНАНИЕ

**СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ НА -ИѢ
В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД
НА ОГЛАСИТЕЛНИТЕ СЛОВА НА СВЕТИ КИРИЛ
ЙЕРУСАЛИМСКИ (ГИМ. СИН. 478)**

*Гергана Георгиева
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“*

**NOMINA ABSTRACTA OF -ИѢ IN THE OLD
BULGARIAN TRANSLATION OF ST. CYRIL
OF JERUSALEM'S CATHECHISM (GIM. SYN. 478)**

*Gergana Georgieva
Konstantin Preslavsky University of Shumen*

The present study examines the nouns with the form -иѣ in the Catechism of St. Cyril of Jerusalem. (GIM, Syn. 478). The excerpted material from Syn. 478 comprises 86 nouns of -ѣ/-иѣ – (53 simplex and 33 compound nouns), of which a total of 44 lexemes were used at one time. The presented observations show that in the Old Bulgarian translation of the Annunciation of St. Cyril of Jerusalem (Syn. 478) the nouns of -ѣ/-иѣ represent a lexical layer, which reflects the normativeness, characteristic of the writers from the Preslav literary center: normativeness regarding the use of the lexemes as dictionary units, as well as the construction of composite bases according to word-formation models established in the Old Bulgarian language. The idiolect of the translator can be connected with the literary production of the most prominent representative of the Two-Jers Preslav School Konstantin Preslavski.

Keywords: Old Bulgarian language, catechism, composite, normativeness of composite formation, Konstantin Preslavski

В досегашните изследвания на текста на Огласителните слова на свети Кирил Йерусалимски (ГИМ. Син. 478) са разглеждани редица лингвистични въпроси. В своите статии и студии Н. Николов анализира съществителните с формантите -ѣство и -ниѣ/-ѣниѣ, като целта на автора е, от една страна, да докаже архаичността на славянския превод на катехизите на раннохристиянския светител Кирил Йерусалимски, а от друга страна, да свърже старобългарския

превод с практиката на преславските книжовници и по-точно – с най-яркия представител на т.нар. двуерова преславска школа Константин Преславски (Николов/Nikolov 2015: 23). Н. Николов заключава, че лексиката и различните морфологични и словообразователни черти в Син. 478 отразяват нормативност, характерна за старобългарските книжовници от т.нар. Симеонов кръг. При това според автора старобългарският превод на Огласителните слова на св. Кирил Йерусалимски фиксира както Кирило-Методиева норма на лексикално, морфологично и словообразователно равнище, така и преславска, свързана с втората (Симеоновата) редакция на богослужебните книги.

Обект на настоящото изложение са съществителните с форманта *-ие* в Огласителните слова (ОС) на св. Кирил Йерусалимски. Целта на изследването е да се достигне до изводи за по-категорично свързване на превода на ОС с дадена старобългарска книжовна школа. В анализа се проследява стратиграфията на ексцерпираниите лексеми, като се прави и съпоставка с данните от класическите старобългарски паметници (КСП) и от по-късните преписи на преславски паметници.

В палеославистиката суфиксът *-ие* се разглежда като съкратен вариант на суфикса *-ние*. В класическите старобългарски паметници суфиксът *-ие/-ие* е най-разпространената словообразователна морфема, която се среща в отименното и в отглаголно-то словообразуване за изграждане на съществителни имена от среден род с абстрактно и конкретно значение (Ефимова/Efimova 2006: 130).

В настоящата разработка ще бъдат представени и анализирани съществителните имена с форманта *-ие* в поученията на св. Кирил Йерусалимски¹. Ексцерпираният материал от Син. 478 обхваща **86 съществителни имена** на *-ие/-ие* – 53 симплекса и 33 композитуми (вж. Таблица 1)².

---

¹ До голяма степен разработката е свързана с работата по дисертационния ми труд „Съществителните имена в старобългарския превод на Огласителните слова на св. Кирил Йерусалимски (ГИМ. Син. 478) в парадигматичен аспект“.

² Цифрата в скоби посочва фреквентността на лексемите в ОС.

Таблица 1. Съществителните на **-ѹѣ** в старобългарския превод на Огласителните слова на св. Кирил Йерусалимски

№	Старобългарска лексема
1.	БАСНОСЛОВЕСИѢ (1) <i>баснословие, митология</i>
2.	БАСНОСЛОВЬѢ (1) <i>баснословие, митология</i>
3.	БЕЗБОЖИѢ (2) <i>безбожие</i>
4.	БЕЗВѢРИѢ (2) <i>безверие</i>
5.	БЕЗОУМЬѢ (2) <i>безразсъдство</i>
6.	БЕЗЪЛОВИѢ (1) <i>невинност</i>
7.	БЕЗЪЛОВѢУИѢ (1) <i>безчовечност</i>
8.	БЕСПАМТИѢ (1) <i>загуба на съзнание; забравяне</i>
9.	БЕСЪТЖИѢ (1) <i>веселост</i>
10.	БЕУЪСТИѢ (10) <i>без чест</i>
11.	БЛАГОВѢРЬѢ (2) <i>благочестие</i>
12.	БЛАГОДѢТИѢ (7) <i>благодат</i>
13.	БЛАГОМЫСЛИѢ (2) <i>блага мисъл</i>
14.	БЛАГОРАЗУМИѢ (1) <i>благоразумие</i>
15.	БЛАГОУЪСТИѢ (12) <i>благочестие, набожност</i>
16.	БЛАГОУЪЗЪУИѢ (1) <i>благоезичие</i>
17.	БЛОГОУЪСТИѢ (1) <i>благочестие, набожност</i>
18.	БЪЛИѢ (4) <i>трева</i>
19.	БЪТИѢ (21) <i>битие</i>
20.	ВЕЛИУЪѢ (2) <i>величие</i>
20.	ВЕСЕЛИѢ (9) <i>веселие</i>
21.	ВРАЖЬѢ (1) <i>вражда</i>
22.	ВРѢДИѢ (1) <i>вреда</i>
23.	ВЪЗТИѢ (4) <i>получаване</i>
24.	ВЪСПРИТИѢ (1) <i>възприемане</i>
25.	ВѢТВЬѢ (1) <i>множество клони; храсталак</i>
26.	ДЪЛГОТЪРПИѢ (1) <i>дълготърпеливост, търпение</i>

27.	дѡврославїе (1) доброславие, слава
28.	дѡвѡучїе (3) набожност, благочестие
29.	дѡтїредїе (1) детеродие, раждане на деца
30.	ѡвангїлїе (57) Блага вест
31.	житїе (13) житие
32.	зѡлїе (2) растение
33.	зѡлѡвїстрїе (1) злоумисъл, злоба
34.	зѡлѡштѡдїе (1) злонравие
35.	извѡстїе (4) утвърждаване
36.	изѡтїе (1) освобождаване
37.	инѡвѡдїе (1) друго, различно познание
38.	иштѡдїе (3) потомство
39.	лїстѡвїе (7) листо
40.	лѡпотїе (1) красота
41.	лѡдїе (41) хора
42.	малѡбѡжїе (1) маловерие, недостатъчна вяра, неверие
43.	мїлѡсѡрдїе (4) милосърдие
44.	мѡногѡбѡжїе (1) многобожие
45.	нантїе (1) внушение
46.	наслѡдїе (1) наследство
47.	небѡтїе (1) небитие
48.	небѡрїе (7) неверие
49.	незѡлѡвїе (1) без злоба
50.	неразѡумїе (1) неразумност
51.	неучїе (10) безбожност, нечестивост
52.	ѡвнїе (2) обилие, изобилие
53.	ѡвнїе (1) обвинение
54.	ѡпасїе (1) възможност
55.	ѡтѡмѡздїе (1) отплата
56.	пакѡвѡтїе (3) бъдещото съществуване; възраждане
57.	пѡдѡвнїе (21) подобен образ

58.	подововръждниѣ (1) <i>раболение, угодничество, подобострастност</i>
59.	подъножиѣ (6) <i>подножие</i>
60.	подъятиѣ (1) <i>прием</i>
61.	послѣдниѣ (5) <i>схващане</i>
62.	причастниѣ (3) <i>участ, съдба</i>
63.	пригатиѣ (12) <i>прием</i>
64.	проклатниѣ (1) <i>проклятие</i>
65.	пролитыѣ (1) <i>проливане</i>
66.	първородниѣ (1) <i>първородство</i>
67.	прѣдвѣрниѣ (2) <i>преддверие</i>
68.	прѣкословѣсиѣ (2) <i>противоречие, възражение</i>
69.	прѣкословниѣ (12) <i>противоречие, възражение</i>
70.	разгласиѣ (1) <i>разногласие</i>
71.	разлоучиѣ (1) <i>различие</i>
72.	расплатниѣ (26) <i>разпятие, разпъване (на кръст)</i>
73.	славословниѣ (1) <i>славословие</i>
74.	сладолоубниѣ (1) <i>сладострастие, удоволствие</i>
75.	словѣсиѣ (1) <i>слово</i>
76.	срѣдоложиѣ (1) <i>времеви промеждутък; междинно състояние</i>
77.	сѣгласиѣ (1) <i>сѣгласие</i>
78.	сѣнитниѣ (3) <i>стълкновение</i>
79.	сѣиноотѣчиѣ (2) <i>сино-отечество</i>
80.	сѣрѣвролюбиѣ (1) <i>сребролюбие</i>
81.	цѣломъдриѣ (5) <i>целомъдрие, непорочност, здравомислие</i>
82.	чловѣколюбиѣ (30) <i>човеколюбие</i>
83.	чловѣчиѣ (1) <i>човеколюбие</i>
84.	шьствниѣ (1) <i>шествие</i>
85.	ѣдиномыслиѣ (1) <i>единомислие</i>
86.	ѣдиноначалиѣ (1) <i>единоначалие</i>

Най-фреквентни лексеми са напр. *веселие* (9), *вечъстие*, *неучъстие* (10), *благоучъстие*, *припание*, *прѣкословіе* (12), *житие* (17), *бъгътие*, *подовіе* (21), *распътие* (26), *чловѣколюбіе* (30) и др. под.

Хапаксите в ОС с наставка *-ие* са общо 44 лексеми: *васнословесіе*, *васнословѣе*, *везълюбіе*, *везъчловѣчїе*, *веспамтіе*, *благоразоуміе*, *благоразумїе*, *богоучъстїе*, *вражїе*, *врѣдїе*, *вѣтвїе*, *длъготрпїе*, *доброславіе*, *дѣтиродїе*, *зловыстрие*, *зълъштѣдїе*, *иновѣдїе*, *коренїе*, *лѣпотїе*, *малобожїе*, *многобожїе*, *наптіе*, *наслѣдїе*, *небъгътіе*, *незлюбїе*, *неразоумїе*, *обличїе*, *опасїе*, *отъльмъздїе*, *подовврѣдїе*, *проклъптіе*, *пролитїе*, *прѣвородїе*, *разгласїе*, *разлоучїе*, *славословіе*, *сладлюбїе*, *словесїе*, *сърєвролюбїе*, *срѣдоложїе*, *сѣгласїе*, *чловѣчїе*, *їдиноумїслїе*, *їдиноначалїе*. Редките думи в Огласителните поучения на свети Кирил Йерусалимски отразяват особености, които допълват лексикалния фонд на старобългарския книжовен език. По отношение на стратиграфията на съществителните на *-ие*, употребени в Син. 478, трябва да се отбележи, че ексцерпираниите съществителни имена, общи за ОС и КСП, са 38 лексеми: *везоумїе*, *везълюбїе*, *вещствїе*, *благовѣрїе*, *благоучъстїе*, *богоучъстїе*, *бъліе*, *бъгътіе*, *величїе*, *веселие*, *вѣтвїе*, *доброчъстїе*, *евангелїе*, *житїе*, *зелїе*, *иштдїе*, *листвїе*, *людїе*, *милосрѣдїе*, *наслѣдїе*, *небъгътіе*, *небѣрїе*, *незлюбїе*, *неразоумїе*, *неучъстїе*, *овилїе*, *обличїе*, *пакъбъгътіе*, *подовїе*, *подъножїе*, *подълатїе*, *причъстїе*, *прѣкословесїе*, *распѣтіе*, *славословіе*, *цѣломъдрїе*, *чловѣколюбїе*, *шъствїе*.

Във връзка с посоченото по-горе може се отбележи, че само в ОС и Супр.³ са фиксирани 7 лексеми: *везълюбїе*, *вещствїе*, *благоучъстїе*, *бъліе*, *доброчъстїе*, *неразоумїе*, *подълатїе*.

---

³ Супрасълски сборник (старобългарски кирилски паметник от средата на X в.).

Лексемата *обличиѣ* е хапакс в Евх.⁴ В ОС и в два КСП са регистрирани лексемите *благовѣриѣ*, *славословиѣ* и *цѣломъдриѣ*.

Проследяването на стратиграфията на посочените съществителни имена *-ѣѣ/-иѣ* подчертава връзката на ОС с Преславската книжовна норма. Нормативността на преславските книжовници по отношение употребата на композитуми ясно личи при съпоставка между ОС и Супр.

От посочените съществителни на *-иѣ* от ОС, незасвидетелствани в КСП са общо 44 лексеми: *васнословѣсиѣ*, *васнословѣѣ*, *везвожиѣ*, *везвѣловѣчиѣ*, *веспамтиѣ*, *вѣсѣтжичиѣ*, *вѣчѣстиѣ*, *благодѣтиѣ*, *благомыслиѣ*, *благоразоумиѣ*, *благоразумѣчиѣ*, *вражѣѣ*, *врѣдиѣ*, *вѣспритиѣ*, *длъготрѣпиѣ*, *доброславиѣ*, *дѣтиродиѣ*, *зловѣстриѣ*, *звѣлѣштѣдиѣ*, *извѣстиѣ*, *иновѣдиѣ*, *лѣпотѣ*, *маловожиѣ*, *мъноговожиѣ*, *наитиѣ*, *опасиѣ*, *отѣмъздиѣ*, *подововрѣдиѣ*, *послѣдиѣ*, *проклатиѣ*, *прѣвородиѣ*, *прѣдвѣриѣ*, *прѣкословиѣ*, *разгласиѣ*, *разлоумѣчиѣ*, *сладоловиѣ*, *словѣсиѣ*, *срѣдоложиѣ*, *сѣгласиѣ*, *сѣноотѣчиѣ*, *сѣреброловиѣ*, *чловѣчѣчиѣ*, *юдиномыслиѣ*, *юдиноначалиѣ*.

Отделни основи от посочените по-горе съществителни на *-иѣ* са характерни само за Супр.: (*длъготрѣп-* *длъготрѣпѣчиѣ*, хапакс в Супр.; *длъготрѣпѣчиѣ*, *извѣст-* *извѣсто*, *извѣстѣ* и *извѣстѣ*), от основата *лѣпот-* в КСП е засвидетелствано наречието *лѣпотѣно* (хапакс в Супр.), *мъноговож-* — *мъноговожѣство* (хапакс в Супр.). В КСП от основата *опас-* са регистрирани лексеми, характерни само за Супр.: *опасѣниѣ* и хапаксите *опасѣвѣ*, *опасѣ*, *опасѣно*. От основата *прѣвород-* в КСП е маркирана лексемата *прѣвородѣцѣ*, която се явява хапакс в Супр. Откриват се още *сѣглас-* — *сѣгласно* (хапакс в Супр.) и *сѣгласѣнѣ* в Супр., както и *сѣребролов-* — *сѣреброловѣство* в Супр.

⁴ Синайски евхологий (старобългарски глаголически паметник от X в.).

Една част от посочените по-горе лексеми са регистрирани в преписи на преславски паметници (Баранкова/Barankova 1982: 47)⁵. Проследяването на стратиграфията на съществителни имена -ие/-ие подчертава връзката на ОС с Преславската книжовна норма, срв.: ОС и Мин 1096 г: дълготръпнѣ *дълго търпение*, подовѣство *сходство, подобие* в Бог ЙоЕкз, прѣкъсловнѣ *противоречие* ЕфрмКорм; прѣкъпростнѣ *простота* τὸ μετὰ συνέσεως ἄπλαστον ПандАнт XI в., словеснѣ *реч, слово* λογού ГрНаз XI в.; проклатнѣ *проклятие* Числ V. 27 по сп. XIV в., васнословнѣ *приказка* μυθολογία ЕфрмКорм; в ОС и в два преславски паметника: вѣчьстнѣ *без чест* ἀτιμία ЕфрмКорм, Сбор Троиц, влггоразумнѣ *благоразумие* εὐνοια ЕфрмКорм, Златостр; пролитнѣ *пролитие* 1) *отдаване на живот в жертва* Сбор 1076 г., Мин 1096 г. (септ.); съгласнѣ *съгласие, единодушие* συμφωνία в ПандАнт XI в., *связ* Изб 1073 г.; съребролюбнѣ *користолюбие* Сбор. 1076 г., φιλαργυρία ПандАнт XI в.; в ОС и в три ПП: вѣзбожнѣ *безбожие* ἀθεότητι, Изб 1073 г., ГрНаз XI в., ЕфрмКорм; извѣстнѣ *ѣзъаγγелία, ἀκρίβεια* *свидетелство, удостоверение* Изб 1073 г; *внимание, съблюденіе* в Златостр μετὰ ἀκριβείας; ἀκριβείων ПандНик, *наитнѣ* *нашествие* Мин 1096 г. (окт.), *нападение* Мин XI в., *внушение* Мин 1097 г.; *обличнѣ* *вид* εἶδος Упир, ГрНаз XI в., ГАМ; *подововръѣднѣ* *сходство по страст* τὸ ὁμοιοπαθές в ОС, *свойство* в Бог ЙоЕкз; *достойнство* ЕфрмКорм. В староруски паметници е регистрирана лексемата *разгласнѣ* *несъгласие* ЖитСтеф, а само в ОС е маркирана думата

⁵ Използвани са следните съкращения: БогЙЕ – *Богословие* на Йоан Екзарх Български; ГАМ – *Хроника* на Георги Амартол; ГрНаз – *Слова* на Григорий Назиански; Злат – Сб. *Златоструй*; ЕфрмКорм – Ефреимска Кормчая; Изб1073 – *Симеонов сборник* от 1073 г.; Изб1076 – *Изборник* от 1076 г.; ЙЛеств – *Лествица* на Йоан Синайски; КИнд – *Християнска типография* на Козма Индикоплевст; Мин1096септ – *Миней* за септември от 1096 г.; Мин1096окт – *Миней* за октомври от 1096 г.; ПАНт – *Пандекти* на Антиох, XI в.; ПандНик – *Пандекти* на Никон Черногорец; ШестЙЕ – *Шестоднев* на Йоан Екзарх Български.

опасиѣ със значение *възможност*. И. Срезневски въвежда словосъчетанието $\epsilon\rho\upsilon\sigma\acute{\iota}\alpha\ \tau\omicron\upsilon\ \pi\rho\acute{\alpha}\gamma\mu\alpha\tau\omicron\varsigma$.

В своите статии и студии Н. Николов отбелязва примери, в които ясно личи употребата на преславската книжовна норма. Например във връзка с текста на *Символа на вярата* в Син. 478 са отбелязани преславизмите *въстаниѣ*, *дѣвица*, *жизнь*. В отделни случаи се употребяват и двата варианта – кирило-методиевски и преславски, напр. в чл. 5: *въскръснѣти* и *въстати*, в чл. 7: *грати* и *приити*; запазена е непреведена гръцка лексема *параклитъ* (чл. 8), *кафоличьскъ* (чл. 10), но и славянското ѝ съответствие *съборна*. При анализа на библейските цитати Н. Николов отбелязва лексика от архаичен (кирило-методиевски) тип и лексика, свързана с дейността на преславските книжовници, напр. *нарешти* (им-) и *прозъвати* (им-), *параклитъ* и *оутѣшникъ*, *рай* и *порода*, *лжкавьство* и *лъсть* и др. под.

От друга страна, текстът на ОС на св. Кирил Йерусалимски подчертава близката връзка и с Учителното евангелие на Константин Преславски. Това твърдение се основава на факта, че в поученията на Кирил Йерусалимски присъстват примери и словообразователни основи, като *благовѣриѣ*, *благодѣтиѣ*, *чловѣколюбие*, които се свързват с преводаческия маниер на Константин Преславски.

Най-важният извод от изследването на старобългарските композитуми, който прави Р. Цейтлин, е, че субстантивите са важна типологическа характеристика на активния инвентар на старобългарския книжовен език, а не само на преводните текстове от гръцки (Цейтлин/Tseytlin 1977: 186, 273). До голяма степен анализите на старобългарските композитуми са свързани с проследяването на техниката на превод, прилагана от средновековните славянски книжовници (Miklosich/Миклошич 1875).

По своята структура сложните съществителни може да бъдат със или без съединителна гласна между съставлящите ги основи (Николов, Георгиева/Nikolov, Georgieva 2014: 91 – 121). В качеството на първа съставка на сложните съществителни имена най-често фигурират съществителни и прилагателни.

При образуването на суфиксните композитуми се използват същите наставки, които са характерни за енокоренните думи. Отделните наставки в състава на сложните думи имат различна продуктивност.

Наставката -ие е сред най-често употребяваните наставки в КСП с абстрактно значение.

Както в КСП, така и в катехизите на св. Кирил Йерусалимски субстантивите от тази група имат лексикални дублети и варианти със суфикси -ие/иение, срв.:

- а) на -ие и -иение – благомыслие/благомыслиение
- б) на -ство и -ие – величество/величие, невърше/невършество, подобие/подобиество, последие/последиество, словесие/словиество, чловекуие/чловекуиество
- в) на -ие и -иение – дълготръпие/дълготръпиеиение, невърше/невършевание, нечестие/нечестование.

Употребата на различни суфикси с еднакво значение при оформянето на втората съставка е израз на стремежа на старобългарските преводачи (изобщо на старобългарските книжовници) към езиково разнообразие. Затова дори в рамките на един паметник се срещат два или три словообразователни синонима.

Във връзка със словообразователните процеси при хапаксите на -ие ОС илюстрира следните именни основи: васнослове-, васнослов-, зълб-, чловек-, памет-, благоразум-, благоумзък-, богочест-, враг-, врьд-, врьте-, дълготръп-, доброслав-, дьтирод-, злобьстр-, зълмьштжд-, иноврьд-, корен-, льпот-, маловож-, многовож-, нант-, насльд-, вьит-, неразум-, облик-, опас-, отьмьжд-, подобоврьд-, проклат-, пролит-, прьвород-, разглас-, разлоуу-, славослов-, сладолуб-, словес-, съреволуб-, срьдолож-, глас-, чловек-, юдиноисло-, юдиноначал-.

Представените наблюдения дават възможност да се обобща, че в старобългарския превод на ОС на св. Кирил Йерусалимски (Син. 478) съществителните симплекси и композитуми на -ие представят лексикален пласт, който отразява нормативност,

характерна за книжовниците от Преславската школа. Тези наши наблюдения се свързват и с други езикови проучвания, направени от Н. Николов, които водят до заключението, че разглежданият текст е на Константин Преславски. Приведените примери на **-нѣ** подчертават връзката на ОС с редица преславски текстове като Богословието на Йоан Екзарх и Учителното евангелие на Константин Преславски.

Направеният анализ е убедително потвърждение за това, че езикът на Огласителните слова отразява нормата в употребата на лексеми, тясно свързани с книжовната практика на преславското културно-просветно средище.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Баранкова/Varankova 1982:** Баранкова, Г. С. Лексикални особености в паметниците от Преславската книжовна школа. Изборник от 1073 г. и Шестоднев на Йоан Екзарх Български. // *Език и литература*, 1982, кн. 1, 40 – 47. [Barankova, G. Leksikalni osobenosti v pametnitsite ot Preslavskata knizhovna shkola. Izbornik ot 1073 g. i Shestodnev na Yoan Ekzarh Balgarski. // *Ezik i literatura*, 1982, kn. 1, 40 – 47.]
- Ефимова/Efimova 2006:** Ефимова, В. А. *Старославянская словообразовательная морфемика*. Москва: РАН, 2006. [Efimova, V. A. *Staroslavjanskaya slovoobrazovatel'naya morfemika*. Moskva: RAN, 2002.]
- Miklosich/Миклошич 1875:** Miklosich, F. *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. II. Stammbildungslehre*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1875.
- Николов/Nikolov 2004:** Николов, Н. Глаголната система в старобългарския превод на Огласителните слова на свети Кирил Йерусалимски (ГИМ, Син. 478). Дисертация. София, 2004 (машинопис). [Nikolov, N. Glagolnata sistema v starobalgarskiya prevod na Oglasitelnite slova na sv. Kiril Yerusalimski (GIM, Sin 478). Disertatsiya. Sofiya: 2004 (mashinopis).]
- Николов/Nikolov 2015:** Николов, Н. Съществителни на **-ѣство** в старобългарския пълен превод на Огласителните слова на св. Кирил Йерусалимски (ГИМ. Син. 478). // *Преславската книжовна школа*, Т. 15. Шумен, 2015, 23 – 47. [Nikolov, N. Sashtestvitelnite na **-ѣство** v starobalgarskiya prevod na Oglasitelnite slova na sv. Kiril Yerusalimski (GIM, Sin 478). // *Preslavskata knizhovna shkola*, T. 15. Shumen, 2015, 23 – 47.]

- Николов/Nikolov 2016:** Николов, Н. Nomina actionis et resultativa на -ниие/-ение в старобългарския пълен превод на Огласителните слова на св. Кирил Йерусалимски (ГИМ. Син. 478). // *IN HONOREM 3. QUADRIVIUM. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д-р Веселин Панайотов*. Шумен: Фабер, 2016, 194 – 218. [Nikolov, N. Nomina actionis et resultativa на -ниие/-ение v starobalgarskiya palen prevod na Oglasitelnite slova na sv. Kiril Yerusalimski (GIM, Sin 478). // *IN HONOREM 3. QUADRIVIUM. Yubileen sbornik v chest na 60-godishninata na prof. d-r Veselin Panayotov*. Shumen: Faber, 2016, 194 – 218.]
- Николов, Георгиева/Nikolov, Georgieva 2014:** Николов, Н., Г. Георгиева. Сложните съществителни в старобългарския превод на огласителните слова на св. Кирил Йерусалимски (ГИМ. Син. 478). // *Преславската книжовна школа, Т. 14*. Шумен, 2014, 91 – 121. [Nikolov, N., G. Georgieva. Slozhnite sashtestvitelni v starobalgarskiya prevod na Oglasitelnite slova na sv. Kiril Yerusalimski (GIM, Sin 478). // *Preslavskata knizhovna shkola, T. 14*. Shumen, 2014, 91 – 121.]
- Цейтлин/Tseytlin 1977:** Цейтлин, Р. М. *Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X – XI вв.* Москва: Наука, 1977. [Tseytlin, R. M. *Leksika staroslavnyanskogo yazyka. Opyt analiza motivirovannyh slov po dannym drevnebolgatskih rukopisey X – XI vv.* Moskva: Nauka, 1977.]

ТРИ ОЛОВНИ АМУЛЕТА ОТ ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Величка Илиева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

THREE LEAD AMULETS FROM THE PERIOD OF THE FIRST BULGARIAN EMPIRE

Velitchka Ilieva
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

This article discusses three lead amulets from the period of the First Bulgarian Empire (9th – 11th c. AD), inscribed in Cyrillic. The texts of the inscriptions are followed by a translation and brief information about the place and date of the carving of the inscription, as well as the place and date of discovery of each amulet, and paleographic notes.

The first part of the study gives an extralinguistic commentary on the impact of the new Christian religion and the influence of the Byzantine culture on the First Bulgarian Empire.

The other part provides an analysis of the linguistic peculiarities. Attention is paid to the lexical repertoire of the amulets and the graphics. The information given on the phonetic and morphological level of the word forms and inflections used in the amulets shows the beginning of processes which will be unfolded in the future. The insufficient amount of text on the amulets prevents us from reaching definite conclusions in the field of syntax.

Keywords: Old Bulgarian epigraphy, lead amulets, lexical repertoire

Изследването се фокусира върху три оловни амулета от X – XI в. Те са обект на проучване в магистърска теза на тема „Епиграфски паметници на Първото българско царство“.

Изборът на образци от не книжното ни писмено наследство се наложи, защото от първоначалния период на формиране и разпространение на старобългарската писменост до днес са открити над 800 надписа, докато от голямото количество ръкописни паметници, плод на широката просветителска дейност, разгърнала се из българските земи, са запазени предимно късни преписи. Епиграфиката дава възможност езикът да се прочете и изследва в своя автентичен вид. Издълбаното слово не познава преписвачи и не се налага предполагане дали езикът, отразен в надписите, е

говорим към момента на съставянето им, или е плод на преписваческата школовка на книжовник от по-късно време. Епиграфиката е ехото, буквално отразеният в камъка глас на не един, а много българи – монаси и книжовници, но и обикновени поклонници, каменоделци; хора с различен етнически и социален статус. Откритията на епиграфиката в последните десетилетия са оловните амулети. Те са обект на проучване в трудовете на учени като К. Попконстантинов, Д. Петканова, А. Пейков.

Подбраните три надписа са представители именно на тази категория: Оловен амулет от с. Крън (ОлАмКрън); Оловен амулет от Пъкуюл луй Соаре (ОлАмПкую) и Оловен амулет, открит до с. Одрци (Одрц), като и трите са с обща тематика и почти идентично съдържание, дължащо се вероятно на факта, че се датират от един и същ период (X – XI в.).

Цел на изследването е, от една страна, да се посочат изводите от извънлингвистични данни, а от друга – да се систематизират изводи за състоянието на езика от времето на изписването на разглежданите паметници (X – XI в.). Езиковият анализ включва посочване на редки лексеми, ако такива са налични, както и правописен коментар. По-специално внимание се обръща на отклоненията от книжовната норма в употребените в амулетите словоформи. Предложени са примери, отразяващи различни фонетични, морфологични и синтактични процеси в езика през ранната старобългарска епоха.

1. За надписите

Амулетът, открит в крепостта Крън (Казанлъшко), представлява оловна плочка с размери 3 x 2 см, на която е изписан кирилски текст с височина на буквите от 2 мм. Паметникът се датира от X в. и се пази в музея в гр. Казанлък.

Предна страна: [ ]'ънѣтнд[ ]/[ ]ннощнос[ ]/[ ]гавѣ
болѣт[ ]/[ ]дѣннщнд [ ]ѣтн

¹ Квадратните скоби показват, че на това място в надписа е имало текст, но той не е разчетен. Когато в скобите са изписани букви и/или знаци, това означава, че те са възстановени по-късно от изследвачите на паметника.

Задна страна: [с]ъхо[дѡ]/[цоу] н[с] отъ/седмаго н/звѣсъ² н
съ[рѣт]ѣ нсѣ [ ]оцѣ [ ]³

Превод:

Предна страна: не е разчетена

Задна страна: Като слизаше Исус от седмото небе, и срещна Исус...

Оловният амулет, открит на остров Пъкуюл луй Соаре в близост до гр. Силистра, представлява оловна плочка с размери 8 x 4 см, сгъната на три по дължината си. Текстът, врязан върху двете ѝ страни, е изписан с кирилски букви с големина от 3 мм. Надписът се датира от X в. и се пази в Археологически музей – Букурещ.

Предна страна: съхѡдѡциѡ ісоу отъ ѣ [ ] о н[евесе]/[хо]дѡцоу же нежитѣ сърѣте ісѣ і рече/емоу камо ндѣшн нежитѣ рече/емоу нежитѣ азъ ідѣ въ члѣв[ѣ]/главѣ мозга нсмрѣцѡтъ въ к[остн]/[сѣкр]оушнтѣ шцѣ ослѣпнтѣ оушн/оглоушнтѣ і рече емоу о[б]рѣтн с[ѡ] въ/[постѣн]ѣ горѣ і въ еленѣ главѣ н въ

Задна страна: [овъ]нѣ тѣ во естѣ трѣпѣ/лнвѣ нѣинѣ н прнсно/н въ вѣкѣ вѣкомѣ ам[ннѣ]/іс ѣс нка⁴

Превод:

Предна страна: Като слизаше Исус от 7 небе..., като ходеше, Нежитът срещна Исус, който му рече – Къде отиваш, Нежите? Рече му нежитът – Аз отивам в човешката глава, мозъка да изсмуча, костите да строша, очите да ослепа, ушите да оглуша. И рече му (Исус) – Върни се в пустата гора и в еленовата глава и в

Задна страна: ...овнешката. Той прочее е търпелив. Сега и винаги и вовеки веков! Амин!

Третият амулет е открит при проучване на жилище в крепостта до с. Одрци, Добричко (Одрц). Находката представлява олов-

² А.-М. Тотоманова разчете извѣсъ като небесе.

³ Амулетът се цитира по Popkonstantinov, Kronsteiner/Попконстантинов, Кронщайнер. *Altbulgarische Inschriften*. 1994: 38 – 40.

⁴ Амулетът се цитира по Popkonstantinov, Kronsteiner/Попконстантинов, Кронщайнер. *Altbulgarische Inschriften*. 1994: 121 – 126).

на пластина с височина 5,7 см и ширина около 4,5 см. Върху пластината има шарнир, който е служел за прокарване на шнур или връв. Целият надпис се състои от 28 реда, които са разпределени от двете страни на оловната плочка. Буквите са дребни с размер от 1 до 2 мм. Амулетът се датира от X – XI век.

Лицева страна: г[оспоД]н : ѱ[ε]ϑ χ[ρ]ηστ[ε] н[н]к[λ] оделѣ/нежитъ ндѣше отъ ѳрѣмънаго морѣ/н сѣрѣте/нс[оу]с[оу] н рече/емс камо нде/онъ же р[ε]че ндѣ въ ѳловѣ/кѣ мозга нсрѣцатъ крѣве/пролнѣитъ костн сѣкрѣ/шнтъ н рече емоу закл/ннаѣ та не[жн]те да не/ндешн въ ѳловѣк[ъ] нъ нде/шн въ пѣ[с]то мѣсто [ ] ѣ обрѣштешн [|λ|]/еле[нѣ] [ ] ѣшън въндѣ/шн в глави нхъ

Обратна страна: н тѣмъ мозгъ нсрѣ/чешн н к[о]стн сѣкрѣ/шншн жнлы сѣры/ешн тн бо трѣпатъ въ/сакъ ѣзѣ ндн нно обрѣ/са⁵ въ вѣкы до ѳготова/наго дне сѣдѣнае[г]о ѳбон/са бог[λ] сѣдѣштаго на прѣстолѣ херѳвнмъсц/ѣ его же трепешта видн/ма н невиднма ты же/паче ѳбон са б[ог]а емѣ/же слава въ вѣкъ λ[м]ннъ/⁶

Превод:

Предна страна: *грѣци...Нежитът идваше от Червено море и срецна Исус, който му рече – Къде отиваш? Онзи (Нежитът) му рече – Отивам у човека, мозъка да изсмуча, кръвта да пролея; костите да строша и рече му (Исус) – Заклевам те, Нежите, да не отиваш в човека, но ще идеш в пусто място...ще намериши...еленова...ще влезеш в техните глави*

Задна страна: *и на тях мозъка ще изсмучеш и костите ще строшиши, жилите ще скъсаши. Те прочее търпят всяка болка! Иди другаде, обърни се во веки до подготвения Ден на страшния съд! Страхувай се от Бога, седящ на престола на херувимите, от когото трепери видимото и невидимото, ти по-добре бой се от Бога. Слава на Него во веки! Амин!)*

⁵ А.-М. Тотоманова разчете глагола обратн са.

⁶ Амулетът се цитира по Popkonstantinov, Kronsteiner/Попконстантинов, Кронщайнер. *Altbulgarische Inschriften*. 1994: 111 – 116.

2. Извънлингвистичен коментар

Както може да се види от съдържанието, молитвите, изписани върху оловните пластини, са на границата на канона. В тях се срещат познати християнски формули и обръщения, съчетани с по-стари езически мотиви – отправят се молби към християнския Бог за разправа с персонифицирани болести и напасти. Тези артефакти свидетелстват, че дори толкова скоро след покръстването християнската религия вече е дълбоко проникнала в духовния свят на средновековния българин. Наследеното от езическите практики е обновено с образите на християнството. Притежателят на амулета се осланя на новия бог и вярва в своето излекуване именно чрез Исус, когото приема за единствен свой спасител. Текстовете на амулетите съдържат типичния за апокрифите диалог – при среща на Нежит с пастири, ангели, Исус или под. се води разговор и се извършва прогонване.

Но вероятно най-ценните данни, които дават тези паметници, са за начина, по който новата религия се налага сред населението на Първото българско царство. Как на практика протича процесът по утвърждаване на християнството из българските земи личи от засвидетелстваните християнски формули на гръцки език – ἰς ἡμῶν $\text{χ[ρ]ιστ[ὸ]ς ἡ[γ]ι[ὸ]ς κ[α]ι ὁ[υ]κ[ὸ]ς ἄ[λ]φ[α]$. Те показват как чрез наизустяване „...на части от Евангелието, от Псалтира, на различни молитви“ (Йорданова, Иванова/Yordanova, Ivanova 2002: 83) свещените текстове достигат и до обикновения българин. **Говорят обаче и за още нещо и то е, че християнската религия навлиза сред българското население точно през гръцки, през високоразвитата византийска култура.**

3. За езика

За да се направят по-задълбочени изводи от езиково естество, трябва да разполагаме с достатъчно количество текст. В повечето случаи, за съжаление, епиграфските паметници достигат до доста повредени. Материалът, върху който са оставени, е начупен; буквите – полуизтрити, а на места – напълно заличени.

Всичко това затруднява възстановяването на надписа и понякога дава, ако не грешен, то непълен или неясен прочит, който може да внуши на изследователя неправилни изводи. Познаването на развоя на българския език обаче е от изключително значение, тъй като то помага не само да се разчете видимата част от даден текст, но и да се възстановят загубени откъси в него. Това бе направено на няколко пъти в изследваните надписи, като са съставени бележки под линия.

3.1. Лексикалният репертоар на надписите не е никак беден, макар и текстовете да са много кратки и фрагментарни. „Напротив, в тях се срещат данни за словното богатство на българския език, които не са могли да бъдат фиксирани в книжнината поради специфичния ѝ тематичен кръг“ (Смядовски/Smyadovski 1993: 174). Такава рядка лексема, която досега не е била включена в нито един старобългарски речник, се явява наречието *ню* в Оловен амулет от с. Одръци със значение „друго, различно, иначе, по друг начин“.

Друг лексиколожки въпрос е етимологията на глагола *нз-с(м)ръцатн*. В старобългарския речник на Валентин Траянов, който е основният ни лексикографски източник, произходът се извлича от глагола *нзмръцатн -нзмръѡж -нзмръѡшн* „изпия, погълна нещо“. Ние обаче споделяме мнението на А.-М. Тотоманова, според която това е неправилно, и етимологията следва да се изведе от *смръкнѡтн* „смръкна“. В речника *Словарь древнерусского языка XI – XVII в.* има глагол без трета палатализация *нсмръкатн* със същото значение „изсмуча, изсмъркам“. В амулета, открит на остров Пъкююл луй Соаре, глаголт се среща във форма *нсмръцатъ*, а в този от Одръци – *нсръцатъ*, *нсръѡшн*, като очевидно тук е изпусната буквата *м*, защото контекстът е идентичен.

3.2. В областта на **графиката** се констатира, че наборът от графични знаци е разнообразен и непоследователен. Употребата на различни кирилски алографи за предаване на един и същ звук се забелязва дори в рамките само на един надпис. Пример за това е предаването на звук *у* в Оловния амулет от Пъкююл луй Соаре както с диграф *ѡу*, така и с лигатура *ѡ*: *сѡхѡдѡшѡ ѡѡѡ отъ ѡ [ ] ѡ н[ѡеѡе] [хѡ]дѡшѡѡ же нежнтѡ сѡр[ѡ]те ѡѡ* (ОлАмПкюю). Това се

вижда и в Оловния амулет от Одрци: п8[с]то (Одрц); в8он са (Одрц); хєр8внмъсцѣ (Одрц); ем8 камо нде (Одрц), но и емоу (Одрц). Не се откри закономерност, по която да се дава предимство на единия алогограф пред другия. Така е и при изписване на съюз *и* в Оловния амулет от Пъкуюл луй Соаре, за което се използват както *н*, така и *и*: въ [постъин]ѣ горѣ *и* въ еленѣ главѣ *н* въ (ОлАМПкую). Типичното само за старобългарския език съгласково съчетание *шт* в два от надписите се предава с лигатура *щ*: [с]ъхо[д.ѣ][щоу] (ОлАМКрън); съхо.д.ѣщ8 (ОлАМПкую); [хо]д.ѣщоу же нежит8 сър[ѣ]те іѣ (ОлАМПкую). Използване на гръцки графеми, извън употребата им в хронограми, се среща както в имена от чужд произход, така и в старобългарски лексеми. Пример за второто е употребата на знак за *omega* на мястото на *o* в *щц* ослѣпнтѣ (ОлАМПкую).

3.3. Във **фонетично отношение** се правят следните наблюдения:

Имайки предвид, че в периода IX – XI век еровите гласни в говоримата реч вече не са се произнасяли, което е довело при писане до „Смесване на двата ера, което се изразява по-често в едноеров правопис и по-рядко – в нерегламентирана употреба на двата ера [...]“ (Тотоманова/Totomanova 2014: 162), можем да кажем, че смесване на ерове се наблюдава в почти целия разгледан епиграфски материал. Краткостта или фрагментарността на текстовете на изследваните обекти не позволява със сигурност да се посочи кои надписи са едноерови (само с голям ер или само с малък ер) и кои – двуерови, макар и с неправилна употреба. Въпреки това наблюденията ни сочат, че и в трите паметника се употребява единствено голям ер. Той заменя малък ер в средисловие в примери като: въсакъ (Одрц); хєр8внмъсцѣ (Одрц). На три места в Оловния амулет от Одрци обаче при изписване на диграфа за *ери* е използван малък ер: жнлы, сърыешн, ты. Въпреки че „През старобългарската епоха [...] фонетичната система започва да се освобождава от редуцираните гласни, като в едни случаи те изпадат, а в други се нормализират, превръщайки се в гласни с нормална дължина“ (Тотоманова/Totomanova 2014: 104), примери за изпаднал или вокализирал се ер не се откриха. Изключение

прави словоформата *днѣ* (Одрц), където слабият малък ер в средисловие е изпаднал.

Вследствие на промените, станали с ятовата гласна⁷, се наблюдава преход на *ѣ* в задна гласна *a* дори и след етимологично твърди съгласни. Пример за описания преход, макар и не веднага видим, е формата *ѡрѣштѣшн* (Одрц), където ятовата гласна в корена е представена със знак за гласна *a*. В миналата си основа коренът на глагола *ѡрѣштн* съдържа *ѣ*, който по всяка вероятност се е обобщил и в сегашната основа, като се е превърнал в *a*. Появата на ятова гласна на мястото на етимологично *a* след меки съгласни и йота е типично за глаголическия старобългарски правопис, но и за някои ранни кирилски системи, каквито са отразени в надписите, срв.: *мѡрѣ* (Одрц). Неправилна употреба на *ѣ* вместо *ѡ* имаме във *вѣндѣшн* (Одрц).

Примери за смесване на носовите гласни в изследваните три амулета не се откриха, но няколко словоформи заслужават по-подробен коментар. В Оловния амулет от с. Одръци се наблюдава типичното за историята на българския език редуване на голяма носовка с *у*⁸ – *ѡмѣ же слава* (Одрц); *сѣкрѣшнтѣ* (Одрц); *сѣкрѣшншн* (Одрц), което можем да си обясним и с вероятно руско влияние. В подкрепа на направеното предположение идва формата за вин. п. мн. ч. от същия надпис – *вѣсѣкъ* (Одрц), където малка носовка е изписана на мястото на ятова гласна. Това не е резултат от ня-

⁷ „Към явленията, свързани с изграждането на категорията твърдост-мекост на съгласните в българския език, принадлежат и промените, станали с ятовата гласна“ (Тотоманова/Totomanova 2014б: 75).

⁸ „Хипотезата за дифтонгичния гласеж на гласна *у* в ранната старобългарска епоха намира подкрепа и в смесването на знаците за *оу* и *ж* в старобългарските паметници, което Б. Велчева обяснява със смесването на назалния глайд *у* и лабиалния глайд *w*. Това смесване обаче е възможно само при условие че и двете гласни още са дифтонгоиди... Глайдовете се заменят взаимно в зависимост от характера на следващата съгласна. Пред лабиална съгласна тенденцията е да се обобщат лабиалният глайд (това е и най-смисленото обяснение за *у*-гласежа на голямата носовка в повечето славянски езици), докато пред дентална съгласна преобладава назалният глайд“ (Тотоманова/Totomanova 2014: 102).

какво типично старобългарско фонетично явление (ятовият преглас по това време все още не е бил в ход), а по-скоро, както бе отбелязано по-горе, трябва да се търси руско влияние. Отново в този амулет срещаме дори изписване на малка носовка на мястото на йотувано *a*, срв. *прѣлнѣтъ* вм. *прѣлнѣтъ*, като освен това авторът, вероятно недобре образован, изписва *i* след малкия юс, а не както се очаква при йотувани гласни – отпред.

Друго написание от същия амулет – *чловѣкъ*, изненадва с употребата на голяма носовка на мястото на окончание *ъ* за вин.п., ед.ч. при съществителното от м.р. *чловѣкъ*. От посочените примери по-горе се вижда, че в този епиграфски паметник голямата носовка се редува с *у*, поради което не можем да допуснем, че тук големият ер се явява наследник на *ѡ*. Отговорът ни се разкрива, когато сравним по-голяма част от текста на паметника: *ндѡ* въ *чловѣкъ* мозга *нсръцѣтъ* (Одрц) с откъс от Оловния амулет от Пъкуюл луй Соаре: *ѡзъ* *ндѡ* въ *члѣв[къ]* главакъ мозга *нсмръцѣтъ* (ОлАмПкую). Във втория цитиран пример лексемата под титла *члѣв[къ]* представлява форма за вин.п., ед.ч. на прилагателно име в женски род *чловѣчъ* (*човешка*). Вероятно авторът на амулета от с. Одрци е изпуснал думата „глава“ и така се достига до грешката в *чловѣкъ* (Одрц). Този пример показва, че за формулиране на най-точен и пълноценен извод следва да се преценяват не само данните, изводими на правописно ниво, но и да се изследват и сравняват епиграфски паметници със сходна тематика.

По повод показанията и наследниците на праславянските съчетания *ѣг*, *ѣл*, *ѣг*, *ѣл*, които между съгласни се превръщат в сонантични *г* и *л*, в разгледаните епиграфски паметници се откриват немалко примери, показващи отстъпване на предните сонантични *р* и *л* и замяната им със задни: *трѣпатъ* (Одрц); *трѣпѣлнѣвъ* (ОлАмПкую); *чръмънаго морѣ* (Одрц). Етимологични са написанията в *нсмръцѣтъ* (ОлАмПкую); *нсръцѣтъ* (Одрц) *нсръчѣшн* (Одрц), като във всички случаи еровият знак стои след знака за плавната съгласна.

Често се наблюдават примери за вокална асимилация – там, където интервокалната йота изпада, гласна *e* се уподобява с предходната гласна. Нерядко тази асимилация води до контракция на двете уподобени гласни: сѣдмаго (ОлАмКрън); үрүмънаго (Одрц); сѣдѣштаго (Одрц) и вготованаго (Одрц).

Еднократно виждаме пример за друго фонетично явление – замяна на *ч* с *ц* по дисимилативни причини: ѿцц (ОлАмПкую) вм. оҗн.

3.4. Съществени наблюдения в областта на морфологията също няма как да бъдат направени, защото „[...] основните промени в областта [...] са били извършени още в праславянската епоха [...]“ (Тотоманова/Totomanova 2014: 119).

Колебанието в склонението на съществителните имена с еднакъв граматически род и съвпадащи окончания в част от парадигмата е широко разпространено явление в разглеждания период, като голяма част от имената през X – XI век се скланят вече по родов признак, а не според завършека на основата, към която принадлежат. Примери за това обаче в подобраните за изследване амулети не се откриха.

От групата на **прилагателните имена** прави впечатление написанието хѣроүвнмѣсцѣ (Одрц). Несклоняемото съществително в гръцки език Хѣроүβιϋ се транслитерира и служи за образуване на прилагателно име, което получава окончание по всички правила на склонението за тази част от речта.

Разгледаният епиграфски материал показва разгръщане на целия потенциал на **глагола**. Откриват се примери от почти всички глаголни времена. Известните на граматиката нелични глаголни форми са представени поне по веднъж. Инфинитивът и супинът са все още живи и употребявани форми. Така е и в изследваните три амулета. По-често се употребяват простите глаголни времена – сегашно време и аорист, без отклонения от правописната норма, с изключение на примера с липсващо окончание за 2 л., ед.ч. – н рече емв камо ндѣ (Одрц). Имперфектна форма откриваме веднъж – нежнтъ ндѣше (Одрц). Перфектни конструкции в изследваните три амулета не се откриха нито със спомагателен глагол, нито с изпуснатата копула.

Старобългарският футур през X – XI в. се изразява по два начина. Примери за т.нар. просто бъдеще време, при което се използват сегашни форми на глаголите от свършен вид, са засвидетелствани на няколко места: *вънндѣшн* в *главѣ нхъ* (Одрц); *н тѣмъ мозгъ нсрѣчешн н к[о]стн сѣкрѣшншн жнлы сѣрѣшн* (Одрц); *обрѣштешн...єє[нѣ]* (Одрц). Описателни форми не се откриха.

Инфинитивът и супинът, които функционират като допълнения към спрегнати глаголи, се употребяват редовно. Супинни форми в избраните амулети се срещат на няколко места и точно тази тяхна употреба – в епиграфски паметници – не ни дава основание да твърдим, че за периода, който разглеждаме, супинът вече е бил жива категория.

Употреба на сегашно деятелно причастие е засвидетелствано в: *[с]ъхо[д.ѣ][щюу] н[с]* отъ седмаго нзвѣсъ (ОлАмКрън); *вон сѣ бог[ѣ] сѣдѣштаго* (Одрц), както и в амулета от Пъкуюл луй Соаре – *съходоциѣ їсоу отъ ї [ ] о н[весе] [хо]дѣщюу же нежитѣ сѣр[ѣ]те їсѣ* (ОлАмПкую). В Оловния амулет от Одрци прави впечатление липсата на съгласуване между сегашното деятелно причастие *трѣпешѣ* (ед.ч.) и субекта - *внднма н ѣвнднма* (имена от т.нар. *Pluralia tantum*). Минало страдателно причастие се среща веднъж без сериозни отклонения от правилата, срв.: *вготованаго* (Одрц). Минало деятелно причастие I и II в избраните за анализ оловни амулети не се откриха.

Повелително наклонение имаме изразено както синтетично – *ндн* (Одрц); *ѣ[в]ратн с[ѣ]* (ОлАмПкую); *ѣратн сѣ* (Одрц); *вон сѣ* (Одрц), така и описателно, с помощта на частица *да* в т.нар. *да*-конструкции: *да не ндѣшн* (Одрц).

„Без окончателен отговор остава [...] въпросът в какви случаи съчетанията на глагол със сѣ са синтактични конструкции и кога глаголни словоформи и в какви типове контекст глаголните словоформи изразяват страдателно и възвратно-средно значение“ (Тотманова/Тотманова 2014: 136). Затова и ние ще се въздържим от позадълбочен коментар. Единствено словоформата *вон сѣ* (Одрц) приемаме като категоричен пример за възвратен глагол.

Категорията число като обща за имената и глагола в изследваните епиграфски паметници се употребява без нарушаване на нормите. Формите в двойствено число *ѡцѣ ѡслѣпнѣтъ ѡушн ѡглушнѣтъ* ОлАмПкую сочат за редовно използване на този член на морфологичната категория за изследвания период.

3.5. Недостатъчното количество текст, което ни предоставят изследваните епиграфски паметници, пречатства достигането до категорични изводи и в областта на синтаксиса.

По отношение на функционирането на старобългарските падежи в текста не се откриха нетипични употреби. Засвидетелстваните в паметници от IX – XI век т.нар. родително-винителни форми в трите изследвани амулета се обективират в следните примери: *ѡго же трѣпешѣ видѣма и невѣдѣма Одрц; крѣве пролнѣтъ Одрц*. Две форми в Оловен амулет от Пъкуюл Луй Соаре: *ѡцѣ* и *ѡушн* (вин. п., дв. ч.), показват колебание при прякото допълнение след супин, което следва да се поставя в родителен падеж. Употреба на абсолютна дателна конструкция срещаме в амулета от крепостта на Крън: *[с]ъхо[дѣ] [цѡу] и [с] ѡтъ седмаго нзвѣсъ ОлАмКрън*, както и в амулета от Пъкуюл луй Соаре – *съхо[дѣ]щѣ [ѡу] ѡтъ ꙗ [ ] ѡ и [ѡвесе] [хо]дѣщѡу же нежнѣ сър[ѣ]те [ѡ] ОлАмПкую*.

От една страна, текстовете на разглежданите надписи показват как новата религия се приема от българското население – до каква степен християнството прониква на битово равнище. Видимото гръцко влияние говори за стремежа по приобщаване на Първото българско царство към духовния и културния живот на Европейския югоизток по път, който минава именно през високо-развитата византийска култура по онова време.

От друга страна, проучваните текстове дават изключително важни сведения за развоя на старобългарския език в изследвания период. Макар и след направения анализ на подбраните три оловни амулета от X – XI в. да не се установи съществено отклонение от старобългарската книжовна норма, отделни словоформи свидетелстват за началото на процеси, които ще се разгърнат векове след това.

Налага се изводът, че епиграфиката и нейните паметници не трябва да бъдат подценявани. Към тях не следва да се подхожда с предубеждение. Лаконичността и фрагментарността на надписите може да влияе върху количеството изводи, които могат да се направят за езика или историята, но не и върху тяхната категоричност.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Йорданова, Иванова/Yordanova, Ivanova 2002:** Йорданова В., Е. Иванова. Двуетичните надписи в България от IX – XIV век (лингвистични бележки). // *Преславска книжовна школа*, София, 2002, т. 6, 76 – 89. [Yordanova V., E. Ivanova 2002. Dvuetichnite nadpisi v Bulgaria ot IX – XIV vek (lingvistichni belezhki). // *Preslavska knizhovna shkola*, Sofia, 2002, t. 6, 76 – 89.]
- Смядовски/Smyadovski 1993:** Смядовски, С. *Българска кирилска епиграфика (IX–XV в.)*. София, 1993. [Smyadovski, S. *Balgarska kirilska epigrafika (IX – XV v.)*. Sofia, 1993.]
- Тотоманова/Totomanova 2014:** Тотоманова, А-М. Единството на българския книжовен и некнижовен език през X – XI век. // *Епохата на българския цар Самуил. Език и писменост*. София, 2014. [Totomanova, A-M. Edinstvoto na balgarskiya knizhoven i neknizhoven ezik prez X – XI vek. // *Ephata na balgarskiya tsar Samuil. Ezik i pismenost*. Sofia, 2014.]
- Тотоманова/Totomanova 2014б:** Тотоманова, А-М. *Из българската историческа фонетика*. София, 2014. [Totomanova, A.-M.: *Iz balgarskata istoricheska fonetika*. Sofia, 2014.]
- Тотоманова/Totomanova 2015:** Тотоманова, А-М. Самуиловите надписи и старобългарският книжовен език. // *Европейският югоизток през втората половина на X – началото на XI век. История и култура*. София, 2015, 512 – 520. [Totomanova, A-M. Samuilovite nadpisi i starobalgarskiyat knizhoven ezik. // *Evropeyskiyat yugoiztok prez vtorata polovina na X – nachaloto na XI vek. Istoriya i kultura*. Sofia, 2015, 512 – 520.]
- Ропконстантинов, Kronsteiner/Попконстантинов, Кронщайнер 1994:** Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner. *Altbulgarische Inschriften*. Salzburg, 1994.

Източници

- Старобългарски речник, Т. I, 1999.** София, Валентин Траянов, 1999
<http://histdict.uni-sofia.bg/oldbgdict/oldbg_search/> 1 август 2020.
[Starobalgarski rechnik, T. I. Sofia, 1999 <http://histdict.uni-sofia.bg/oldbgdict/oldbg_search/> 1 August, 2020.]
- Словарь русского языка XI – XVII в. 1990.** Академия наук СССР, Институт русского языка, Выпуск 16, Москва, Наука, 1990.
<<http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=xi-xvii>> 1 август 2020.
[Slovar' russkogo yazyka XI-XVII v. 1990: Akademiya nauk SSSR, Institut russkogo yazyka, Vypusk 16, Moskva, Nauka, 1990.
<<http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=xi-xvii>> 1 August 2020.]

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ФОРМАНТИТЕ,
С КОИТО СЕ ОБРАЗУВА Т.НАР. СЕГАШНО
СТРАДАТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Диана Мъркова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

ON THE FORMANTS WHICH TAKE PART IN THE
FORMATION OF THE “PRESENT PASSIVE
PARTICIPLE” IN CONTEMPORARY BULGARIAN

Diana Markova
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

The following paper is a part of a bigger study, the subject of which is the “present passive participle”, or the deverbative forms with the suffix *-m* in Contemporary Bulgarian. The aim of this research is to examine the formants, which take part in the formation of the deverbatives in question. A classification of the excerpted material considering the conjugation of the derivative verb is suggested. This specific paper refrains from defining the status of the deverbatives with the suffix *-m*, which will be a subject of future studies.

Keywords: formants, deverbatives, present passive participle, Contemporary Bulgarian

Обект на изследване в настоящата статия са девербативите, завършващи на *-m*, и по-конкретно предмет са формантите, които участват в образуването на т.нар. сегашно страдателно причастие, чийто статут все още не е установен в научната литература. Изследването е основано на 288 ексцерпирани речникови единици от *Официален речник на българския език* (БАН, 2012 г.), при които се среща посочената морфема *-m* и които са разпределени в диаграма спрямо различните форманти. Предложена е и класификация на отглаголните образувания, свързани с етимологичното сегашно страдателно причастие от старобългарския език, в зависимост от спрежението на произвеждащата глаголна основа. Статията е част от по-голямо изследване, като на този етап не претендираме за изчерпателност.

1. Становища за мястото на т.нар. сегашно страдателно причастие в системата на съвременния български език

В българистичната наука съществуват различни схващания за мястото на групата лексеми, завършващи на суфикс *-м*, които са генетично свързани със старото сегашно страдателно причастие. Могат да се обособят следните три становища по темата: 1) Отглаголно прилагателно име; 2) „Единно“ страдателно причастие; 3) Сегашно страдателно причастие.

1.1. В българските системни граматики по традиция се говори за „остатъци от сегашно страдателно причастие“, които в съвременния български език се схващат като обикновени прилагателни (при Л. Андрейчин, Н. Костов, С. Стоянов, П. Пашов, а Ю. С. Маслов директно представя разглежданите форми в раздела за прилагателни имена), срв: „В книжовния ни език се срещат, дошли от руски или черковнославянски, някои форми, образувани с наставка *-им* или *-ем*, като напр. *любим*, *водим*, *невредим*, *отстраним*, *преносим*, *изменяем*, *наказуем*, *изискуем* и др. По произход това са сегашни страдателни причастия. Те имат обаче единичен характер и не съществуват като ясно оформена категория в съвременния ни език, както е било в старобългарски. Днес се схващат като обикновени прилагателни“ (Андрейчин/Andreychin, цит. по Андрейчин, Иванов, Попов/Andreychin, Ivanov, Popov 1957: 100 – 101). Посочените етимологични причастия са възприети като „отглаголни прилагателни на *-ем/-им*“ също така и в изследванията по темата на А. Иванова (1957), М. Чоролеева (1969), З. Гунова (1975), Х. Валтер (1981), И. Табакова (1986), Б. Дикова (2001). В обстойната монография на И. Гугуланова от 2005 г., посветена на българската партиципиална система, разглежданият тип лексеми също е представен като „отглаголни деривативи“, в чиято парафраза „задължителен диференциален признак е + Posib. – ‘възможност да се прояви действието или състоянието, назовани чрез производния глагол’“ (Гугуланова/Gugulanova 2005: 22).

1.2. Тезата за „единното страдателно причастие“ в българската причастна система е поддържана от Е. Георгиева (1968) и М. Деянова (1992), според които миналото страдателно причастие на *-н*, образувано от несвършена глаголна основа, поема функциите

на старото сегашно страдателно причастие на *-м*, тъй като е неутрално в темпорално отношение. Е. Георгиева обръща внимание на факта, че „нееднократно при превод от руски език се стига до необходима замяна на редовно съществуващите в руски сегашни страдателни причастия на *-м* с форми за минали страдателни причастия в български език на *-н* (респ. на *-т*), произведени от несвършени глаголни основи. Напр. *определяемая группа* = *определяната група*; *согласуемое слово* = *съгласуваната дума*“ (Георгиева/Georgieva 1968: 617).

Това наблюдение първоначално е направено от Л. Андрейчин, според когото „в смисъл на сегашно страдателно причастие в съвременния език може понякога да се използва миналото страдателно причастие от несвършени глаголи“ (Андрейчин/Andreychin 1944: 316). Становището намира най-силна подкрепа у Ю. С. Маслов, при когото миналото страдателно причастие директно е названо „причастието от страдателен залог“ (подч. е мое – Д. М.), като по този начин авторът напълно отрича съществуването на друго страдателно причастие в системата на българския език. Според него „функциите на страдателното причастие със значение за едновременност изпълняват често пъти страдателните от типа уважаван, гледан, които по наставка съответствуват на старобългарското (и руското) минало страдателно причастие, но са образувани от имперфективна основа“ (Маслов/Maslov 1982: 237).

1.3. Третото становище, според което тази група лексеми трябва да се разглежда равностойно с другите нелични глаголни форми, е защитавано най-вече от Х. Първев (1969, 1970, 1976), който е на мнение, че има достатъчно основания за установяване на сегашното страдателно причастие в българската книжовна партиципиална система и че „практиката от последните десетилетия не престава да посочва нуждата от такава категория в глаголното спрежение“ (Първев/Pirvev 1969: 30). В по-ново време тезата за закономерната тенденция за въпроизводимост и реабилитиране на сегашното страдателно причастие е подкрепяна от К. Куцаров (2001, 2011, 2012), К. Чакърва (2012), С. Парашкевова (2003), Ц. Бояджиева (2006). В монографията си „Българското причастие“ К. Куцаров приема за сегашно страдателно причастие

„думите, образувани от глаголна основа плюс морфема **-м**, изпълняващи атрибутивна служба в словосъчетанията и изреченията“, тъй като според него те изразяват морфологични категории, присъщи на причастната система: маркират грамемата **страдателен залог (пасивност)** с формален показател **-м (-ем)** и сигнализират грамемата **непродуктивност (продуктивност)** чрез липсата на формален показател за репродуктивност (Куцаров/Kutsarov 2012: 117 – 118). За автора не е основателен аргумент сравнително по-ниската фреквенция на разглеждания модел лексеми, след като те са образувани от глаголна основа и притежават посочените граматически характеристики. А в съвременната езикова практика действително се наблюдава засилване на продуктивността на девербативите със суфикс **-м**, най-вече образувани от изходен глагол от чужд произход (напр. *рециклируеми опаковки, редактируеми полета, конвертируема валута*).

На този етап от изследването все още е рано да се заеме категорична позиция и да бъде застъпено едно от представените три становища. Статутът на разглежданите отглаголни образувания на **-м** ще бъде обект на следващо изследване.

2. Образуване на т.нар. сегашно страдателно причастие

2.1. Сегашното страдателно причастие в старобългарския език

Според Т. Славова „праславянското сегашно страдателно причастие възхожда към индоевропейското медиално причастие, формирано с медийния показател ***-m-** (стар местоименен корен) със семантика „среда, средище“ (Славова/Slavova 2017: 368). Старобългарското сегашно страдателно причастие се е образувало от сегашната глаголна основа, към която са се прибавяли тематична гласна (o, e, i) и наставката **-м-**. При глаголите от **I, II и V спрежение** тематичната гласна е в степен **0** (при V спр. е по аналогия). Напр. *вести – вед-* – *ведомъ* (I спр.); *двигнonti – двиги – двигномъ* (II спр.); *дати – дад-* – *дадомъ* (V спр.). При глаголите от **III спр.** тематичната гласна е след йота *j*, която променя задната

гласна *o* в предна гласна *e*, напр. *писати* – *пиш-* – *пишемъ*; А при глаголите от **IV спр.** тематичната гласна *e* -и- (както в сег.вр.): *видѣти* – *вид-* – *видимъ*; *любити* – *люб-* – *любимъ* (Славова/Slavova 2017: пак там). В развоя на езика новобългарските спрежения се редуцират до три, като старобългарското атематично спрежение прераства в новосъздаденото трето, което се отличава с най-голяма продуктивност в съвременето.

2.2. Съвременно състояние

Прави впечатление, че няма установеност при определяне на формантите, участващи в образуването на т.нар. сегашно страдателно причастие в съвременния български език. В системните граматика и проучените от нас специализирани изследвания по темата се срещат различни твърдения, като преобладаващото мнение е, че разглежданият тип девербативи се образува от сегашната основа на преходен глагол + наставка **-м**. В други случаи обаче са представени разновидности на конкретната наставка: **-им**, **-ем**, **-аем**, **-уем** и под. Наблюдава се разнопосочност и при един и същи учен в издания през различни години: напр. в „Основна българска граматика“ Л. Андрейчин твърди, че тези отглаголни форми са „образувани с наставка **-м**“ (*-мъ* по стария правопис) (Андрейчин/Andreychin 1944: 315). В следващи колективни граматика от 1957 и 1962 г., където той е автор на раздела за причастната система (почти идентичен с този от 1944 г.), вече става въпрос за „форми, образувани с наставка **-им** или **-ем**“ (Андрейчин/Andreychin, цит. по Андрейчин, Иванов, Попов/Andreychin, Ivanov, Popov 1957: 100). Вероятно оттук нататък изследователите, които подкрепят тезата за съвременната адективация на етимологичното сегашно страдателно причастие, започват да говорят за „прилагателни имена на *-ем/-им*“¹.

¹ Гунова/Gunova (1975) – „Прилагателни имена на *-им*, *-ем*“; Табакова/Tabakova (1986) – „Отглаголни прилагателни имена на *-ем*, *-им*“.

2.3. Механизъм на образуване

В изследването си, посветено на разглеждания тип девербативи, Х. Валтер също отбелязва, че „въпрос, на който досега още не е отговорено достатъчно изчерпателно, е този за механизма на образуването на „сегашно страдателно причастие“ (Валтер/Valter 1981: 104). Според него данните от граматиките дават единствено сведения, че броят на глаголите, от които могат да се образуват, е ограничен, но не са дадени причини защо.

Смятаме, че въпросът за формантите, с които се образуват т.нар. сегашни страдателни причастия, е тясно обвързан с глаголното спрежение, както можем да видим още от старобългарското състояние на езика. Разгледахме и представихме в диаграма 288 отглаголни деривати на *-м*, ексцерпирани от ОПРБЕ, при които забелязахме следните закономерности:

2.3.1. I и II спрежение

Прави впечатление, че най-фреквентни безспорно са т.нар. сегашни страдателни причастия, привидно завършващи на наставка *-им* (общо 192, по-голямата част от които са от **II спр.**, с малко на брой изключения – от **I спр.** или русизми). Смятаме обаче, че е погрешно да се говори за суфикс *-им*, тъй като *-и-* е темафикс на сегашната глаголна основа за второ спрежение. В случая имаме суфикс *-м* в чист вид:

Напр. *съпоставѝм* – основа: съпостави, II спр., св.в.

поправѝм – основа: поправи, II спр., св.в.

При преобладаващата част от тази група видът на изходната глаголна форма е свършен. Забелязва се омонимия с глаголите от I л. мн. ч. сегашно време: *търпѝм* – *търпѝм*, *обяснѝм* – *обяснѝм*. В случая липсва и отметнато ударение, за което Хр. Първев отбелязва, че служи за диференциация (напр. *поносѝм* – *понОсим*; *любѝм* – *лЮбим*).

В тази група откриваме девербативи, които привидно са образувани от глаголи от I спр., но в повечето случаи се оказва, че са русизми (напр. *непреводѝм* е от рус. ‘переводить’, а не от бълг. ‘преведа’, иначе би трябвало да бъде *непреведѝм*; както и *преносѝм* от рус. ‘переносить’, а не *пренесим* от бълг. ‘пренеса’).

Малкото на брой девербативи, които действително са образувани от изходен глагол от I спр., също завършват на *-им*, въпреки че темафиксът на основата им е *-е*:

Напр. *непоносѝм* – основа: понесе, I спр., св.в.

Вероятно се прави аналогия с формите, образувани от II спрежение, иначе би трябвало при I спр. да завършват на *-аем*, напр. неологизмът *четим* да бъде *читаем*.

Според Х. Първев включването на т.нар. сегашни страдателни причастия в глаголното спрежение не се оказва много подходящо от гледище на техните структурно-морфологични особености: „при много случаи не е имало, а и сега няма подходящи структурно-морфологични условия за приспособяване на заеманите и за образуване на нови причастни форми, напр. при глаголи от I и II спрежение: *зная* – *знаем, *играя* – *играем, *пея* – *пеем, *въртя* – *въртим, *строя* – *строим.“ (Първев/Pargvev 1970). При тези случаи виждаме, че възможните глаголни образувания съвпадат с глаголните форми за 1 л. мн. ч. сегашно време, което се оказва проблемно при формиране и установяване на нови девербативи от този тип.

2.3.2. III спрежение

Забелязваме, че формантът за образуване на разглеждания тип девербативи от изходен глагол от III спр. е разширен – в тези случаи е налице суфикс *-ем*. Вероятно се преповтаря словообразователният модел, привнесен от руския език, затова и отглаголните образувания от това спрежение нямат типичен „български облик“, както отбелязват някои изследователи. В повечето случаи при разглежданите девербативи от тази група става въпрос за изходен глагол итератив, в чийто състав участва суфиксоид *-ва* или неговите аломорфи². При образуване на т.нар. сегашно страдателно причастие откриваме въпросния суфиксоид най-често „усечен“ или съкратен, вероятно поради ефонични причини (т.е. от гледна точка на благозвучието) – напр. от глагола ‘управля-

² К. Чакърова нарича „суфиксоид“ (или „полунаставка“) синкретичната морфема *-ва-* (с аломорфи *-а-*, *-ава-*, *-ява-*, *-ува-*), която едновременно сигнализира вид на глагола (итератив) и спрежение (съдържа тематична гласна *-а* за III спр.) (вж. Чакърова/Chakarova 2019).

вам' не се образува ***управляваем**, а *управляем*; от глагола 'подражавам' – *неподражаем*, а не ***неподражаваем**; от 'спасява' – *неспасяем*, а не ***неспасяваем**; от 'обитавам' – *обитаем*, а не ***обитаваем**. Срещат се случаи, при които суфиксоидът е запазен: *използваем* от 'използвам', *обработваем* от 'обработвам', *познаваем* от 'познавам' (а не *познаем).

Прави впечатление, че съществуват отглаголни образувания на -м от един и същи изходен глагол, но с разлика във вида, напр. *сравним* от 'сравня' (св.в., II спр.) и *сравняем* от 'сравнявам' (итератив, III спр.); *обвиним* от 'обвиня' (св.в., II спр.) и *обвиняем* (итератив, III спр.); *употребим* от 'употребя' (св.в., II спр.) и *употребяем* от 'употребявам' (итератив, III спр.). В някои случаи е възможно двете отглаголни образувания да се взаимозаменят, тъй като на преден план излиза значението *възможност* (респ. *невъзможност*), което тези девербативи съдържат в себе си, а на заден остава количествената семантика (т.е. повторителността не е от толкова голямо значение, колкото възможността).

При отглаголните образувания с изходен глагол от III спр. можем да обособим две подгрупи: *аем/’аем*: при всички итеративи на -ва-, и -уем: при всички итеративи на -ира, както и при някои на -ва-. При форманта -уем откриваме „претопената“ синкретична морфема -ва- в „у“ (напр. 'описвам' – *неописуем*; 'доказвам' – *доказуем*). Моделът се възприема и при всички новозаети чужди глаголи, в чийто състав съществува -ира- (напр. 'редактирам' – *редактируем*; 'конвертирам' – *конвертируем*; 'манипулирам' – *манипулируем*).

3. Класификация на т.нар. сегашно страдателно причастие според формантите

В зависимост от направените наблюдения в т. 2 предлагаме следната класификация на сегашните страдателни причастия спрямо формантите, които участват в състава им:

1. Суфикс -М: при глаголи от I и II спрежение:

Напр. *простим* (осн. 'прости', II спр., св.в.); *уловим*, *уязвим*, *раним*, *видим* (II спр.), но *обозрим* (I спр.) и *непоносим* (осн. 'понеся', I спр., св.в.).

Не сме съгласни с авторите, които посочват **-им** като суфикс в своите изследвания, тъй като, както вече беше отбелязано, **-и-** е тематичната гласна, маркираща второто спрежение. При формите от I спр. има аналогия с II спр. поради ниската им фреквентност.

2. Суфикс **-ЕМ**: при глаголи от III спрежение:

2.1. **-аем/’аем** (‘уважавам’ – *уважаем*, ‘сглобявам’ – *сглобяем*; и русизми като *непромокаем*, *непроницаем* и под.);

2.2. **-уем** (‘доказвам’ – *доказуем*; ‘описвам’ – *неописуем*; и неологизми като ‘рециклирам’ – *рециклируем* и ‘редактирам’ – *редактируем*).

3. Изключения със суфикс **-ОМ** (напр. *неведом*, *некрадом*, *насекомо* – субстантивирано „сегашно страдателно причастие“).

Не са съхранени стари сегашни страдателни причастия от старобългарското състояние на езика. Както вече отбелязахме, в старобългарския език този модел с тематична гласна в степен **о** е бил най-продуктивен, като се е срещал в три спрежения – I, II и V (по аналогия с другите две), но не се е запазил до съвременното състояние. Посочените архаизми са откъслечни и са навлезли в християнската литература от руски или черковнославянски език. Напр.

Некрадомото съкровище на твоите свети мощи;

Неведоми са пътищата Господни.

Спрямо представената класификация според формантите, можем да представим под формата на диаграма разгледаните 288 отглаголни образувания със суфикс **-м**, ексцерпирани от ОПРБЕ (където са определени като *прилагателни имена*):

1) **-М**: общо 192 лексеми, преобладаващата част от които са от II спр.;

2) **-ЕМ**: общо 94 лексеми, всички от които са от III спр. (80 завършват на *-аем/-'аем*, а 14 – на *-уем*);

3) ***-ОМ** (само 2 лексеми: *неведом* и *насекомо*; липсват **ведом* и **некрадом*).

В заключение на този етап от изследването приемаме, че деривационният механизъм (т.е. изборът на суфикс) при образуването на девербативите на **-м**, етимологично свързани със сегашното страдателно причастие, е в пряка зависимост от спрежението на изходната глаголна основа. Обект на бъдещи изследвания ще бъде статутът на разглежданите групи лексеми, който засегнахме в началото, шрихирайки различните становища по въпроса.

БИБЛИОГРАФИЯ

Андрейчин/Andreychin 1944: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Книгоиздателство „Хемус А. Д.“, 1944. [Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*. Sofia: Knigoizdatelstvo “Hemus A. D.”, 1944.]

Андрейчин, Иванов, Попов/Andreychin, Ivanov, Popov 1957: Андрейчин, Л., М. Иванов, К. Попов. *Съвременен български език. Учебник за I и II курс на учителските институти*. Част II. София: Народна просвета, 1957. [Andreychin, L., M. Ivanov, K. Popov. *Savremenen balgarski ezik. Uchebnik za I i II kurs na uchitelskite instituti*. Chast II. Sofia: Narodna prosveta, 1957.]

Бояджиева/Boyadzhieva 2008: Бояджиева, Ц. Още веднъж за реабилитирането на термина *сегашно страдателно причастие* в съвременната българска езикова наука. // *Словото: образи и отражения. Сборник с доклади от Националните конференции за студенти и докторанти, Пловдив, 2006 и 2007 г.* Пловдив: Контекст, 2008, 33 – 43. [Boyadzhieva, Ts. *Oshte vednazh za rehabilitiraneto na termina segashno stradatelno prichastie v savremennata balgarska ezikova nauka*. // *Slovoto: obrazi i otrazheniya. Sbornik s dokladi ot Natsionalnite konferentsii za studenti i doktoranti, Plovdiv, 2006 i 2007 g.* Plovdiv: Kontekst, 2008, 33 – 43.]

Валтер/Valter 1981: Валтер, Х. Към проблема за мястото на т.нар. сегашно страдателно причастие в системата на съвременния български книжовен език. // *Език и литература*, 1981, кн. 5, 103 – 108. [Valter, H. *Kam problema za myastoto na t.nar. segashno stradatelno prichastie v*

- systemata na savremenniya balgarski knizhoven ezik. // *Ezik i literatura*, 1981, kn. 5, 103 – 108.]
- Георгиева/Georgieva 1968:** Георгиева, Е. За някои граматико-семантични промени на миналите страдателни причастия в съвременния български книжовен език. // *Известия на Института за български език*, София: Издателство на БАН, 1968, кн. XVI, 617 – 626. [Georgieva, E. Za nyakoi gramatiko-semantichni promeni na minalite stradatelni prichastiya v savremenniya balgarski knizhoven ezik. // *Izvestiya na Institutata za balgarski ezik*, Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1968, kn. XVI, 617 – 626.]
- Гугуланова/Gugulanova 2005:** Гугуланова, И. *Българските причастия и деепричастия в славянски контекст*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005. [Gugulanova, I. *Balgarskite prichastiya i deeprichastiya v slavyanski kontekst*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2005.]
- Гунова/Gunova 1975:** Гунова, З. Прилагателни имена на *-им, -ем*. // *Български език*, 1975, кн. 4, 349 – 352. [Gunova, Z. Prilagatelni imena na *-im, -em*. // *Balgarski ezik*, 1975, kn. 4, 349 – 352.]
- Деянова/Deyanova 1992:** Деянова, М. Към установяване на единно страдателно причастие в съвременния български книжовен език. // *Български език*, 1992, год. XLII, кн. 3, 166 – 172. [Deyanova, M. Kam ustanovuavane na edinno stradatelno prichastie v savremenniya balgarski knizhoven ezik. // *Balgarski ezik*, 1992, god. XLII, kn. 3, 166 – 172.]
- Дикова/Dikova 2001:** Дикова, Б. За т.нар. сегашно страдателно причастие с оглед на функционалната стилистика. // *Българска електронна лингвистична библиотека „Стефан Гърдев“*, 2001. <http://belb.info/personal/dikova/Bistra_Dikova_2.htm>, 20 октомври 2020. [Dikova, B. Za t.nar. segashno stradatelno prichastie s ogled na funktsionalnata stilistika. // *Balgarska elektronna lingvistichna biblioteka “Stefan Gardev”*, 2001. <http://belb.info/personal/dikova/Bistra_Dikova_2.htm>, 20 October, 2020.]
- Иванова/Ivanova 1957:** Иванова, А. Причастията като прилагателни имена. // *Български език*, 1957, год. VII, кн. 2, 123 – 129. [Ivanova, A. Prichastiyata kato prilagatelni imena. // *Balgarski ezik*, 1957, god. VII, kn. 2, 123 – 129.]
- Куцаров/Kutsarov 2001:** Куцаров, К. Сегашното страдателно причастие в съвременния български език. // *Научни доклади на БСУ*, 2001, т. 4. [Kutsarov, K. Segashното stradatelno prichastie v savremenniya balgarski ezik. // *Nauchni dokladi na BSU*, 2001, t. 4.]
- Куцаров/Kutsarov 2011:** Куцаров, К. Същност и граматически облик на съвременното българско причастие. // *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*, том 49, кн. 1, СБ. А, 2011, 97 – 101. [Kutsarov, K. Sashtnost i gramaticheski oblik na savremennoto balgarsko prichastie. //

Nauchni trudove na PU "Paisii Hilendarski", tom 49, kn. 1, SB. A, 2011, 97 – 101.]

Куцаров/Kutsarov 2012: Куцаров, К. *Българското причастие*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012. [Kutsarov, K. *Balgarskoto prichastie*. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, 2012.]

Маслов/Maslov 1982: Маслов, Ю. С. *Граматика на българския език*. София: Наука и изкуство, 1982. [Maslov, Yu. S. *Gramatika na balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1982.]

Парашкевова/Parashkevova 2003: Парашкевова, С. Функционално-семантична характеристика на сегашното страдателно причастие в научния стил на съвременния български книжовен език. // *Българска електронна лингвистична библиотека „Стефан Гърдев“*, Пловдив, 2003. <<http://belb.info/studenti/parashkevova/Svetlana-1.htm>>, 21 октомври 2020. [Parashkevova, S. Funktsionalno-semantichna harakteristika na segashnoto stradatelno prichastie v nauchniya stil na savremenniya balgarski knizhoven ezik. // *Balgarska elektronna lingvistichna biblioteka “Stefan Gardev”*, Plovdiv, 2003. <<http://belb.info/studenti/parashkevova/Svetlana-1.htm>>, 21 October, 2020.]

Първев/Parvev 1969: Първев, Х. Морфологични особености на причастията в съвременния български книжовен език. // *Български език и литература*, № 1, 1969, 25 – 31. [Parvev, H. Morfologichni osobenosti na prichastiyata v savremenniya balgarski knizhoven ezik. // *Balgarski ezik i literatura*, № 1, 1969, 25 – 31.]

Първев/Parvev 1970: Първев, Х. Съвременният книжовен български език и проблемата за сегашно страдателно причастие. // *Известия на Института за български език*, № 19, София: Издателство на БАН, 1970, 123 – 130. [Parvev, H. Savremenniyat knizhoven balgarski ezik i problemata za segashno stradatelno prichastie. // *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, № 19, Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1970, 123 – 130.]

Първев/Parvev 1976: Първев, Х. Черти от семантичната характеристика на причастията в съвременния книжовен български език. // *Помогало по българска морфология. Глагол*. София: Наука и изкуство, 1976, 404 – 414. [Parvev, H. Cherti ot semantichnata harakteristika na prichastiyata v savremenniya knizhoven balgarski ezik. // *Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1976, 404 – 414.]

Славова/Slavova 2017: Славова, Т. *Старобългарски език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2017. [Slavova, T. *Starobalgarski ezik*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2017.]

Табакова/Tabakova 1986: Табакова, И. Към въпроса за отглаголните прилагателни имена на -ем, -им. // *Български език*, № 1, год. XXXVI,

- 1986, 36 – 39. [Tabakova, I. Kam vaprosa za otglagolnite prilagatelni imena na -em, -im. // *Balgarski ezik*, № 1, god. XXXVI, 1986, 36 – 39.]
- Чакърова/Chakarova 2012:** Чакърова, К. Към въпроса за аспектуалната характеристика на българските минали причастия. // *40 години Шуменски университет 1971 – 2011. Сборник научни трудове от Националната конференция с международно участие*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2012, 200 – 210. [Chakarova, K. Kam vaprosa za aspektualnata harakteristika na balgarskite minali prichastiya. // *40 godini Shumenski universitet 1971 – 2011. Sbornik nauchni trudove ot Natsionalnata konferentsiya s mezhdunarodno uchastie*. Shumen: UI “Episkop Konstantin Preslavski”, 2012, 200 – 210.]
- Чакърова/Chakarova 2019:** Чакърова, К. За един специфичен казус в съвременното българско словообразуване. // *Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия А. Обществени науки, изкуство и култура*. Том V, 2019, 41 – 44. [Chakarova, K. Za edin spetsifichen kazus v savremennoto balgarsko slovoobrazuvane. // *Nauchni trudove na Sayuza na uchenite v Bulgaria – Plovdiv. Seriya A. Obshtestveni nauki, izkustvo i kultura*. Tom V, 2019, 41 – 44.]
- Чоролеева/Choroleeva 1970:** Чоролеева, М. Отглаголни прилагателни имена или адективирани причастия. // *Известия на Института за български език*, 1970, кн. 19, 163 – 169. [Choroleeva, M. Otglagolni prilagatelni imena ili adektivirani prichastiya. // *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, 1970, kn. 19, 163 – 169.]

ИЗТОЧНИЦИ

- ОПРБЕ/OPRBE 2012:** *Официален правописен речник на българския език*. София: Просвета, 2012. [*Ofitsialen pravopisen rechnik na balgariskiya ezik*. Sofia: Prosveta, 2012.]

ГРАМАТИЧНАТА МОРФЕМА *-X/-Ш-* В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК (ИСТОРИЧЕСКИ БЕЛЕЖКИ)

Васил Стаменов
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE GRAMMATICAL MORPHEME *-H/-SH-* IN BULGARIAN (HISTORICAL NOTES)

Vasil Stamenov
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

The article presents different understandings of distinguished linguists of the grammatical meaning of the morpheme *-h/-sh-* in Modern Bulgarian, Old Bulgarian and Proto-Slavic. The functional use of the verb forms that are marked with *-h/-sh-* and express past tense and dependent taxis, is analyzed in two historical works written by H. Pavlovich (Павлович/Pavlovich 1844) and M. Drinov (Дринов/Drinov 1869). On the basis of the analysis, a conclusion is formulated: the process of grammaticalization of the evidentiality meaning, which began in the 19th century, hasn't been completed yet; the evidentiality morpheme *-h/-sh-* in Modern Bulgarian is a transformed old marker of two grammatical meanings in Proto-Slavic: past tense and dependent taxis.

Keywords: grammatical meaning, grammatical morpheme, evidentiality

Обект на изследване в настоящата статия е граматичната морфема *-x/-ш-*, която според И. Куцаров в съвременния български език изразява значението *свидетелственост* (Бояджиев, Куцаров, Пенчев/Boyadzhiev, Kutsarov, Penchev 1998: 317).

Основната цел е да бъдат представени концепциите на различни автори относно семантиката на морфемата *-x/-ш-* в диахронен и синхронен план. Смятаме, че анализът на факти от езиковата еволюция е необходим, тъй като резултатите от него биха могли да се използват при разрешаването на важния теоретичен въпрос за периода, в който морфемата *-x/-ш-* е започнала да изразява свидетелственост. Подобна цел трудно може да бъде реализирана в рамките на една статия, но този анализ е релевантен с оглед на по-нататъшните ни проучвания за мястото на граматикализираната свидетелственост в морфологичната система на съвременния български език.

Изхождайки от теоретичната база на структурното езикознание, приемаме, че граматичното значение е „вид осъзнато и изразено в структурата на езика отношение“ (Симеонов, цит. по Куцаров/Kutsarov 2007: 24), а морфологичната категория е „система от противопоставени един на друг редове словоформи“¹ (Бондарко, цит. по Куцаров/Kutsarov 2007: 26). Важна за формулираните в текста изводи е концепцията на И. Куцаров, според която категорията *време* в славянските езици още от праславянския период „се гради върху опозицията *разновременност* : *неразновременност* с главно значение на немаркирания член *едновременност*, а в рамките на разновременността: *предходност* : *следходност*“ (Куцаров/Kutsarov 2017: цит. лекции по сравнителна граматика на славянските езици).

В рамките на изследването са приложени методът на наблюдението, методът на анализа и методът на обобщението, а предмет на анализ са езикови примери, показващи комбинаториката на различните темпорални основи с морфемата *-x/-ш-*.

Известно е, че в съвременния български език морфемата *-x/-ш-* е градивен елемент на словоформите за аорист, имперфект, плюсквамперфект, футурум претерити, футурум екзактум претерити, но езиковедите не са единни в схващанията си за нейната семантика. Открояват се няколко мнения.

Р. Ницолова разглежда *-x/-ш-* като окончание, което се употребява при образуването на глаголните форми от аористно-имперфектен тип, срв.: „Окончанията за аорист са: 1 л. *-x*, 2 л. – $\emptyset$, 3 л. – $\emptyset$, 1 л. *-хме*, 2 л. *-хте*, 3 л. *-ха*“ (Ницолова/Nitsolova 2008: 286); „Имперфектните окончания са: *-x*, *-ше*, *-ше*, *-хме*, *-хте*, *-ха*“ (Ницолова/Nitsolova 2008: 281).

П. Пашов определя „*-x/-ш-*“ и „*-x/- $\emptyset$ -*“ като формообразуващи суфикси, които се прибавят към формообразуващите основи за имперфект и аорист (Пашов/Pashov 1976: 49). Той отбелязва, че морфемата *-x/-ш-* показва „отнесеност към минал момент“ (Пашов/Pashov 1976: 54). Интересно обаче е следното твърдение на автора: „Бихме могли да приемем, струва ми се, че морфемата,

¹ Останалите термини, използвани в статията, са по И. Куцаров (Куцаров/Kutsarov 2007).

разграничаваща аориста от имперфекта, е тематичната (основната) гласна, т.е. граматичният суфикс, с който се образуват съответните основи“ (Пашов/Pashov 1976: 53 – 54). Според нас решението на П. Пашов да включи аористните и имперфектните тематични гласни в глаголният форматив (вж. Пашов/Pashov 1989: 118) е категорично доказателство срещу определянето на *-x/-ш-* като суфикс, тъй като той се оказва заобиколен от граматични морфемни, срв.: *нос-ихме*, *нос-ихте*, *нос-иха* (примерите са от Пашов/Pashov 1989: 118).

Г. Герджиков също изразява мнението, че вербалните основи са носители на граматични значения. Изследователят отбелязва следното: „аористната (инфинитивната) гласна (или евентуално липсата на основна гласна в аористната основа) [...] е носител на значението предходност (Герджиков/Gerdzhikov 1973: 142). И. Куцаров приема тази концепция, като според него аористната основа сигнализира абсолютна предходност, а имперфектната – относителност (Бояджиев, Куцаров, Пенчев/Boyadzhiev, Kutsarov, Penchev 1998: 387, 395). Авторът определя морфемата *-x/-ш-* като граматична, но приема, че тя не е маркер за време или таксис, а означава свидетелственост (Куцаров/Kutsarov 2007: 245, 256).

От посочените по-горе цитати се вижда, че съществуват няколко основни концепции за семантиката на морфемата *-x/-ш-* в съвременния български език. Някои изследователи (Р. Ницолова) смятат, че тя е темпорален маркер, докато друга група езиковеди (Г. Герджиков, И. Куцаров) са на мнение, че тематиксите на аористните и имперфектните основи изразяват граматично значение, а приемането на това разбиране изключва възможността да тълкуваме *-x/-ш-* като темпорален показател. Специфично е становището на П. Пашов, тъй като според него тематичната гласна при основите за минало свършено и минало несвършено време е морфемният показател, който разграничава двата вида форми, но въпреки това *-x/-ш-* не е десемантизиран елемент, а изразява „отнесеност към минал момент“ (Пашов/Pashov 1976: 54).

За да се внесе повече яснота в теоретичното осмисляне на проблема, е необходимо да се разгледат и разсъжденията на някои от възрожденските ни книжовници относно свидетелското значение на формите на т.нар. минало свършено и минало

несвършено време. Направеният обзор показва, че авторите на първите български граматични трудове – Неофит Рилски (Рилски/Rilski 1835), Неофит Бозвели (Бозвели/Bozveli 1835), Х. Павлович (Павлович/Pavlovich 1836) – не представят никакви твърдения, свързани с проблема за свидетелствеността, макар и да отбелязват част от глаголните форми, които съдържат *-x-/-ш-*. Х. Първев определя като положителен факт самото включване на примери от типа на *носех, носил бех* в „**Българска граматика**“ на Неофит Рилски, „каквито липсват в черковнославянските и руските източници“ (Първев/Parvev 1975: 194). За отбелязване е фактът, че в „**Българска граматика**“ липсват образци за футурум претерити и футутум екзактум претерити, но се откриват редките аналитични вербални форми от типа на: „**дано продѣмахъ, дано продѣмаше ты, дано продѣмаше онъ, на, но, дано продѣмахме, дано продѣмахте, дано продѣмаха** (Рилски/Rilski 1835: 130); „**дано насадехъ, дано насадеше ты, дано насадеше онъ, на, но, дано насадехме, дано насадехте, дано насадеха**“ (Рилски/Rilski 1835: 142), които от съвременна гледна точка са маркирани с две взаимоизключващи се значения – желание за извършване на определено действие и свидетелственост. Поради тази причина морфемата *-x-/-ш-* в състава им се определя като несъщинска, квазисвидетелска² флексия. Що се отнася до свидетелската семантика на формите от аористно-имперфектен тип, тя е доловена от анонимния рецензент на граматиката на Г. Миркович. Неизвестният автор предлага начин, по който могат да се разграничат минало несвършено и минало относително време³: „минало несвършено означава винаги действие, което ся или вършило несъмнено или пък било видено или слушано от лицето,

² Терминът „квазисвидетелственост“ е на К. Чакърова.

³ С термина минало относително време Г. Миркович, както и анонимният рецензент на граматиката на възрожденския автор, назовават формите, образувани с помощта на минало несвършено деятелно причастие и спомагателния глагол съм (вж. Първев/Parvev 1975: 207). Езиковедите нямат единно мнение по въпроса дали тези граматични конструкции са маркирани с преизказност (вж. Първев/Parvev 1975: 207), или с тяхна помощ е изразено умозаклучение (вж. Куцаров/Kutsarov 1994: 8).

което говори: каквото *аз пишех, ти пишеше, той пишеше* [...]“ (цит. по Първев/Parvev 1975: 208). Определението се отнася единствено до имперфектните форми. Липсва и коментар дали за характера на такъв тип действие може да се съди по определена морфема. Описателната дефиниция се оказва предходна спрямо посочването на подходящ термин, назоваващ съответното значение, но наречието *винаги* ни позволява да предположим, че свидетелствеността в българския език вече е била граматикализирана през този период. Необходимо е да се отбележи, че първите сведения за нея се откриват в труд, чиято цел е да прецизира термина *минало относително време*. Като главна особеност на тази грамема в „За българската граматика на Г. Мирковича“ е посочено отсъствието на лице, което да е напълно уверено в „несъмнената действителност на действието“ (цит. по Първев/Parvev 1975: 208), защото „не е присъствувало, когато ся е свършвало действието, или е било в някое несъзнателно състояние откъм туй действие“ (цит. по Първев/Parvev 1975: 208). Самото обособяване на минало определено време в граматиката на Г. Миркович като корелат на минало неопределено е причината И. Куцаров да отбележи, че се има предвид *свидетелско* и *несвидетелско* противопоставяне⁴.

И. Н. Момчилов също разграничава „**прѣминжло опрѣделено**“ и „**прѣминжло неопрѣделено**“ време, но не отбелязва изрично дали е имал предвид свидетелско : несвидетелско противопоставяне (Момчилов/Momchilov 1868). С. Панаретов е друг автор на граматичен труд от този период, който изтъква съществуването на минало определено време в българския език и уточнява, че то показва „положителна увереност“ на говорещото лице към действието, а освен него съществува и още едно минало време, което показва нещо, в което говорещият не е лично убеден“ (цит. по Първев/Parvev 1975: 214). Авторът използва като примери следните изречения: *Св. Кирил и Методий покръстиха българите* и *Св. Кирил и Методий покръстили българите* (цит. по Първев/Parvev 1975: 214). Те ни подтикнаха да проверим как са

⁴ Термините са на И. Куцаров, вж. Куцаров/Kutsarov 2007: 207.

били използвани формите, изразяващи предходност (абсолютна и относителна), през възрожденската епоха. Тази задача е необходима за целите на настоящото проучване, тъй като решаването ѝ ще направи възможно да се отговори на въпроса дали формите от аористо-имперфектен тип през Възраждането са се употребявали единствено в разказ за събития, на които говорещото лице е било очевидец.

За целите на анализа бяха разгледани две исторически съчинения – „Царственникъ или исторія болгарская“ на Х. Павлович (Павлович/Pavlovich 1844) и „Погледъ върхъ происхожденіе-то на българскіи народъ и начало-то на българска-та исторія“ на М. Дринов (Дринов/Drinov 1869). Ако се допусне, че значението *свидетелственост* тогава е било граматикализирано, не би трябвало при представянето на исторически сведения за далечното минало авторите да си служат с форми на аориста, имперфекта, плюсквамперфекта, футурум претерити и футурум екзактум претерити. И в двете произведения обаче се откриват текстови части, в които последователно се използват единствено глаголни форми, които от съвременна гледна точка се определят като свидетелски, срв.: „Въ 1-ва-та половина на 7-мии вѣкъ това племе съставяше една доста голѣма орда, която се скиташе между рѣки-те Донъ и Волга. Около 660 година, кога-то ѹирѣ неина силенъ начальникъ Кѹвратъ, тя се раздѣли между негови-тѣ петъ сынове на петъ малки орди, отъ които само двѣ останахъ да се скитжтъ на ващино-то си мѣсто [...]“ (Дринов/Drinov 1869: 41 – 42); „По Симеона Лаваса настана Петръ сынъ неговъ. Он не беше благополченъ во бранехъ и юнакъ, като ваща си, но беше страшливъ: за кое то и беше пріятель Грекомъ и покорливъ. И И така Болгарія въ негово то време за негово то малодѹшіе ослабѣ много отъ насиліе Греческо“ (Павлович/Pavlovich 1844: 34 – 35).

Тези примери биха могли да бъдат аргумент в подкрепа на тезата, че през деветнадесети век свидетелствеността все още не е била граматикализирана. Според нас е интересно това, че в някои от издадените през Възраждането български граматични книжовниците отделят внимание на темата за употребата на формите на т.нар. минало свършено и минало несвършено време и ясно по-

сочват кога те трябва да бъдат замествани с други. С. Радулов отбелязва, че: „**Форма: копалъ, копали, вмѣсто, копа, копахъ, ся употрѣблява, кога ся говори за произшествіе, на което говорящій не є былъ очевидецъ** (подч. е мое – В. Стаменов), а **ся научил за него отъ други** (Радулов/Radulov 1870: 74). Именно замаяната на формите от аористо-имперфектен тип в исторически съчинения с други (най-често преизказни, но не само) според нас е доказателство, че през деветнадесети век процесът на граматикализация на значението *свидетелственост* е започнал, но все още не е бил завършен. В подкрепа на този извод представяме няколко примера, в които се наблюдава смесване на различни наративни планове:

1. Въ това време Царувалъ въ цариградъ Левъ премудрый, и за некая причина востана на Симеона, но Симеонъ навн Лвѹ сосъ големо разореніе (Павлович/Pavlovich 1844: 32).
2. Въ 14-тии и 15-тии вѣкъ въ сегашно-то Гръцко кралство се водворнхъ нови племена, Албански, които особно много сж се разселили въ стара-та Аѳтика (Дринов/Drinov 1869: 58).
3. Аварски-тѣ посланници, казва Византійскін историкъ Менандръ, не могли да премълчатъ при тѣзи горделиви рѣчи на Главе-тѣ, но им казали нѣколко презрителни дѹми, за които тѣ сж заплатили съ животъ-тѣ си: Главене-тѣ не могли да удръжатъ гнѣвъ-тѣ си, и убивали аварски-тѣ посланници. По тази причина аварскін ханъ ся рѣшилъ да мсти на Главене-тѣ, и съ радость посрѣщналъ посолство-то на Императоръ-тѣ Тиверія, който му предлагаше съюзъ противъ нихъ (Дринов/Drinov 1869: 24 – 25).
4. Главяне-тѣ сж заварили токо малцина отъ древни-тѣ му жители, нъ и тѣ скоро трѣваше да ся очистятъ отъ-тамъ, защо-то както казва Прокопій, Главене-тѣ обыкновенно сж истреблявали всички онѣзи, които имъ сж падали в ржцѣ (Дринов/Drinov 1869: 29).

В първия пример Х. Павлович е предпочел не имперфектната форма *царуваше*, а нейния преизказан корелат *царувал*, но след това продължава разказа в свидетелско минало време. Във втория

отново е налице промяна в начина на представяне на информацията – след глагола **водворихъ**, който е в минало (свършено) време, следва ренаративната форма със запазен спомагателен глагол **сж се разселили**.

В третия пример интерес буди имперфектната употреба на глагола **предлагаше**. Тя нарушава напълно логичната според нас последователност от преизказни форми. Необходимо е да уточним, че в случая отново определяме **сж заплатили** като ренаративна конструкция заради контекста, но няма да се спираме на въпроса защо спомагателният глагол *съм* е запазен в трето лице. Освен това в третото, както и в четвъртото цитирано изречение, прави впечатление наличието на лексикалния преизказан модификатор *казва*. След него е напълно логично да следват ренаративни форми, но в изречение 2 най-отдалечената от глагола *казва* форма не е преизказна, а имперфектна. Любопитен факт е, че в някои текстове от XIX век, в които ясно е посочено, че авторът се основава на чужди сведения, понякога се срещат аористни или имперфектни форми, срв.: „**Отець великаго Константина, пише Иоаннъ Зонарь, имаше Констандү женү [...]**“ (Павлович/Pavlovich 1844: 14); **Той Іустиніанъ, дүма Иоаннъ Зонарь, беше отъ Дарданія, отъ градъ Охрида, родомъ Болгаринъ, и царствова въ Греція години 37, и үмре въ лѣто Господне 521** (Павлович/Pavlovich 1844: 18 – 19); „**Пише въ една исторія за тогова Царя Самүила, за що подигна вой противү Сербскаго краля Владимира, и үлови го сосъ лествъ и свезавъ го, затвори го въ една мрачна темница, и искаше да го үвіе: кое то като чү дщера Самүилова, именемъ Косара, припадна на ваща си, и измоли го**“ (Павлович/Pavlovich 1844: 37 – 38).

Откриват се и изречения, в които след лексикален модификатор, изразяващ значението *преизказност*, следват единствено ренаративни форми, срв.: „**И така по свидѣтелствү тѣхъ лѣтописцевъ и Грецы и Римляне за многое время дань давали Болгаромъ**“ (Павлович/Pavlovich 1844: 20); „**Въ 548 год., говори ся, че славенски-тѣ полчища (Sclavenorum soriae) дошли даже до Дүраццо (на Адриатическо-го море, въ Албанія), съборили въ околности-тѣ мү всички крѣпости и своводно, безъ всяки страхъ, ся расхождали по тѣзи страни**“ (Дринов/Drinov 1869:

21). Това би могло да означава, че аористно-имперфектните форми, от една страна, и преизказните, от друга, са започнали да се осъзнават от носителите на езика като натоварени с различна семантика, поради което употребата им в рамките на едно изречение е започнала да се схваща като неуместна.

Като се вземат предвид неочакваните смесвания в начините на разказване в двете исторически съчинения, от които са ексцерпирани примерите, може да се обобщи, че свидетелствеността не е била напълно граматикализирано значение през деветнадесети век, а нейното установяване в граматичната система със сигурност е продължило и през първата половина на двадесетото столетие.

Поради ограничения обем на настоящото изложение въпросът за периода на завършването на този процес няма да се дискутира, но следва да се отбележи едно интересно твърдение на Л. Андрейчин, което е в пряка връзка с темата за свидетелствеността. В „Основна българска граматика“ той заявява следното: „Когато е необходимо да изкажемъ като лично твърдение минали действия, на които не сме били непосредствени свидетели, ние не можемъ да употребимъ прѣкото минало свършено време, а си служимъ съ минало неопределено време“ (Андрейчин/Andreychin 1942: 276). Л. Андрейчин изказва препоръката свидетелското минало време да бъде замествано с перфект в определени условия. Подобно становище изразява още С. Радулов в граматиката си от 1870 г., но посочва като подходяща употребата на преизказните форми за минало време вместо съответните непреизказни, когато говорещият не е бил свидетел на предаваната информация (Радулов/Radulov 1870: 74). Необходимостта от замяна на грамемата *минало време* в исторически съчинения според нас е резултат от факта, че тя освен предходност изразява и свидетелственост, а колебанията на възрожденските книжовници коя форма да предпочетат – аористна, сегашна, ренаративна (със и без запазен спомагателен глагол в трето лице), приемаме за начало на граматикализацията на свидетелствеността в българския език.

Нека насочим вниманието си към езиковата история, за да опитаме да определим първоначалното значение на морфемата *-х/-ш-*. Известно е, че тя е наследник на *-s-* от сигматичните типове аорист. Ако предположим, че е била стар показател за време, би могла да се

приеме хипотезата на И. Куцаров, че в хода на езиковото развитие е настъпило „регресивно изместване на границата между лексикални и граматични морфемии в глаголната словоформа“ (Бояджиев, Куцаров, Пенчев/Boyadzhiev, Kutsarov, Penchev 1998: 288). От друга страна, не всички езиковеди определят *-s-* като граматична морфема. И. Леков използва формулировката „суфикса $s > x$ “, когато описва темпоралната система на праславянския език (Леков/Lekov 1968: 170). И. Добрев също определя *-s-* като наставка и в „Старобългарска граматика. Теория на основите“ застъпва тезата, че *-s-* „сама по себе си няма отношение към времето“, „не е била стар показател за претеритност“, а „претеритни са били самите основи, към които е била добавена“ (Добрев/Dobrev 1982: 109). Твърденията на И. Добрев изключват възможността за изместване на границата между формата и основата в синтетичната глаголна словоформа, тъй като според тях още в най-ранния етап от развитието на българския език инфинитивната основа е изразявала предходност. Без да оспорваме тази концепция, следва да уточним, че ни се струва неприемливо лексикална морфема (в случая наставка) да се намира след граматичен показател (глаголната основа). Г. Ганева отбелязва, че „предимство на т.нар. втори сигматичен аорист пред първия при глаголите от I и II спрежение действително е в наличието на реална морфема (подч. е мое – В. С.), маркер на аориста (темпоралната гласна *-o-*)“ (Ганева/Ganeva 2018: 37). Ако се изключи възможността значението претеритност да е било експлицирано от вербалната основа при някои глаголни форми (непринадлежащите към I и II спрежение) и се приеме, че *-s-* е суфикс, който не е изразявал определено граматично значение, част от формите на сигматичния аорист биха се оказали немаркирани по време.

Г. Риков отбелязва, че сигматичният аорист в праславянския език получава широко разпространение за сметка на асигматичните форми за минало време именно поради факта, че притежава специален граматичен показател (Риков/Rikov 1981: 15). Представеното твърдение за маркираността на сигматичния аорист е валидно за цялата аористна парадигма, тъй като изследователят не обособява конкретни вербални спрежения, за които то не се отнася. Разсъжденията му подкрепят теорията, според която езиковите закони не допускат съществуването на две немаркирани

грамеми в рамките на една морфологична категория. Според този лингвист специализираният показател за предходност в праславянския език е била не флексията, а глаголната основа (Риков/Rikov 1981: 15), което е основание да насочим вниманието си към проблема за организацията на морфологичните категории *време* и *таксис* в исторически контекст, за да определим какво е било първоначалното значение на **-х-/-ш-**.

И. Леков и И. Добрев смятат, че присъствието на **-s-** в бъдеще време изключва възможността тя да е била маркер за предходност (Леков/Lekov 1968: 170; Добрев/Dobrev 1982: 109). Т. В. Гамкрелидзе и В. В. Иванов също отбелязват, че в отделни индоевропейски диалекти **-s-** се е срещала в състава на формите за минало време, бъдеще време и някои косвени наклонения (Гамкрелидзе, Иванов/Gamkrelidze, Ivanov 1984: 389). Те определят форманта **-s-** в диахронен план като показател за непрезентно значение. Това твърдение изглежда смущаващо, тъй като не е възможно наличието на определен маркер да изразява отрицателно значение. Като част от езиците, в които **-s-** е притежавала аористно значение, Т. В. Гамкрелидзе и Вяч. В. Иванов посочват хетския и тохарския език (Гамкрелидзе, Иванов/Gamkrelidze, Ivanov 1984: 389), в които липсва грамемата *бъдеще време*⁵). Това е доказателство, че формантът **-s-** в темпоралните им системи не може да означава 'непрезентност', защото няма повече от две грамеми в рамките на морфологичната категория *време*, които да бъдат обединени от това значение. Т. В. Гамкрелидзе и Вяч. В. Иванов отбелязват, че „в редица езици формите на ***-s-** във функция на бъдеще време се усложняват с форманта ***io**, ср. старогръцки [...], староиндийски [...], литовски“ (Гамкрелидзе, Иванов/Gamkrelidze, Ivanov 1984: 389). Това твърдение ни позволява да предположим, че **-s-** в сигматичните типове аорист може би е изразявала предходност. И. Добрев предполага съществуването на сигматично бъдеще време и за праславянската глаголна систе-

⁵ В хетския език категорията *време* се образува от противопоставянето между две елементарни граматични значения на грамемите – грамемата *сегашно време* и грамемата *минало време* (вж. Иванов/Ivanov 2001: 141; подобна е ситуацията и в тохарския език (вж. Мельчук/Mel'chuk 1959).

ма (Добрев 1982: 109), но от този период няма запазени писмени данни, въз основа на които да се отговори на въпроса дали предполагаемите форми за следходност с маркер *-s-* в праславянски не са се отличавали формално от сигматичните типове аорист по някакъв допълнителен белег, както в други индоевропейски езици. Ю. В. Откупщиков категорично заявява, че „в славянския съществува сигматичен аорист, но няма сигматично бъдеще време“ (Откупщиков/Otkupshchikov 1963: 155).

Може да се обобщи, че някои изследователи в диахронен план определят темпоралната основа на глаголите за минало време като експликатор на значението *предходност*. Такава е позицията на И. Добрев и Г. Ганева, но от друга страна, Ю. В. Откупщиков определя **-s-* като показател за аорист (вж. Откупщиков/Otkupshchikov 1963: 168). Според автора „сама по себе си основата на аориста не се е противопоставяла на основата на сегашно време“ (Откупщиков/Otkupshchikov 1963: 158). Сходна е позицията и на И. К. Бунина, която не открива „зависимост между строежа на основата, по който тя се съотнася към един или друг клас, и значенията вид и време [...] в старобългарски“ (Бунина/Bunina 1959: 6), а това изисква да се потърси отговор на въпроса кой е бил формалният маркер на значението минало време в праславянски и в старобългарски. За да продължим разсъжденията си, е необходимо да разгледаме и други грамеми, които съдържат морфемата *-x-/-ш-* и традиционно се схващат като членове на категорията *време*.

Интересни са разсъжденията на тези лингвисти, които смятат, че значението относителност е било характерно и за езиковата система на праславянския и старобългарския език. И. К. Бунина смята, че имперфектът, плюсквамперфектът, перфектът, футурум екзактум, „бъдеще в миналото“ и „бъдеще в настоящето“⁶ в старобългарския език са относителни времена (вж. Бунина/Bunina 1959: 60). Твърдението, че „плюсквамперфектът изразява действие, което се явява минало по отношение към друго минало действие“ (Бунина/Bunina 1959: 54), би могло да се приеме за аргумент в подкрепа на тезата,

⁶ Под „бъдеще в настоящето“ И. К. Бунина има предвид конструкциите от типа на *хочу + инфинитив* (Бунина/Bunina 1959: 132).

според която относителността в съвременния български език не е ново значение. Авторката обаче не представя разсъждения относно това – дали относителността е била изразявана от определен морфологичен показател. Необходимо е да отбележим, че не приемаме включването на грамемите *перфект* и *футурум екзактум* в групата на относителните глаголни форми.

И. Куцаров също коментира значението относителност в диахронен план, но според него още в праславянския език то е било граматикализирано. В лекционния курс по сравнителна граматика на славянските езици изследователят изтъква, че „имперфектът в семантичен план изразява едновременност на действие с минало действие и с неговата поява (подч. е мое – В. С.) се слага началото на морфологичната категория таксис, която именно изразява отношение на действие към друго действие, а не действие към изказване“ (Куцаров/Kutsarov 2017). Известно е, че праславянският имперфект не е наследник на индоевропейския имперфект и не се е образувал от специална основа. Формообразуването на имперфекта при голяма група глаголи се е свързвало с инфинитивната основа. Ако тя е била носител на значението предходност в праславянския език, би трябвало и имперфектът да е изразявал същото значение, а както се вижда, подобно разбиране е в противоречие с цитираната дефиниция. Поради това би могло да се изкаже предположението, че инфинитивната основа не е била маркер за минало време. Ако самата аористна основа е била носител на значението минало време в праславянски и ранния старобългарски, какво е било значението на маркера *-s/-x-*? Той би се оказал излишен, но фактът, че езикът не го е отстранил, доказва обратното. Поради това споделяме мнението на Ю. В. Откупщиков, че значението минало време е било маркирано от морфемата *-s-* (вж. Откупщиков/Otkupshchikov 1963: 168), а от това следва, че получената в резултат от фонетични промени морфема *-x/-ш-* от *-s-* в старобългарски също е била показател за абсолютна предходност в рамките на морфологичната категория *време*.

Приемането на тезата за съществуване на таксисни форми в праславянски изисква посочването на техен формален граматичен показател. Струва ни се, че предположението това да е именно *-x/-ш-*, ако удвоената гласна на имперфектната основа е била пока-

зател за друго значение – континуативност, не е лишено от основания. Би могло да се формулира предположението, че в определен период от развоя на езика *-x-/-ш-* е изразявала две различни значения (абсолютна предходност и зависим таксис) в рамките на две самостоятелни морфологични категории. В случая би могло да се говори за омонимия на граматично равнище. По този начин се оказва възможно в хода на езиковото развитие да е настъпило „регресивно изместване на границата между лексикални и граматични морфемии в глаголната словоформа“ (Бояджиев, Куцаров, Пенчев/Boyadzhiev, Kutsarov, Penchev 1998: 288). Би могло да се разсъждава върху проблема кога то е настъпило в исторически контекст, но този въпрос може да бъде разгледан в друго, позадълбочено и по-детайлно изследване. Ще си позволим само да отбележим, че то сякаш не е могло да се случи преди образуването на имперфектната основа в българския език, т.е. до появата на нов маркер за значението относителност, който да позволи морфемата *-x-/-ш-* да се трансформира в свидетелски показател.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Андрейчин/Andreychin 1942:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Хемусъ А. Д., 1942. [Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*. Sofia: Hemus A. D., 1942.]
- Бозвели/Bozveli 1835:** Бозвели, Н. *Славеноболгарское детоводство за малките деца*. Крагуевац: Княжеско-Србской Типографии, 1835. [Bozveli, N. *Slavenobolgarskoe detovodstvo za malkite detsa*. Kraguevats: Knyazhesko-Srbskoy Tipografii, 1835.]
- Бояджиев, Куцаров, Пенчев/Boyadzhiev, Kutsarov, Penchev 1998:** Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език. Фонетика. Лексикология. Словообразуване. Морфология. Синтаксис*. София: Петър Берон, 1998. [Boyadzhiev, T., I. Kutsarov, Y. Penchev. *Savremenен balgarski ezik. Fonetika. Leksikologiya. Slovoobrazuvane. Morfologiya. Sintaksis*. Sofia: Petar Beron, 1998.]
- Бунина/Bunina 1959:** Бунина, И. К. *Система времен старославянского глагола*. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1959. [Bunina, I. K. *Sistema vremyon staroslavnyanskogo glagola*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1959.]
- Гамкрелидзе, Иванов/Gamkrelidze, Ivanov 1984:** Гамкрелидзе, Т. В., Вяч. В. Иванов. *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и прото-*

- культуры. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1984. [Gamkrelidze, T. V., Vyach. V. Ivanov. *Indoevropeskiy yazyk i indoevropyetsy. Rekonstruktsiya i istoriko-tipologicheskiy analiz prazyuka i protokul'tury*. Tbilisi: Izdatel'stvo Tbilisskogo universiteta, 1984.]
- Ганева/Ganeva 2018:** Ганева, Г. *История на граматическите основи*. София: ПАНЕВ Пъблишинг, 2018. [Ganeva, G. *Istoriya na gramaticheskite osnovi*. Sofia: PANEV Publishing, 2018.]
- Добрев/Dobrev 1982:** Добрев, И. *Старобългарска граматика. Теория на основите*. София: Наука и изкуство, 1982. [Dobrev, I. *Starobalgarska gramatika. Teoriya na osnovite*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1982.]
- Дринов/Drinov 1869:** Дринов, М. Поглед върх произхождението на българският народ и начало-то на българска-та история. Пловдив, Русчук, Велес: Хр. Г. Данов, 1869. [Drinov, M. *Pogled vrah proishozhdenie-to na blgarskiy narod i nachalo-to na balgarska-ta istoriya*. Plovdiv, Ruschuk, Veles: Hr. G. Danov, 1869.]
- Куцаров/Kutsarov 2007:** Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007. [Kutsarov, I. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*. Plovdiv: UI “Paisiy Hilendarski”, 2007.]
- Куцаров/Kutsarov 1994:** Куцаров, И. *Едно екзотично наклонение на българския глагол*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994. [Kutsarov, I. *Edno ekzotichno naklonenie na balgarskiya glagol*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ochridski”, 1994.]
- Куцаров/Kutsarov 2017:** Куцаров, И. *Лекции по сравнителна граматика на славянските езици*. 2017. [Kutsarov, I. *Leksii po sravnitelna gramatika na slavyanskite ezitsi*. 2017.]
- Леков/Lekov 1968:** Леков, И. *Кратка сравнително-историческа и типологическа граматика на славянските езици*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1968. [Lekov, I. *Kratka sravnitelno-istoricheska i tipologicheska gramatika na slavyanskite ezitsi*. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1968.]
- Мельчук/Mel'chuk 1959:** Мельчук, И. А. Краткий очерк морфологии тохарских языков. // *Тохарские языки*. Москва: Издательство иностранной литературы, 1959. [Mel'chuk, I. A. *Kratkiy ocherk morfologii toharskih yazykov // Toharskie yazyki*. Moskva: Izdatel'stvo inostrannoy literatury, 1959.]
- Момчилов/Momchilov 1868:** Момчилов, И. *Грамматика за новобългарския език*. Русчук: Печатницата на Дунавската област, 1868. [Momchilov, I. *Gramatika za novobalgarskiya ezik*. Ruschuk: Pechatnitsata na Dunavskata oblast, 1868.]

- Ницолова/Nitsolova 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008. [Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2008.]
- Откупщиков/Otkupshchikov 1963:** Откупщиков, Ю. В. О старославянском сигматическом аористе. // *Ученые записки Института славяноведения*, 1963, кн. XXVII, 154 – 173. [Otkupshchikov, Yu. V. O staroslavyanskom sigmaticheskom aoriste. // *Uchyonye zapiski Instituta slavyanovedeniya*, 1963, kn. XXVII, 154 – 173.]
- Павлович/Pavlovich 1836:** Павлович, Х. *Грамматика славено-болгарска*. Будим: в Крал Юнг университет, 1836. [Pavlovich, H. *Gramatika slaveno-bolgarska*. Budim: v Kral Yung universitet, 1836.]
- Павлович/Pavlovich 1844:** Павлович, Х. *Царственик или история болгарская*. Будим, 1844. [Pavlovich, H. *Tsarstvenik ili istoriya bolgarskaya*. Budim, 1844.]
- Пашов/Pashov 1976:** Пашов, П. За основите при глаголното формообразуване в съвременния български книжовен език. // *Помагало по българска морфология. Глагол*. София: Наука и изкуство, 1976, 48 – 56. [Pashov, P. Za osnovite pri glagolnoto formoobrazuvane v savremenniya balgarski knizhoven ezik. // *Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1976, 48 – 56.]
- Пашов/Pashov 1989:** Пашов, П. *Практическа българска граматика*. София: Народна просвета, 1989. [Pashov, P. *Prakticheska balgarska gramatika*. Sofia: Narodna prosveta, 1989.]
- Първев/Parvev 1975:** Първев, Х. *Очерк по история на българската граматика*. София: Наука и изкуство, 1975. [Parvev, H. *Ocherk po istoriya na balgarskata gramatika*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1975.]
- Радулов/Radulov 1863:** Радулов, С. *Учебник за български език*. Болград: в печатница-та на Българско-то централно училище, 1863. [Radulov, S. *Uchebnik za balgarskiy ezik*. Bolgrad: v pechatnitsa-ta na Balgarsko-to tsentralno uchilishte, 1863.]
- Риков/Rikov 1981:** Риков, Г. Основа и флексия в индоевропейската и праславянската глаголна система. // *Съпоставително езикознание*, 1981, кн. 6, 14 – 18. [Rikov, G. Osnova i fleksiya v indoevropskaya i praslavyanskaya glagolna sistema. // *Sapostavitelno ezikoznanie*, 1981, kn. 6, 14 – 18.]
- Рилски/Rilski 1835:** Рилски, Н. *Болгарска граматика*. Крагуевац: Княжеско-Сербской Типографии, 1835. [Rilski, N. *Balgarska gramatika*. Kraguevats: Knyazhesko-Serbskoy Tipografii, 1835.]

СИНТАКТИЧНИ И СЕМАНТИЧНИ СПЕЦИФИКИ В УПОТРЕБАТА НА ПАСИВ В ИЗКАЗВАНИЯ НА ДЕЦА В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ (3 – 6 г.)

Марина Димитрова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

SYNTACTIC AND SEMANTIC SPECIFICS OF THE USE OF PASSIVE VOICE IN UTTERANCES OF PRESCHOOL CHILDREN (3 – 6)

Marina Dimitrova
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

The article regards the relationship between syntax and semantics in the acquisition of Bulgarian as a first language. The empirical data stem from the spontaneous speech of four monolingual Bulgarian children in preschool age (3 – 6). Some researchers point out that semantics have a leading role in language development. In order to be able to position a word in the sentence structure, children use its function in the utterance to navigate its place following the standard word-order model Subject – Verb – Object (SVO). A change in the word order might cause confusion and delayed acquisition of the OVS word-order model, which is typical of passive sentences.

The current research has the objective to reveal whether Bulgarian preschool children can adequately use (and understand) passive constructions and to what degree these constructions deviate from standard language norms.

Keywords: syntax, semantics, child speech, first language acquisition, passive voice

Вродено срещу придобито – теоретични подходи

Детското вербално развитие е многофакторен и многоаспектен процес. Заобикалящата среда има значима формираща роля в когнитивното, вербалното и социалното развитие и адаптация на детето. Дали обаче изцяло средата има определяща роля в усвояването на езика, или са налични вродени знания, които управляват този процес?

За представителите на формализма вроденият „механизъм за усвояване на езика“ има основна роля в детското езиково развитие, а за главен ориентир служат синтактичните конструкции. Конструктивистите приемат, че преди да усвои езика, детето

трябва да измине дълъг познавателен път, който служи за основа на вербалното развитие, докато функционалистите поставят на преден план общуването като предпоставка за език и намират аргументи още в довербалния етап от детското развитие. В търсене на отговори различните теоретични направления отреждат водеща роля или на синтаксиса, или на семантиката. Синтаксис и семантика обаче се развиват паралелно и аргументация за това може да бъде търсена в наличието на пасивни форми в изказванията на децата в предучилищна възраст.

Някои изследователи смятат, че пасивни употреби се откриват в по-късен етап от детското вербално развитие (около 5-годишна възраст), тъй като семантико-синтактичните връзки са по-трудни за усвояване. Такъв е експериментът на С. Кърби (Kirby/Кърби: 2010), който цели да провери способността за разбиране на пасивни изказвания на деца между 3 – 5 г. Статистически уменията на децата да разберат пасивните изказвания нараства с възрастта и резултатите от този експеримент са съвсем очаквани. До голяма степен обаче именно заобикалящата среда има ключова роля в детското езиково развитие, и по-конкретно „входните езикови данни“. Пасивни изказвания сравнително рядко се използват в речта, насочена към деца, но не липсват напълно, следователно, ако пасивни форми присъстват в детските изказвания, това означава, че тези езикови форми са и разбирани.

Някои изследователи определят езиковата семантика като водеща. Предложената от Н. Чомски универсална граматика търпи критики през годините именно защото разглежда заобикалящата детето езикова среда не като формираща, а само като ориентираща. Разглеждането на семантиката като водеща поражда множество интересни теории. Техният недостатък обаче е, че езиковите форми остават на заден план за сметка на значенията. Една от тези теории е т.нар. „синтаксис на действието“ на Дж. Брунър, който твърди, че действията, които децата извършват заедно с възрастните в довербалния период от развитието, им помагат да сегментират и групират концептуално явленията. Оттласквайки се от падежната граматика на Филмор, изследователят поставя в основата на детското вербално развитие изграждането на понятията за агент, действие, реципиент и др. Други учени също се опират на предложената от Брунър сегментация на действието и раз-

делят обектите на групи, които децата могат да анализират в процеса на действие, като приемат, че според това – дали един аргумент изпълнява ролята на агент, инструмент, обект и др., впоследствие получава своята позиция в аргументната структура според семантиката на предиката. Подобно становище застъпва Е. Кларк (Clark/Кларк 1973), която приема, че съществуват универсални семантични категории, които се откриват в рамките на всички езици (като пространствените категории). Това твърдение проверява М. Бауърман в едно от своите изследвания, като прави паралел между няколко езика и напълно отхвърля теорията на Кларк (Bowerman/Бауърман 1989).

Друга теория, изтъкваща водещата роля на семантиката, е семантичният буутстрапинг (semantic bootstrapping)¹ на С. Пинкър (Pinker/Пинкър 1984). Авторът твърди, че децата се опират на изградените познания за SVO модела, за да попълнят информационните липси при усвояване на нова дума според функцията, която тя изпълнява в изказването – дали е агент, действие, обект и др. Пинкър разделя изреченските структури по синтактико-семантичното им свързване на „канонични“ (SVO) и „неканонични“ (OVS), като определя „неканоничните“ като по-трудно усвоими. Това свое твърдение ученият аргументира с „кръстосване“ на семантико-синтактичните връзки, което довежда до неразбиране, грешки в усвояването на „неканоничните“ езикови форми и трудности в определянето на семантичните функции на думите в изказването. В свое изследване М. Бауърман (Bowerman/Бауърман 1990) проверява дали децата изпитват затруднения със семантико-синтактичните свързвания в OVS конструкциите. Тя го провежда върху събраните езикови данни от двете си дъщери (Ева и Кристи), като проследява вербалното им развитие. Резултатите от това изследване изненадващо показват, че по-голям процент от допусканияте грешки се откриват в „каноничните“, а не в „неканоничните“ конструкции в речта на децата. Бауърман подчертава, че доколкото

---

¹ Семантичният буутстрапинг (semantic bootstrapping) е лингвистична теория в изследването на развитието на детската реч, предложена от С. Пинкър, според която процесът на усвояване на синтактичните категории е подпомогнат от семантичните значения и свойства на думите.

„каноничните“ и „неканоничните“ модели биват усвоявани едновременно и паралелно, от основно значение за детското вербално развитие са именно „входните езикови данни“. Пасивът е една от тези форми, в които агентът не съвпада с глаголният субект, а обектът на действието е изнесен в субектна позиция.

Експериментално изследване на пасивни конструкции

Настоящото изследване е пилотно проучване, целящо да провери дали са налични пасивни форми в свободната продукция на деца в предучилищна възраст (3 – 5 г.) и какви са семантичните и синтактичните специфики на тези употреби. За целта е необходимо да бъдат извършени наблюдения над това – дали пасивни форми се срещат в продукцията на всички деца, или появата им е строго индивидуално явление – резултат от средата и качеството на входните езикови данни; дали са налични грешки в употребите на пасивни форми и дали с възрастта се увеличава броят на пасивните употреби.

Примерите са ексцерпирани от 4 записа с различна продължителност, като общото им времетраене е около 100 минути. В експеримента участват 4 деца на възраст между 3;0² г. и 5;5 г. като записите са направени на територията на детското заведение, в което те се обучават – частна детска градина в град Варна. Участниците са представени чрез инициали – Д., С., А. и М., а тримата възрастни, които разговарят с тях, са маркирани като В, В2 и В3. И четирите деца са етнически българчета, които усвояват българския език като първи. От записите са ексцерпирани общо 14 пасивни употреби, като някои от децата участват в повече от един запис, а продължителността на записите и броят на употребите на всяко дете са, както следва:

Д. – момче, 3;0 г. (продължителност – 12 мин. 54 сек. + 25 мин. 41 сек.) – 5 употреби;

С. – момиче, 3;2 г. (продължителност – 49 мин. 37 сек. + 25 мин. 41 сек.) – 2 употреби;

² В психолингвистичната литература е прието възрастта на изследваните деца да бъде отбелязвана в години и месеци (както следва – 3;0 – три години и нула месеца, 5;5 – 5 години и 5 месеца и т.н.), тъй като детското речево развитие, а и не само, е изключително интензивно и месеците са от значение.

А. – момче, 4;2 г. (продължителност – 14 мин. 16 сек. + 49 мин. 37 сек. + 25 мин. 41 сек.) – 6 употреби;

М. – момиче, 5;5 г. (продължителност 25 мин. 41 сек.) – 1 употреба;

Експериментът е проведен през месец август 2019 г., като родителите на четирите деца са дали своето информирано съгласие.

Преди да се пристъпи към анализ на резултатите от експеримента обаче, първо е необходимо тук да се уточни какво ще бъде възприето като пасивна форма, предвид дискусиите по въпроса в българската лингвистична традиция. Някои изследователи като С. Стоянов, И. Куцаров и др. приемат, че пасивът в българския език се ограничава само до употребата на причастните форми. В тази работа обаче ще бъде използвана класификацията за пасив, дадена от Р. Ницолова (Ницолова/Nitsolova 2008: 237), която включва причастни форми (минало страдателно причастие), възвратни форми, желателни пасивни конструкции и модален пасив.

Според класификацията на Р. Ницолова в рамките на направените записи са открити 14 употреби на пасивни форми в речта на записаните деца и техните разновидности са, както следва:

10 причастнопасивни – счупено (4 бр. към които спада и формата счупени), счупено е, скъсано, спукан, спукано, съборено, отворена;

2 възратнопасивни – счупи се, изцапала се е;

1 модален пасив – се слагаше (две последователни употреби с въпросителните местоимения как и къде);

1 неясна – има цапано.

Всички изследвани деца са употребили пасивни форми, като някои от тях използват повече от една форма. По тази причина ще бъде разгледана и анализирана продукцията им индивидуално по възраст във възходящ ред.

Пасивни форми в продукцията на Д. (на 3;0 г.).

Д. участва в два от направените записи с обща продължителност от около 40 мин. Въпреки че е най-малкият участник, той се оказва най-продуктивният. В рамките на по-краткия от двата записа (12 мин.), той направи четири от общо петте свои пасивни изказвания. В употребата си на пасив Д. се придържа към причастните форми.

В две от изказванията му (примери 1 и 2) субектът е изразен чрез лично местоимение, което получава семантична роля пациент:

1. Д: А, балон.

В: Балон?

Д: Да.

В: Можем... хайде да си играем с него тогава.

Д: Ма, **той е спукан**.

2. В: А, виж цветето! Видя ли го?

Д: **То е съборено**.

В диалогичното единство субектът често може да бъде пропуснат, което е характерно за българския като Pro-drop език. Такъв е случаят и при следващите две пасивни употреби на Д. в примери 3 и 4. Референтът на детските изказвания фигурира като топик в изказванията на възрастния. Детето в резултат на това се фокусира върху новата информация.

3. В: Вратата.

Д: Д/в/³.

В: Д/в/.

Д: **Отворена**.

4. В: Ето, заповядай, молив.

Д: Ма той не...

В: Какво му е на молива?

Д: **Счупен е**.

В примери 3 и 4 субектът на изказването е пропуснат, но наличното съгласуване подсказва, че референтът получава семантичната роля пациент. Във формата „счупен е“ обаче прави впечатление, че спомагателният глагол „съм“ е в позиция, следваща причастието. Това се дължи именно на пропускането на субекта.

Такава е ситуацията и в пример 5:

5. Д: Виж, **счупено е**.

В2: Да, счупено е, ау!

Д: На Шашу е = На Сашо е.

³ Тук в записа гласната „а“ в „да“ е силно редуцирана.

Тук референтът не е вербално изразен. Причината за това е, че двамата участници са фокусирали вниманието си върху него.

В последните три примера пасивите могат да бъдат разглеждани и като атрибутиви, част от съставно именно сказуемо. За това допринася изпускането на глаголният субект.

В рамките на изказванията на Д. не се откриват отклонения нито в синтактичната структура (в изказванията с изразен субект той получава семантична роля пациенс, а в изказванията с неизразен субект спомагателният глагол следва причастната форма), нито се наблюдават отклонения в приписването на семантичните роли. Референтите на изказванията с пасивни предикати е логично да заемат субектна позиция.

Пасивни форми в продукцията на С. (на 3;2 г.)

С. участва в два записа с обща продължителност от 75 минути, но като цяло броят на нейните изказвания, пасивни и активни, е сравнително малък. Въпреки това са налични две пасивни употреби. Продукцията на С. се отличава с това, че в нея присъстват причастна и възвратна пасивна форма.

И при С. употребата на причастната форма (в пример 6) граничи с атрибутивна употреба, поради отсъстващия в субектната позиция референт. За това допринася и въпросителното местоимение „какво“ в изказването на възрастния. Въпреки това наличието на референта в предходното изказване на възрастния насочва към това, че употребата е по-скоро пасивна:

6. ВЗ: Това какво е, С. ?
С: *Напишано*. = Написано.

В изказването на С., съдържащо възвратна форма на пасив (пример 7), субектът отново е изпуснат:

7. В: С. счупи? О, счупени клеци!
С: *Счупи се*.

Интересното в този пример е, че възрастният в изказването си посочва вършителя на действието, след това атрибутивно използва пасивна форма, а С. избира възвратен пасив, за да опише „събитието“.

И в двата примера (6 и 7) референтът присъства в предходно изказване и изпускането му е съвсем приемливо. В пример 6 атрибуцията обаче затруднява определянето на семантичната роля на субекта, докато в пример 7, понеже субектът е неодоушевен, се отхвърля вероятността това да е рефлексив, следователно той получава семантичната роля пациенс.

В речта на С. също не се откриват отклонения в синтактико-семантичните пасивни свързвания. Единствено прави впечателни силната конкуренция с атрибутивна употреба на причастните пасиви.

Пасивни форми в продукцията на А (на 4;2 г.)

С участието на А. са направени три от записите с обща продължителност около 90 мин. Най-голям брой от пасивните употреби в рамките на експеримента са продуцирани от него – общо 7 на брой. Спрямо останалите участници обаче А. се отличава с по-неясна артикулация. По тази причина в пример 8 пасивната форма би могла да се тълкува и като причастен, и като възвратен пасив.

8. В: Ето ти моливче. Заповядай!

А: Това е к...

В: Какво му е на моливчето?

А: *Късау*. Дай дуго товааа товаа няма нищо. = *Скъсало се е/скъсано е*. Дай друго, това няма нищо.

В: Ми това моливче?

А: Да, има.

Пропуснатият субект още повече затруднява определянето на вида пасив (причастен или възвратен). Изказването може да бъде разтълкувано по два начина:

1) Моливчето е скъсано. – причастна форма.

2) Моливчето се е скъсало. – възвратен пасив в минало неопределено време.

Неслучайно това изказване предизвиква интерес, понеже, както и при Д., в речта на А. се откриват единствено причастни пасивни форми. Три от тях са с изразен субект.

В пример 11 изречението е безлично – мястото на субекта в пасивното изречение е заето от локатив:

9. В: Ето моливче.
А: Миси. Аз искам... **Това чупено** = Мерси. Аз искам... **Това е счупено**.
В: Счупено ли е?
А: Ииж, ииж, объка се, госпожо = Виж, виж, обърка се, госпожо.
10. В: Bravo, тебеширът е намерен. Прибери го, моля. Благодаря. А това?
А: **Това е късано** = **Това е скъсано**.
11. В: На две. Така. Добре.
А: У, ту' има. Може ли мий тука? **Тук има цапано** = У, тук има... може ли да измия тука? **Тук има изцапано**.
В: Тук има изца... Да. Добре. Сега веднага ще ти дам кърпичка.

В изказванията на А. се наблюдава динамика, тъй като в някои от случаите спомагателният глагол „съм“ се изпуска (примери 8, 9 и 10), а в 11 е изцяло заменен с глагола „има“, вероятно поради сходната екзистенциална семантика на двата глагола.

В безсубектните пасивни изказвания на А. отново се открива конкуренция с атрибутивна употреба:

12. А: Да. Само това.
В: Какво?
А: **Спукано**.
В: Спукан ли е балона?
13. В: Само двама? Какво е това?
А: **Счупено кйеши**, гохожа. Сашо чупи. = **Счупени клеши**, госпожо, Сашо ги счупи.
В: Сашо счупи? О, счупени клеши!
С: Счупи се.
А: **Клеши чупени** = **Клешите са счупени**.

В последния пример двете употреби, които се наблюдават, на пръв поглед изглеждат като едно и също изказване с обърнат словоред. При по-внимателно разглеждане се открива, че първото изказване „счупено кйеши“ е резултат от атрибуция, но не е правилно

съгласувано, а във втория случай „клеци чупени“ всъщност се наблюдава пасивен предикат с изпуснат спомагателен глагол „съм“.

Въпреки особеностите в речта на детето не се откриват грешки или нарушаване на семантико-синтактичното свързване. Напротив, способността на детето да перифразира, да разпознава референта, експлицитен или не, както и да използва пасиви атрибутивно, подсказва, че то разбира пасива и умее да се изразява чрез него.

Пасивни форми в продукцията на М. (на 5;5 г.)

В речта на М. бе открита само една форма на пасив, но тя заслужава специално внимание. М. я употребява два пъти последователно с въпросително местоимение в субектна позиция.

14. М: Виж... ли (*виждаш ли*) с една дупка и така... **Как се слагаше? Къде се слагаше?**

А: Нашам. = Насам.

Субектът, който тук не е изразен (*как се слагаше (това)/ къде се слагаше (това)*), получава семантичната роля тема, а предикатът е употребен в модален пасив в минало несвършено време.

Обобщение и изводи

С израстването си децата усвояват по-сложни концепции – за време, за последователност, обобщение и т.н., но това, което е от значение за формирането им, е средата и в частност входните езикови данни, които имат роля не само във вербалното развитие, но допринасят и за познавателното развитие на децата. Разликите в подбора и изразяването на пасивните форми при наблюдаваните участници са резултат именно от езиковата информация, до която те имат достъп. И четирите деца разбират и използват адекватно пасивните форми, следователно връзките между синтаксис и семантика не биват нарушени.

Получените резултати никак не са изненадващи, тъй като пасивни конструкции са регистрирани и в по-ранна възраст. За това свидетелства изследване на Ю. Стоянова (Стоянова/Stoyanova 2020), което разглежда залоговите значения в ранните детски изказвания. Авторката обръща специално внимание на пасивните конструкции и получените резултати не са по-различни от направените тук наблюдения. Още в ранна възраст (1;7 – 3;0) в рамките

на детските изказвания се откриват възвратнострадателни, при-
частнострадателни форми, както и атрибутивна употреба на па-
сивите. Това още веднъж потвърждава тезата, че синтаксис и
семантика се усвояват едновременно и паралелно, без доминация
на един или друг елемент в синтактико-семантичното свързване,
а определящи за изграждането им са входните езикови данни,
които детето получава в рамките на езиковото си развитие.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Bowerman/Бауърман 1989:** Learning a semantic system. What role do cognitive predispositions play? // *The teachability of language*. M. L. Rice and R. L. Schiefelbusch (eds.), Baltimore: Paul H. Brookes, 1989, 133 – 169.
- Bowerman/Бауърман 1990:** Bowerman, M. *Mapping thematic roles onto syntactic functions: are children helped by innate linking rules*. // *Linguistics*, 1990, 28, 1253 – 1289.
- Бояджиев, Куцаров, Пенчев/Boyadzhiev, Kutsarov, Penchev 1998:** Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език. Фонетика. Лексикология. Словообразуване. Морфология. Синтаксис*. София: Петър Берон, 1998. [Boyadzhiev, T., I. Kutsarov, Y. Penchev. *Savremenen balgarski ezik. Fonetika. Leksikologiya. Slovoobrazuvane. Morfologiya. Sintaksis*. Sofia: Petar Beron, 1998.]
- Clark/Кларк 1973:** Clark, E. V. What’s in a word? On the child’s acquisition of semantics in his first language. // *Cognitive development and the acquisition of language*. New York: Academic Press T. E. Moore (ed.), 1973, 65 – 110.
- Kirby/Кърби 2010:** Kirby, S. Passives in first language acquisition: what causes the delay? // University of Pennsylvania: *Working papers in linguistics*, 2010, vol. 16, Issue 1, Proceedings of the Annual Penn Linguistics Colloquium, article 13, 3-19-2010, <https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1106&context=rwp1>, 12 януари 2021.
- Ницолова/Nitsolova 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика: Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008. [Nitsolova, R. *Balgarska gramatika: Morfologiya*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2008.]
- Pinker/Пинкър 1984:** Pinker, S. *Language learnability and language development*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984.
- Стоянова/Stoyanova 2020:** Стоянова, Ю. Залогови значения в ранните детски изказвания и абстрактното понятие ‘субект’ на изречението. // *Съпоставително езикознание*, 2020, кн. 3, 84 – 100. [Stoyanova, Yu. Zalogovi znacheniya v rannite detski izkazvaniya i abstraktnoto ponyatie ‘subekt’ na izrechenieto. // *Sapostavitelno ezikoznanie*, 2020, kn. 3, 83 – 100.]

УЧТИВОСТТА В БЪЛГАРСКОТО РЕЧЕВО ОБЩУВАНЕ

Стефка Александрова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

POLITENESS IN BULGARIAN SPEECH COMMUNICATION

Stefka Aleksandrova
Shumen University “Episkop Konstantin Preslavski”

The study makes an attempt to provide a short definition of politeness. To confirm or reject the definition provided by the author, we subject the definition to verification by the expert evaluation method. Afterwards, as a form of re-verification, the data from the expert evaluation are subjected to mathematical and statistical processing by measuring Cronbach's alpha index.

Keywords: politeness, method of expert evaluation

„На всички е известно, че стойността на всяко нещо не зависи само от стойността на елемента, от който е съставено, и разходите, направени за изработването му, а и на нещо друго. Това друго се нарича в ястията „подправка“, в мебелите – политура, – на новата къща мазилката и боята, – на момата хубавите дрехи и разните белила, червила и парфюми, а на човека – учтивостта [...] Що е учтивост? Учтивостта е практикуване на уважението, което ние дължим на себе си и другите в частния живот, т.е. вниманието, щото другите да останат доволни от нас чрез думи и дела, които означават благоволения и почитания, и в отбягване на противното [...] не коства нищо, купува всичко, бих я сравнил със слънцето, което без да прави шум дава цвят на всички предмети“ (Танчовски/Tanchovski 1935: 4). Тези думи написва редовният учител А. М. Танчовски в предговора на издадената през далечната 1935 г. книга „Учтивост и възпитание“, в която помества събрани и преведени от френски и италиански текстове. Това служи само в подкрепа на твърдението, че учтивостта вълнува хората отдавна, а в последните години се наблюдава засилен научен интерес към проблематиката на учтивостта. Тя е необходим фактор за успешно и ефективно общуване, за създаване на

добър социален климат, неотменна част от културата на всеки човек, основно регулиращо средство на междуличностните връзки, т.е. „учтивостта пронизва цялата социокултурна система на дадено общество“ (Георгиева/Georgieva 1995: 7).

Изразяването на учтивост е предмет на редица изследвания в българската лингвистика, свързани с употребата на учтивите форми, индиректните речеве актове, обръщението, поздрава; в съпоставка с други езици и др. Изследователите разглеждат учтивостта от различни теоретични гледни точки – с оглед на нормативната граматика и езиковата култура (Андрейчин/Andreichin 1967, 1973, Пашов/Pashov 1978), с оглед на речевия етикет (Цанков/Tsankov 1994, Пантелеева/Panteleeva 1994, Стефанова/Stefanova 1997, Асенова/Asenova 2013), с оглед на социолингвистиката (Виденов/Videnov 1982, 1995), на социопрагматиката (Георгиева/Georgieva 1995) и на прагматиката (Ницолова/Nitsolova 1995, Георгиева/Georgieva 1999, Паскалев/Paskalev 2009, Славова/Slavova 2013, Павлова/Pavlova 2014, Джонова/Dzhonova 2014).

Съществен принос за интереса към учтивостта има теорията на П. Браун и С. Левинсън (вж. Brown, Levinson/Браун, Левинсън 1987), която, макар и критикувана, е определена като „най-влиятелния модел на учтивостта“ в съвременната лингвистика. В модела авторите гледат на учтивостта като „стратегия за запазване лицето на събеседника“ и това се основава на метафората на Гофман за лицето като маска, която се променя в зависимост от аудиторията и социалното взаимодействие и която служи за изпълнение на различни роли. Авторите определят понятието *face* като публичната представа, която всеки член на обществото се стреми да наложи за себе си (Brown, Levinson/Браун, Левинсън 1987: 61). Българските изследователи приемат и използват различно наименование на понятието *face*: лице (Хаджикотева/Hadzhikoteva (2005); Перянова/Peryanova (2010); Василева/Vasileva (2013); образ (Паскалев/Paskalev (2009); идентичност (Георгиев/Georgiev (2001); социален образ (Джонова/Dzhonova (2014); Славова/Slavova (2003); имидж (Георгиева/Georgieva (1995)). В изследването е предпочетен терминът *образ*.

П. Браун и С. Левинсън разглеждат публичната представа в два аспекта: позитивен образ (*positive face*) и негативен образ (*negative face*). Позитивният образ е желанието на всеки член на обществото да се представи в по-добра светлина пред събеседника, да направи по-добро впечатление и да си изгради по-добър имидж, да бъдат разбрани и одобрени желанията му. Негативният образ е желанието за свобода в действията и дистанция, правото на индивида да не бъде обезпокояван (Brown, Levinson/Браун, Левинсън 1987: 61 – 62). Съгласно модела на авторите в реални комуникативни ситуации съществуват действия, които застрашават образа – *Face Threatening Acts (FTAs)*. За да бъде компенсирана евентуално нанесена вреда върху образа на събеседника, се използват различни комуникативни стратегии, които авторите наричат учтивост (Brown, Levinson/Браун, Левинсън 1987: 74).

Като стратегия положителната учтивост има скъсяваща дистанцията роля, разбира се като проява на солидарност и приятелско отношение, взаимна ангажираност за осъществяване на комуникативна цел и се изразява чрез употреба на обръщения – лични имена, умалителни имена, поздравяване, използване на *ти* формата. Отрицателната учтивост увеличава дистанцията и се изразява най-ярко с изказване на извинения, с използване на официални апелативи и фамилни имена, на *Вие* формата, с ненамеса в личното пространство.

Един от изследователските методи в настоящото проучване на учтивостта е методът за експертна оценка, чрез който се дава възможност да се провери дали се потвърждава, или отхвърля предложеното в текста определение за учтивост. В качеството на експерти са подбрани 12 хабилитирани лица – седем професори и петима доценти, които водят обучение по различни дисциплини от професионално направление „Филология“ в следните университети: СУ „Св. Климент Охридски“, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Икономически университет – Варна, Университет по архитектура, строителство и геодезия – София, Медицински университет „Проф. д-р Параскев Стоянов“ – Варна, РУ „Ангел Кънчев“, ШУ „Епископ Константин Преславски“. От тези лица осем са жени, а четирима – мъже. Средната възраст на мъжете е 67

години, а на жените – 61 години. Средна възраст на експертната група: 64 години.

Експертната оценка е направена с помощта на експертна карта, която включва авторска дефиниция и 6 айтема (структурни единици, характеристики на разглежданото явление).

От експертите се очаква да потвърдят или да отхвърлят предложената дефиниция за учтивост: „Под учтивост се разбира: стереотипен инструментариум от социално приети и културно специфични вербални и невербални средства, които осигуряват ефективни междуличностни взаимоотношения и спомагат за успешно прилагане на социално престижни стратегии в речевото общуване“.

Единадесет от експертите са приели дефиницията – $A_v = 0,906$; $SD = 0,278$ и $V = 31,39\%$. Двама от експертите са дали препоръки за оптимизиране на дефиницията, а именно: да се включи и ситуационната обвързаност на стратегиите, да се премахне пояснението „престижни“, отнасящо се към тях.

Данните от експертните карти са подложени на еднофакторен дисперсионен анализ ANOVA, с който се доказва подобие на мненията на експертите и между айтемите.

Таблица 1

	df	χ^2	$\chi^2_{\alpha(0,05)}$	Sig	Решение	
Между експертите	11	1,67	4,47	0,101	H_0	подобие
Между айтемите	8	1,11	2,63	0,283	H_0	подобие

$H_0 : \mu_1 = \mu_2$; $H_1 : \mu_1 \neq \mu_2$ (H_0 – равенство на средните; H_1 – различие)

Ако $\chi^2 < \chi^2_{af} \rightarrow H_0$; Ако $\chi^2 \geq \chi^2_{af} \rightarrow H_1$

От експертите се иска да оценят по четиристепенна рангова скала шест характеристики на учтивостта.

Най-високи оценки са получили 2 айтема с $A_v = 0,869$, представящи характеристиките на учтивостта, отнасящи се до *вербалните средства* – лексикални средства: обръщения, формули на

речевия етикет, частици; граматични средства: форми за лице, число и наклонение на глагола, лице и число на местоименията, както и до *механизмите за осигуряване на ефективни междуличностни взаимоотношения* – засвидетелстване на внимание към събеседника, регулиране на дистанцията в общуването, постигане на безконфликтни отношения.

Три от характеристиките: *стереотипен инструментариум* – универсална културна система, съвкупност от рутинни формули за предаване на тематични ситуации при общуването и конвенционални социокултурни норми на поведение; *социално приети средства* – средства, приети от обществото, за успешно комуникативно поведение при установяване, поддържане и приключване на контакта между събеседниците; *невербални средства* – кинемика, фонация, проксемика, тактилни, обонятелни и цивилизационни знаци, са поставени на второ място от експертите (Av – 0,813).

На трето място експертите поставят айтема, свързан с успешното прилагане на *социално престижни стратегии* – механизъм за постигане на определени комуникативни цели (Av – 0,785).

За проверка на надеждността им данните от експертната оценка са подложени на математико-статистическа обработка чрез измерване на *алфа-коэффициента на Кронбах* (Cronbach's alpha) – величината, която е средно значение на всички възможни коефициенти на надеждност при деление на инструмента на всички възможни половинки (средна интеркорелация).

Алфа на Кронбах може да приема значения в диапазона от 0 (пълно отсъствие на съгласуваност между пунктовете) до 1 (най-висока възможна съгласуваност).

Алфа на Кронбах може да се интерпретира като оценка на корелацията между тази скала и всички други скали със същия брой айтеми, извлечени лотарийно от всички възможни индикатори на измерваното свойство.

Алфа на Кронбах може да се разглежда и като корелация между измерения бал на изследвания по скалата и бала, който би се получил, ако има възможност да отговори на всички възможни въпроси, свързани с диагностиката на това свойство – т.нар. „*истинен*“ бал (Витанова/Vitanova, цит. по Бояджиева и кол./Boyadzhieva et al 2011: 136 – 138).

При изчисляването на алфа на Кронбах се получават следните параметри: общо за цялата скала: Alpha и Standardized item alpha, които са в диапазона 0 – 1. За всеки айтем (Item-total Statistics) се изчисляват 5 индекса, които позволяват да се оцени какво е поведението на айтема. От тях най-важните са:

Коригирана корелация на айтема със скалата (Corrected Item-Total Correlation). Преди изчислението ѝ от сумарния бал се отстранява дялът на съответния айтем. Ако корелацията е висока, айтемът измерва нещо по-общо от другите. Отрицателна корелация означава грешна насока на ключа за отговорите. Тогава той се променя и изследването се повтаря. Това се прави, докато се получи достатъчно високо положително ниво за всеки айтем.

Значение на алфа за скалата, когато от нея е отстранен даденият айтем (Alpha if Item Deleted). Това е критерий за модификация – ако алфа е много по-висока без този айтем, той се отстранява, тъй като е слабо свързан със скалата. В предложения модел отстраняването на някой от айтемите не води до промяна на коефициента на Кронбах, което доказва надеждността на експертната оценка и правилността на дефиницията (Иванов/Ivanov 2006: 205 – 209).

Таблица 2¹

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
0,642	0,656	6

Резултатите, представени в таблицата, показват, че коефициентът Алфа на Кронбах е най-висок – 0,652, за айтема *осигуряване на ефективни междуличностни взаимоотношения* – засвидетелстване на внимание към събеседника, регулиране на дистанцията в общуването, постигане на безконфликтни отношения. На второ място с 0,649 е айтемът, свързан с вербални средства – лексикални средства: обръщения, формули на речевия етикет, части-

¹ Използвани са таблици от изследване на Н. Витанова (вж. Н. Витанова, цит. по Бояджиева/Boyadzhieva 2011), като данните, включени в тях, са обобщават резултатите от личния ми експеримент.

ци; граматични средства: форми за лице, число и наклонение на глагола, лице и число на местоименията. С Алфа – 0,641 следва айтемът невербални средства – кинемика, фонация, проксемика, тактилни, обонятелни и цивилизационни знаци. Четвърти е айтемът стереотипен инструментариум – универсална културно специфична система, съвкупност от рутинни формули за предаване на тематични ситуации при общуването и конвенционални социокултурни норми на поведение с – 0,622. На пето място с 0,598 е айтемът социално приети средства – средства, приети от обществото за успешно комуникативно поведение при установяване, поддържане и приключване на контакта между събеседниците. С 0,596 е айтемът за успешно прилагане на социално престижни стратегии – механизъм на използването на езика за постигане на определени комуникативни цели.

Таблица 3

Item-Total Statistics

	Scale Mean if Item Deleted	Scale Variance if Item Deleted	Corrected Item-Total Correlation	Squared Multiple Correlation	Cronbach's Alpha if Item Deleted
1	19,50	10,27	0,395	0,787	0,622
2	19,33	9,69	0,491	0,950	0,598
3	19,08	11,17	0,246	0,675	0,649
4	19,08	10,99	0,309	0,562	0,641
5	19,38	10,33	0,277	0,924	0,652
6	19,25	10,02	0,532	0,930	0,596

Представените в таблицата резултати показват, че Алфа на Кронбах е висока – около 0,7, а теоретичната конструкция, подлагана на експертна проверка, е хомогенна и надеждна.

Приносът на настоящото изследване на фона на общата картина от проучвания в тази област е твърде малък, но може да се смята за съществен, доколкото дава теоретична дефиниция на учтивостта. Като универсална система, като съвкупност от рутинни формули за предаване на тематични ситуации при общуването и конвенционални социокултурни норми на поведение, като

ефективен междуличностен регулатор за хармонични взаимоотношения, учтивостта се „забелязва“ повече, когато липсва. Така че системното ѝ изучаване само ще помогне за комуникативната компетентност на потребителите на езика, за постигане на успешно комуникативно поведение при установяване, поддържане и приключване на контакта между събеседниците.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Brown, Levinson/Браун, Левинсън 1987:** Brown, P., S. Levinson. *Politeness: Some Universals in Language Use*. Cambridge University Press, 1987.
- Бояджиева/Boyadzhieva 2011:** Бояджиева, Н. (съст. и ред.) *Педагогическа ентелехия*. София: Ес Принт, 2011. [Boyadzhieva, N. (sast. i red.). *Pedagogicheska entelehiya*. Sofia: Es Print, 2011.]
- Георгиева/Georgieva 1995:** Георгиева, М. *Учтивостта в българския английски междинен език*. София: с/о Jusautor, 1995. [Georgieva, M. *Uchtivostta v balgarskiya angliiski mezhdinen ezik*. Sofia: с/о Jusautor, 1995.]
- Иванов/Ivanov 2006:** Иванов, И. *Педагогическа диагностика*. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2006. [Ivanov, I. *Pedagogicheska diagnostika*. Shumen: UI “Ер. Konstantin Preslavski“, 2006.]
- Танчовски/Tanchovski 1935:** Танчовски, А. *Учтивост и възпитание: Необходимо ръководство за всички граждани, а особено за учениците от прогимназии и гимназии в България*. Пловдив: Художник, 1935. [Tanchovski, A. *Uchtivost i vazpitanie: Neobhodimo rakovodstvo za vsichki grazhdani, a osobeno za uchenitsite ot progimnazii i gimnazii v Bulgaria*. Plovdiv: Hudozhnik, 1935.]

МАНИПУЛАТИВНИЯТ АСПЕКТ НА КОГНИТИВНИТЕ МЕТАФОРИ В СЪВРЕМЕННИТЕ БЪЛГАРСКИ ПОЛИТИЧЕСКИ РЕЧИ

Жанета Андреева

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

THE MANIPULATIVE ASPECT OF COGNITIVE METAPHORS IN CONTEMPORARY BULGARIAN POLITICAL SPEECHES

Zhaneta Andreeva

Shumen University “Episkop Konstantin Preslavski”

The article presents an analysis of cognitive metaphors in the speech of contemporary Bulgarian politicians. This study aims to trace the way for the formation and functioning of the manipulative nature of cognitive metaphors. We examine current political speeches that are productive for creating a metaphorical situation. The study analyzes language resources used to achieve the manipulative aspect of cognitive metaphors in spontaneous political speeches. The examples given are excerpted from current public statements of politicians.

Keywords: metaphor, cognitive linguistics, cognitive function, political metaphor speech act, linguistic demagogy, linguistic pragmatics, Bulgarian political speeches

При изследването на манипулативната функция на езика в политическите речи изследвателят се изправя пред сериозен проблем, който произтича от твърде широкия диапазон на възможности за проучване. В процеса на подбор на похвати и стратегии се търси стабилна научна основа, фундаментален подход, който да целенасочва самото изследване, като например необходимостта да се правят съпоставки в синхронен и диахронен план. Характерологията на политическите речи обаче изисква различен научно-изследователски подход. Диахронната плоскост предполага проучване на по-ранни етапи и това означава, че изследвателят разполага само с текст, но не и с всички субективни феномени, свързани с употребата на допълнително когнитивно съдържание, което се използва в манипулативен аспект. Липсва

достатъчна осведоменост за интерличностната релация продуктор – аудитор. Проучването на проблема чрез различни времеви отрязъци опира до съпоставка между окрупнени концептуални метафори, които са монолитни конструкции, кореспондиращи с универсални кодове като фонове знания. Тълкуването на когнитивното съдържание е ограничено до извличане на илокутивната страна от комуникацията, но ефектът на допълнителност, която прави комуникативния акт успешен, е изличен от времето. Пълноценното проучване на когнитивните метафори и манипулативната им същност налага фокусиране върху съвременни за изследвателя политически речи.

Цел на настоящата разработка е да се проследи пътят за формиране и функциониране на манипулативната същност на когнитивните метафори в речите на българските политици от съвременното.

Обект на настоящото проучване са актуални политически речи, които са продуктивни за създаване на метафорична ситуация. Приведените примери са ексцерпирани от актуални публични изказвания на политици.

Предмет на изследването са когнитивните метафори, употребени в спонтанните политически речи.

Поставената цел на изследването налага изясняване на терминологичния апарат по проблема, както и някои същностни черти на процеса по идентифициране на метафорите. Необходимо е ясно очертаване на смисловите сходства и различия между манипулативния аспект и езиковата демагогия. Разграничаването се налага, защото манипулация и демагогия са релевантни по отношение на взаимното конфигуриране в метафорите от политическата реч, но не са смислово заменяеми в процеса на научното изследване. Следва да се уточни, че манипулативният аспект е средство за осъществяване на демагогското намерение на говорещия. Манипулативният потенциал на метафората съдейства за изграждането на образа на действителността в политическата комуникация. Многообразието на комуникативните форми превръща метафората във важна стратегия при формирането на илокутивната сила в дадена политическа реч. Научен фундамент в хода на проучване на манипулативния аспект при употребата на когнитивни метафори в речта на политиците е лингвистичната прагматика, която със своя потенциал разгръща

перспективата на езика към сферата на неговото възприемане – осъществяването на речевия акт и импликатурите, които той генерира. Понятието *импликатура*, въведено от П. Грайс (Grice/Грайс 1975: 43 – 58), назовава това, което се има предвид, но не е буквално казано. В „Логика и разговор“ той разграничава това, което се казва, от онова, което се имплицира. Идеята за субективното значение на изказа той разгръща още през 1957 г. в статията „Значение“ (Grice/Грайс 1957: 377 – 388), където поставя акцент върху позицията на говорещия и намерението му да получи определен резултат от разговора. В основата на лингвистичната прагматика е заложена теорията за речевите актове (Austin/Остин 1996), според която със словото се извършва действие. Прилагането на тези базисни за прагматиката научни изследвания към хода на проучване и анализ на метафоричността в съвременната политическа реч може да обясни манипулативността като важна страна в процеса на замисъл и осъществяване на политическото говорене. Изучаването на манипулативния потенциал на политическата метафора дава възможност нагледно да бъде представен механизмът за разпознаване на интенциите на говорещия и възможността за въздействие върху адресата. Трябва да се отдели особено внимание върху анализа на вербалните единици, които се използват за оказване на информационно-психологическо въздействие.

Езикова демагогия е сравнително ново понятие в езикознанието. Явлението езикова демагогия е обект на проучване в сферата на философията, социологията, политологията, прагматиката, лингвистиката. Общата основа, върху която се развиват научните изследвания всъщност е употребата на езиковия ресурс като средство за контролирано въздействие върху адресата в комуникативния дискурс. Изключителна заслуга за теоретизирането и обособяването на понятието езикова демагогия в науката за езика има Ст. Димитрова. В монографията *Езикова демагогия* (Димитрова/Dimitrova 1999) тя откроява белезите, според които езиковата демагогия се разграничава от конвенционалния смисъл на житейската демагогия, т.е. не става дума за лъжа, а за сложна вербална ситуация, в която информацията се преразпределя и се формира ниво на допълнителност, въз основа на което се осъществява комуникативното намерение. В труда са изведени анализи

върху езиковата демагогия, основаващи се на комбинации от речеви ресурси, обхващащи различни езикови равнища – лексикално, граматично, синтактично. Езиковите маркери, които участват в логическото задвижване на речевия демагогски механизъм, функционират чрез ефекта на допълнителната семантика в илокутивното ниво на речевия акт, преразпределянето на информация от пресупозитивната база към сферата на домейна, осъществяване на преднамереността в позицията на адресанта. В резултат на това се получава контролирано въздействие върху адресата точно по линията на когнитивното асимилиране на информацията, като се подсилва драматизмът чрез точно подбрани езикови компоненти. Прави впечатление, че техният подбор е пряко зависим от това – дали продуцентът на речта е носител на езика. Пример за вербални единици с такова въздействие са усилителните частици. Базисно научно изследване в тази връзка е трудът на Татяна Николаева *Функции частиц в высказывании* (Николаева/Nikolaeva 1985). Особено внимание е обърнато на усилителните частици и тяхната прагматична функция в езика, а именно способността им да притежават смислов потенциал на качествен показател в изказването. В основата на усилителното значение е закрепена целта на продуцента на речта да насочи вниманието на адресата към конкретна тема или акцент в изказването (Николаева/Nikolaeva 1985: 78 – 80). Значението на частиците в речта зависи не от контекста, а от намерението на говорещия да представи темата по определен начин. В хода на изказването те внасят елемент на добавена семантична страна, която е ясно възприемаема от носителите на езика. Прикрепеното към частиците смислово обозначение е вариативно: емфатическо, усилително, актуализиращо, смекчаващо, акцентиращо и т.н., според илокутивния потенциал на изказването (Николаева/Nikolaeva 1985: 77). Изясняването на проблема за скритата семантика на частиците в речта е съществена база в изследването на езиковата демагогия като процес, в който информацията се обработва и се представя по определен начин в хода на речта. Проучването на езиково-демагогската същност на когнитивните метафори в политическите речи налага констатацията за преднамереното разминаване на повърхнинните структури и пресупозитивната база. Функциони-

рането на този когнитивен механизъм може да се проследи чрез прилагането на емпиричния подход – ексцерпиране и анализ на материал от изказванията на политиците. Изводите от изследването открояват същността на метафората като когнитивен ресурс за постигане на убеждение. Доказателство за това илюстрират няколко примера от речите на Христо Иванов.

Прелитаме над язовир Искър, виждаме Боровец, виждаме Мусала, виждаме една голяма част от България и искахме да сме във въздуха, за да ви покажем и нещо друго – често се казва, че докато управлява Бойко Борисов, в България може да се случат само неща, пред които той си представя, че може да се снима, или които могат да се поберат в рамките на един есемес, написан естествено на латиница, защото той няма кирилица, но България не може да се събере в тази много тясна рамка; България трябва да излезе от тясната рамка на прозорчето на Бойковия телефон (Христо Иванов).

Ние си бяхме позволили да имаме наивно очакване, че Европа е просто като някаква учителка по морал и право, която ще ходи с пръчката и ще наказва... (Христо Иванов).

Ексцерпираният речев материал от политическите изказвания на Христо Иванов е в голям обем и показва един характерен стилистичен маркер – вербалната му продуктивност и поведението му в обществото са в границите на едни и същи осъзнати стереотипи – функционално неговите речи, независимо дали са спонтанни или предварително подготвени, показват на първо място тенденцията на присъединителна позиция към адресата. Воденето на речта от първо лице множествено число е преднамерен стилистичен акцент, чрез който речта демагогски приобщава говорещия към аудиторията с цел да се подчертае общата перспектива. Употребата на множествено число е знак със стилистично значима информация, защото чрез избраната форма на изказ говорещият оставя впечатление за съзнателно търсен диалог. Фактически речевият акт на политика се оказва мнима дискуссионност, един обширен и подробен монолог, чиято крайна презумпция е да фиксира констативно проблематиката, да остане без отговор, без коментар от страна на адресата. Манипулативният аспект на говоренето е открийм и чрез емотивната функция на индикатива,

която показва ясната позиция на комуниканта да провокира емоционална съпричастност на адресата към изказаното становище, например употребата на националната идея като смислов концепт. Предмет на речта е фокусирането върху определени детайли от националния пространствен параметър, постигнато чрез натрапено внушение за една и съща гледна точка с аудиторията. Аспекти за националното са концептуализирани чрез топоними и илюстративност. Така като че ли речта надгражда оценъчна семантичност. Целта е да се имплицира контраст на конструираната идентичност и това е България, свита в малкия фокус от телефонния дисплей на премиера. По отношение на групирането на информацията според вграждането ѝ в илюкутивния план на изказването следва да се отбележи, че основното съобщение е истинно, докато демагогската същност се проявява в хода на неговото интерпретиране. Отправна точка в разминаването между истинно и манипулативно са метафоричните значения. Позицията на аудитора е да съчетае буквалния и експлицитния пласт в комуникативната ситуация и това се постига чрез присъщия за концептуалната метафора контраст. В първия екстракт се открояват няколко конвенционални метафорични примера: България, красотата на България; латиницата срещу кирилицата; тясната рамка. Подреждането им в логически концепт откроява едно когнитивно съдържание, което доминира над останалите, йерархизира ги с оглед на комуникативното намерение. Това е невъзможността от съполагане между националните ценности и достойнство, от една страна, и политическото поведение на премиера Бойко Борисов, от друга страна. Анализът на подобни метафори налага извода, че въпреки наличието на концептуално обединяващ метафоричен пласт, при формирането на манипулативния аспект участват всички метафорични конвенционални нива.

Политическият дискурс е продукт на личността и колективните ментални процеси, а метафората е тяхната пресечна точка. Функцията на речта в политиката се предопределя от процесите на придобиване, поддържане и загуба на власт. Това определя и спецификата от ресурси, които включват дискурсивна сила за популяризиране и налагане на конвенции като основа на политиката. Важен начин, по който властта може да бъде спечелена,

поддържана или подкопана, е въздействието върху мисленето и поведението на хората, т.е. манипулират се възгледи, които могат да доведат до действия, изгодни за политик или политическа партия. Следователно основната реторична цел на политическото говорене пред аудитория е формиране на позиция, която да отключи действие за подкрепа на избраната кауза. Вторият екстракт от политическо изказване на Христо Иванов е пример за спецификата на този манипулативен акт. Представя ситуационно задействана метафора, чийто смисъл за декодиране постига на имплицитно ниво идеята за бездействието на обществото към корупционната практика в управлението на Борисов (...*наивно очакване*...) и провокира движение към ясно обозначена позиция на промяна.

Това са два красноречиви примера за дискурсивния капацитет на метафората. Тя използва когнитивни ресурси за налагане на концепция като въздействие върху адресата. Когнитивната метафора не само формира смисъл, тя манипулира до степен на предприемане на действия, които са стратегически предположени от адресанта. Откроява се определена реторична цел на убеждаване, а езикът е основен инструмент за постигане на тази цел. Фактът, че той играе централната роля в политическата комуникация, налага необходимостта да проучим неговия репрезентативен капацитет като лингвистични действия, които диференцират определени когнитивни структури. Менталният потенциал на този капацитет е различен и се предопределя според спецификата на комуникативната ситуация. Доказателство за такова разграничаване се постига в процеса на проучването на парламентарните речи и спонтанните политически речи.

Метафората в политическата реч е лесно достъпна абстракция. Основна функция на политическата метафора е да свърже индивида и общността, като изгради конкретни възгледи за „реалността“. Чрез тази роля когнитивната метафора участва в процеса на придвижване на информация от източник към целеви домейн. Базисно научно определяне на този проблем е становището на Лейкф и Джонсън, че това движение е еднопосочно и реализира осмислянето на едно нещо по отношение на нещо друго (Lakoff, Jonson/Лейкф, Джонсън 1980). Като продукт на чо-

вешкия опит процесът на метафоризиране се осъществява чрез проектиране на образи и концептуални модели от източника към целевия домейн. Проследяването на релацията между тях е когнитивно картографиране, в което ясно личи реторичната стратегия за въздействие. Анализът на релацията домейн източник – домейн цел констатира следните изводи: **първо**, домейнът източник представя познат образ, ясен сценарий, фокусира се върху ясни участници и поставя недвусмислена цел; **второ**, достъпността на домейна източник показва, че неговите цели са да пропагандира нещо сред изключително широка общественост; **трето**, постига усещането за общ език с обществото, особено в ситуации, когато то е разочаровано от политиците; **четвърто**, откроява ефект на подчертаване на разликите между широката общественост и поведението на политиците, например: обществеността е зрител, а политикът – участник. Пример за това са когнитивните метафори: *театър, сцена, задкулисие, сценарий*. Тяхната многократна употреба като реторично послание с когнитивно съдържание предизвиква в съзнанието на адресата очакването за разиграване, предпоставеност, имитация, манипулативност. Примерите са ексцерпирани от политическите изказвания на Христо Иванов. Стилистичен маркер и отличителна реторична стратегия на неговите речи са многократните и вариативни употреби на метафори и метафорични фрази чрез кореновите аналогии. С тях постига кумулативен ефект на метафорите във вербалния акт, като изгражда няколко метафори в развитие. За пример може да се посочат две лексеми, употребени метафорично и със засилен интензитет в последните му политически изказвания – *бухалка, токсичност*. Следователно еднопосочната когнитивна проекция от сферата източник към сферата мишена е само външен белег за сложен вариативен комплекс от процеси, при които се наслагват различни метафорични значения. Проучването на манипулативната същност на употребените метафори в речта на политиците показва, че функционирането на метафоричния смисъл не е плавно приплъзване от един концептуален пласт към друг, а сблъсък, противопоставяне между конвенционалния образ и генерираните метафорични импликации. Точно тази особеност е ефектът на въздействие на метафората и показва как тя работи като средство

за манипулиране на възприемането. Емпиричният материал доказва, че по-зрелищните метафорични употреби най-често са контраст, който се откроява върху повърхността на конвенционалната употреба. Например метафоричните концепти: *заден вход, прозорец, дом, къща, килим*. Те не са огледално отражение на базисната семантика, а ментално конструиран контраст с определена въздействаща функция. Важен проблем в този сложен когнитивен механизъм е декодирането. Ето защо, за да е понятна и въздействаща речта, политиците употребяват конвенционални домейни, които са лесно достъпни смислови компоненти.

Друг важен потенциал за въздействие е репрезентативният капацитет на когнитивните метафори в политическите речи. Това е функция, която насочва към обект или предмет на мисълта в речевия акт. Една от многобройните манипулативни страни на тази функция е възможността да се проектират изключително силни изображения на политическите фигури. Пример за тази особеност е назоваването на политически личности с популярни анимационни персонажи. Аналогът с анимацията е лесна когнитивна схема с ясно разпознаваемо послание – окарикатуряването на конкретна политическа личност. Тези метафори могат да бъдат разчетени и като ментални конструкти, задействани от топик, свързан с определена негативна черта или поведение. Тяхната функция е да укрепват убедително потенциала и намерението на продуцента на речта. Пример за такъв тип преносен смисъл са преназоваванията чрез познати карикатурни персонажи: *Спондж Боб Квадратни гащи – Христо Иванов; Магьосникът от Оз – Ахмед Доган; Осемте джуджета/Двадесет и петте джуджета – корумпираните служители от ВСС; тролчета – слабовлиятелни и подкупни членове на ВСС*.

Характерен метафоричен отпечатък имат лексикални конструкции, които са замислени и изградени на принципа на асоциациите между образи, обекти. Чрез вторичната номинация, основаваща се на връзката между двата образа, се конструира семантично двупланов ментален обем по схемата А е Б: *Европа – учителка по морал и право; Борисов – сателит на Германия, Борисов – новият Орешарски, Борисов – пътник; ноцини пеперуди – политици, които не са от ГЕРБ; самозабравил се бушон – Нено*

Димов; психопатичен тип – Никола Филчев; заклет конформист с пречупен гръбнак – прокурор; сигнална система – Орлов мост; нулевият пациент на българската епидемия корупция – ДПС; „Росенец“ – знаково петно на беззаконието, възел от беззаконие, възел на корупция, лятната столица на беззаконието; Деница Сачева – сламен човек; предсрочните избори – големият вододел; парламентът – гумен печат на Пеевски; ТЕЦ Варна – железария; Беларус – резерват на съветския тоталитаризъм и др. Анализът на ексцерпирания емпиричен материал формира някои трудности при таксономията на когнитивните метафори, а също така и при идентифицирането на метафори от живата политическа реч. Вниманието, което метафората получава от древността до съвременните лингвистични проучвания, показва същността ѝ на феномен, чиито механизми, качества и перспективи не са напълно проучени. Липсват единни становища за ясна и прецизна процедура за идентифициране на метафори. Този проблем произтича от близостта на метафората с метонимията, олицетворението и други тропи, които притежават същността на преносния смисъл. Актуална посока при ексцерпирането и анализа на метафори в съвременната когнитивна лингвистика е екипният подход – сформират се групи изследователи от различни академични дисциплини, чиято цел е да се обобщи един универсален метод за идентифициране на метафорично употребените думи в речевия дискурс. Дейността на Pragglejazz Group (Pragglejazz Group 2007) се състои в извеждането на единна процедура за идентификация на думи с метафорична употреба – MIP (A Method for identifying metaphorically used words in discourse). Pragglejazz Group включва изследователи от различни академични дисциплини, които имат обща цел (Elena Semino, Lynne Cameron, Gerard Steen, Joe Grady, Alan Cienki и др.). Групата учени стартира процедурата през 2007 година, като създава метод за идентифициране на метафорично употребените думи в дискурса – MIP, гъвкав инструмент, който надеждно може да се прилага при изследване на метафорите. Процедурата включва последователност от няколко стъпки – осмисляне на текста, отделяне на лексикалните единици, установяване на основното значение, уточняване на контекста. Ако има разминаване чрез контраст между базисното и контек-

стуалното ниво, думата е с метафорична употреба. Ефективността на тази процедура се състои в подробното изследване на всяка лексикална единица и изясняването на функциите ѝ в контекста. Един от приносните моменти е разграничаването между метафора и метонимия, като се формулира съществената разлика между тях – при метонимията има съполагане между двата образа от основното и контекстуалното значение, докато при метафората има контраст. Чрез принципа на контраста може да бъде обяснена и метафоричната употреба на комични или анимационни герои като преназоваване на политически личности. В речевия дискурс този процес определено има метафорична употреба, а не цели да наложи псевдоним. Подобна на МІР е процедурата на Стийн (Steen/Стийн 2007). Неговият екип осъществява проучване на метафорите в речевия дискурс, като прилага метода МІР на Pragglejazz Group, но в хода на изследването допълва процедурата, формулира пет стъпки от последователността по идентифициране на метафорите и включва картографиране на домейните в процеса на пренасянето на смисли.

Процедурите по идентификация и анализ са нов момент от проучването на метафорите и показват тенденцията към създаване на единна методология за изследване на когнитивния феномен в цялостното му присъствие в дискурса на политическата реч. Целта на приведените дотук примери е да се открият важни страни от манипулативния аспект на когнитивните метафори, употребени в съвременните политически речи.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Димитрова/Dimitrova 1999:** Димитрова, С. *Езикова демагогия*. София: Наука и изкуство, 1999. [Dimitrova, S. *Ezikova demagogiya*, Sofia: Nauka i izkustvo, 1999.]
- Николаева/Nikolaeva 1985:** Николаева, Т. М. *Функции частиц в высказывании (на материале славянских языков)*, Москва: Наука, 1985, 77 – 80. [Nikolaeva, T. *Funktsii chastits v vyskazyvaniya*, Moskva: Nauka i izkustvo, 1985.]
- Austin/Остин 1962:** Austin, J. L. *How to do Things with Words*. New York: Oxford University Press, 1962.
- Semino/Семино 2008:** Semino, E. *Metaphor in Discourse*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

- Lakoff, Johnson/Лейкџф, Джонсън 1980:** Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors we live by*. Chicago: Chicago University Press, 1980.
- Grice/Грајс 1957:** Grice, H. P. Meaning. // *The Philosophical Review*, vol. 66, No. 3, 1957, 377–388.
- Grice/Грајс 1975:** Grice, H. P. Logic and Conversation. Cole et al. // *Syntax and semantics*, vol. 3. New York: Academic Press, 1975, 41 – 58.
- Pragglejaz Group 2007:** MIP: A Method for Identifying Metaphorically Used Words in Discourse. // *Metaphor and Symbol* 22(1): 1–39.
- Steen/Стийн 2007:** Steen, G. J. Finding Metaphor in Discourse: Pragglejaz and Beyond. // *Cultura, Lenguaje y Representacion/Culture, Language and Representation*, vol.V, 2007, 9 – 25.

ПОЗИТИВНАТА КЛАСНА СТАЯ В ПОМОЩ
НА КЛЮЧОВАТА КОМПЕТЕНТНОСТ
„УМЕНИЯ ЗА УЧЕНЕ“ ПРИ ОБУЧЕНИЕТО
ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК И ЛИТЕРАТУРА В VI КЛАС

Наталия Мацева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE POSITIVE CLASSROOM IN ASSISTANCE
OF THE KEY COMPETENCE “LEARNING SKILLS”
IN THE TEACHING OF BULGARIAN LANGUAGE
AND LITERATURE IN VITH GRADE

Nataliya Matseva

Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

The learning skill is one of the key competences, which is an essential factor in increasing the efficiency of learning, shaping skills and competences, the idea of reality and the value system. A positive and supportive educational environment enables students in class to feel like mature and responsible people; it motivates them to gain new experience and to improve themselves. Sharing emotions effectively influences the creation of such an atmosphere. The experiment conducted with 6th grade students confirms that a classroom with students and teachers who know how to manage their emotions is much more attractive, relaxed and successful.

Keywords: key competences, learning skills, positive and supportive educational environment, motivation

В съвременния свят творческото мислене и адаптивността са далеч по-ценни от натрупаните знания в дадена област. Необходими са компетентности, гарантиращи личностна реализация и развитие, пригодност за заетост, социално приобщаване и активно гражданско участие, а ученето през целия живот е потребност и реалност¹.

Когато е на прага на професионалната си реализация, младият човек трябва да е готов за съвременните предизвикателства. Учи-

---

¹ Вж. Европейска квалификационна рамка (ЕКР)

лицето е центърът, който формира основните умения и компетентности, нужни за достойното му съществуване.

За да бъдат успешни, учениците трябва да учат и да бъдат ангажирани в учебните дейности, а това, което може да повлияе позитивно в тази посока, е училищната среда. На учителите се налага да прилагат разнообразни методи, с които да превърнат класната стая в привлекателно място, за да заинтригуват съвременните ученици, които често губят желание за работа. Наред с това през последната година около ситуацията с епидемията от COVID-19 стотици хиляди ученици и учители са принудени често да напускат класните стаи и да изоставят традиционния начин на взаимодействие. Редуването на присъствено обучение и обучение от разстояние в електронна среда още повече налага обръщането към нови стратегии и алтернативни методи на обучение. От решаващо значение е учениците да бъдат мотивирани и активизирани.

В 21. век най-голямото предизвикателство е да бъде развивана мотивацията за учене и стремежът към цялостен напредък на учениците, да бъдат те насочвани към формулиране и постигане на значими цели, да се използват ефективни и позитивни методи за корекция на неприемливо поведение или да се разрешават конфликти и проблеми по време на учебния процес.

Ролята на учителя е не само да се грижи за собствената си преподавателска работа, но да насочи усилията си да формира и развива уменията за учене у своите ученици. Според В. Гюрова и В. Божилова „по този начин той може да постигне ефективен учебен процес, което означава да изпълни учебните цели (хората да усвояват успешно учебния материал) и да постига удовлетвореност – както от собствената си работа, така и удовлетвореност на учащите от организацията и провеждането на учебния процес“ (Гюрова, Божилова/Gyurova, Bozilova 2016: 7). Работата на педагога е насочена към формиране и развиване на позитивна и подкрепяща среда в класната стая.

Обект на настоящото изследване е учебният процес по български език и литература.

Предмет на изследването е развиване на уменията за учене в обучението по български език и литература с ученици от VI клас.

Целта е да се проучат възможностите за развиване на ключовата компетентност „Умение за учене“ при обучението по български език и литература чрез създаване на позитивна и подкрепяща среда.

Задачи на изследването:

- да се разгледа на теоретично равнище компетентностният подход и мястото на ключовата компетентност „Умение за учене“ в съвременното обучение;
- да се анализират емпиричните данни за успешността на образователния процес при използването на различни средства за създаване на позитивна и подкрепяща среда;
- да се обобщят изводи, базирани на емпиричното проучване.

Компетентностен подход в съвременното обучение по български език и литература

В документите на Европейската комисия се посочва, че всеки гражданин се нуждае от широк набор от компетентности, за да може да се приспособява гъвкаво към бързо променящия се и сложен свят. Компетентностите са способности, „но не вродени, а такива, които са развити чрез качествено учене, в подходяща педагогическа среда и чрез придобиване на сериозен практически опит“², т.е. опит, основан на знания, умения и навици. Компетентностният подход се възприема, развива и усъвършенства като средство за по-качествено образование, което гарантира и висок стандарт на живот за съвременния човек.

Приложението му е част от държавния образователен стандарт за общообразователна подготовка и от всички учебни програми – чрез посочените компетентности. Това е заложено и в чл. 77, ал. 1 от ЗПУО, където се извеждат следните групи *ключови компетентности*: компетентности в областта на българския език; умения за общуване на чужди езици; математическа компетентност и основни компетентности в областта на природните науки и технологиите; дигитална компетентност; **умения за**

---

² Компетентности и образование, www.mon.bg › upload › I-book

учене; социални и граждански компетентности; инициативност и предприемчивост; културна компетентност и умения за изразяване чрез творчество; умения за подкрепа на устойчивото развитие и за здравословен начин на живот и спорт (МОН, ЗПУО).

Според К. Димчев „необходимостта от компетентностен подход се обуславя от осъзнатите социални потребности на подрастващите, от потребностите им за личностна изява, за социална реализация и пр. Става дума за подход, чрез който се акцентува върху резултатите от образованието, разглеждани като способност да се действа в различни комуникативни ситуации“ (Димчев/Dimchev 2010: 224). При подчертаване на значимостта на компетентностния подход за съвременното комуникативно ориентирано обучение по български език Ф. Бойкова отбелязва, че той „развива комплекс от умения за намиране на решения и предприемане на действия в различни житейски ситуации, създават се условия знанието да се постига чрез действие, което е резултат от познание за различни съществуващи вече практики“ (Бойкова/Boykova 2016: 29).

Необходимо е учителите да реализират този подход чрез насочването на съдържанието на образованието към ключови компетентности, чрез промяна на методите и подходите в класната стая, чрез промяна на отношението към училището и главно чрез насърчаване на мотивацията за учене у своите ученици.³

Именно мотивацията е един от основните фактори за успеха им във всички степени на образование.

Ключовата компетентност „Умение за учене“

Умението за учене се отнася към т.нар. „меки“ компетентности (емоционална интелигентност, комуникативност, умения за вземане на решения, ориентираност към постижения, умения за мотивиране, лидерство и др.), за разлика от „твърдите“, които включват специфичните (технически) професионални умения и способности⁴. По-вишава ефективността при усвояване на знанията, при формиране на уменията и компетентностите, на представата за действителност-

---

³ От знания към умения www.mon.bg > upload > II-book

⁴ Компетентности и образование www.mon.bg > upload > I-book

та, защото представлява осъзнато прилагане на уменията за запомняне, класифициране и използване на информация.

Уменията за учене включват както инструментите, нужни за самото управление на процеса на учене (водене на записки, разчитане на времето, концентрация върху дадена задача), така и способността да се решават проблеми и задачи.

Човек, овладял уменията за учене, се отличава с редица способности. Умее сам да определя целите си, подбира и намира нужните инструменти за постигането им. Стреми се да се самоусъвършенства; притежава умения и навици за самоконтрол и самооценка. За ученика това означава, че може да е успешен по всички предмети. Заинтересован е за собственото си обучение, целенасочен е при достигане на определен резултат. Така си осигурява техники за успешно представяне на всякакъв вид изпити и тестове през целия живот. Уменията за учене са свързани много тясно и с четивната грамотност на учениците.

С други думи, става въпрос за развиване на мислене от по-висше равнище, затова тази компетентност – умения за учене, се явява ключова и при формирането на всички останали.

Позитивна и подкрепяща образователна среда

Успехът мотивира. Когато детето реши, че се справя с нещо добре, то силно желае да участва в него, практикува го с желание и като резултат става още по-успешно. Важното е в училище да бъде настроено на режим „учене“. А създаването на позитивна учебна среда е ключът към това.

Едни от основните ѝ елементи са атмосфера и поведение, при което всички ученици могат да се учат и да участват. Предимствата на позитивната и подкрепяща класна стая се основават преди всичко на доверие и партньорски взаимоотношения. Учителят стимулира активност и инициативност у детето, гъвкавост при вземане на решенията, толерантност и уважение към всяко мнение и позиция.

Разбира се, като всяка работа с участието на група от хора понякога ученето може да бъде съпроводено и с трудности, дори с конфликти. Тогава на помощ отново идва възрастният, в случая преподавателят. Той сътрудничи при решаването на проблемите, подкре-

пя нетрадиционните подходи и решения, окуражава учащите се във всяка дейност, показва им как да бъдат успешни. Учениците развиват умения за самостоятелна работа, при която се приучават да общуват толерантно, да решават проблемни ситуации.

За учителя по български език и литература в прогимназиалния етап на обучение общуването с децата е ежедневно. Обучението по български език според Ф. Бойкова „поставя акцент не само върху формиране на лингвистична компетентност, но и върху изграждането на по-широка социокултурна рамка, в която учениците да се адаптират и доразвиват спрямо своите нужди и желания; създава възможност за постепенно надграждане на знанията и уменията, за гъвкаво вписване в реалната практика на общуване“ (Бойкова/Boykova 2016: 117). С оглед спецификата на предмета постоянно се налага на учениците в час да правят изказвания, устни и писмени, по поставен проблем, да отговарят на въпроси, често твърде абстрактни, да анализират даден текст или мотив. В контекста на тези дейности се създават възможности обучаваните да формират умения да подхождат без притеснение към поставените задачи, да вярват, че могат да се справят, да формулират мнения и изказвания и да ги представят пред целия клас, т.е. да развиват комуникативноречевите си компетентности комплексно.

2.2. Анализ на емпиричните данни

Учебната програма по български език в VI⁵ клас поставя акцент върху усъвършенстване на комуникативните компетентности на учениците за толерантно участие в диалог. Подрастващите се обучават да различават словосъчетания, в които поне една от думите е употребена с преносно значение, както и да обясняват ролята на лексикалните средства за изграждането на смисъла на текста. Това може да се илюстрира с работа върху Вазовата творба „Отечество любезно, как хубаво си ти!“, която е част от тематичния кръг „Човекът и природата“ в компонента „Литература“. От учениците се очаква да могат да формулират изказване с цел да изразяват естетическата си представа за описваните елементи.

---

⁵ <https://www.mon.bg/bg/1998> Учебни програми за VI клас в сила от учебната 2017/2018 година

За учебния процес е изключително важно преподавателят и учащите се да могат да контролират чувствата си. А това означава най-вече да се споделят собствените чувства и да се изслушат чувствата на другия, да се разсъждава върху ефекта, който чувствата имат (върху учителя, върху учениците, върху групата като цяло), да се вземе решение какво да се прави с този ефект (Гюрова, Божилова/ Gyurova, Bozhilova 2016: 169). Както подчертава В. Маргаритова, с „изследване влиянието на факторите, от които зависи дадено явление, те могат да се подредят по степен на важност, което подпомага вземането на управленски решения за насочване на явлението в желаната посока“ (Маргаритова/Margaritova 2002:102). Именно в това се състои задачата на учителя – да опознава възможностите, чрез които може да влияе върху развиване на позитивните взаимоотношения в класната стая.

С цел да бъде проучено до каква степен споделянето на емоции, продиктувани от творбата на Вазов „Отечество любезно, как хубаво си ти!“, ефективно влияе за създаване на позитивна и подкрепяща среда в клас, ученици от VI⁶ клас бяха анкетирани след изпълнение на поставени задачи за работа върху стихотворението.

На учениците се представи работен лист, включващ текста на произведението и следната задача (Фиг. 1):

Фигура 1

Прочетете внимателно стихотворението „Отечество любезно, как хубаво си ти!“ от Иван Вазов и изпълнете задачите след него.

I

Отечество любезно, как хубаво си ти!
Как чудно се синее небето ти безкрайно!
Как твоите картини меняват се омайно!
При всеки поглед нови, по-нови красоти:
тук весели долини, там планини гиганти,
земята пълна с цвете, небето със брилянти...
Отечество любезно, как хубаво си ти!

---

⁶ Анкетиран са 50 ученици от две паралелки VI клас.

II

Коя земя от теб е по-пъстра, по-богата?
Ти сбираш в едно всички блага и дарове:
хляб, свила, рози, нектар, цветя и плодове,
на Изтокът светлика, на Югът аромата;
горите ти са пълни с хармония и хлад,
долините с трендафил, гърдите с благодат.
Коя земя от теб е по-пъстра, по-богата?

III

Отечество, не си ли достойно за любов?
Кой странник без въздишка можб да те остави?
Кой има сила твоите картини да забрави?
Що нямаш ти? Що липсва под синий ти покров
в случай, че бог би искал Едемът да премести
и своя рай прекрасен при Емус да намести?
Отечество, не си ли достойно за любов?

IV

Ти рай си, да; но кой те прилично оценява?
Не те познават даже децата ти сами
и твоят име свято нередко ги срами!
Какъв ли свят прекрасен в теб йоще скрит остава?
Какви ли тайни дремят, богатства, красоти
по твоите долини, поля и висоти?
Ти рай си, да; но кой те прилично оценява?

V

Ах, ний живейме в тебе, кат същи чужденци,
и твоят дивен вид ни не стряска, не привлича.
Рогачът в планините по-много те обича,
по-харно те познават крилатите певци,
но ний не видим нищо, нам нищо не ни трябва,
доволно е, че даваш покривката и хляба,
и ние в тебе, майко, ще умрем чужденци!
Хисар, 1882

1 упр. Подчертайте в текста всички думи и изрази, които поетът е употребил с преносно значение.

2 упр. Заменете ги с други думи, които да са в прякото си значение, така че контекстът да се запази.

3 упр. Запишете с три-четири изречения как преносната употреба на думите променя въздействието на текста върху читателя.

След като изпълните задачите, споделете със съучениците си това, което сте написали. Изслушайте внимателно ВСИЧКИ и помислете какво още можете да допълните към своя отговор.

Учителят има готовност при възникнал въпрос да подпомага и насочва учениците. Важно е уточнението в края на работния лист, тъй като част от очакваните резултати за целия обучителен процес е именно учащите се да овладеят уменията да се изслушват взаимно и да проявяват толерантност при водене на диалог.

След като се справят с 1. упр. групово и не без насоките на учителя, шестокласниците предлагат отговори на 2. упр. в следния дух: *крилати певци – птици; весели долини – красиви; планини гиганти – големи; тайни дремят – неразгадани*. Една част от учениците взимат активно участие, предлагат по няколко варианта за отговор. Прави впечатление, че в работата се включват и някои от тези, които обикновено са апатични и рядко участват.

При отговорите си на 3. упр. мнозинството от децата употребяват изрази от рода: „по-въздействащо“, „интересно“, „желание да направиш нещо“, „подхранват въображението“, „по-красиво“. Забелязва се, че дори онези, които първоначално не са отговорили по никакъв начин или не споделят това мнение, след като изслушат съучениците си, се съгласяват с изказванията и попълват работните си листове.

В края на часа, след като всички се изкажат, се предоставя възможност на шестокласниците да попълнят анкета, в която да оценят как се е отразило споделянето на емоции върху настроението им: доколко са се справили с поставената задача; каква е удовлетвореността и на двете страни (ученици и преподавател); дали чувстват гордост от успеха си⁷ (Фиг. 2).

---

⁷ Разработването на формата се основава на предложените от В. Гюрова и В. Божилова стратегии, представени в ръководството за преподаватели „Формиране на умения за учене“ София: УИ "Св. Климент Охридски", 2016 г.

Фигура 2
Накрая попълнете тази

АНКЕТА

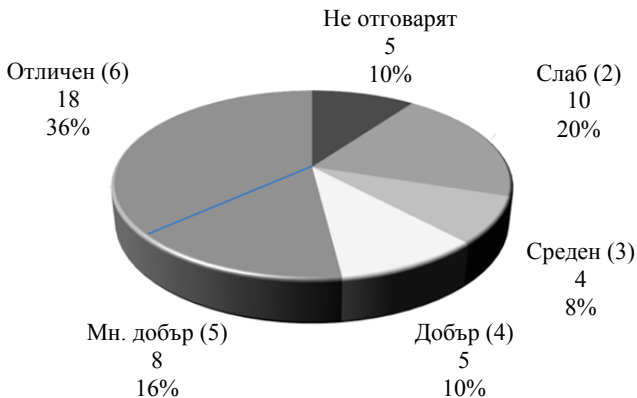
Поставете отметка X в полето, което се доближава най-много до вашата оценка по следните критерии:

Критерий	Слаб (2)	Среден (3)	Добър (4)	Много добър (5)	Отличен (6)
1. Изпълних всички поставени задачи за посоченото време.					
2. Справих се самостоятелно (без чужда помощ).					
3. Доволен/на съм от работата си.					
4. Гордея се с изпълнението на задачите.					
5. Беше много полезно за мен.					
6. Настроението ми се повиши.					
7. Класът се справи блестящо.					
8. Дисциплината беше на ниво.					
9. Учителят остана доволен.					
10. Бих желал/а да работим по-често по този начин.					

Децата са заинтригувани от факта, че имат възможност да изкажат собственото си мнение. Проявяват интерес към задачи, в които могат да анализират и оценят работата и поведението си. Впечатляващо е, че те се стараят да са изключително обективни, а всичко това им влияе позитивно и мотивиращо и през следващите часове.

Резултатите от анкетата показват, че при болшинството от шестокласниците задачата със споделяне на емоции се е отразила в посока повишаване на настроението (повече от половината са поставили оценка много добър и отличен). Двама младежи след часа дори признават, че са стигнали до разрешаване на личен конфликт (Фиг. 3).

Фигура 3
Настроението ми се повиши

Позитивните емоции и тяхното споделяне съдействат учениците да са спокойни, което води до бързо и ефективно разрешаване на проблеми и възникнали конфликти. Това им помага да са и по-концентрирани и целенасочени в учебния процес, да се справят по-добре с учебния материал и да постигат по-високи резултати. Удовлетвореността на преподавателя също е по-голяма, което повишава и неговата мотивация. Ето защо класна стая с ученици и учители, които познават и управляват емоциите си, е много по-привлекателна, спокойна и успешна.

3. Заключение

Създаването на положителна и подкрепяща образователна среда е фактор за успеха на учениците в училище. Освен за добрите учебни постижения тя допринася за удоволствието и удовлетворението от общуването и съвместната работа, което се явява една от значимите цели на обучението. Тази среда дава възможност на учениците да се чувстват като големи и отговорни хора, мотивира ги да натрупват нов опит и да развиват уменията си за учене, които са важни и за живота им извън училище.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бойкова/Boykova 2016:** Бойкова, Ф. *Комуникативни стратегии в обучението по български език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2016. [Boykova, F. *Komunikativni strategii v obuchenieto po balgarski ezik*. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, 2016.]
- Бойкова/Boykova 2016:** Бойкова, Ф. Актуални аспекти на обучението по български език и литература – комуникативни стратегии за социализация. // *Български език и литература*. 2016, № 2, 111 – 126. [Boykova, F. Aktualni aspekti na obuchenieto po balgarski ezik i literatura – komunikativni strategii za sotsializatsiya. // *Balgarski ezik i literatura*. 2016, № 2, 111 – 126.]
- Гюрова, Божилова/Gyurova, Bozhilova 2016:** Гюрова, В., В. Божилова. *Формиране на умения за учене (Ръководство за преподавателя)* 2. изд., София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016. [Gyurova, V., V. Bozilova. *Formirane na umeniya za uchene (Rakovodstvo za prepodavatelya)* 2. izd., Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2016.]
- Димчев/Dimchev 2010:** Димчев, К. *Основи на методиката на обучението по български език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2010. [Dimchev, K. *Osnovi na metodikata na obuchenieto po balgarski ezik*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2010.]
- Европейска квалификационна рамка (ЕКР).** // *Официален уебсайт на Европейския съюз*. <<https://europa.eu/europass/bg/european-qualifications-framework-eqf>>, 30 януари 2021 [Evropeyska kvalifikatsionna ramka (EKR) // *Ofitsialen uebsait na Evropeyskiya sayuz*. <<https://europa.eu/europass/bg/european-qualifications-framework-eqf>>, 30 January 2021.]
- За прехода от знания към умения.** <<https://www.mon.bg> > upload > II-book>, 30 януари 2021. [Za prehoda ot znaniya kam umeniya, <<https://www.mon.bg> > upload > II-book>, 30 January 2021.]

Закон за предучилищното и училищното образование.

<<https://www.mon.bg> › upload › zkn_PUObr_180717>, 30 януари 2021.
[Zakon za preduchilishtnoto i uchilishtnoto obrazovanie.
<<https://www.mon.bg> › upload › zkn_PUObr_180717>, 30 January 2021.]

Компетентности и образование.

<<https://www.mon.bg> › upload › I-book>, 29 януари 2021. [Kompetentnosti i obrazovanie.
<<https://www.mon.bg> › upload › I-book>, 29 January 2021.]

Маргаритова/Margaritova 2002:

Маргаритова, В., *Спортна статистика*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2002. [Margaritova, V. *Sportna statistika*. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, 2002.]

Министерство на образованието и науката.

<<https://www.mon.bg>>, 29 януари 2021. [Ministerstvo na obrazovaniето i naukata.
<<https://www.mon.bg>>, 29 January 2021.]

Учебни програми за VI клас в сила от учебната 2017/2018 година.

<<https://www.mon.bg/bg/1998>>, 29 януари 2021. [Uчебni programi za VI klas v sila ot uчебnata 2017/2018 godina.
<<https://www.mon.bg/bg/1998>>, 29 January 2021.]

ФРАГМЕНТИ ОТ ЕЗИКОВАТА КАРТИНА
НА ЕДИН ВИД ПРЕСТЪПЛЕНИЕ
В БЪЛГАРСКИЯ И ПОЛСКИЯ ЕЗИК

Радослава Колева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

FRAGMENTS OF THE LANGUAGE DEPICTION
OF A CERTAIN TYPE OF CRIME IN BULGARIAN
AND POLISH

Radoslava Koleva
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

This paper presents fragments of the language depiction of the crime of human trafficking in Bulgarian and Polish. The theoretical part of the paper is based on the definition of *world language depiction* according to J. Bartmiński as well as on the contemporary theory of the metaphor. The aim of the research is to analyze the language depiction of the crime of human trafficking in the linguistic context of the contemporary approach proposed by J. Lakoff. The empirical material for the analysis of the metaphorical schemes is based on Polish and Bulgarian online publications. The conceptualization of the crime of human trafficking is realized through several metaphorical schemes, the most important ones being human trafficking is a channel, human trafficking is hunting/fishing.

Keywords: language depiction, Polish, Bulgarian, crime, human trafficking, metaphorical scheme

Настоящата статия е посветена на въпроса за езиковата картина на престъплението *трафик на хора* в българския и полския език.

Понятието *езикова картина на света* е свързано с идеята за съществуването на специфично езиково членение на света, което бива отчасти както универсално, така и национално детерминирано. Първоначално тази концепция е представена в трудовете на Хумболт, доразвита е от Сепир, Уорф, Вайсберг, Леви-Брюл, Косериу и други лингвисти и се вписва в контекста на т.нар. „хуманитарна лингвистика“. Днес под *езикова картина на света* се разбира исторически насложена в съзнанието на даден езиков колектив и отразена в езика съвкупност от представи за света, концептуализация на действителността. На всеки естествен език съответства

уникална картина на света. Полската лингвистична школа определя *езиковата картина на света* като извадка и сравнение, ежедневно знание и възприетите чрез обща комуникация норми, ценности, начини на оценяване на стойността, както и идеи и сравнения спрямо действителността. Р. Гжегорчикова определя *езиковата картина на света* като „изразно вкоренена структура в системата на определен език, т.е. в неговите граматически и лексикални особености, които се реализират в езика с помощта на изразите в текстовете“ (Grzegorzycykowa/Гжегорчикова 1999: 41). *Езиковата картина на света* е образ на света (или негова част), съвкупност от размисли, структура от понятия, интерпретация на действителността, централни понятия и понятийни категории (Bugajski, Wojciechowska/Бугайски, Войчеховска 2000: 153 – 156). В българската и полската лингвистика принос за изследването на *езиковата картина на света* имат Н. Сталянова (вж. напр. Сталянова/Stalyanova 2004, 2006), Илияна Генов-Пухалева (Сталянова, Генов-Пухалева/Stalyanova, Genov-Puhaleva 2005a, 2005b), Елена Крейчова (Сталянова, Крейчова/Stalyanova, Krejcovova 2006) и др.

Съпоставителният анализ на фрагменти на езиковата картина в полския и българския език е правен и преди в българското езиковедие. Н. Сталянова съпоставя езиковите картини на двата езика в свои разработки (вж. цитираните по-горе изследвания).

За анализа и описанието на езика, използван в престъплението *трафик на хора* и неговата езикова картина, от особено значение са дефиницията за езикова картина според Й. Бартмински¹ и анализът на концептуалната метафора. Анализът на метафорите като научен подход се утвърждава в изследванията на Дж. Лейкоф и М. Джонсън в съзвучие със съвременната теория за метафорите², на които Лейкоф и Джонсън приписват когнитивна функция.

¹ Й. Бартмински в своя труд *Językowy obraz świata* твърди, че *езиковата картина на света* може да се изследва в рамките на даден текст. Според Бартмински *езиковата картина на света* представлява запазена в езика интерпретация на заобикалящата действителност, която би могла да се представи като комплекс от съждения за света. Тези размисления могат да бъдат проявени в самия език – чрез граматичните форми, лексиката, пословиците, поговорките, или да бъдат имплицирани под формата на езикови текстове (Bartmiński/Бартмински 1999).

² Lakoff, Johnson/Лейкоф, Джонсън 1980.

Цел на настоящото изследване е езиковата картина на престъплението *трафик на хора* в контекста на съвременния подход към метафората във варианта, предложен от Дж. Лейкоф (1992)³. Метафората като понятийна система се съдържа не в думите, а в начина, по който човек разбира и следователно концептуализира явленията. Метафората е не просто езиков израз, а онтологично картографиране на определени концептуални сфери. Става дума за конкретна сфера на човешкия опит, обикновено ясна и достъпна за сетивата, наричана *сфера източник* (source domain), и друга, абсолютно различна сфера, която е абстрактна и непозната – *сфера цел* или *сфера мишена* (target domain). В съвременната лингвистика терминът *метафора* има значението на онтологично „картографиране“ между концептуални сфери (концептуална метафорична схема). Под термина *метафоричен израз* се разбира езиков израз (фраза, изречение или цялостна дума).

За нуждите на изследването е анализиран езиков материал от български и полски печатни и интернет източници по темата за трафика на хора: интернет страницата на Министерството на вътрешните работи на Република България, www.bntnews.bg, www.news.bg, www.marica.bg, www.strategy.bg, www.bnr.bg, www.bgonair.bg, www.nova.bg, www.trud.bg, www.fakti.bg, www.mediapool.bg, www.dw.com/bg, www.bg.glosbe.com, www.actualno.com, www.dnes.bg, www.europa.eu, EurLex, www.euractiv.pl, www.przeciwkohandlowiludzmi.pl, www.focusnauka.pl и др.

Според българското законодателство *трафикът на хора* е особен вид престъпление, състоящо се в „набирането, транспортирането, прехвърлянето, укриването или приемането на хора, независимо от изразената от тях воля, чрез използване на принуда, отвлечане, противозаконно лишаване от свобода, измама, злоупотреба с власт, злоупотреба с положение на зависимост или чрез даване, получаване или обещаване на облаги, за да се получи съгласието на лице, упражняващо контрол върху друго лице, когато се извършва с цел експлоатация“ (Закон/Закон 2003). Заедно

---

³ Тезата на Дж. Лейкоф, изложена подробно в *The Contemporary Theory of Metaphor*, се състои в това, че метафората е механизъм, който има способността да структурира човешкото мислене (Lakoff/Лейкоф 1992).

с трафика на хора възниква и престъпление, квалифицирано като *незаконен трафик на мигранти и бежанци*. То представлява „осигуряване на нелегално влизане или нелегално пребиваване на физическо лице в някоя от държавите – страни по настоящия Протокол, където това лице няма гражданство или постоянно местожителство, с цел придобиване на [...] финансови или материални облаги“ (Протокол/Protokol 2003).

За разлика от трафика на хора незаконното транспортиране на мигранти и бежанци включва преминаването на държавни граници. В отделни случаи мигрантите биват въвличани в незаконни дейности като проституция, просия, нелегална трудова заетост или разпространение на наркотици. Трафикът на хора и незаконното прекарване на мигранти и бежанци през държавните граници са сред най-бързо развиващите се и най-доходоносни форми на транснационалната организирана престъпност.

Настоящото изследване има за цел да анализира модели на метафоризация, както и да посочи концептуалните метафори, с които си служат носителите на българския и полския език, за да осмислят престъплението *трафик на хора*. В хода на анализа бяха открити следните тенденции за метафоризация.

Концептуализацията на престъплението *трафик на хора* се реализира чрез метафоричната схема *Трафикът на хора е течност, която се движи (тече) в канал*.

Български език:

- *канал за трафик на хора*

Срв.: БЕЛИТЕ РОБИНИ: Как българки попадат в каналите за трафик на хора?

- *канал за незаконно превеждане на хора (бежанци)*

Срв.: При съвместна операция на Държавна агенция „Национална сигурност“ (ДАНС) и Главна дирекция „Гранична полиция“ на Граничен контролно пропускателен пункт – „Видин – Пътническа жп гара“ е разкрит канал за незаконно превеждане на хора към Западна Европа; Разбит е канал за незаконно превеждане на бежанци, действал на територията на Харманли и София.

- *трансграничен канал за трафик на хора*

Срв: **Трансграничен канал за трафик на хора** е разбит в резултат на отлична координация между МВР, ДАНС и Специализираната прокуратура.

- *международен канал за трафик на хора*

Срв.: **Международен канал за трафик на хора** от Близкия изток към Европа е разбит при операция на ДАНС и Окръжна прокуратура, научи „Марица“.

- *проникнал по нелегален канал*

Срв.: Стратегическото ѝ местоположение я прави особено уязвима по отношение на **нелегалните канали** не само за жертви на трафик, но и за мигранти, които нелегално се опитват да прекосят държавните граници.

- *разбивам канал за трафик на хора*

Срв.: Работата на „обикновените герои“ от няколко държави в ЕС, сред които и България, помага за **разбиването на** един от най-сериозните **канални за трафик на хора** през последните години; **Трансграничен канал за трафик на хора е разбит** в резултат на отлична координация между МВР, ДАНС и Специализираната прокуратура.

- *каналджийство*

Срв.: Разбиха международна престъпна група за **каналджийство** с българско участие.

Полски език:

- *kanal handlu ludźmi (канал за трафик/търговия на хора)*

Срв.: Musimy koniecznie analizować nowe metody tego procederu, aby zawczasu wykryć i wyeliminować pojawiające się **kanały handlu ludźmi**. ‘Важно е да анализираме новите методи на тази практика, за да пресечем и предотвратим възникващите **канални за трафик на хора**.’

- *kanal migracyjny (миграционен канал)*

Срв.: Propagowanie legalniej migracji na wesprzeć wysiłki UE na rzecz wzrostu gospodarczego, a tym samym zapobiec ewentualnemu nadużywaniu legalnych **kanalów migracyjnych**, które może nadszarpnąć wiarygodność całego europejskiego systemu migracyjnego. ‘Насърчаването на законната миграция е предназначено да подпомага усилията на ЕС за икономически растеж и по този начин да предотвратят евентуални злоупотреби с легални-

те **миграционни канали**, които могат да нарушат надеждността на цялата европейска миграционна система.’

- *przemyt migrantów*

Срв.: Jego głównym celem jest wymiana informacji i doświadczeń w zakresie kwestii dotyczących migracji legalnej, azylu, wiz, zarządzania granicami, handlu ludźmi oraz **przemytu nielegalnych migrantów**, jak również readmisji i powrotu. ‘Неговата основна цел е обменът на информация и опит от работата по въпроси, свързани със законната миграция, убежището, визите, управлението на границите, трафика на хора и **незаконните канали (каналджийството)**, обратното приемане и завръщане.’

Друга метафорична схема е: *Трафикът на хора е течност, която се движи (тече) в поток или във вълна; движи се в определено направление, следва конкретен маршрут, движи се (тече) едно след друго, последователно, като част от едно цяло множество (трафикът на хора тече в поток, във вълна или се движи в път).*

Български език:

- *миграционен поток*

Срв.: *Миграционен поток*, включващ в голямата си част търсеци международна закрила лица и нередовни мигранти.

- *поток от хора*

Срв.: Разследването срещу групата започва през април, след като властите забелязват необичайно **голям поток от сирийски граждани** на летището в Мадрид.

Полски език:

- *przepływ migracyjny (миграционен поток)*

Срв.: Jednak **przepływy migracyjne** z Turcji do Grecji są nadal o wiele za duże. ‘Въпреки това **потоците от мигранти, пристигащи** в Гърция от Турция, продължават да бъдат твърде големи.’

- *ruch migracyjny (миграционно движение/миграционен поток)*

Срв.: Znow wzmożenie nielegalnego **ruchu migracyjnego** na wodach kanału La Manche oddzielającego od siebie Wielką Brytanię i Francję. 49 osób zostało podjętych z morza przez brytyjskie służby i przewiezionych na ląd. ‘Засилване на нелегалния **миграционен поток** по водите на канала Ла Манш, разделящ Великобритания и

Франция. Четиридесет и девет души са извадени от британските служби и са превозени до сушата.’

- ***fala migracyjna (миграционна вълна)***

Срв.: ***Fala migracyjna we Włoszech rośnie. ‘Миграционната вълна в Италия нараства.’***

- ***szlak migracyjny (миграционен път)***

Срв.: ***Doskonalenie monitorowania przepływów migracyjnych; Wspieranie Nigru we wdrażaniu stosownych rozwiązań w reakcji na nowe szlaki migracyjne. ‘Подобряване на мониторинга на миграционните потоци; ‘Подпомагане на Нигер в прилагането на подходящи решения в отговор на новите миграционни маршрути’.***

Следващата метафорична схема е: *Трафикът на хора е лов/риболов. Жертвите на трафик попадат в капан.*

Български език:

- ***капан на трафик на хора***

Срв.: В **капана на трафика на хора** – най-често млади и безработни. Хващат се лесно в капана, не търсят трудов договор.

Срв.: **Трафикът на хора – капан за излъгани надежди.**

- ***падам в капан***

Срв.: Сред най-уязвимите рискови групи, според Николова, са и невръстните майки, защото лесно **падали в капана** след ухаждане.

- ***попадам в капан на трафик на хора***

Срв.: Близо 50 хиляди българи всяка година попадат в капана на трафика на хора.

- ***влизам в капан***

Срв.: До какво положение трябва да стигне един човек, за да успее да **влезе в капана** на трафиканта?

- ***хващам се в капан***

Срв.: През 2017 година **в този капан** само в Германия **са се хванали** 671 души – със 135 повече отколкото година преди това.

- ***капанът е щракнал***

Срв.: Само в Германия и само за една година този **капан е щракнал** за близо 700 момичета, които търсят **любов в интернет**, но попадат на измамници.

Полски език:

- *pułarka współczesnego niewolnictwa (капан на съвременното робство)*

Срв.: 35,8 mln osób na całym świecie tkwi w **pułapce współczesnego niewolnictwa**, co oznacza, że handel ludźmi ma charakter endemiczny i dotyczy wszystkich zakątków świata. ‘35,8 милиона души по света се очаква да бъдат хванати в **капана на съвременното робство**, което означава, че трафикът на хора е ендемичен и обхваща всички части на света.’

Жертвите на трафика са обект на лова:

- *жертва на трафик на хора*

Срв.: За ужаса да си **жертва на трафик** – в историята на едно 20-годишно момиче, настанено в защитено жилище. Тя е красавица, която по нищо не прилича на жертва на трафик.

Срв.: Само 1% от жертвите на трафик на хора са успели да се спасят.

Полски език:

- *ofiar handlu ludźmi (жертва на търговия на хора)*

Срв.: Według raportu Eurostatu za rok 2013, 61 procent zidentyfikowanych ofiar handlu ludźmi pochodzi z Unii Europejskiej. ‘Според доклада на Евростат през 2013 година 61% от идентифицираните жертви на търговията с хора идват от Европейския съюз.’

Трафикантите на хора действат като ловци (притежават животински характеристики: те са хищници, които устройват засада на своите жертви, дебнат ги, примамват ги, улавят ги):

- *набирам жертви*

Срв.: **Набирали жертви** чрез жени емисари, които първо се сприятеливали с потенциалната жертва.

- *привличам жертви*

Срв.: Основните начини, по които трафикантите привличат жертвите, са няколко:

- *попадам в лапите на някого*

Срв.: Преследвайки мечтите си за по-добър живот, хиляди момичета **попадат в лапите на търговците на плът.**

- *вкарвам в капана на робство*

Срв.: Проповедниците на Жу-жу използват черна магия, за да **вкарват в капана на сексуалното робство** много жени в Нигерия.

- *вкарвам в схемата за трафик*

Срв.: После ѝ предлага да заминат в чужбина и там я **вкарва в схемата за трафик**, най-често с цел сексуална експлоатация.

- *ходя на лов*

Срв.: Затова занимаващите се с нелегалния бизнес редовно **ходели на лов** в социалните домове и дори в кризисните центрове.

- *освобождавам някого от нечия хватка*

Срв.: През юли 2017 г. 13 жени бяха **освободени от хватката на жестока престъпна група**. Манипулирани и заплашвани, те са откъснати от семействата си в България и отведени в Испания, където са принуждавани да проституират.

- *влизам в дирите на някого*

Срв.: Пазарджишките антимафиоти **влезли в дирите на групата** в края на март.

- *дебна жертва в/зад нещо, за да превърна някого в жертва на трафик на хора*

Срв.: **Трафикантите на хора** дебнат в социални мрежи и зад фалшиви обяви за работа.

Полски език:

- *padac ofiarom handlu ludźmi (надам (ставам/превръщам се в) жертва на търговията на хора)*

Срв.: Rumuni, Bułgarzy, Węgrzy i Polacy najczęściej padają ofiarami handlu ludźmi w Europie. ‘Румънци, българи, унгарци и поляци най-често стават жертва на търговията на хора в Европа.’

Анализираните фрагменти от полски и български текстове говорят за сходен начин на осмисляне на трафика на хора. Въпреки това се наблюдават и някои съществени разлики по отношение на метафоризацията на посочените примери в метафоричните схеми.

В български и полски даденото престъпление се концептуализира с разбирането, че хората са стока (биват купувани, продавани, разменяни). Анализираните фрагменти в метафорични схеми на полски доказват, че престъплението *трафик на хора* се концептуализира с твърдението за опредметяване на хората, станали жертва на това престъпление.

Посочените по-горе примери доказват, че българските публицистични текстове боравят основно с понятието *трафик на хора* (в много редки случаи в метафоричните схеми на български се появява *търговия на хора*), докато в полските примери е налице строга диференциация на понятието *handel ludźmi* – *търговия на хора*.

Друга съществена разлика в анализираниите фрагменти е метафората *незаконен канал за трафик на хора*. В българските текстове се срещат *каналджийство* (характерен за жаргона), както и книжовните му синоними, които също се отнасят към метафоричната схема *трафикът на хора е канал*. Полските метафорични схеми доказват съществуването на единен термин в публицистичните текстове за незаконен трафик на хора – *przemysł migrantów*, но той по своята същност не е пряко съотнесен към метафоричната схема *трафикът на хора е канал*. Това означава, че полският език не концептуализира престъплението като извършващо се в канал – факт, който е особено любопитен и който ще бъде предмет на по-нататъшни изследвания

Докато в българското езиково съзнание трафикът на хора се схваща като канал, в полските анализирани фрагменти освен *канал (kanał)* се използва и лексемата *път (szlak)*, което говори за различен начин на осмисляне на метафората.

Българският език се отличава с многообразие по отношение на метафоризацията на *попадането в капан за трафик на хора*. Тази метафора на полски е представена чрез израза *tkwi w pułapce* или *wpadać w pułapkę*. Подобно е и осмислянето на *падам (ставам/превързвам се в) жертва на търговията на хора* във фрагментите от българските публицистични текстове, а полските примери осмислят тази метафора чрез израза *padać (ofiarem handlu ludźmi)*, който не предоставя вариации в полски публицистични текстове.

Разгледаните езикови примери доказват недвусмислено, че темата за осмислянето и езиковото концептуализиране на престъплението *трафик на хора* в български и полски е актуална и динамично променяща се поради екстралингвистичните обстоятелства. Това налага проучванията по проблема за концептуализацията на метафоричните схеми на дадения вид престъпление да продължат.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Bartmiński/Бартмински 1999:** Bartmiński, J. *Językowy obraz świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999.
- Вугайски, Войciechowska/Бугайски, Войчиховска 2000:** Вугайски, М., А. Wojciechowska. *Językowy obraz świata a literatura. // Językowy obraz świata i kultura*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000, 153 – 159.
- Grzegorzczukowa/Гжегорчикова 1999:** Grzegorzczukowa, R. *Pojęcie językowego obrazu świata. // Językowy obraz świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999, 39 – 46.
- Дąbrowska, Anusiewicz/Домбровска, Анушевич 2000:** Дąbrowska, А., J. Anusiewicz. *Językowy obraz świata i kultura*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Закон/Zakon 2003:** Закон за борба с трафика на хора. Обнародван в ДВ, бр. 46 от 20.05.2003 г., Изменен, ДВ, бр. 86/2005. <<https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135467374>>, 28 януари 2021. [Zakon za borba s trafika na hora, Obnarodvan v DV, br. 46 ot 20.05.2003 g., Izmenen, DV, br. 86/2005. <<https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135467374>>, 28 January 2021.]
- Lakoff, Johnson/Лейкоф, Джонсън 1980:** Lakoff, G., M. Johnson. *Metaphors we live by*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Lakoff/Лейкоф 1992:** Lakoff, G. *The Contemporary Theory of Metaphor*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Протокол/Protokol 2003:** Протокол срещу нелегалния трафик на мигранти по суша, море и въздух, допълващ Конвенцията на ООН срещу транснационалната организирана престъпност, 2003, чл. 3. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=LEGISSUM:133700>>, 28 януари 2021. [Protokol sreshtu nelegalniya trafik na migranti po susha, more i vazduh, dopalvasht Konventsiyata na OON sreshtu transnatsionalnata organizirana prestapnost] <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=LEGISSUM:133700>>, 28 January 2021.]
- Сталянова, Генов-Пухалева/Stalyanova, Genov-Puhaleva 2005a:** Сталянова, Н., И. Генов-Пухалева. Метафоризация на бизнеса в българския и полския език. // *Славянски диалози*, 2005, бр. 1, 96 – 103. [Stalyanova, N., I. Genov-Puhaleva. Metaforizatsiya na biznesa v balgarskiya i polskiya ezik. // *Slavyanski dialozi*, 2005, br. 1, 96 – 103.]
- Сталянова, Генов-Пухалева/Stalyanova, Genov-Puhaleva 2005b:** Сталянова, Н., И. Генов-Пухалева. За българската и полската езикова картина на любовта. // *Как с думи се правят светове*. София: УИ

„Св. Климент Охридски“, 2005, 322 – 329. [Stalyanova, N., I. Genev-Puhaleva. *Za balgarskata i polskata ezikova kartina na lyubovta. // Kak se pravuyat svetove.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2005, 322 – 329.]

Сталянова, Крейчова/Stalyanova, Krejцова 2006: Сталянова, Н., Е. Крейчова. Метафоризация на мисълта в българския, чешкия и руския език. // *Opera Slavica*, 2006, бр. 2, 33 – 40. [Stalyanova, N., E. Krejцова. *Metaforizatsiya na misalta v balgarskiya, cheshkiya i ruskiya ezik. // Opera Slavica*, 2006, br. 2, 33 – 40.]

Сталянова/Stalyanova 2004: Сталянова, Н. Езиковата картина на истината и лъжата в българския и полския език. // *Паланістыка*, 2004, бр. 2003 – 2004, 272 – 275. [Stalyanova, N. *Ezиковата картина na istinata i lazhatata v balgarskiya i polskiya ezik. // Palanistyka*, 2004, br. 2003 – 2004, 272 – 275.]

Сталянова/Stalyanova 2006: Сталянова, Н. Метафоризация на мисълта в българския и полския език. // *Паланістыка*, том. Polonistyka, 2006, 115 – 127. [Stalyanova, N. *Metaforizatsiya na misalta v balgarskiya i polskiya ezik. // Palanistyka*, t. Polonistyka, 2006, 115 – 127.]

Сталянова/Stalyanova 2009: Сталянова, Н. Концептуализация на въображението в българския и полския език. // *Kategorie w języku, język w kategoriach.* Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2009, 213 – 217. [Stalyanova, N. *Kontseptualizatsiya na vaobrazhenieto v balgarskiya i polskiya ezik. // Kategorie w języku, język w kategoriach.* Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2009, 213 – 217.]

ЕЛЕКТРОННИ ИЗТОЧНИЦИ

<https://www.bgonair.bg/a/2-bulgaria/54167-okolo-15-ot-identifitsiranite-zhertvi-na-trafik-v-balgariya-sa-detsa>

<https://bnr.bg/post/100826281>

<https://bnr.bg/radiobulgaria/post/100749209/trafik-na-hora-kapan-za-izlagani-nadejdi>

<https://bnr.bg/vidin/post/100568120/kanal-za-nezakonno-prevejdane-na-hora-razkriha-vav-vidin>

<https://bntnews.bg/bg/a/328343-razbiha-kanal-za-trafik-na-hora-v-ispaniya>

https://bntnews.bg/bg/a/76546-razbit_kanal_za_beli_robini

<https://dariknews.bg/novini/komentar/pazete-se-ot-tezi-liubovnici-2173065>

<https://dariknews.bg/novini/komentar/pazete-se-ot-tezi-liubovnici-2173065>

<https://www.dnes.bg/notifikacii/2018/07/25/v-kapana-na-trafika-na-hora-na-ichesto-mladi-i-bezrobotni.383244>

<https://www.dw.com/bg/доходният-бизнес-с-жените-от-африка/a-19114812>

<https://gdbop.bg/bg/news/view/transgranichen-kanal-za-trafik-na-migranti-e-razbit-v-rezultat-na-otlichna-koordinatsiya-mejdu-mvr-dans-i-spetsializiranata->

<https://faktor.bg/bg/articles/50-hilyadi-balgarki-godishno-stavat-beli-robini-zaradi-mazha-na-mechtite-si>

<https://www.maikomila.bg/трафикантите-на-хора-дебнат-в-социалн/>

<https://www.marica.bg/plovdiv/gradat/razbiha-mejdunaroden-kanal-za-trafik-na-hora>

<https://news.bg/crime/razbiha-mezhdunarodna-prestapna-grupa-za-kanalzdhiystvo-s-balgarsko-uchastie.html>

[prokuratura?__cf_chl_jschlTk__=b9b493c3dbc6fc9e95ce32d20f4544f93a0b5c3c-1610899118-0-](https://prokuratura.bg/_cf_chl_jschlTk__=b9b493c3dbc6fc9e95ce32d20f4544f93a0b5c3c-1610899118-0-)

[AeAbbbA_CQikbtuZQSZZJFlyYKJqVpBGvXppYU85QG4LHPuLdTMsrcUWra6BHpdE6FLVgXzq-BgaEpEEC0n-hmt7JNlvK1mPw5mRVqfhUgh9O4FvxaaJdTn5VLa4wEyHD_iAQnf43QTcP5VOjsZPD4B547qtmnWoGCBAJH93lsBB_KF-eNRZ0w70A9wPJW9BYN91zzT2-TJaHYEHfaXiwiq_dUZ6z3zG-LDzDHMPfgkpQAtfQkt3902wJQM5zWwkd86kIpZKEGvqMvZZEAveQTe_IYZ5nMjAamnUOoCNqRxssEZfJdt98A0LOnXWYnT4XbHXZEPVWhcMGVUcaekISgIxrK4u1MAaJKYUjX5fUCQB4iTv23QcBCrUVcJjchdurCjmi1zArCmJA2ExlVvBIVhqTy_dmH4fir7qRzM21icHfXDrscHJ4t3myP1roi63sc068UuitQLkvbQczQKQymFVyrQGMlh-L1RnbdHQQZH6BO5O549FLvICTjcBiqFKVmA](https://www.aebbbA_CQikbtuZQSZZJFlyYKJqVpBGvXppYU85QG4LHPuLdTMsrcUWra6BHpdE6FLVgXzq-BgaEpEEC0n-hmt7JNlvK1mPw5mRVqfhUgh9O4FvxaaJdTn5VLa4wEyHD_iAQnf43QTcP5VOjsZPD4B547qtmnWoGCBAJH93lsBB_KF-eNRZ0w70A9wPJW9BYN91zzT2-TJaHYEHfaXiwiq_dUZ6z3zG-LDzDHMPfgkpQAtfQkt3902wJQM5zWwkd86kIpZKEGvqMvZZEAveQTe_IYZ5nMjAamnUOoCNqRxssEZfJdt98A0LOnXWYnT4XbHXZEPVWhcMGVUcaekISgIxrK4u1MAaJKYUjX5fUCQB4iTv23QcBCrUVcJjchdurCjmi1zArCmJA2ExlVvBIVhqTy_dmH4fir7qRzM21icHfXDrscHJ4t3myP1roi63sc068UuitQLkvbQczQKQymFVyrQGMlh-L1RnbdHQQZH6BO5O549FLvICTjcBiqFKVmA)

<http://old.segabg.com/article.php?id=224436>

<https://offnews.bg/temida/kak-evropa-razbiva-mrezha-za-trafik-na-hora-video-690970.html>

<https://nova.bg/news/view/2019/03/11/243228/>

<https://nova.bg/news/view/2013/08/01/55052/>

<https://bnr.bg/plovdiv/post/101179789/tana-ivanova>

www.strategy.bg

<https://trud.bg/366-жертви-на-трафик-у-нас-за-половин-годи/>

<https://utroruse.com/article/20184/>

<https://bg.glosbe.com/>

<https://www.euractiv.pl/section/migracje/news/49-migrantow-probowalo-przeplynac-kanal-la-manche/>

<https://eur-lex.europa.eu/homepage.html?locale=bg>

<https://www.gospodarkamorska.pl/fala-migracyjna-we-wloszech-rosnie-55408>

<https://www.dw.com/pl/handel-lud%C5%BAmi-polacy->

[w%C5%9Br%C3%B3d-najcz%C4%99stszych-ofiar/a-17405841](https://www.dw.com/pl/handel-lud%C5%BAmi-polacy-w%C5%9Br%C3%B3d-najcz%C4%99stszych-ofiar/a-17405841)

ОТРИЦАТЕЛНИТЕ ЧЕРТИ НА ХАРАКТЕРА, ОТРАЗЕНИ В ОТГЛАГОЛНИТЕ ДЕРИВАТИ В ТУРСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК¹

Сема Куцарова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

NEGATIVE CHARACTER TRAITS FOUND IN VERBAL DERIVATIVES IN TURKISH AND BULGARIAN

Sema Kutsarova
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

The category *Nomina agentis*, differentiated in the word formation system of the Turkish and Bulgarian languages, is an important sociolinguistic category with a strong anthropocentric nature. The structural core of the derivational and semantic category of *agentivity* is formed by the semantic models of “a person who performs an action named in the derivational base”.

In both Turkish and Bulgarian, there are various word formation models with agent semantics, which serve for the formation of derivational nouns, which characterize the performer of the action both in terms of his/her professional affiliation and of his/her qualitative characteristics (character traits, inclinations). A significant number of these models are associated with various human shortcomings and form a large thematic group with negative expressive and evaluation characteristics.

Keywords: derivation, nominal derivation, derivational type, derivational model, derivational formant

В туркологичната лингвистична традиция словообразуването се разглежда в изследванията по морфология на турския език. Съществуващите описания могат да бъдат представени чрез следната класификация:

---

¹ Настоящата статия се публикува по проект „Пловдив – от мултиезиков и мултиетнически център на Източна Румелия до Европейска столица на културата“, финансиран от ФНИ към МОН.

1. Образуване на имена от именни основи (Addan/isimden ad/isim türeten ekler).
2. Образуване на имена от глаголни основи (Fiilden/eylemden ad/isim türeten ekler).
3. Образуване на глаголи от именни основи (Addan/isimden fiil/eylem türeten ekler).
4. Образуване на глаголи от глаголни основи (Fiilden/eylemden fiil/eylem türeten ekler)².

В изследванията по турско словообразуване най-добре описана е афиксалната деривация, като наблюденията са на равнището на една (обичайно първа) степен на мотивация в деривационната редица, т.е. по деривационни двойки (мотивираща основа и мотивирана лексема). Граматичните описания следват арабските лингвистични традиции. Основното внимание е насочено към семантиката на деривационните форманти и техните аломорфи, представени в азбучен ред.

В нито едно от изследванията не се проследяват изчерпателно пътищата на образуване на мотивираните лексеми по *деривационни типове* с участниците в акта на деривация: мотивираща основа, деривационен формант със специфичното деривационно значение и мотивираната лексема. Неизучени остават също така и сложните отношения между производна и произвеждаща основа, многостепенната деривация, неафиксалните начини на словообразуване (композиция, конверсия).

И в турския, и в българския език има определен брой словообразователни модели с агентивно значение, относително сходни по своята семантика. Агентивните словообразователни модели служат за образуването на производни съществителни, характеризиращи вършителя на действието както с оглед на неговата професионална принадлежност, така и според качествената характеристика (черти на характера, наклонности и др.). Значителна част от тях се свързват с различни човешки недостатъци и офор-

---

² Вж. по-подробно Banguoğlu/Бангуоглу 1990: 156; Ergin/Ергин 1990: 232 – 266; Ediskun/Едискун 1999: 102; Gencan/Генджан 1979: 195; Korkmaz/Коркмаз 2003: 21 и др.

мят многобройната тематична група с негативна експресивно-оценъчна характеристика.

Във фокуса на настоящата статия са ексцерпирани от турските и българските лексикографски източници названия на лица от мъжки пол, образувани по деривационни модели и разпределени в един от словообразователните типове *nomina agentis* (агентивни съществителни). В системата и на двата езика този тип съществителни са важна социолингвистична категория със силно изразен антропоцентричен характер. В плана на деривацията агентивните съществителни са мотивирани от девербални основи и означават най-често лице, характеризирано с активното му отношение към означеното от девербалната основа действие (Радева/Radeva 1991: 79). Структурното ядро на деривационно-семантичната категория *агентивност* се образува от семантични модели „лице, което изпълнява действие, назовано в производящата основа“.

Системата на мотивираните от глаголни основи съществителни имена, назоваващи човек с оглед на чертите на характера му, представяме чрез деривационните модели в рамките единствено на деривационния тип „лице, притежаващо отрицателни черти на характера, чието поведение се определя от дейността, назована в семантиката на основата на мотивиращия глагол“. Деривационните афикси (и техните аломорфи), които са водещ компонент при формирането на словообразователните модели, са представени по азбучен ред. Целта е да се извърши семантико-структурно моделиране на категорията *агентивност* в синхронен план, като се има предвид и диахронният, доколкото продуктивността на деривационните модели е свързана с настъпили исторически промени.

Във фокуса на изследването са езикови единици в турския език, което налага в синтезиран вид да бъдат представени характерните особености на турската глаголна система.

По своя морфологичен строеж глаголните основи в турския език се делят на **коренни** (непроизводни, тур. kök), които се употребяват в съвременния език само като глаголи, съвпадащи с императивната форма за 2 л. ед. ч. (*git* ‘отивай’, *oku* ‘чети’, *ver* ‘дай’); **синкретичните (омонимични) глаголно-именни основи**

(тур. *ikili kök/ortak kök*): (*ağrı(mak)* (боли) и *ağrı* (болка, болезка); *barış(mak)* (помирряваме се, постигаме съгласие) и *barış* (мир, мирение); *savaş(mak)* (воювам, сражавам се) и *savaş* (война, битка); *tat(mak)* (опитвам (на вкус)) и *tat* (вкус) и др.), както и **производни глаголни основи**, които се състоят от именна основа и деривационен афикс (*bağ-la-mak* (връзвам) < *bağ* (връзка), *diş-le-mek* (захапвам, отхапвам) < *diş* (зъб)).

В турския език има специфична група глаголни конструкции, представляващи съчетание между две (или повече) лексеми. Това са т. нар. *сложни (съставни) глаголи (birleşik fiiller/eylemler)*, които заемат междинно положение между *словосъчетанието* и *сложната дума* и са резултат от лексикално-синтактичен (неморфологичен) начин на словообразуване. Този термин се възприема от авторите, според които определящ е формалният критерий (вж. Korkmaz/Коркмаз 2009: 530; Щека/Shcheka 2007: 154; Гениш/Genish 2007: 152; Gencan/Генджан 1979: 240 и др.). Терминологичната типологизация на тази специфична група глаголи все още е предмет на спорове. Те играят съществена роля в семантичните отношения, свързани с процеса на мотивация, и се експлицират в семантико-структурното моделиране на девербативните деривати, които са обект на изследването.

Те се разпределят в три основни групи: а) образувани от име и спомагателен глагол; б) образувани от две глаголни основи; в) съставни глаголи идиоми.

1. Първата група е представена от *сложни (съставни) глаголи*, състоящи се от име (съществително или прилагателно³) и спомагателен глагол. Основните спомагателни глаголи в турския език са *etmek* и *olmak*. Някои автори включват в тази група и глаголите *eylemek*, *uymak*, *buyurmak*, *kılmak*, напр.: *yardım* (помощ) – *yardım etmek* (помагам), *göç* (изселване, преселване) – *göç etmek* (изселвам се, преселвам се), *pişman* (перс. каещ се, разкайващ се) – *pişman olmak* (съжалявам, разкайвам се), *spor* (фр. спорт) – *spor uymak*

³ 3. Коркмаз включва прилагателното като именна част на сложната конструкция (Korkmaz/Коркмаз 2009: 792), но други езиковеди приемат, че именната част на сложните глаголи от тази група може да е само съществително име (вж. Herçilingirler/Херчилигингирлер 2012: 11; Karaağaç/Караагач 2013: 204 и др.).

(спортувам, занимавам се със спорт), *kabul* (араб. съгласие, приемане) – *kabul buyurmak* (оказвам благоволение), *karar* (араб. решение) – *karar kılmak* (стигам до решението).

Смислов център на този тип сложни глаголи е именната част (т.е. първият компонент), докато спомагателният глагол сам по себе си не е носител на определено значение, а изпълнява служебна функция и придава предикативност на съставната конструкция.

Именната част в сложните (съставни) глаголи може да е представена както от изконна дума, така и от чужда заемка, предимно с арабски и персийски произход. Големият брой на тези чуждици е една от причините за възникването на сложните (съставни) глаголи. Появата им съвпада с периода на формиране и утвърждаване на османотурския език, което определя начините за тяхното адаптиране в системата на езика.

2. Във втората група изследователите обособяват сложните глаголи, образувани чрез съединяване на две глаголни основи, при което и двата компонента съхраняват своето лексикално значение. В специализираната литература те се означават с термините *kurallı birleşik fiiller* ‘съставни глаголи, образувани от две глаголни основи’ (Balyemez/Балийемез 2016: 50), *tasvir fiilleri* ‘описателни/описателни глаголи’ (Banguoğlu/Бангуоглу 1990: 488; Korkmaz/Коркмаз 2009: 811), *bir fiil unsuru ile bir yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller* ‘двукомпонентни съставни глаголи, образувани от пълнозначен и от спомагателен глагол’ (Herçilingirler/Херчилигингирлер 2012: 218), *özel bileşik fiiller* ‘особени сложни глаголи’ (Gencan/Генджан 1979: 309). А. Н. Кононов ги нарича *глаголи от синтетичен тип* (Кононов/Кононов 1941: 121), а според Ю. В. Шчека това са *сложни аналитични форми на глагола* (Шчека/Shcheka 2002: 157). Според автора като втори компонент в тези съставни образувания влизат ограничен брой *оказионално-спомагателни глаголи*, като *vermek* (давам), *kalmak* (оставам), *durmak* (стоя, спирам), *gelmek* (идвам), *gitmek* (отивам), *yazmak* (пиша). При тези бивербални съчетания основното значение се носи от първия корен, а вторият добавя допълнителни семантични нюанси към протичането на действието, напр. мигновеност, продължителност, интензивност, непрекъснатост, насоченост и т.н. Това са разнопланови значения, които изразяват количествена и качествена

модификация на действието, или т.нар. „форми за процесуална интензивност“ (вж. по-подробно Шчербак 1981: 132).

3. Третата група съставни глаголи е представена от голям брой фразеологични съставни конструкции. В турското езикознание те се означават с термините *anlatma kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiiller* 'съставни глаголи-идиому', *deyim fiilleri* 'глаголи-идиому', *deyimleşmiş birleşik fiiller* 'съставни фразеологични глаголи', *anlatma kaynaşmış birleşik fiiller* 'съставни глаголи-идиому', *anlatma kaynaşmasına uğramış ve deyimleşmiş olan birleşik fiiller* 'съставни фразеологични глаголи' (Гениш/Geniş 2007: 176; Korkmaz/Коркмаз 2003: 837;) и др. В качеството на втори елемент в състава на тези формации най-често е пълнозначен глагол, напр.: *görmek* (виждам), *vermek* (давам), *çekmek* (дърпам), *sürmek* (трая), *gelmek* (идвам), *bulmak* (намирам). В съчетание с определени имена тези глаголи се десемантизират и изпълняват функцията на окازیонално-спомагателни глаголи.

В турския език деривационният тип „лице, притежаващо отрицателни черти на характера, чието поведение се определя от дейността, назована в семантиката на основата на мотивиращия глагол“ се реализира чрез следните деривационни модели:

Деривационен модел № 1: US.ver + Form.suf: -AK⁴: *aksak* (прен. човек, който не върви добре, изостава; който не си върши работата) < *aksamak* (прен. куцам, не отивам на добре, изоставам); *korkak* (страхливец) < *korkmak* (боя се, страхувам се); *taslak* (прен. всезнайко) < *taslamak* (прен. правя се, въобразявам си, мисля се за).

Деривационен модел № 2: US.ver + Form.suf: -CI:

Двойна деривация – дериватите са мотивирани от съществителни имена заемки и от глагол, съдържащ в състава си даденото съществително име: *abartmacı* (митоман, фантазьор) < *abartmak* (пресилвам, преувеличавам) [сравни също: *abartmacı* < *abartma* (пресил-

⁴ Формантите -ak, -ek, -gaç, -geç, -gan, -gen, -gün, -gun, -gün, -kan, -ken, -kın, -kün, -tan, -ten традиционно се разглеждат при словообразуването на прилагателни имена. Субстантивирането на всички видове прилагателни в турския език, липсата на морфологична изменяемост при съчетаване със съществителното име, както и гравитирането на тази лексикалносемантична група прилагателни (изразяващи черти на характера и наклонности) около субстантивите, дават основание тези форманти да бъдат разглеждани при субстантивната деривация.

ване, преувеличаване)]; *kaytarmacı* (кръшкач, скатавка) < *kaytarmak* (кръшкам, скатавам се) [сравни също: *kaytarmacı* < *kaytarma* (кръшкане, скатаване)]; *kıyacı* (убиец, престъпник) < *kıyamak* (убивам, погубвам) [сравни също: *kıyacı* < *kıya* (убийство, престъпление)]; *piyazcı* (жарг. подмазвач, ласкател, лицемер, слагач) < *piyazlamak* (жарг. слагам се, докарвам се, подмазвам се) [сравни също: *piyazcı* < *piyaz* (жарг. ласкателство, подмазване, лъжа)]; *uyarcı* (дразнител) < *uyarmak* (съветвам, наставлявам; прост. поучавам) [сравни също: *uyarcı* < *uyarı* (дразнене, стимулиране)].

Двойна деривация – мотивирани са от едноосновен и от сложен (съставен) глагол, а той – от съществително име, което е в основата на деривационната редица. Налице са деривати от II и III степен:

Деривати от II степен: *mantarcı* < *mantar atmak* (жарг. баламосвам); *mantar-a bastırmak* (жарг. изпързалвам, подхлъзвам, букв. „карам го да стъпи на гъба“) < *mantar* (жарг. измислица, лъжа, уловка); *yağcı* (жарг. подмазвач, мазник) < *yağ çekmek/uyarmak* (жарг. мазня се, слагам се, букв. „изтеглям/правя масло) [сравни също: *yağcı* < *yağ* (масло, мас, мазнина)]; *yağmacı* (грабител, плячкаджия) < *yağma etmek* (грабя, ограбвам, разграбвам) < *yağma* (перс. грабеж, разграбване).

Деривати от III степен: *baskıcı* (угнетител, потисник, тиранин) < *baskılamak* (угнетявам, репресирам) [сравни също: *baskıcı* < *baskı altında tutmak* (потискам, угнетявам, ограничавам правата) / *baskı yapmak* (оказвам натиск, притискам) < *baskı* (прен. потисничество, гнет, репресия, тирания)]; *kalaycı* (прен. мошеник, далавераджия) < *kalaylamak* (прен. замазвам, прикривам слабости) < *kalay-dan çıkmak* (бивам калайдисан, букв. „излизам от калая“) < *kalay* (прен. лъжлив външен вид); *kavgacı* (скандалджия, драка) < *kavgalaşmak* (карам се, дърпам се) < *kavga çıkarmak* (предизвиквам свада, разправия, скандал) / *kavga etmek* (спречкваме се, караме се) / *kavga-ya girişmek/tutuşmak* (започвам караница/сбиване, включвам се в сбиване/караница) < *kavga* (перс. кавга, разправия, скандал).

Съществителни имена, мотивирани от сложни глаголи – и при производните съществителни имена, образувани чрез този деривационен модел, се наблюдава двойна деривация. В турския

език най-често не са едноосновни глаголи, а сложни (съставни), образувани от заемка + *atmak*, *çıkarmak*, *etmek*, *gözetmek*, *savunmak*, *sıkmak* и др. От една страна, те са производни от сложен глагол, а от друга – от съществително име (най-често заемка), което влиза в състава на производящия глагол: *akıncı* (нападател, грабител) < *akın etmek* (атакувам, нападам, нахлувам) [сравни също: *akıncı* < *akın* (набег, рейд, шурм)]; *alaycı* (подигравчия) < *alay etmek* (подигравам някого) [сравни също: *alaycı* < *alay* (гр. подигравка, подбив)]; *çıkarcı* (интересчия, келепирджия) < *çıkarcı görmek* (гледам/преследвам си интереса) [сравни също: *çıkarcı* < *çıkarcılık* (полза, изгода, облага)]; *ihbarcı* (доносник) < *ihbar etmek* (донасям, правя донос) [сравни също: *ihbarcı* < *ihbar* (араб. донос)]; *iftiracı* (клеветник, набеждач) < *iftira etmek* (набеждавам, наклеветявам) [сравни също: *iftiracı* < *iftira* (араб. набеждаване, наклеветяване, клевета)]; *intikamcı* (отмъстител) < *intikam almak* (отмъщавам) [сравни също: *intikamcı* < *intikam* (араб. отмъщение)]; *tafracı* (самохвалко, фукльо, надувка) < *tafra satmak* (хваля се, фукам се, надувам се, перча се, букв. „продавам фукане“) [сравни също: *tafracı* < *tafra* (араб. хвалба, фукане, перчене)]; *yalancı* (лъжец) < *yalan atmak/kıvırmak* (лъжа, не казвам истината, букв. „мятам/извъртам истината“) [сравни също: *yalancı* < *yalan* (лъжа)].

Деривационен модел № 3: US.ver + Form.suf: -Cİ:

Двойна деривация – мотивиращи са както едноосновни глаголи, така и отглаголни съществителни, най-често заемки, които, от своя страна, мотивират едноосновните глаголи: *darbeci* (бунтар, превратаджия) < *darbelemek* (прен. разрушавам, сривам) [сравни също: *darbeci* < *darbe* (араб. преврат)]; *düzmeçi* (фалшификатор) < *düzmek* (фалшифицирам) [сравни също: *düzmeçi* < *düzme* (фалшифициране, подправяне)]; *ezberci* (зубрач) < *ezberlemek* (зубря, наизустявам) [сравни също: *ezberci* (зубрач) < *ezber* (перс. наизустяване)]; *içkici* (пияница, пияч) < *içmek* (пия) [сравни също: *içkici* < *içki* (пиене, подпийване)]; *yermeci* (хулител) < *yermek* (хуля) [сравни също: *yermeci* < *yeme* (хула)].

Деривати от II степен: *fitilci* (прен. подстрекател) < *fitillemek* (прен. подстрекavam) [сравни също: *fitilci* < *fitil vermek* (ядосвам, разгневявам, вбесявам, провокирам, букв. „давам му фитила“) <

fitil (жарг. човек, който е много ядосан, изнервен, вбесен)]; *fitneci* (интригант, подстрекател, сплетник) < *fitnelemek* (злословя, клеветя) [сравни също: *fitneci* < *fitne sokmak* (насъсквам един срещу друг, подкокоросвам, всявам раздор) < *fitne* (араб. насъскване, подстрекаване)].

Съществителни имена, мотивирани от сложни глаголи – и при тези деривати е налице двойна мотивация – от сложни глаголи и съществителни имена заемки, които са част от сложния глагол: *dümençi* (далавераджия, мошеник) < *dümen çevirmek* (въртя далавери) [сравни също: *dümençi* < *dümen* (жарг. аванта, далавера)]; *hileci* (измамник, лъжец, мошеник, шарлатанин) < *hile uurtmak* (мамя, лъжа); [сравни също: *hileci* < *hile* (араб. измама, лъжа)]; *tavizci* (човек, който прави отстъпки, компромиси, конформист, съглашател) < *taviz vermek* (правя отстъпки/компромис, отстъпвам) [сравни също: *tavizci* < *taviz* (араб. ост. отстъпка, компромис)]; *teşirci* (ексхибиционист) < *teşir etmek* (показвам) [сравни също: *teşirci* < *teşir* (араб. показване)].

Деривационен модел № 4: US.ver + Form.suf: -CU: *kovcu* (клюкар, клеветник) < *kovlamak* (злословя, клеветя, одумвам).

Двойна деривация – мотивиращи са сложни глаголи и съществителни имена заемки, които са част от състава им: *vurguncu* (печалбар) < *vurgun-u vurtmak* (правя удар/бърза печалба, букв. „удрям бързата и лесна печалба“) [сравни също: *vurguncu* < *vurgun* (бърза и лесна печалба, голям удар)]; *vurguncu* (икон. спекулант, играч на борсата) < *vurgun-u vurtmak* (правя удар/бърза печалба, букв. „удрям бързата и лесна печалба“) [сравни също: *vurguncu* < *vurgun* (икон. спекулация, игра на борсата)].

Деривати от II степен – при тях е налице и двойна деривация; мотивиращи са както едноосновни и сложни глаголи, така и отглаголни съществителни, най-често заемки, които, от своя страна, мотивират глаголите: *kuşkucu* (скептик) < *kuşkulamak* (съмнявам се, усъмнявам се, подозирам, храня съмнение/подозрение) [сравни също: *kuşkucu* < *kuşku beslemek/duymak* (храня съмнение, опасявам се, подозирам, усъмнявам се) / *kuşku-ya düşmek* (изпадам в съмнение) < *kuşku* (съмнение, опасение, подозрение)]; *ouuncu* (прен. хитрец, измамник, мошеник) < *ouunamak* (прен. играя си (с някого), разигравам (някого) [сравни

също: *ouunci* < *ouun etmek* (изигравам го, измамвам, надхитрявам) < *ouun* (прен. интрига, измама, хитрост).

Деривационен модел № 5: US.ver + Form.suf: **-ÇI:** *yaltakçı* (подмазвач, подлизурко, мазник) < *yaltaklanmak* (подмазвам се, лаская, умилквам се, мазня се, раболепнича).

Двойна деривация – мотивиращи са едноосновни глаголи, мотивирани от съществителни имена заемки, както и самите съществителни: *arakçı* (крадец) < *araklamak* (жарг. задигам, свивам, отвличам) [сравни също: *arakçı* < *arak* (жарг. кражба, крадене)]; *hesapçı* (скъперник, пресметлив човек) < *hesaplamak* (прен. пресмятам, преценявам) [сравни също: *hesapçı* < *hesap* (араб. сметка, смятане, пресмятане)]; *mızıkçı* (мрънкало, сръдльо, кусурлия) < *mızıklanmak* (развалям играта, развалям удоволствието, не приемам поражението) / *mızıldanmak* (мрънкам, мърморя, оплаквам се; развалям играта) < *mızımak* (развалям играта, развалям удоволствието); *perdahçı* (жарг. измамник) < *perdahlamak* (жарг. навивам (мамя)) [сравни също: *perdahçı* (жарг. измамник) < *perdah* (перс. жарг. лъжа, измислица).

Деривати от II степен – образуващи деривационна двойка със сложните глаголи, а в началото на деривационната редица е съществителното име. Наблюдава се и двойна деривация. Те са производни от едносъставни или сложни глаголи и от мотивиращите ги съществителни имена заемки: *alkışçı* (клакьор) < *alkışlamak* (поздравявам с овации, ръкопляскам на някого) [сравни също: *alkışçı* < *alkış tutmak* (приветствам с възгласи и ръкопляскания) < *alkış* (овации, ръкопляскания)]; *kazıkçı* (измамник, кождер) < *kazıklamak* (одирам кожата, оскубвам купувач) [сравни също: *kazıkçı* < *kazık atmak* (измамвам, подхлъзвам (купувач) < *kazık* (измама, подхлъзване (при покупка)]; *lafçı* (дърдорко, приказливец, бърборан) < *laflamak* (прост. разговарям, намирам се на приказка) [сравни също: *lafçı* < *laf atmak* (поразговарям се, разменям няколко приказки) < *laf* (перс. думи, приказки, празни приказки, бърборене).

Съществителни имена, мотивирани от сложни глаголи – при тях се наблюдава и двойна деривация. Те са производни от сложни глаголи и от мотивиращите ги съществителни имена заемки: *aylakçı* (безделник, човек без постоянна работа) < *aylak olmak*

(бездействам, не правя нищо, стоя със скръстени ръце); *fesatçı* (интригант, сплетник, подстрекател) < *fesat vermek* (всявам раздор, кроя интриги) [сравни също: *fesatçı* < *fesat* (араб. хитрост, измама, опорочаване)]; *kaçakçı* (контрабандист) < *kaçakçılık etmek* (занимавам се с контрабанда); *lafçı* (прен. клюкар, сплетник) < *laf çıkarmak* (изкарвам приказка, пускам слух, клюка) [сравни също: *lafçı* (прен. клюкар, сплетник < *laf* (перс. прен. _клюка)]; *nifakçı* (интригант, злословец) < *nifak sokmak* (всявам раздор, внасям интрига) [сравни също: *nifakçı* < *nifak* (араб. раздор, кавга, разногласие, интрига)].

Деривационен модел № 6: US.ver + Form.suf: -**Çİ**:

Двойна деривация – мотивиращи са едноосновен глагол и отглаголно съществително: *direnişçi* (бунтовник, терорист) < *direnmek* (съпротивлявам се, проявявам непокорство) [сравни също: *direnişçi* < *direniş* (съпротива)].

Дериват от II степен, образуващ деривационна двойка със сложните и едносъставните глаголи, а в началото на деривационната редица стои съществително име. Наблюдава се и двойна деривация. Те са производни от едносъставни или сложни глаголи, както и от мотивиращите ги съществителни имена заемки: *tertipçi* (уреждач, нагаждач) < *tertiplemek* (прен. подготвям предварително, скалъпвам) [сравни също: *tertipçi* < *tertip etmek* (прен. вкарвам в клопка, скалъпвам) < *tertip* (араб. прен. подготвяне предварително, скалъпване)]; *kundakçı* (прен. интригант, сплетник) < *kundaklamak* (прен. всявам смут, сея раздор) [сравни също: *kundakçı* < *kundak sokmak/koymak* (прен. всявам смут, сея раздор, скарвам) < *kundak* (гр. прен. раздор, смут, скарване, интрига)].

Съществителни имена, мотивирани от сложни глаголи – при тях се наблюдава и двойна деривация. Те са производни от сложни глаголи и от мотивиращите ги съществителни имена заемки: *fitçi* (доносник, подстрекател, сплетник) < *fit vermek/sokmak* (насъсквам, подстрекавам) [сравни също: *fitçi* < *fit* (араб. насъскване, подстрекаване, скарване)]; *menfaatçi* (интересчия, келепирджия) < *menfaat gütmek* (преследвам/гледам си интереса) [сравни също: *menfaatçi* < *menfaat* (араб. полза, изгода, облага)]; *şikâetçi* (мрънкало; човек, който се оплаква/жалва) < *şikâet etmek* (оплаквам се) [сравни също: *şikâetçi* < *şikâet* (араб. оплакване,

жалване)]; *tahrikçi* (провокаатор, подстрекател) < *tahrik etmek* (провокирам, подстрекавам) [сравни също: *tahrikçi* < *tahrik* (араб. подтикване, подстрекаване)].

Деривационен модел № 7: US.ver + Form.suf: **-ÇÜ:**

Двойна деривация – тези съществителни са производни от ед-носъставни глаголи, както и от мотивиращите ги съществителни имена заемки: *koltukçu* (ласкател, мазник) < *koltuklamak* (прен. лаская, хваля, четкам) [сравни също: *koltukçu* < *koltuk* (прен. хвалба, ласкателство)]; *rohrohçu* (ласкател) < *rohrohlamak* (лаская, прехвалвам) [сравни също: *rohrohçu* < *rohroh* (ласкателство, прехвалване)].

Съществителни имена, мотивирани от сложни глаголи: *fartfurtçu* (празнодумец, празнословец, хвалипръцко) < *fart furt etmek* (говоря безсмислици, празни думи) < *fart furt* (безсмислици, брътвежи, празни думи); *kavukçu* (прен. нагаждач, подмазвач) < *kavuk sallamak* (лаская някого, подмазвам се; букв. „клатя кавук пред някого“).

Деривационен модел № 8: US.ver + Form.suf: **-ÇÜ:**

Двойна деривация – тези съществителни са производни от ед-носъставни глаголи, както и от мотивиращите ги съществителни имена заемки: *dövüşçü* (побойник) < *dövüşmek* (бия се, боря се) [сравни също: *dövüşçü* < *dövüş* (бой, побой)]; *körükçü* (прен. подстрекател, подбудител) < *körüklemek* (прен. подстрекавам, насьсквам, наливам масло в огъня) [сравни също: *körükçü* < *körük* (духало (ковашко)].

Двойна деривация – тези съществителни са производни от ед-носъставни и сложни глаголи, както и от мотивиращите ги съществителни имена заемки. Производните от сложни глаголи са едновременно и деривати от II степен: *kötülükçü* (злодей, злобар, гадняр) < *kötülemek* (хуля, клеветя, очерням) [сравни също: *kötülükçü* < *kötülük etmek/уарmak* (причинявам зло, върша злини) < *kötülük* (лошота, лошотия, лошо поведение; злоба, злина, зло)].

Деривационен модел № 9: US.ver + Form.suf: **-ЕК:** *dillek* (клюкар) < *dillendirmek* (карам, ставам причина да се пусне клюка за някого, всявам раздор, клюкаря); *dönek* (човек, който постоянно мени мнението си) < *dönmek* (въртя се, завъртам се, обръщам се); *dönek* (отстъпник, изменник, ренегат) < *dönmek* (въртя се,

завъртам се, обръщам се); *ürkek* (страхливец, пъзльо) < *ürkmek* (подплашвам се, изплашвам се).

Деривационен модел № 10: US.ver + Form.suf: **-GAÇ:** *utangaç* (срамежливец) < *utanmak* (срамувам се).

Деривационен модел № 11: US.ver + Form.suf: **-GAN:** *alınan* (прекалено чувствителен, тънкообиден човек) < *alınmak* (засягам се, обиждам се); *bağırnan* (кресльо) < *bağırnak* (викам, крещя); *çağırnan/çığırnan* (кресльо, кречетало) < *çağırnak* (викам, повиквам, извиквам); *darılınan* (тънкообиден, сръдльо) < *darılmak* (сърдя се, разсърдвам се); *kırılınan* (обидчив, прекалено чувствителен човек) < *kırılmak* (чупя се, счупвам се; сърдя се, обиждам се); *kudurlanan* (дивак, перко) < *kudurmak* (побеснявам, разбеснявам се); *saldırınan* (нападател, агресор) < *saldırmak* (нападам, атакувам, подстрекавам към нападение); *savurlanan* (прахосник, разточител) < *savurmak* (прахосвам, пиляя); *takılınan* (дразнител, заядливец) < *takılmak* (прен. закачам (се), дразня).

Деривационен модел № 12: US.ver + Form.suf: **-GEÇ:** *üşengeç* (мързеливец, ленивец, лентяй) < *üşenmek* (мързи ме, домързява ме).

Деривационен модел № 13: US.ver + Form.suf: **-GEN:** *direngen* (човек, който проявява упорство; инат) < *direnmek* (проявявам упорство, инатя се); *çekingen* (притеснителен, стеснителен, интроверт) < *çekinmek* (отбягвам, избягвам); *iğrenen* (диал. човек, който се отвращава от всичко) < *iğrenmek* (отвращавам се); *şişirgen* (самохвалко, хвалипръцко) < *şişirmek* (прен. раздувам, наставям, измислям, преувеличавам); *övünngen* (който много се хвали, самохвалко, хвалипръцко) < *övünmek* (хваля се, похвалявам се); *üşengen* (мързеливец, ленивец, лентяй) < *üşenmek* (мързи ме, домързява ме).

Деривационен модел № 14: US.ver + Form.suf: **-GIN:** *azgın* (див, полудял човек, перко) < *azmak* (пощурявам, полудявам, буйствам); *saugın* (прост. прен. който не си държи на думата, ненадежден, на когото не може да се разчита) < *saumak* (отмятам се, размислям, отказвам се); *çılgın* (луд, перко) < *çıldırnak* (полудявам, губя разсъдъка си); *dalgın* (завеян, разсеян, отнесен, невнимателен човек, заплес) < *dalmak* (прен. унасям се, отнасям се); *dargın* (сърдит, обиден) < *darılmak* (сърдя се, разсърдвам се); *kırgın* (прен. сърдит, обиден, огорчен) < *kırmak* (чупя, счупвам;

прен. засягам, обиждам, огорчавам); *kızgın* (прен. побеснял, ядосан, сърдит, яростен (човек), агресор) < *kızmak* (сърдя се, ядосвам се, побеснявам); *uyulgin* (отегчен, изпълнен с досада) < *uyulmak* (до-тяга ми, отегчавам се).

Деривационен модел № 15: US.ver + Form.suf: **-GİÇ:** *bilgiç* (прен. многознайко) < *bilmek* (зная, познавам).

Деривационен модел № 16: US.ver + Form.suf: **-GİN:** *bezgin* (отегчен, отвратен) < *bezmek* (отегчавам се, отвращавам се); *edilgin* (пасивен; псих. индиферентен) < *edilmek* (прави се, осъществява се); *gergin* (прен. неспокоен, нервак) < *germek* (създавам напрежение, обтягам (отношения), нервирам се).

Деривационен модел № 17: US.ver + Form.suf: **-GUN:** *durgun* (апатичен, намиращ се в застои, бездействащ) < *durmak* (спирам, чакам, стоя (в неподвижно състояние)).

Деривационен модел № 18: US.ver + Form.suf: **-GÜN:** *üzgün* (тъжен, угрижен, потиснат, опечален) < *üzülmek* (мъча се, огорчавам се, терзя се, тревожа се, притеснявам се, тъгувам); *ölgün* (прен. безличен, неенергичен, непривличащ внимание, замрял) < *ölmek* (умирам, издъхвам; прен. умирам от скръб/мъка/тъга).

Деривационен модел № 19: US.ver + Form.suf: **-ICI:** *aldatıcı* (измамник, лъжец, мошеник, прелъстител) < *aldatmak* (мамя, лъжа); *atıcı* (лицемер, лъжец, фантазьор) < *atmak* (говоря врели-некипели, изхвърлям се, лъжа); *ayartıcı* (изкусител, развратник, съблазнител; измамник) < *ayartmak* (изкушавам, покварявам, раз-вращавам); *dolandırıcı* (мошеник, шарлатанин, измамник) < *dolandırmak* (мамя, измамвам, обирам го чрез измама, прибирам му (парите)); *kırııcı* (прен. човек, който осуetyава, проваля) < *kırmak* (прен. сломявам, пречупвам); *kışkırtıcı* (подстрекател, подбуди-тел) < *kışkırtmak* (подстрекавам, подбуждам, насъсквам); *kiyıcı* (потисник, тиранин) < *kiymak* (прен. погубвам, съсипвам, посягам с цел да навредя, не щадя).

Деривационен модел № 20: US.ver + Form.suf: **-İK:** *arışık* (прост. прост, глупак, смахнат) < *arışmak* (прен. обърквам се); *bulaşık* (прен. лепка, досадник) < *bulaşmak* (безпокоя, досаждам, додявам, бъркам се); *dağınık* (прен. разсеян, разпилян, заплес) < *dağıtmak* (разтурвам, разхвърлям); *kısmık* (.прост. скъперник, сметкаджия, пинтия, стипца) < *kısmak* (прен. намалявам, ограни-

чавам (пари, разходи); прост. проявявам скъперничество, скъпя се); *sarık* (ненормалник, извратеняк) < *sarımak* (завивам, отбивам се, отклонявам се; прен. тръгвам по криви пътеки); *mırmırık* (мърморан, мрънкало) < *mırıldamak* (мърморя, мрънкам); *sırnaşık* (досадник, нахалник, натрапник) < *sırnaşmak* (досаждам, нахалствам, притеснявам, държа се арогантно); *sıvışık* (прен. лепка, досадник) < *sıvışmak* (зацапвам се, намазам се, ставам лепкав); *siyirik/sıyırık* (прен. безсрамник, наглец, нахалник) < *siyirtmak* (прен. измъквам, отскубвам, изтръгвам); *yarışık* (прен. лепка, досадник) < *yarışmak* (залепвам се, долепям се; прен. лепвам се за него, не го оставям на мира); *yurtık* (прен. безсрамник, нахалник, наглец) < *yurtmak* (разкъсвам, скъсвам, насилвам, принуждавам).

Деривационен модел № 21: US.ver + Form.suf: **-İCİ:** *bezdirici* (досадник) < *bezdirmek* (отегчавам, дотягам, досаждам); *içici* (*пийница*, *алкоголик*) < *içmek* (пия).

Деривационен модел № 22: US.ver + Form.suf: **-İK:** *bitik* (прост. лепка, досадник) < *bitmek* (жарг. появявам се от нищото, изниквам, изтърсвам се); *çekinik* (притеснителен, стеснителен, интроверт) < *çekintek* (отбягвам, избягвам, дърпам се, отдръпвам се); *sinik* (при-таен, спотаен, прикрит) < *sinmek* (сгушвам се, спотайвам се).

Деривационен модел № 23: US.ver + Form.suf: **-K:** *aksak* (прен. човек, който не върви добре, изостава, който не си върши работата) < *aksamak* (прен. куцам, изоставам, не отивам на добре); *aylak* (безработен, свободен, незает) < *aylamak* (чакам, изчаквам); *bunak* (глупак, изкуфелник; изкуфял старец) < *bunamak* (оглупявам, изпадам в старческо слабоумие); *fırıldak* (прен. който постоянно мени мнението си) < *fırıldnamak* (въртя се бързо); *kauprak* (прен. който не си държи на думата, ненадежден, на кого-то не може да се разчита) < *kaupramak* (прост. подхлъзвам се, хлъзвам се); *kkauytak* (жарг. слагач, подмазвач, угодник) < *kauytak* (хлъзгам се, плъзгам се); *savsak* (небрежен, нехаен човек, мърльо) < *savsamak* (пренебрегвам, нехая).

Деривационен модел № 24: US.ver + Form.suf: **-KAN:** *bulaşkan* (прен. досадник) < *bulaşmak* (прен. досаждам); *dalaşkan* (заядливец, скандалджия, кавгаджия) < *dalaşmak* (хапят се, сваят се (кучета); прен. карам се, разправям се); *kırıtkan* (преструван; който се превзема, кокетничи) < *kırtmak* (кокетнича, превземам се);

konuskan (бъбривец, бърборан, приказливец) < *konusmak* (говоря, приказвам); *sataşkan* (заядливец) < *sataşmak* (заяждам се); *somurtkan* (вечно намръщен/намусен/нацупен/начумерен) < *somurtmak* (намръщвам се, навъсвам се, мръщя се, свъсвам вежди); *unutkan* (забраван) < *unutmak* (забравям); *vuruşkan* (побойник) < *vuruşmak* (бием се, удряме се/един друг/взаимно); *уarışkan* (прен. досадник) < *уarışmak* (прен. лепвам се за него, не го оставям на мира).

Деривационен модел № 25: US.ver + Form.suf: **-KEN**: *direşken* (настойчив, упорит, заядливец, инат) < *direşmek* (настоявам, държа на своето); *didişken* (заядливец, кавгаджия) < *didişmek* (упреквам, порицавам, изтерзвавам); *çekişken* (заядливец, кавгаджия) < *çekişmek* (скарваме се, спречкваме се); *dövüşken/döğüşken* (побойник) < *dövüşmek/döğüşmek* (бием се, борим се, сблъскваме се, сражаваме се).

Деривационен модел № 26: US.ver + Form.suf: **-KIN**: *biçkin* (жарг. хулиган, гамен, пройдоха, непрокопсаник) < *biçmek*⁵ (режа, бича; прен. покосявам); *bikkin* (отегчен, отвлечен) < *bikmak* (отегчавам се, става ми скучно, омръзва ми); *çarpkin* (женкар, коцкар) < *çarpmak* (нападам, атакувам, подгонвам); *çarpkin* (палавник, лудетина) < *çarpmak* (нападам, атакувам, подгонвам); *şaşkin* (глупак, смахнат, тъпак) < *şaşmak* (заблуждавам се, обърквам се) *şaşkin* (объркан, смутен, слисан) < *şaşmak* (чудя се, заблуждавам се, обърквам се).

Деривационен модел № 27: US.ver + Form.suf: **-KİN**: *çekkin* (равнодушен, безразличен, индиферентен) < *çekmek/çekinmek* (дърпам, изтеглям, махам; отбягвам, избягвам); *keskin* (прен. оскърбител, грубиян) < *kesmek* (режа; прост. злословя, хуля); *pişkin* (прен. безсрамник, наглец, хитрец) < *pişmek* (прен. урежда се, подготвя се, пече се (работа));

⁵ Инфинитивните форми *biç-mek* и *biç-mak* са синонимни и се свързват с глаголните корени *biç-* и *biç-* със значение 'режа, отрязвам, дробя, кълцам, бича, стържа, остързвам, убивам' (вж. по-подробно Еуубоғлу/Еюубоғлу 1993: 47). Инфинитивна форма *biç-mak*, която е засвидетелствана в по-стари източници, не се открива в речниците на съвременния турски език.

Деривационен модел № 28: US.ver + Form.suf: **-KÜN:** *düşkün* (прен. пропаднал, изпаднал, обеднял човек) < *düşmek* (падам надолу; тръгвам по лош път); *küskün* (сърдитко, докачлив) < *küsmek* (сърдя се, обиждам се).

Деривационен модел № 29: US.ver + Form.suf: **-MAN:** *dalaşman* (драка, кавгаджия, скандаджия) < *dalaşmak* (хапят се, сдвят се (кучета), прен. карам се, разправям се).

Деривационен модел № 30: US.ver + Form.suf: **-MAZ⁶:** *aymaz* (задръстенияк) < *aymak* (прен. разбирам, проумявам); *bağdaşmaz* (антагонист) < *bağdaşmak* (разбираме се, спогаждаме се); *sıkılmaz* (безсрамник, нахалник, наглец) < *sıklmak* (смуцавам се, притеснявам се, безпокоя се); *yaramaz* (негодник, нехранимайко) < *yaramak* (бивам полезен/подходящ/сгоден); *yaramaz* (женкар, коцкар) < *yaramak* (бивам полезен/подходящ/сгоден); *yaramaz* (палавник, непослушко, немирник) < *yaramak* (бивам полезен/подходящ/сгоден).

Деривационен модел № 31: US.ver + Form.suf: **-UCU:** *yontucu* (прен. егоист) < *yontmak* (прен. оскубвам, завличам).

Деривационен модел № 32: US.ver + Form.suf: **-UK:** *boğunuk* (прост. притеснен, затворен, скован) < *boğulmak* (задушавам се); *buruk* (прен. сръдльо) < *burmak* (усуквам, извъртам, извивам); *donuk* (прен. вял, унил, отпуснат) < *donmak* (замръзвам; прен. бивам назадничав, силно ограничен, тесногръд); *kuduruk* (дивак, агресор) < *kudurmak* (побеснявам, разбеснявам се, подивявам); *savruk* (прахосник) < *savurmak* (прахосвам); *savruk* (завеян, разсеян, отнесен, невнимателен човек, заплес) < *savurmak* (вея, превявам); *savruk* (прахосник) < *savurmak* (прахосвам); *somurt-uk* (вечно начумерен/навъсен/нацупен) < *somurt-mak* (мръзя се, нацупвам се, свъсвам вежди); *уушук* (прен. мързеливец, ленивец) < *уушmak* (вцепенявам се, вдървявам се, прен. успивам се, изпадам в леност).

Деривационен модел № 33: US.ver + Form.suf: **-ÜCÜ:** *üzücü* (прост. кождер) < *üzmek* (прен. прост. съдирам му кожата (искам му много пари)).

⁶ Словообразователна функция на релационния формант *-maz*, образуващ отрицателната форма за 3 л. ед. ч. на причастиего на сегашно-бъдеще време.

Деривационен модел № 34: US.ver + Form.suf: **-ÜK:** *düşük* (долен, низък, изгубил достойнство) < *düşmek* (падам надолу; прен. тръгвам по лош път); *sönük* (прен. безличен, посредствен) < *sönmek* (загасвам; прен. стихвам, утихвам, замирам, заглъхвам, губя блясък/важност, бледнея, залязвам).

Деривационен модел № 35: US.ver + Form.suf: **-YICI:** *baltalayıcı* (саботьор) < *baltalamak* (прен. подривам, провалям, саботирам); *kiyıcı* (потисник, тиранин) < *kıymak* (прен. погубвам, съсипвам, посягам с цел да навредя, не щадя).

Деривационен модел № 36: US.ver + Form.suf: **-YICI:** *gerileyici* (задръстеняк, назадничав) < *gerilemek* (деградирам, западам, изоставам); *körükleyici* (прен. подстрекател, подбудител) < *körüklemek* (прен. подстрекавам, насъсквам).

В българския език:

Деривационен модел № 1: US.ver + Form.suf: **-AK:** *бързак* < *бързам*.

Деривационен модел № 2: US.ver + Form.suf: **-AN:** *големан* < *големя се*; *забраван* < *забравям*; *повлекан* < *повлека се* (след няко-го).

Деривационен модел № 3: US.ver + Form.suf: **-AP:** *скъпар* < *скъпя се* [срв. също: *скъпар*, *скъпчия* < *скъп*].

Деривационен модел № 4: US.ver + Form.suf: **-AÇ:** *драскач* < *драскам*; *зубрач* < *зубря*; *зяпач* < *зяпам*; *изнудвач* < *изнудвам*; *използвач* < *използвам*; *кръшкач* < *кръшкам*; *къркач* < *къркам*; *повтарач* < *повтарям*; *подкупвач* < *подкупувам*; *подсказвач* < *подсказвам*; *подслушвач* < *подслушвам*; *преписвач* < *преписвам*; *смъркач* < *смъркам*.

Деривационен модел № 5: US.ver + Form.suf: **-AŞ:** *търгааш* < *търгувам*.

Деривационен модел № 6: US.ver + Form.suf: **-EÇ:** *крадец* < *крада*; *лъжец* < *лъжа*; *убиец* < *убивам*.

Деривационен модел № 7: US.ver + Form.suf: **-LÖ:** *зяпльо* < *зяпам*; *глезльо* < *глезя*; *кресльо* < *креця*; *лъжльо* < *лъжа*; *плачльо* < *плача*; *ревльо* < *рева*; *стисльо* < *стискам*.

Деривационен модел № 8: US.ver + Form.suf: **-NIK:** *доносник* < *донасям*; *заговорник* < *заговорнича*; *издайник* < *издавам*; *измамник* < *измамя*; *изменник* < *изменя*; *клеветник* < *клеветя*; *мазник* < *мазня се*; *насилник* < *насилвам*; *неверник* < *не вярвам*; *ненаситник*

< не насищам; нехайник < нехая; обирник < обирам; омайник < омайвам; потисник < потискам; прахосник < прахосвам; продажник < продажен < продавам; разсипник < разсипвам; съсипник < съсипвам; угодник < угаждам; хулник < хуля.

Забележка: Съществителните имена, назоваващи лице, са мотивирани от отрицателната форма на глагола: *неверник* < *не вярвам*; *ненаситник* < *не насищам*.

Дериват от II степен: *продажник* < *продажен* < *продавам*.

Деривационен модел № 9: US.ver + Form.suf: **-ТЕЛ:** *вредител* < *вредя*; *грабител* < *грабя*; *изкусител* < *изкушавам*; *мъстител* < *мъстя*; *мъчител* < *мъча*; *опозорител* < *опозорявам*; *осквернител* < *осквернявам*; *оскърбител* < *оскърбявам*; *поробител* < *поробвам*; *похитител* < *похищавам*; *предател* < *предавам*; *прелъстител* < *прелъстявам*; *притеснител* < *притеснявам*; *разхитител* < *разхищавам*; *ругател* < *ругая*; *угнетител* < *угнетявам*; *хулител* < *хуля*.

Деривационен модел № 10: US.ver + Form.suf: **-ЧИЯ (-ЧИЈ-А):** *подигравчия* < *подигравам*; *скъпчия* < *скъпя се*.

Деривационен модел № 11: US.ver + Form.suf: **-ЧО:** *перчо* < *перча се*; *свирчо* < *свирия*.

Изводи

1. И в двата езика афиксацията е най-продуктивният морфологичен начин за попълване на речниковия фонд с нови думи. Богатият деривационен потенциал на турския език е типологично мотивиран, тъй като аглутинацията се реализира преди всичко чрез афиксални (предимно суфиксални) морфеми.
2. Броят на деривационните модели, които се образуват в рамките на изследвания тип, е по-голям в турския език (38 в тур. и 11 в бълг.). Това е породено от наличието на голям брой аломорфи на определени деривационни форманти, образувани според законите на *синхармонизма* (съвкупност от асимилационни процеси, които оказват влияние на вокалната и консонантната система).
3. Следването на гръцко-римската (средиземноморската) лингвистична традиция, наложила се в страните от Западна Европа и разпространила се по-късно и в славянския свят, включително и в българската наука, както и прилагането на

функционално-семантичния подход при деривационния анализ в разработката, дават различен резултат при класифицирането на някои суфикси. Преосмислен е статутът на форманта *-ci* и неговите аломорфи *-ci*, *-си*, *-сiй*, *-çi*, *-çi*, *-çи*, *-çiй*, които според традиционните изследвания се свързват само с именни основи. Словообразователният анализ показва, че той се свързва и с глаголни основи.

4. Наблюдава се процес на двойна (паралелна) деривация [(тур.: деривационен модел (ДМ) № 2, ДМ № 3, ДМ № 4, ДМ № 5, ДМ № 6, ДМ № 7, ДМ № 8; деривати от втора степен (ДМ № 2, ДМ № 3, ДМ № 4, ДМ № 5, ДМ № 6, ДМ № 8; бълг.: ДМ № 8) и трета степен (тур.: ДМ № 2)].

БИБЛИОГРАФИЯ

- Гениш/Genish 2007:** Гениш, Е. *Граматика турского языка*. Москва: ЛКИ, 2007. [Genish, E. *Grammatika turetskogo yazyka*. Moskva: LKI, 2007.]
- Радева/Radeva 1991:** Радева, В. *Словообразуването в българския книжовен език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991. [Radeva, V. *Slovoobrazuvaneto v balgarskiya knzhoven ezik*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 1991.]
- Щека/Shcheka 2007:** Щека, Ю. В. *Практическая грамматика турского языка*. Москва: Восток-Запад, 2007. [Shcheka, Y. V. *Prakticheskaya grammatika turetskogo yazyka*. Moskva: Vostok-Zapad, 2007.]
- Щербак/Shcherbak 1981:** Щербак, А. М. *Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол)*. Ленинград: Наука, 1981. [Shcherbak, A. M. *Ocherki sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazykov (Glagol)*. Leningrad: Nauka, 1981.]
- Balyemez/Балйемез 2016:** Balyemez, S. *Dilbilgisi Üzerine Açıklamalar*. Ankara: Pegem Akademi, 2016.
- Banguoğlu/Бангуоглу 1990:** Banguoğlu, T. *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1990.
- Baydar/Байдар 2013:** Baydar, T. İsim + Yardımcı Fiil Şeklinde Oluşan Birleşik Fiiller Üzerine. // *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)* 49, *Erzurum*, 2013, 55 – 66.
- Bilgegil/Билгегил 1963:** Bilgegil, K. *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Salkımsöğüt Yayınları, 1963.
- Gencan/Генджан 1979:** Gencan, T. *Dil Bilgisi*. Ankara: TDK, 1979.

- Korkmaz/Коркмаз 2009:** Korkmaz, Z. *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK, 2009.
- Натироғлу/Хатипоғлу 1981:** Natipoğlu, V. *Türkçenin Ekleri*. Ankara: TDK, 1981.
- Нерçилинғирлер/Хепчилиңгирлер 2012:** Нерçilingirler, F. *Türkçe Dilbilgisi. Öğretme Kitabı*. İstanbul: Everest Yayınevi, 2012.

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Добрев/Dobrev, ред. 2009:** *Академичен турско-български речник*. София: Рива, 2009. [Dobrev, I. *Akademischen tursko-balgarski rechnik*, Sofia: Riva, 2009.]
- Gülensoy/Гюленсой 2007:** Gülensoy, T. *Köken Bilgisi Sözlüğü A – N*. Ankara: TDK, 2007.
- Eren/Ерен 1999:** Eren, H. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Say Yayınları, 1999.
- Eyuboğlu/Еюбоғлу 1993:** Eyuboğlu, İ. Z. *Türkçe Kökler Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Karaağaç/Караағач 2013:** Karaağaç, G. *Dil bilimi terimleri sözlüğü*, Ankara: TDK, 2013.
- Karakurt/Каракурт 2017:** Karakurt, D. *Aktarma Sözlüğü Açıklamalı*. E-kitap Ağustos, 2017.
- Türkçe Sözlük/Речник на турския език/ 2011:** *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK, 2011.
- Süleymanoğlu/Сюлейманоглу 2007:** Süleymanoğlu, H. *Türkçe-Bulgarca Sözlük*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2007.
- Türkçe Sözlük'ün Ters Dizimi/Обратен речник на турския език 2004:** *Türkçe Sözlük'ün Ters Dizimi*. Ankara: TDK, 2004.
- Nişanyan/Нишаниян 2009:** Nişanyan, S. *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul: Everest Yayınları, 2009.

ПРИЕТИ СЪКРАЩЕНИЯ

- [US]: англ. Underlying stem – „произвеждаща, мотивираща основа“;
- [Suf]: англ. Suffix – „суфикс“;
- [Form]: англ. Formant – „формант“;
- [Ver]: англ. Verb – „глагол“.

ИГРОСЛОВИЕТО КАТО СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЕН МЕТОД В БЪЛГАРСКИЯ И В ГРЪЦКИЯ МЛАДЕЖКИ СЛЕНГ

Симеон Михалков
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

PUNNING AS A WORD-FORMING METHOD IN BULGARIAN AND GREEK YOUTH SLANG

Simeon Mihalkov
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Among the most characteristic features of young people's speech is that of word play, called punning or paronomasia in the English linguistic literature. The effect of this phenomenon is achieved on the basis of different types of associations – internal or “in-group” associations (understandable only to the closed social group, a kind of youth argot) and external or “out-group”, which can be guessed by almost every speaker. The intended result of the punning in youth slang is to achieve a humorous effect. A thing is considered funny when something else, already well known, is (re)presented in a somewhat absurd aspect, a basic rule in comedy – *reduction ad absurdum*. The studied puns are also a result of the combination of two opposite “scenarios” or models. In the Balkan cultural context, such scenarios are very colorful and popular in slang word formation and are based on the imitation of foreign languages, the imitation of a foreign accent and mistakes, as well as the imitation of Turkish vocabulary (the last one is registered in both Greek and Bulgarian, and is part of a bigger process which I refer to as *balkanization of the slang*). Punning also is based on funny abbreviations, phonetic and morphologic changes via minimal deformation which aims at the effect of surprise. An example of the *balkanization of the youth slang* by punning is the so-called *imitation of Turkish vocabulary* – exactly the same process that we observe in the Bulgarian and Greek youth slang, as in the invented, imaginary words, which are similar to actual Turkish words.

Keywords: punning, paronomasia, youth slang, Greek, Bulgarian, Balkan linguistics

Думата е страшно нещо, в нея са затворени изразните средства на всички изкуства: бои, линии, форми, звукове, движения – всичко, стига да можеш да боравиш с тях нейни богатства.

Йордан Йовков

... прякото словообразуване [...] е [...] загадка на всеки език. Изкуството да се рисува с думи, които, без да можем да разберем как и защо, крият в себе си образ. Това представлява първичният фонд на всеки човешки език [...] с подобни думи, възникнали непосредствено, изковани цели-целенички кой знае къде и от кого, без етимология, без аналогия, без производни, единични, недо- дялани и понякога грозни думи, които имат странна изразителност и жизнестойчивост.

Из „Клетниците“,
Книга седма, Виктор Юго

Сред най-характерните белези на речта на младите е този на словесната игра. Основно ефектът от този феномен се постига на базата на различни по вид асоциации – вътрешни – in-group (разбираеми само от дадения социален колектив) и външни – out-group, за които може да се досети почти всеки носител на езика. Целеният резултат е постигане на хумористичен ефект. За човешкото възприятие нещо се смята за смешно, когато друго нещо, вече добре познато, се представя в някаква абсурдна светлина, основен принцип и в комедията – reduction ad absurdum. По пътя на аналогията може да бъде направен паралелът, че каквото са комедиите за литературознанието, аналогично значение има и игрословието в младежките социолекти за езикознанието. Шегите са резултат от съединяването на два противоположни „сценария“ по модела Раскин (Raskin/Раскин 1985: 167) и са предизвикани от несъответствието или „сблъсъка на два различни регистъра“ (Attardo/Атардо 1994: 39). Тези определения за смешното могат да бъдат пряко отнесени към игрословието като езиков феномен и по-конкретно, към проявлението му в социолектите на младите, където хуморът и изобретателността имат ключово значение и често първоначално са вътрешногрупова шега, която постепенно навлиза по-широко в сленга на целия младежки колектив и оттам – в националния жаргон.

Примери за такива думи откриваме в изследванията на Армянов (1995). Новите думи не притежават неутрално значение

(което по принцип се отнася и за почти всички жаргонни лексеми), те съдържат в себе си не само оригинален, остроумен, весел начин на виждане на света, но взети извън фразата, извън жаргонния контекст, сами по себе си носят смях. В основата на игрословието като метод за семантично словообразуване най-често стои определено сходство в звуковия облик на думите, някаква умишлено търсена паронимия, фонетична промяна или афикси, с чиято помощ се осъществява т.нар. морфологично словообразуване по аналогия. По тези пътища са получени *презврат* ‘вратовръзка’, *околомръсното шосе* ‘околовърстното шосе в София’, *успикай се* ‘успокой се’ и др. Този метод на словообразуване се проявява и в гръцкия език: *οροφή* вм. *ρουφιάνος, μάνατζερ* – ‘мамино синче’ – образувано само с промяна на ударението, *φεμουνισμός, φεμουνίστρια* (‘путконизъм’ и ‘путкотистка’) вм. *φεμινισμός* (феминизъм) и *φεμινίστρια* (‘феминистка’), *μηνάρές* (минаре) вм. *μηνιαία φυλακή* (‘месечен затвор’).

В младежка среда игрословието се посреща с особен интерес, тъй като в контекста на младежките социолекти употребата на дума асоциация, съчетана с духовитост и неочакваност, е равна по сила с ефекта на най-смелата лудория. Тази страна на младежките социолекти се разкрива най-вече чрез т.нар. *езикови каламбури*, създавани на базата на преименуването на обекти, явления, лица и др. – т.нар. *paronomasia*. С този гръцки термин (*παρονομασία*) явлението се изследва и в западната литература по въпроса, като в англоезичните изследвания по въпроса понятието е обозначено като *pun* – *punning*.

В гръцки и в български научен контекст обаче е възприет по-широко френският термин *каламбур* – *καλαμπούρι*, който може да се отнесе към всеки вид езикова шега или сполучливо остроумие и е произвел гръцките изрази: *κάνουμε καλαμπούρι, καλαμπουρ-ίζω* – ‘шегувам се, говоря шеги и забавни неща, остроумнича’.

Каламбурът е игра на думи, словосъчетание, при което на базата на алюзии и думи със звуково сходство, но с различно значение (предимно чрез омоними или пароними, но и други, разглеждани по-надолу средства) се постига комичен ефект. Каламбурът е речева фигура, която се изразява в хумористичното, пародийно

и иронично използване на различни значения на една и съща дума или на две сходно звучащи думи (Ахманова/Ahmanova 2004).

Изхождайки от моделното разнообразие на игрословието в младежкия сленг на балканските езици, терминът *каламбур* може да бъде използван в по-широк смисъл, като се отнася към всички случаи на преднамерено деструктиране или реструктуриране на вече известната форма на лексикалната единица, схваща се и като вид жонглиране със словесния материал, излизащо извън установените рамки на традиционното словопроизводство. В този смисъл *игрословие* и *каламбур* могат да бъдат употребявани като синоними.

Съответният гръцки термин на явлениято игрословие е *λογοπαίγνιο*, калка на френското *jeu de mots* – ‘игра на думи’. Понятието навлиза в употреба в езикознанието през 19. век, но като похват в реториката е известно още от Античността. Пръв в езикознанието Витгенщайн въвежда идеята за връзката език – игра, в основата на т.нар. *лудически модел*, разработен от австрийския философ и лингвист в неговия труд „Философски изследвания“ (1953/1988). Той въвежда широкото тълкуване на понятието *езикова игра*, според което тя е „цялото, състоящо се от езика и дейностите, с които той е преплетен“ (Витгенщайн/Vitgenshtain 1988: 1). Според него различните видове езикова употреба – въпрос, молба, изповед и др., представляват типове езикова игра. Докато извършва тези действия с езика, говорещият се ръководи от правила, т.е. от лексикалните и граматичните езикови норми. В контекста на социолектите обаче постановката на Витгенщайн за език игра се обръща с противоположен знак на изказаната от него теория – говорещият се ръководи не от езиковите закони, а от идеята да наруши или преиначи различните езикови правила и норми.

В младежките социолекти словесната игра представлява популярен начин за експресивизация и словотворчество, застъпен както в сферата на нарицателните имена (апелативи), така и при собствените имена (ономи). Такива например са прякорите (*παρατσούκλια* на гръцки) на политици и на други обществени фигури. По подобен начин възниква гръцкото *μπιτζερόπουστας* от името на певеца Justin Bieber, *βαρούφα* (-ες) по името на Варуфа-

кис, *Бобсън* вм. Борислав (Боби), *Никсън* вм. Николай, *Ивсън* вм. Иво (Ивайло).

Отклонението в младежкия сленг е търсено преднамерено, на него се придава функцията на средство, чрез което речникът на социолекта се обогатява качествено – чрез изобретяване на нови средства, и количествено – чрез преименуване на вече познат или нов елемент. Връзката между креативността и хумора не е случайна и тя се открива в сходните, припокриващи се условия, които определят тези явления. Поради тези причини каламбурът може да се разглежда като функция на словообразуването.

Игрословието се характеризира с двуплановост на възприемането (Булаховски/Bulahovski 1957: 418 – 423). Налице е контраст между звуковата структура на лексемата и нейното значение или пък несъответствие между очаквания звуков комплекс и този, с който се сблъскваме. Анализирайки този стилистичен похват, М. Рифатър обяснява свързания с него ефект на излъганото очакване (от френското *effet de surprise*). В гръцката литература по въпроса явлението се обозначава като *επίδραση της έκπληξης*. В младежките социолекти разглежданият феномен се характеризира с присъствието на елементи с ниска предсказуемост, които забавят процеса на декодиране и водят до концентриране на вниманието върху формата (Рифатър/Rifatari 1964), като по този начин ефектът от каламбура е усилен. Целта е постигането на хумористичен ефект. Ето защо каламбурите в младежката реч отговарят на дефиницията на Партингтън (Partington/Парингтън 2006) за хумора като резултат от „неочакваното съединяване на несвързани преди това елементи на опита“. Единият от двата елемента задължително е добре познат в групата, за да бъде осмян. Като илюстрация на описаната по-горе теория могат да бъдат приведени примерите с изопачени наименования на лекарства в български и гръцки: *σεξοτανίλ*, *μουντοτανίλ*, *πουτσοτανίλ*, *ψωλοτανίλ* – пиперлива словесна игра с наименованието на всеизвестното успокоително Lexotaniil; *γραψαρχιδίνι*, *σταρχιδιαμόλ*, които изцяло се припокриват с българското *презкурин*; *гроздомицин* – ’гроздова ракия’, *глупедиум*, *мастикозин* – ’мастика’, *презкурин*, *кукумицин* – използва се като нарицателно за успокоителни хапчета антикукурезин и антикукумицин – ’лекар-

ство против оглупяване’; *оглупя* – ’някакво лекарство, което се взема най-често от пенсионери’.

При игрословието мисълта е насочена към откриване на нови и неподозирани асоциации, и то без стремеж да се завоалира преднамереността и произволността при обединяване на форма и съдържание или при деформирането на звуковия комплекс. И тук, подобно на гатанките, се разчита на добро интелектуално равнище, комбинативен ум и въображение. Фроберт-Адамо (Frobert-Adamo/Фроберт-Адамо 2002) разглежда специфичните лингвистични средства като каламбури, хиперболи, анекдоти, гатанки и др. във връзка с хумора като комуникативно умение на дадена социална група или на дадена професионална група на работното място.

Наблюденията върху речта на младите показват, че експреси-ята и ефективността тук са не само търсени (и то в максималната им степен), но че в младежките социолекти на балканските езици словопроизводството представлява важно, предварително поставено условие. Атрактивността на сленгизмите като звукови комплекси се постига с помощта на разнообразни похвати. Обикновено се разчита или на промяна на формата на думата (най-често посредством афиксация, механично съкращаване, абревиация, блендинг (сливане на части от думи от типа на *californication* ‘съешаване’). Също така, макар и по-рядко, се измислят лексеми, несвързани с вече съществуващи думи, а създадени единствено заради „звучността“ им, заради екстравагантността им като звукови съчетания. Звукът или фонетичната трансформация ще бъде представен като един недостатъчно анализиран похват в сленговото словопроизводство, който би могъл да се разглежда като начална степен на игрословие, а именно – като *минимална деформация* (термин, въведен от Ц. Карастойчева). Като експреси-визиращ, а понякога и като словотворчески похват, характерен за младежкия социолект, минималната деформация представя промяна в звуковата структура на думата, която засяга само един (по изключение два) от звуковете. Процесът може да се осъществи както на суперсегментно, така и на фонематично, т.е. на сегментно равнище.

При минималната фонемна деформация една фонема се субституира (заменя) с друга, обикновено свързана с нея в някакво алофонно редуване. В други случаи със замяната се цели да се получи каламбур или пък да се имитират различни грешки, срещащи се в речта на деца или на възрастни с недостатъчна езикова подготовка или като се подражава на чужденци, или на каквито и да било колоритни изявления в медиите. В гръцки това явление се обозначава с термините: *avorθoypaφισμός* или *ασιματισμός* (по аналогия на заболяването *астигматизъм*) и като значение обхваща цялостната тенденция за умишлено объркано писане или говорене, предимно на младите в интернет, било то с използване на стандартната гръцка азбука, или с *greeklish*. Аналогично явлението се наблюдава и при българските младежи, използващи *шльокавица*.

Макар и рядко се натъкваме на примери, когато при сравнение на двата звукови комплекса – сленговия и изходния (книжовната дума и сленгизма), откриваме елементи, които се намират в отношение експликация: напр: *ампер* ‘наивен, глупав човек’ вм. ‘ампе’, *бивология* вм. ‘биология’, *подлуден* вм. ‘полуден’, *джаз-бандит* ‘джаз-бандист’, *овчо взето* вместо ‘общо взето’, *овчество* вместо ‘общество’. В гръцки аналогични примери са *υραμψήσου* вм. *υαμψήσου*, *πυόττητα* вм. *ποιόττητα*, *επιτοπέως* вм. *Επί τόπου*, *υκαϊφές* вм. *καφές*. Замяната на звукове, алтернанти при различни прегласи – съвременни и исторически, книжовни и диалектни, се използва като похват за експресивизиране на сленговия израз, по-често срещан в младежките социолекти на балканските езици, отколкото в техните национални жаргони. Разглежданият похват на минимална деформация се доближава до детската реч и е един от най-характерните способности за игрословието.

Езиковите грешки също са неизследван източник за създаване на сленгизми. В отделни микроколективи дори съществува нагласа за деформиране на звуковата обвивка по точно определен тип. Така например сред различни групи ученици е регистрирана склонност към игрословия на базата на метатеза. В други младежки колективи е констатирано желание да се подражава на речта на необразованите, на децата, или пък да се имитира прозношението на чужденци. Примери от българската действител-

ност са имитирането на личности, добили медийна популярност като Наталия Кобилкина, на която младежкият сленг дължи немалко „бисери“, сред които езиковото нововъведение *йони*, използвано за полов орган, както и тенденцията за неправилно говорене с руски акцент. Друг пример за промяна на речевото поведение в младежките социолекти под влияние на представител на чуждоезикова среда е това на танцьора Хараламбос Агапиу Памбос – подражавайки му, младежите използват *здрахотно* вместо ‘страхотно’. По аналогичен път в гръцкия младежки сленг добиват популярност изрази като *χειλια* вместо *χείλη* (‘устни’) и *τσιτος* вместо *στήθος* (‘гърди’) – неологизми, „родени“ и навлезли в употреба като бисери след участието на Альона Абрамова в гръцкото шоу за модели GNTM. Звуковете *ж* и *з* в отделни думи се субституират с *дж* и *дз*, чиято звукова изразителност е по-голяма (може би поради немалкия брой междуметия и лексеми с недвусмислена пейоративна конотация, функциониращи в разговорния език и в диалектите, в които се съдържат африкати Ц – *дж* или *s* – *дз*). Пример: *дзвер* (от *звяр*) – ‘човек, който владее до съвършенство някакво умение’; *биджу* (от *бизу*) – ‘много хубаво’ или *уджас* (от *ужас*).

Детската реч също е източник на такъв вид езиково взаимодействие. От детския език е заимствана замяната на *p* с *л* (напр. *Стлашен плиятел си!*). Подобни промени обаче не са на нивото на изискванията на остроумния сленг, защото ефектът се постига с много примитивни средства. Това се отбелязва и от самите информатори (*Използваш го, когато се лигавиш или се правиш на луд*). От детската реч се осъществява взаимодействие не само на фонетично, но и на лексикално равнище. Примери за това откриваме в гръцкия младежки сленг *τουτούνι* – чрез минимална промяна от детското *τουτού* – *туту* – ‘автомобил’.

Съществуват и случаи, когато в младежки колективи се налага произношение, допуснато по грешка на езика – *lapsus linguae*. Такъв е случаят с *кен ли* и гръцкото *τσιτος* вм. *στήθος*. Независимо от факта, че не би било основателно да се включват в едни бъдещ речник на сленга, причисляваме и тези образувания към сленгизмите. Основанията ни са, че те се възпроизвеждат в съответната форма, макар и в микроколектив, притежават конотация в

изискваната от сленга степен, поради което успешно функционират в социолекта, независимо от това, че заимстват от други некодифицирани езикови прояви или пък са създадени по характерни за тях модели. Емоционалният им заряд е особено силен, ако все още се помни поводът за възникването им.

Именно поради тази причина някои сленгизми от този вид са получили по-дълъг живот и са възприети в младежкия сленг, благодарение на факта, че са изречени публично. Процесът се отнася за сленгови локализми, които обикновено имат кратък живот, освен в случаите, когато са продукт на медийното говорене. Такъв е случаят със сленгизма *лун*, произхождащ от знаковото интервю на футболиста Христо Стоичков: “Sometimes luun (вм. lose), sometimes win” or “too much peoples come only for the pass the time”.

Каламбурите могат да бъдат резултат от замяна на една фонема с друга. Пример: *истерия* (вм. история), *муханотехникум* (вм. механотехникум), *потиклиника* (вм. поликлиника), *тросната* (вм. трогната). С редица каламбури се цели да се събудят асоциации, които се оценяват в обществото като неприлични, цинични или еротични. Самият факт, че подобни образувания са в състояние да шокират околните, импонира на младежите и стимулира тяхната изобретателност. Повечето доказателства навеждат на извода, че тези игрословия са широко известни, но още по-популярно е игрословието на база на чужди езици, което може да бъде отгатнато от по-широка публика.

Ролята на чуждите езици в игрословието се изразява и в имитиране на интонационното им звучене. Стремещт е подражанието да е максимално пълно и лицето да не разбере, че всъщност се произнася български и съответно гръцки израз. Тъй като става въпрос за модификация не на отделните лексеми, а на словосъчетания и изречения, ще се ограничим само да споменем явлението. От довоенния младежки социолект са наследени „френското“ *Кон тръова пасъоше и моа го апеше* и „английското“ *мам си джейс* (от *мамата си джаса*). От по-ново време е „немското“ *лапен зи мухен* и „италианското“ *посоле мио* (от ‘посоли ми’) и др. В началните фази на своето функциониране тези изрази носят елементи на гатанка. Сходство може да се открие и в мотивите за

възникването им – да служат като средство за забава, базирайки се на иносказателен похват. Аналогично е „гръко-френското“: *L'èmi boucallion* = *λαίμοι μπουκαλιών*,

Типичен пример са и поредица от каламбури, базирани на турския език. Тези каламбури обикновено се състоят от две думи, имитиращи характерното за турската морфология словосъчетание *изафет*. Основно се състои от две турски или думи от турски произход, които са напълно интегрирани в гръцкия и съответно – в българския език, и се разбират отлично от почти всички, живеещи на Балканите, носители на гръцки или български език като майчин, без необходимо условие да е знаенето на турски. Съчетанието обикновено се изгражда на базата на турска дума, в комбинация с гръцка или съответно българска дума, частично изкривена, за да звучи по турски, обикновено с гласна, отрязана от завършека на думата така, че привидно да отговаря на фонетичните особености на турския език. Създадените комбинации не съществуват като фрази на турски език, с изключение на няколко изключения, напр *μπουζ ντουλάπ* (*маршрутка*). От турци, естествени носители на езика, които не знаят гръцки, някои разбират шегата, след като малко помислят, други не я разбират. Комичният ефект на каламбура произлиза отчасти от изкривяването на думите, отчасти от неочакваността на комбинациите, но главно от факта, че фразите от този тип са представени като истински турски чужди езикови заемки в езика – а не като изфабрикувани каламбури, някои по-малко, други по-изобретателни. Примери: *ασθενοφόρο*: *σακάτ араμπά*, *εροδρόμιο*: *χαβά λιμάνι*, *βέρα*: *μπουνταλά χαλκά*, *Βιάγκρα*: *τσουτσούν μπάρουτ*, *βιβλιάριο απόρων κορασίδων*: *μπατίρ χανούμ τεφτέρ*, *γεωπόνος*: *ζαρζαβάτ ντοκτόρ*, *δάσκαλος*: *τσογλάν αγά*, *αλπινист* – *баир будала*, *борец* – *тепих шаикън*, *Война и мир* – *Патаклама и рахатлък*, *боксерки* – *развей ташак*, *Голямото червено петно на Юпитер* – *Коджа кармазъ леке Юпитер*, *великата френска буржоазна революция* – *коджа франсез фукара кютек*, *великата френска революция* – *коджа Франсе патаклама*, *гинеколог* – *ташак мюфтия*.

С други думи, тези фрази потвърждават предразсъдъците на обикновения грък и съответно – българин, изработил идентичния тип езикова шегя, че турският език е груб и смешен и т.н.

Обект на присмиване в разглежданите каламбури са не само турците, но и гърците бежанци – словосъчетанията иронизират факта, че тези гърци смесват в речта си турски думи и изрази, както и произношението им на гръцки. Също така използват и т. нар. *mots faux turcs* – погрешни турски думи, което ги омаловажава, например *компютър* – *μλϋμπλίκ ντουλάπ* или *ветеринарен лекар* – *χαϊβάν ντοκτόρ*. Списък с такива измислени турски фрази е в обращение в училищата още от 50-те години на миналия век.

Според основната версия за възникването на тези турски каламбурни псевдозаемки те стават популярни поради възраждането на антитурските настроения в Гърция, причинени от събитията от 1955 г. в Истанбул и от развитието на Кипърския въпрос. На българската езикова територия за разпространението на този тип шеги допринеся и инвазията на турските сериали. Въпреки че този хумор отдавна се смята за доста наивен и остарял, жанрът е оцелял, макар и в по-ограничена степен, в интернет и дори има примери за адаптиране към новите технологични данни, напр. *Windows 95 – Джам-курниз 95*, *Windows 98 – Джам-курниз 98*. В Турция няма такова нещо като пародия на гръцки или български език. Най-близкият аналогичен пример, който познаваме, е *franglais* с изграждането на изречения със смесени френски и английски думи и с буквалния превод на френски на английски идиоми, напр. *Je ne care pas – I don't care*, или *longtemps pas voir – long time no see*. В случая с *franglais* основната мишена са англичаните, които пародират френския език, не толкова самите французи.

Като игрословия са възникнали и някои абривиатури. Абривиацията в сленга засяга както книжовни, така и жаргонни сложни наименования, а също и комбинация от книжовни и жаргонни елементи в едно словосъчетание, и това внася допълнителен елемент на образност, оригиналност на новосъздадените лексеми. От друга страна, много често някои от създадените в жаргона абривиатури или получилите ново значение познати съкращения излизат извън неговите рамки и преминават към сферата на разговорната реч, предимно при по-младите носители на езика и обикновено в ситуация на трансакционен диалог. Акронимът (*αρκτικόμεζο*) е вид абривиатура, която е образувана от началните

звукове (букви) на съставящите я думи и която се чете слято като една дума, а не буква по буква.

Много често при този тип абривиатури говорещите са имитирали известни от книжовния език абривиатури. Към този тип съкращения трябва да се прибави и абривиатурата *чао до скив* – ‘довиждане’, която представя частично съкратените групови съкращения (срв. Крумова-Чоролеева/Krumova-Chorleeva 1983: 7). При него остава непроменена италианската заемка в жаргона *чао* – ‘довиждане’, а на свиване се подлага глаголят *скивам* ‘гледам, виждам’, който заедно с предлога образува буквално тавтологичното в случая съчетание ‘*довиждане до скив*’.

Голям интерес представляват натоварените с ново съдържание в жаргона готови книжовни абривиатури. Те са не само най-много на брой, но при тях е най-ярко отразена способността на носителите на жаргона без средствата на семантичния пренос да създават експресивни названия, да предизвикват комичен ефект, например: БДЖ – ‘Български държавни железници’ – ‘*Бягайте, дебели жени!*’, АПΘ – ‘*Ах! Пέρασα Θεσσαλονίκη!*’.

Институциите и проявленията на различните социални говори имат особена връзка помежду си. За появата на младежкия сленг са необходими натрупване на социален опит, немислим без функционирането на различни институции (например образователни), благодарение на които се формират различните професионални и социални групи и съответно – техните говори, които от своя страна се противопоставят на тези институции и на националния език и ги осмиват. По тази причина младежкият сленг се разглежда и като антиезик, иронизиращ институциите чрез словесната игра.

От направения преглед става ясно, че в езиковата игра, както твърди Гридина (Гридина/Gridina 1996: 4), се реализира връзката между стереотипното и творческото начало в езика, между конвенционалната и оригиналната употреба на езикови средства. Езиковата игра и хуморът като резултат изпълняват множество различни комуникативни функции. Спонтанният положителен хумор на младежката словесна игра създава чувство за общност между различни индивиди (както в младежката социална група, така и извън нея), които споделят шегата. С повтарянето и споделянето

лянето на хумор в групата това става все по-стабилна тенденция, а неологизмите се утвърждават. Според З. Фройд позитивните ефекти от наличието на хумор в комуникацията са многобройни, като най-често цитираните се отнасят до преодоляване на емоции на враждебност и агресия, редуциране на стреса, намаляване на тревожността и ефективно разрешаване на конфликти. Умелата употреба на хумор утвърждава лидерския статус на личността и допринася за психологическия ѝ комфорт при общуване. Поради тези причини игрословието може да бъде определено като любимо и основополагащо средство на изразяване и основа на езикови промени. А в балкански контекст, за разлика от класическите му проявления в комедиите, игрословието е още по-колоритно и изобретателно.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Армянов/Armyanov 1995:** Армянов, Г. *Българският жаргон. Лексико-семантичен и лексикографски анализ*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 1995. [Armyanov, G. *Balgarskiyat zhargon. Leksiko-semantichen i leksikografski analiz*. Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, Sofia, 1995.]
- Ахманова/Akhmanova 2004:** Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – 2-е изд., стер. – Москва: УРСС: Едиториал УРСС, 2004. – 571 с. Шифр РНБ. [Slovar' lingvisticheskikh terminov / O. S. Akhmanova. – 2-ye izd., ster. – Moskva : URSS : Yeditorial URSS, 2004. – 571 s. Shifr RNB.]
- Булаховский/Bulakhovskiy 1957:** Л. А. Булаховский. *Русский литературный язык первой половины 19. века*. Киев: Изд. КГУ им. Т. Г. Шевченко, 1957, с. 418 – 423. [L. A. Bulakhovskiy. *Russkiy literaturnyy yazyk pervoy poloviny 19. veka*. Kiyev: Izd. KGU im. T. G. Shevchenko, 1957, 418 – 423.]
- Витгенщайн/Vitgenshtayn 1988:** Витгенщайн, Л. *Избрани съчинения*. София: Наука и изкуство, 1988. [Vitgenshtayn, L. 1988. *Izbrani sachineniya*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1988]
- Гридина/Gridina 1996:** Гридина, Т. *Языковая игра: стереотип и творчество*. Екатеринбург: Урал [Gridina, T. *Yazykovaya igra: stereotip i tvorchestvo*. Ekaterinburg: Ural]
- Чоролеева, Крумова/Choroleeva, Krumova 1978:** Чоролеева, М., Л. Крумова. Някои въпроси на абрeвиацията с оглед изискванията на българската книжовна реч. // *Въпроси на българската лексикология*.

- София, 1978, 102 – 109. [Choroleeva, M., L. Krumova. Nyakoi vaprosi na abreviatsiyata s ogled iziskvaniyata na balgarskata knizhovna rech. // *Vaprosi na balgarskata leksikologiya*. Sofia, 1978, 102 – 109.]
- Карастойчева/Карастойчева 1988:** Карастойчева, Ц., *Българският младежки говор*. София: Наука и изкуство, 1988, 58–61. [Karastoycheva, Ts., *Balgarskiyat mladezhki govor*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1988, 58– 61.]
- Карастойчева/Карастойчева 2001:** Карастойчева, Ц., Урбанонимите в българския младежки сленг. // *Състояние и проблеми на българската ономастика*, 2001, т. 6, 205 – 216. [Karastoycheva, Ts., *Urbanonimite v balgarskiya mladezhki sleng*. // *Sastoyanie i problemi na balgarskata onomastika*, 2001, t. 6, 205 – 216]
- Attardo/Атардо 1994:** Attardo, S. *Linguistic Theories of Humor*. Helga Berlin: Mouton de Gruyter, 1994.
- Partington/Партингтън 2006:** Partington, J. *The Assessment of Basic Language and Learning Skills*. Pleasant Hill, CA Behavior Analysts, Inc.
- Raskin/Раскин 1985:** Raskin, V. *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht-Boston-Lancaster: Reidel publishing company.
- Riffaterre/Рифатър 1982:** Riffaterre, M. *Models of the literary sentence*. New Haven & London: Yale University Press.
- Frobert-Adamo/Фроберт-Адамо 2002:** Frobert-Adamo, M. *Homour in Oral Presentations: What's the Joke?* In E. Ventola; C. Shalom & S. Thompson (eds.) *The Language of Conferencing*. Bern: Peter Lang, 211 – 225.

ЕЛЕКТРОННИ ИЗТОЧНИЦИ

slang.gr
bgjargon.com

THE APPLICATION OF DOMESTICATION AND FOREIGNIZATION TRANSLATION STRATEGIES IN BULGARIAN-ENGLISH TRANSLATIONS OF IVAN VAZOV'S *EPIC OF THE FORGOTTEN*

Yuliyana Zhelyazkova
Plovdiv University "Paisii Hilendarski"

The study offers an opportunity to examine and reflect on the problem of translating culture-specific items (CSIs) in the translation of poetry from a Slavic language (Bulgarian) into a Germanic language (English). The research aims to identify the procedures linked to domestication and foreignization in three of Ivan Vazov's odes – "Levski," "Paissy," and "The Volunteers at Shipka" from his poetic cycle *Epic of the Forgotten* (1881–1884) – and their translations by the English translator and journalist Peter Tempest (1976) and Mark Ripkowski (2017). Findings show that even though the most commonly employed procedure when translating expressive and authoritative texts is the literal translation which is linked to the approach of foreignization, it is by no means the only strategy employed by the translators of Vazov's odes. Tempest foreignized 85.19% CSIs and Ripkowski 79.46% CSIs.

Keywords: poetry translation, cultural translation, realia, domestication, foreignization

The focus in Translation Studies has moved to the cultural aspects of both the source and the target language. As a result, the translator is tasked with the puzzle of choosing a universally applicable strategy. One of the key aspects in the field is the translation of culture-specific items (CSIs), also known as realia.

The present study focuses on the analysis of domestication and foreignization translation strategies. Domestication and foreignization are two basic translation strategies termed by the American translation theorist Lawrence Venuti in his book *The Translator's Invisibility: A History of Translation* in 1995 who followed Schleiermacher's dualism, which reads: "Either the translator leaves the author in peace, as much as possible, and moves the reader towards him; or he leaves the reader in peace, as much as possible, and moves the author

towards him” (qtd. in Venuti/Венути 2008: 84). Basically, Venuti’s dichotomy can be regarded as an extension of the debate on word-for-word translation and free translation.

The corpus of literary works consists of three of Ivan Vazov’s odes – “Levski” („Левски“), “Paissy” („Паисий“), and “The Volunteers at Shipka” („Опълченците на Шипка“) from his poetic cycle *Epic of the Forgotten* (*Епопея на забравените*) – and their translations by Peter Tempest (1976) and Mark Ripkowski (2017).

A writer’s international reputation strongly depends on skilful translators who are able to “faithfully render [their] work into a major European language” (Moser/Мозер 1979: 91). Ivan Vazov, the greatest Bulgarian author, with his novel *Under the Yoke* (*Под иго*) being the most translated piece of Bulgarian literature, is undoubtedly known to many. In fact, “one must bear in mind that before Vazov no Bulgarian literature existed worth mentioning” (Werner/Вернер 1950: 243). *Under the Yoke* with already three English editions by 1959, might be the most published Bulgarian novel in foreign languages (Koteva/Котева 1959: 188 – 189, qtd. in Moser/Мозер 1979: 89), but his poems did not receive such popularity. In fact, his cycle *Epic of the Forgotten* has been translated only twice. Not only that, but the first translation, done by Peter Tempest (1976), was composed of only four of the twelve odes. In Tempest’s view, the heroic couplet – it was popularised by “the father of English poetry” Geoffrey Chaucer – is the only form that can truly do justice to “the Patriarch of Bulgarian literature.” It is not until four decades later that we see a complete translation of the entire cycle by Mark Ripkowski (2017). Since it is no easy task for a poet to extend his or her rhyming couplets over many lines merely because English, which is an uninflected language, tends to be poorer in rhyme, than, say, Bulgarian, it is hardly a surprise that Ripkowski executes his translation in free verse, “the default form in twentieth-century US poetry” (Jones/Джоунс 2012: 170).

The aim of the present study is to determine the dominant strategy (foreignization or domestication) for the translation of culture-specific items in Vazov’s odes. In order to fulfil the set goal, the study is designed to meet the following objectives: 1) to recognise culture-specific items (realia) in the source texts (STs) and 2) to identify the procedures the translators have used to render them in their target texts (TTs).

At an extra-linguistic (cultural) level, the analysis is focused on finding cultural elements in the STs and later comparing them closely with their corresponding translated TTs. Word lists were generated from the STs and investigated, instances of culture-specific items were noted, collected, and analysed in the term of practical models proposed by various scholars. Culture-specific items may include any of the following: proper nouns such as character names and toponyms, historical and religious figures, traditional festivals, food, organisations, customs, and material artefacts, etc. They are objects, concepts, behaviour, or systems of classification only known to the original culture and alien to the receiving culture (Franco Aixelá 1996; Newmark 2001/2008; Vlahov and Florin 1980). In the process of determining the present culture-specific items, categories proposed by Newmark (2008) and Vlahov and Florin (1980) were considered and applied in the study (see table 1).

Table 1. Taxonomy of CSIs

Proposed by P. Newmark (Newmark/Нюмарк 2008: 95)
1. Ecology (flora, fauna, winds, plains, hills)
2. Material culture (food, clothes, houses and towns, transport)
3. Social culture (work and leisure)
4. Organisations, customs, activities, procedures, concepts, ideas (political and administrative, religious, artistic)
5. Gestures and habits
Proposed by Vlahov and Florin (Влахов, Флорин/Vlahov, Florin 1980: 51 – 56)
1. Geographic realia (physical geography, manmade objects, endemic species)
2. Ethnographic realia (everyday life, work, art and culture, ethnic characterisations, measures and money)
3. Politics and society (administrative divisions, bodies and functions, political and social life, military realia)

As is evident from such classifications, the field of CSIs is vast enough to pose serious problems to translators, regardless of the particular kind of text they are dealing with. Whether it comes to prose translation or poetry translation, the ability to offer a readable

and accurate version of an ST ultimately comes down to one thing: the competence to render culture-specific items.

After a thorough study of the STs, a total of 63 culture-specific items were found (see table 2).

Table 2. CSIs in the STs

<i>Levski</i>		<i>Paisii</i>		<i>Shipka</i>	
CSIs	Freq.	CSIs	Freq.	CSIs	Freq.
Апостол	1	Атон, -ски	2	Балкан	2
Голгота	1	Беломорски	1	Батак	1
Дякон	1	Борис	1	Беласица	1
иго	1	Будин	1	душмански	1
Исус	1	Бяло море	1	Ксеркс	1
Коломб	1	Византия	1	опълченци	2
Левски	3	дамаскин	1	Радецки	1
Прометей	1	Дурацо	1	раи	1
Симон	1	Елада	1	спартанци	1
Сократ	1	Елин	1	Столетов	1
тропари	1	Иван Рилски	1	Сюлейман	1
херувико	1	Крум	1	Термопили	1
Хус	2	Никифор	1	хекатомба	1
царете	1	Паисий	2	царят	1
Юда	1	Патмос	1	Шипка	2
		Преслав	1		
		Самуил	1		
		Светогорец	2		
		Симеон цар	1		
		словене	1		
		угри	1		
		цар Асен	1		
		цар	1		
		цар Шишман	1		
Total	18	Total	27	Total	18

Foreignization and domestication are two opposite views of how languages and cultures can communicate with the smallest possible loss of meaning and colour. Basically, translation experts are divided into two camps: those who think that translators should preserve the specific elements of the source language and culture, and those who believe that translators should localise their texts and adapt them to the target language and culture.

As Jean-Paul Vinay and Jean Darbelnet (2000), Javier Franco Aixelá (1996), Malcolm Harvey (2003), James Hobbs (2004) and Zohre Owji (2013) demonstrate, foreignization, which places emphasis on the source language (SL) and source culture (SC), can be applied through several basic procedures: 1) literal translation; 2) borrowing; 3) orthographic adaptation (transcription and transliteration); 4) extra-textual gloss; and 5) calque.

Domestication, as the studies of Sergey Vlahov and Sider Florin (1980), Javier Franco Aixelá (1996), Peter Newmark (2008), Georges L. Bastin (2020), Malcolm Harvey (2003), and Eugene Nida (1964) show, is usually implemented through the following procedures: 1) idiomatic translation; 2) approximation; 3) deletion; 4) addition (intra-textual gloss); 5) cultural equivalent; 6) replacing a coined SL item by a familiar TL item; 7) functional equivalent; 8) synonymy; and 9) coinage.

The found CSIs (see table 2 above) were compared carefully with their correspondences in the translated TTs. After the comparison, the translators' choices were found and noted down as qualitative data to show the ratio of domestication to foreignization in the TTs. In some instances, the translators have used more than one procedure to translate a single CSI. Tables 3a and 3b show all the possible procedures, and the times each one has been used by each translator.

Table 3a. Breakdown of Translation Strategies

Procedures	Freq.	%
Foreignization Procedures:		
<i>Literal translation</i>	65	42.20%
<i>Orthographic adaptation</i>	44	28.57%
<i>Extra-textual gloss</i>	18	11.69%
Total:	127	82.46%
Domestication Procedures:		
<i>Synonymy</i>	7	4.55%
<i>Naturalization</i>	13	8.44%
<i>Deletion</i>	3	1.95%
<i>Intra-textual gloss (addition)</i>	4	2.60%
Total:	27	17.54%
Grand Total:	154	100%

Table 3b. Breakdown of Translation Strategies by Each Translator

Procedures	Tempest		Ripkowski	
	Freq.	%	Freq.	%
Foreignization Approach:				
<i>Literal translation</i>	34	41.98%	31	42.47%
<i>Orthographic adaptation</i>	22	27.16%	22	30.14%
<i>Extra-textual gloss</i>	13	16.05%	5	6.85%
Total:	69	85.19%	58	79.46%

Domestication Approach:				
<i>Synonymy</i>	4	4.94%	3	4.11%
<i>Naturalisation</i>	5	6.17%	8	10.95%
<i>Deletion</i>	1	1.23%	2	2.74%
<i>Intra-textual gloss (addition)</i>	2	2.47%	2	2.74%
Total:	12	14.81%	15	20.54%
Grand Total:	81	100%	73	100%

The results clearly show that the prevailing translation procedures for dealing with CSIs employed by both translators fall into the foreignization approach. Both Tempest (85.19%) and Ripkowski (79.46%) preferred to retain the cultural elements with a major prevalence towards the Literal procedure (41.98% and 42.47%, respectively) and the Orthographic adaptation procedure (27.16% and 30.14%, respectively). Tempest reaches a higher percentage (85.19%) because of providing more information enclosed in paratextual materials, 13 endnotes, while Ripkowski inserts only 5 footnotes (see table 4).

Table 4. Breakdown of Paratexts

Types of Paratexts	Tempest's Translations	Ripkowski's Translations	
		Print	Kindle
Foreword	1	–	1
Footnotes	–	–	5
Endnotes	13	–	–
Back cover blurb	–	1	–
Illustrations	10	1	2
Reminiscences	17	–	–

Now let us start with foreignization. When Tempest and Ripkowski apply this translation strategy in their translations of Vazov's odes, it is obvious that they want to stay "faithful" to the STs and preserve their cultural aspect. The procedures of foreignization are most often used when dealing with proper nouns. For example, Franco Aixelá's orthographic adaptation (transcription and transliteration) is employed when the transfer of CSIs is between different alphabets

(Franco Aixela/Франко Ехела 1996: 61). We can illustrate this with the following examples from the translations of Vazov's odes: Левски becomes Levski, and Иван Рилски, Шишман, Самуил, and Симеон become Ivan Rilski, Shishman, Samuil, and Simeon, respectively. Hence, proper nouns denoting names of people and places should be preserved instead of offering a target language version of, say, Simon for Simeon or Ivan O'Rila for Ivan Rilski.

Both Ripkowski and Tempest use paratexts as an extra-textual gloss: another foreignizing procedure (Franco Aixelá/Франко Ехела 1996: 62). Excessive usage of footnotes in poems, however, might be "off-putting" warns Bassnett (Bassnett/Баснет 2011: 119). Translator's forewords, footnotes, and endnotes are all used by the translators of Vazov's odes to provide relevant historical and cultural background. Furthermore, it is observed that orthographic adaptation and literal translation are used side by side with intra-textual/extra-textual glosses.

As for domestication, Tempest and Ripkowski use it to avoid negative associations due to cultural differences; to avoid repetition; and when there is already an available culturally accepted equivalent. The procedures that clearly testify to the relevance of domestication in the texts are: 1) synonymy, 2) naturalization, and 4) addition (or intra-textual gloss).

For instance, Tempest first uses "O glorious gallows!" for "О, бe-сило славно" and then switches to "O glorious scaffold" and "holy scaffold" in his translation of "Levski." We can speculate that the use of synonymy is intentional for gallows are known only for hanging, while the scaffold is also an erected arrangement. By putting Levski on an erected arrangement, we see him higher, as an important person on stage, and closer to the skies, as a saint. Another possibility is that the translator has tried to escape from the negative connotation of the word *gallows*, for it is associated with undignified death and punishment for treason in the TC. Furthermore, the translator chooses synonymy to fit the metre or rhyme of the translation.

Another procedure related to the domestication approach is the intra-textual gloss (additions) which is like an extra-textual gloss, but the translator brings it as "an indistinct part of the text, usually so as not to disturb the readers' attention" (Franco Aixelá/Франко Ехела

1996: 62). The procedure also serves to fill in an ellipsis, especially when there are problems with parallelism; to specify the meaning in order to avoid ambiguity or misleading interpretation; or to insert an agent when switching from passive to active voice, but not to raise the latter's status from implicit to explicit. Some additions are linguistically bound to the characteristics of the TL; for example, Bulgarian differentiates from English in its proneness to ellipsis, and English, unlike Bulgarian, must always have a subject. Such additions always increase the amount of redundancy in a text. However, it should be noted that nothing is really added to the semantic content (Nida/Нида 1964: 231). Therefore, according to Nida, if an addition adds new semantic content, it should be considered an error, and the translator should be criticised for his or her whimsical volition. Here are some examples of intra-textual gloss found in Ripkowski, "Paisii:" 1) "how their mighty laws were respected from the lands of Budin / to the woods of Athos Mount" for „че от славний Будин до светий Атон / бил е припознаван нашият закон;“¹ 2) "Read and gain knowledge about Tsar Shishman and the / fall of our kingdom under the Ottoman rule" for „четете и знайте кой бе цар Шишман / и как нашто царство сториха го плян;“² 3) "Read and gain knowledge from what I have written, / a factual collection of many scripts, books and sources" for „Четете и знайте, що съм аз писал, / от много сказанья и книги събрал;“³ and 4) "who was carrying a flickering candle through the darkness of this age, / to give at least one spark and inflame the Bulgarian national consciousness" for „и фърляше тайно през мрака тогаз / най-първата искра в народната сваят.“⁴

Examples 3 and 4, i.e. *factual*, *source*, *a flickering candle*, and *inflame*, according to Nida, should be regarded as unacceptable additions.

---

¹ that from the glorious Budin to the St. Athos / our law has been recognized (my transl.)

² read and know who Tsar Shishman was / and how our realm they have enthralled (my transl.)

³ Read and know what I have written / from many a tale and book I have collected (my transl.)

⁴ and he kindled secretly through the darkness then / the very first spark within the nation's consciousness (my transl.)

Now, here is an example of intra-textual gloss in Tempest, “Paissy:” “Read how Kroum beat Nicephorus, lined / His skull with silver and drank from it wine” for „как се Крум преславний с Никифора би / и из черепа му руйно вино пи.“⁵

In Tempest’s case, the addition does provide new information and is, therefore, deemed “unacceptable.” However, with this insertion, he proves to be more familiar with Bulgarian history than Ripkowski is. Many of the additions made by Ripkowski and Tempest are the result of free and often, but not always, wrong interpretations of metaphors in the ST, as demonstrated by Tempest’s example. The scope of the current study, however, does not include an analysis of metaphors due to time and volume constraints. Thus, Maria Tymoczko rightfully suggests that the translator’s task is to present implicit information “either through explicit inclusion in the translation or through paratextual devices” (Тумочко/Тимочко 1999: 26).

In conclusion, our opinion differs from Nida’s with the belief that sometimes adding to the semantic content of the message is necessary, particularly when translators want to produce fluent translations with preserved cultural specificity but without disturbing the reader’s flow with too many footnotes and endnotes.

Of course, the study will not be complete if we do not address some of the differences of choices made by both translators that are worth mentioning. Differences can be found in the very title of the third ode under investigation: Tempest used the literal procedure and translated the title as *The Volunteers at Shipka*, while Ripkowski naturalised the title with a transposition – *The Resistance at Shipka*. While we cannot rightly point whose translation is more acceptable due to the etymology of the word *опълченец* (volunteer), the origin of which is the verb *опълчвам се* (to resist), a loss of meaning is evident. Another loss in the same ode can be found in Ripkowski’s translation of „Търчете! Тамо са раите!“ as “Keep pushing! The enemy is up there!” when he could have used the linguistic and cultural term *rayahs*.

There is also a discrepancy in the transliteration of some of the proper nouns between Tempest’s and Ripkowski’s texts (e.g., Paissy

---

⁵ how Krum the glorious with Nicephorus fought / and from his skull he drank ruddy wine (my transl.)

vs. Paisii, Assen vs. Asen, and Kroum vs. Krum). This could be due to the fact that Ripkowski translated them using the so-called Streamlined System, which has been mandatory for public use since the adoption of the Transliteration Act⁶ in 2009, although in “Paisii” he translated Беласица as Belasica instead of Belasitsa, probably misled by the article of the same name in Wikipedia⁷. Nevertheless, both translators preserved the Bulgarian names of people and places by employing the Orthographic adaptation procedure.

Furthermore, translations of texts with such great merit should be not only entertaining but also educative and informative. For the only way to close the gap between cultures, such as the one dividing Eastern and Western Europe, is to make the reader of the TT familiar with the ST’s history, customs, and traditions. Therefore, it was no surprise that the translations were accompanied by prefaces, footnotes, endnotes, and even reminiscences and illustrations. Both translators gave further information on the author and the culture of the STs. However, Tempest’s paratextual materials are significantly more comprehensive than those of Ripkowski. We could easily attribute this to the fact that Tempest published his translations with a more resourceful publisher in the source country. Finally, analysing the footnotes and endnotes, we could speculate about the translators’ expertise and their knowledge in Bulgarian history and culture. For example, a footnote in Ripkowski’s “Paisii,” reads, “To avoid a raft of footnotes it should suffice to say the following are all reference to key events in Bulgarian history” and provides disappointingly vague information.

In conclusion, both translators used mostly but not exclusively the foreignization approach when manipulating the cultural elements found in the original texts, thus bringing the reader closer to the source culture and fulfilling the educative and informative purposes all translations should serve. Therefore, it is virtually impossible and practically inexpedient to stick solely to one translation strategy, regardless of its pros and cons.

Paradoxically, even though their approaches were basically the same, their translations differ. Nevertheless, both translators

---

⁶ Transliteration Act, State Gazette # 19, 13 March 2009.

⁷ See <https://en.wikipedia.org/wiki/Belasica>.

demonstrated their knowledge of Bulgarian history and culture not only with their translations of difficult words (realia) but also with their paratextual materials, such as footnotes and endnotes (foreignizing procedure). Nevertheless, Tempest seems to have been more acquainted with the details of the particular events and personages mentioned in the STs. Obviously, this is so because of his personal and professional interest in the East European Studies and his life in Bulgaria (the source culture). In other words, almost all culture-specific items are subject to foreignization, preserving the local colour of the original texts (only) insofar as it is technically possible. However, the end results in poetry translation will always depend on the translators' training, poetry-reading and poetry-writing skills, knowledge of the SL and TL cultures, personal views and ideology.

Finally, professionals, such as Peter Tempest and Mark Ripkowski, debunk the myth of poetry's "untranslatability" by showing that doing translation work is merely a matter of skill and theoretical proficiency.

BIBLIOGRAPHY

- Bassnett/Баснет 2011:** Bassnett, S. *Reflections on Translation*. Bristol: Multilingual Matters, 2011.
- Bastin/Бастин 2020:** Bastin, G. Adaptation. // *Routledge Encyclopedia of Translation Studies* by Mona Baker and Gabriela Saldanha. 3rd ed. London: Routledge, 2020, 10 – 14.
- Franco Aixelá/Франко Ехела 1996:** Franco Aixelá, J. Culture-Specific Items in Translation. // *Translation, Power, Subversion* by Román Alvarez and M. Carmen-Africa Vidal. Clevedon: Multilingual Matters, 1996, 52 – 78.
- Harvey/Харви 2003:** Harvey, M. *A Beginner's Course in Legal Translation: The Case of Culture-Bound Terms*, 2003. <<http://www.tradulex.com/Actes2000/harvey.pdf>>, 25 January 2021.
- Hobbs/Хобс 2004:** Hobbs, J. Bridging the Cultural Divide: Lexical Barriers and Translation Strategies in English Translations of Modern Japanese Literature. // *Translation Journal*, vol 8, no. 2, April 2004. <<https://translationjournal.net/journal/28litera.htm>>, 25 January 2021.
- Jones/Джоунс 2012:** Jones, F. Translation of Poetry. // *The Oxford Handbook of Translation Studies* by Kristen Malmkjær and Kevin Windle. Oxford: Oxford University Press, 2012. <<https://www.oxfordhandbooks.com/>

- view/10.1093/oxfordhb/9780199239306.001.0001/oxfordhb-9780199239306-e-013?print=pdf>, 25 January 2021.
- Moser/Мозер 1979:** Moser, C. National Renown and International Reputation: The Case of Ivan Vazov. // *The Slavic and East European Journal*, vol. 23, no. 1. Los Angeles: American Association of Teachers of Slavic and East European Languages, 1979, 87 – 93.
- Newmark/Ньюмарк 2001:** Newmark, P. *Approaches to Translation*. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press, 2001.
- Newmark/Ньюмарк 2008:** Newmark, P. *A Textbook of Translation*. Harlow: Longman, 2008.
- Nida/Ниде 1964:** Nida. E. *Toward a Science of Translating*. Leiden: E.J. Brill, 1964.
- Owji/Ауджи 2013:** Owji, Z. Translation Strategies: A Review and Comparison of Theories. // *Translation Journal*, vol. 17, no. 1, January 2013. <<http://www.translationjournal.net/journal/63theory.htm>>, 25 January 2021.
- Тумoczко/Тимочко 1999:** Tymoczko, M. Post-Colonial Writing and Literary Translation. // *Post-Colonial Translation: Theory and Practice* by Susan Bassnett and Harish Trivedi. London: Routledge, 1999, 19 – 40.
- Venuti/Венути 2008:** Venuti, L. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. 2nd ed. London: Routledge, 2008.
- Vinay, Darbelnet/Виней, Дарбелнет 2000:** Vinay, J. and J. Darbelnet. A Methodology of Translation. // *The Translation Studies Reader* by L. Venuti. London: Routledge, 2000, 84 – 93.
- Влахов, Флорин/Vlahov, Florin 1980:** Влахов, С. и С. Флорин. *Непереводимое в переводе*. Москва: Международные отношения, 1980. [Vlahov S., and S. Florin. *Neperevodimoe v perevode*. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1980.]
- Werner/Вернер 1950:** Werner, A. Ivan Vazov. // *Books Abroad*. vol. 24, no. 3. Norman: Board of Regents of the University of Oklahoma, 1950, 242 – 244.

SOURCES

- Ripkowski/Рипковски 2017:** Ripkowski, M., translator. *Epic of the Forgotten* by Ivan Vazov. Bletchley: Jiahu Books, 2017.
- Tempest/Темпест 1976:** Tempest, P., translator. *Ivan Vazov: Selected Poems* by Ivan Vazov. Sofia: Sofia Press, 1976.

ОД ФЕРДИНАНДА ДЕ СОСИРА ДО НОАМА ЧОМСКОГ

Исидора Перовић
Универзитет у Крагујевцу

FROM FERDINAND DE SAUSSURE TO NOAM CHOMSKY

Isidora Perović
University of Kragujevac

The subject of this paper is to compare the attitudes of Ferdinand de Saussure and Noam Chomsky about the nature of language, with reference to the thoughts of the linguists who preceded them and who had the greatest influence on them. The aim of this paper is to show how Saussure and Chomsky understood the concept of language, the relationship between language and mind, as well as what the subject of the study of linguistics is. The paper shows that Saussure's approach is fundamentally different from Chomsky's approach, which is due both to the tradition to which they both belong and to their understanding of basic concepts related to language. Saussure considers linguistic phenomena a socially established convention, which is not preceded by any concepts in the human mind, while Chomsky sees language as an innate mechanism, subject to universal principles, common to all people, with pre-existing concepts.

Keywords: Saussure, Chomsky, langue, parole, Universal grammar, language acquisition, language and mind

1. Увод

Предмет овог рада је упоређивање ставова Фердинанда де Сосира и Ноама Чомског у вези са природом језика и језичких феномена. С обзиром на опширност њиховог опуса проучавања, пажња је усмерена само на питања која се тичу природе језика, односа језика и ума и предмета лингвистичких проучавања. Циљ рада је да се сагледа на који начин је дошло до развоја њихове лингвистичке мисли, шта је утицало на то и по чему се закључци до којих су дошли међусобно поклапају или разилазе. Ова тема је значајна стога што научна достигнућа Сосира и Чомског представљају прекретницу у развоју лингвистичких истраживања, те

је проучавање момента настанка тих идеја и самих новина које су донели у науку о језику од вишеструког значаја.

Структура рада је следећа: у другом поглављу су размотрени лингвистички правци и претходници који су имали утицаја на формирање ставова Сосира и Чомског, док су у трећем поглављу упоређена њихова размишљања о конкретним питањима која се тичу природе језика и статуса појмова у односу на језик.

2. Претходници и утицаји

Идеје којима се баве Фердинанд де Сосир и Ноам Чомски имају дугу традицију изучавања. У наставку ћемо направити осврт на неке од претходника Сосира и Чомског и зачетке идеја које су ова двојица лингвиста касније разрадили.

2.1. Фердинанд де Сосир

Лингвистичка мисао Фердинанда де Сосира развијала се релативно самостално и представљала је потпуни преокрет у односу на лингвистичка проучавања у 19. веку, која су превасходно била окренута историјском развоју језика и компаративном методу. Проучаваоци 19. века одбацили су повезаност језика и ума, а главни предмети били су упоређивање различитих облика речи и њихов историјски развој. Међутим, Сосир није подржавао модерну лингвистику свог доба, сматрајући да нема добро постављен предмет и циљ истраживања. Он је инсистирао да треба јасно одвојити синхронију од дијахроније и одредити њихов предмет проучавања. Са друге стране, Сосир традиционалној лингвистици, наводећи као пример граматику Пор Ројала, одаје признање због одвајања синхроне и дијахроне перспективе проучавања, тј. због строго синхроничног приступа и описивања стања језика у датом моменту. Ову лингвистику Сосир хвали због доследности, добре дефинисаности предмета проучавања, али јој замера то што неке области потпуно изоставља и што је нормативна (Sosir/Сосир 1969: 100-101).

Сосирово проучавање било је, пре свега, окренуто идејама проучавалаца 18. века, тј. испитивању односа језика и ума. Они су сматрали да језик открива о уму „скуп примитивних концепција или природних идеја“, мада је Сосир такво мишљење моди-

фиковао и тврдио да се кроз однос језика и ума могу сазнати „опште операције структурисања и разлучивања на основу којих ствари могу да означују“ (Kaler/Калер 1980: 70). Од претеча његових идеја о природи језичког знака¹ у 18. веку може се издвојити Кондијак, који је сматрао да су знаци произвољни и да је језик ствар конвенције, тј. нешто што „намерно стварамо“ (Munen/Мунен 1996: 108-109, 174). Управо ће се такво поимање језичког знака срести касније код Сосира.

Од праваца и метода с краја 19. века који су директније утицали на Сосирове ставове могу се издвојити семантика, лингвистичка географија, психологизам, а од проучаваоца амерички лингвиста Вилијем Двајт Витни и представници казањске школе – Миколај Крушевски и Бодуен де Куртене. В. Д. Витни је заступао систематско описивање и анализирање језика (Ivić/Ивић 1978: 104, Malmberg/Малмберг 1979: 41). Према његовом мишљењу, језик није урођено својство, већ је нешто што се мора учити, при чему су језички знаци произвољни, конвенционални, нису повезани са идејама. Сврха језика је споразумевање са људима, а не исказивање мишљења, идеја. Управо су ово постулати од којих Сосир полази у својим анализама, а постоје потврде да је читао Витнијеве радове (Glovacki-Bernardi/Гловацки-Бернарди 2007: 100). Са друге стране, код Миколаја Крушевског и Бодуена де Куртенеа се могу срести појмови који се односе на припадност језика појединцу и колективу (попут Сосировог *langue* и *parole*), као и идеја о томе да постоји разлика између „еволутивног посматрања језичких факата“ (што би био дијахронијски приступ) и „њиховог сагледања у једном одређеном временском пресеку“ (синхронијски приступ) (Ivić/Ивић 1978: 84 – 85, 104), а управо је Сосир инсистирао на одвајању дијахроније и синхроније, с тим што Крушевски и Куртене „та два аспекта узајамно не искључују“ (Glovacki-Bernardi/Гловацки-Бернарди 2007: 102). Идеју о језику као својини колектива и о језику конкретне индивидуе имао је и Пол Херман, припадник младограматичара. По његовом

---

¹ Реч *ознака* Сосир користи за акустичку слику, као психички отисак звука, док се реч *означено* односи на појам. Сједињени заједно они чине *знак*. (Sosir/Сосир 1969: 83 – 85)

мишљењу, језик колектива је нешто што не представља праву језичку стварност, јер је то нешто што постоји као „психолошка количина, појам у нама“, док је реалност „једино језик индивидуе, његова конкретна говорна манифестација“, а то су размишљања која ће касније продубити и Сосир (Ivić/Iviћ 1978: 48 – 49). На истом месту Ивић наводи да је Херман наглашавао да „индивидуални асоцијативни путеви доводе до различитих одступања од узуса“, а када та одступања почну да се јављају и код других индивидуа и рашире се кроз колектив, може доћи до одређених приметних промена у језику. Управо овакве идеје о променама у језику које морају бити прихваћене од стране колектива да би постале део језика како система јавиће се касније код Сосира (Sosir/Cосир1969: 117 – 118). Сам Сосир био је ученик младограматичара и они су имали великог утицаја на његов приступ проучавању језика. Сосир је као важну заслугу младограматичара истакао позивање на аналогију, што је касније било у основи његових тумачења разних језичких појава. Оно што је Сосир замарао младограматичарима био је недостатак питања о природи самог језика, чему је сам у својим радовима придавао велику пажњу, као и интересовање за форме, а не за знаке.

2.2. Ноам Чомски

Структуралистички приступ језику какав је увео Фердинанд де Сосир имао је велики утицај на потоња лингвистичка проучавања и подстакао је развој праваца у лингвистици 20. века. Међу школама и правцима који су настали након Сосирове жевевске школе, који су развијали његове идеје и имали посредан или непосредан утицај на начин размишљања Ноама Чомског, можемо издвојити: прашку школу (Р. Јакобсон, Н. Трубецкој и др.), школу америчке лингвистике (Л. Блумфилд, З. Харис, М. Хале), копенхашку школу (Л. Хјемслев и глосематичари), школу функционалне лингвистике А. Мартинета (Ivić/Iвић 1990: 130). Највећи утицај на развој идеја Ноама Чомског имала је „блумфилдовска“ школа лингвистике у којој се образовао². Сам Чомски је

---

² Један од значајнијих представника ове школе је Зелиг Харис, коме је ученик био баш Ноам Чомски.

у почетку био под утицајем својих колега, међутим, касније је одступио од првобитних тврдњи. Блумфилдовци су углавном били заинтересовани за лингвистику као описну науку која се бавила изразима који су прописани као правилни, интересовао их је само језик у употреби, наглашавали су разноликост људских језика и сматрали су да су „једина корисна уопштавања о језику индуктивна уопштавања“ (Lajons/Лајонс 1974: 137). Језик ван тога нису проучавали. Чомски је, са друге стране, сматрао људски језик недовршеним, стваралачким, тврдио је да се нове реченице непрестано стварају и да је немогуће обухватити их корпусом или забележеним исказима, наглашавао је сличности међу језицима, придавајући већи значај чињеници да различити језици користе исте формалне радње при грађењу граматичних реченица (Lajons/Лајонс 1974: 140 – 141). Сврха лингвистике је, према томе, конструисање једне дедуктивне теорије структуре људског језика која ће бити довољно општа да би важила за све језике. Према мишљењу Чомског, граматика генерише све могуће реченице једног језика, а не само реализоване³, а идеја о недовршености и стваралачком карактеру језика се огледа у томе да сви носиоци матерњег језика могу разумевати и репродуковати реченице које пре тога нису чули. На крају, оно у чему је Чомски можда најдаље отишао јесте заступање идеје о урођености језика, која је имала утицај на целокупни развој науке у 20. веку⁴. Треба истаћи да посебан значај на начин проучавања језичке способности као одлике људске природе има и настанак когнитивних наука почет-

³ Управо ту разлику између граматике (језика) и реализације језика преко матерњих говорника (корпус) Чомски касније назива појмовима *способност* (компетенција) и *говорна делатност* (перформанса), што је одраз развоја његове мисли од емпиризма ка рационализму. Ова разлика води ка томе да Чомски уводи као релевантну категорију интуицију матерњег говорника, који је *способан* да процени одговарајуће исказе као граматичне или неграматичне, зато што се дешава да говорници некада изговоре и неграматичне исказе, услед различитих фактора. Ове интуиције Чомски сматра релевантном грађом за проучавање језика (Lajons/Лајонс 1974: 60 – 61).

⁴ Најактуелнији приступи језичком проучавању били су емпиристички, који су све тумачили искуством (главни представници су Беркли, Хјум, Лок), и рационалистички приступ (главни представници су Декарт, Спиноза, Лајбниц), који су занемаривали утицај искуства и средине (Московљевић 1998: 1).

ком 20. века. Томе су допринела бројна истраживања и експерименти у области психологије, развој целокупне науке, технологије, као и информатике (Moskowljević/Московљевић 1998: 1). Ипак, зачеци идеја Чомског могу се срести још у картезијанској лингвистици и рационализму.

Главна идеја картезијанске лингвистике је та да су опште одлике граматичке структуре заједничке свим језицима и да одражавају одређене основне одлике ума (Chomsky/Чомски 2009: 98). Чомски указује на Хумболтово издвајање опште наспрам посебне граматике⁵, тј. на постојање заједничке форме језика која надилази националне и индивидуалне разлике. Хумболт сматра да постоје одређене језичке универзалије, а њих проучава управо општа граматика. При томе, ове универзалије се не уче, већ знање језика треба регенерисати, пробудити у уму (Chomsky/Чомски 2009: 101). Картезијанска лингвистика тврди да се разлика између људског и животињског језика огледа, пре свега, у способности људи да формирају нове исказе који изражавају нове идеје у складу са новонасталим ситуацијама. Чомски посебно издваја Декартово размишљање о људском језику као специфичном и јединственом интелектуалном капацитету, који се манифестује кроз креативну употребу⁶.

У својим радовима Чомски издваја и идеје Пор Ројала о стваралачкој природи језика, која се огледа у неограниченој употреби одговарајућих дубинских и површинских структура уз помоћ ограниченог броја правила. Апстрактне структуре повезане су правилима са универзалном фонетиком и универзалном семантиком, тј. са представама звука и значења. Чомски сматра да овакве тврдње имају директан утицај на савремена проучавања језика (Џомски/Чомски 1972: 210 – 211). У школи Пор Ројала у средишту проучавања био је језик као средство чија је главна улога

---

⁵ „Grammaire generale“ и „grammaire particuliere“ (Chomsky/Чомски 2009: 98).

⁶ Да би истакао више разлику између животињског и људског језика, Декарт наводи пример папагаја, који могу производити исказе као људи, али не могу показати да мисле оно што говоре. Са друге стране, неми људи или са оштећењима говорних органа могу изумети сопствени систем знакова за споразумевање и исказивање мисли (Chomsky/Чомски 2009: 60).

исказивање мисли, што је било под утицајем Декартових идеја (Kristal/Кристал 1985: 189, Munen/Мунен 1996: 155).

Покушаји модерних лингвиста да се ухвате у коштац са објашњењем неограничености језика наишли су на неodobравање од стране Чомског. Између осталог, Чомски замера Блумфилду то што управо због неограничених комбинација језичких јединица сматра да говорник ствара нове исказе на основу аналогije са формама које је већ чуо, што су размишљања која се могу срести и код Сосира, Јесперсена и др. (Chomsky/Чомски 2009: 65). Исто тако, Чомски анализу језика какву су понудили В. Д. Витни и Ф. де Сосир сматра осиромашеном и неадекватном. Витни, који је веома утицао на Сосира, критиковао је Хумболта⁷, негирајући постојање језичке универзалности и тврдећи да је задатак лингвисте да проучава конкретне реализације језика, а не да се бави уопштавањима. Недовољно бављење и запостављање филозофске граматике крајем 19. и почетком 20. века Чомски приписује тадашњем степену развоја научних лингвистичких истраживања.

Може се приметити да Фердинанд де Сосир и Ноам Чомски имају другачију основу лингвистичких знања од којих полазе у својим радовима. Њихова размишљања о језичким питањима формулисана су у складу са традицијом у којој су образовани, али је њихова посебност у томе што су отишли корак даље у усавршавању својих приступа и што су отворили врата за потпуно нове методе језичких истраживања.

3. Сосир и Чомски – сличности и разлике

У наставку ће бити размотрено неколико главних поставки према којима се Сосир и Чомски могу упоређивати. Показаћемо какви су конкретни ставови ове двојице лингвиста у вези са при-

---

⁷ Хумболт је наставио идеологију картезијанске лингвистике, указујући на неограниченост употребе ограничених језичких средстава. Посматрао је језик као продуктивну менталну активност која кроз произвођење артикулисаних звукова исказује мисли, при чему ту менталну активност одређује константна форма језика, генерисана фиксираним правилима, док је начин на који се ови процеси могу манифестовати у говору потпуно слободан и недетерминисан (Chomsky/Чомски 2009: 69).

родом језика, односом језика и ума, као и предметом проучавања лингвистике.

3.1. Природа језика

Фердинанд де Сосир је у лингвистику свог времена донео велику новину, која се огледала у другачијем приступу проучавању језичких појава. Његов главни допринос био је у јасном дефинисању предмета и циљева истраживања лингвистике, посматрању језика као система, раздвајању синхроније и дијахроније, као и у диференцијацији језика као својине колектива од оног који се реализује у говору појединца. Сосир је сматрао да је језик друштвени феномен, настао конвенцијом и да не представља нешто што је природно и иманентно људској природи. Ту друштвену условљеност језика он назива термином *langue*, а конкретна реализација језика од стране појединачних јединки је *parole*. Према његовом мишљењу, језик је „друштвени производ способности говора и скуп нужних конвенција прихваћених од друштва да би се појединцима омогућило примењивање те способности“ (Sosir/Сосир 1969: 19).

При томе, Сосир разматра питање да ли је говор природна људска способност и тврди да тако нешто није доказано и да је човеку „природна способност да установи језик, то јест један систем одређених знакова који одговарају одређеним идејама, али и не сам говор као такав“ (Sosir/Сосир 1969: 20). Способност говорења се, према његовом мишљењу, не може ставити на исти ниво као способност ходања. Он примарност приписује способности управљања знацима, наспрам функционисања говорног апарата. То поткрепљује примером разних поремећаја усменог и писаног говора, који показују да се ова два вида изражавања међусобно преплићу, јер поремећај једног често утиче на поремећај другог, а пример афазиије и аграфије је показатељ губљења способности управљања знацима, а не њихове репродукције у виду говора или писања.

Када говори о самој индивидуалној реализацији говора (*parole*), Сосир је објашњава као низ случајних исказа, који припада живој речи и одвојен је од језика као система. Са друге стране, језик (*langue*) је лоциран у мозгу чланова друштва као неки речник,

и то ван воље чланова тог друштва, док је жива реч чин вољне индивидуалне комбинације (Sosir/Сосир 1969: 28). Да би нека промена постала део језика као система, она мора бити одобрена од стране друштва, након што је одређени скуп индивидуа почео да је користи. Појединци уче језик (*langue*) и онда га у живом говору користе за исказивање сопствених мисли и делање.

Сосир сматра да је једино језик (*langue*), а не жива реч (*parole*), оно што треба бити предмет лингвистичког проучавања. Треба, дакле, проучавати елементе језичког система, а не конкретне говорне исказе, који представљају нешто што је „узгредно и вишемање случајно“ (Sosir/Сосир 1969: 23). Отуд задатак лингвисте није проучавање формирања реченица, јер оне припадају говору, те су стога подложне великој слободи и немогуће их је подвести под ограничена правила и законитости, чиме је из оквира проучавања потпуно искључена синтакса. Овакав начин размишљања је, према мишљењу Чомског, ограничење, које не оставља простор за разматрање трансформационих операција између дубинских и површинских структура (Čomski/Чомски 1972: 214).

Став Чомског је, за разлику од Сосировог, да је проучавање језика део психологије човека, зато што језик представља део општих човекових сазнајних структура. Он прави дистинкцију између Е-језика (екстернализованог језика), који представља исказе произведене у друштвеној заједници, и И-језика (интернализованог језика), смештеног у људском уму. Централни проблем теорије језика је, по његовом мишљењу, да објасни *како* људи говоре и разумеју нове реченице, које никада пре тога нису чули. У својим размишљањима полази од Декартових идеја, наводећи креативну страну језика, која се огледа у томе да је употреба језика неограничена, слободна од контроле спољашњих стимулуса.

Чомски своје бављење језиком заснива на логичко-математичким методама. У основи језика су, по његовом мишљењу, апстрактне структуре, које су детету урођене и не морају да се уче. Он ум дефинише „као скуп [...] претпрограмираних јединица, од којих је свака, од самог почетка, опремљена тако да може да реализује у потпуности сва правила“, при чему је за ту реализацију неопходан окидач из средине (Čomski, Ријаже/Чомски, Пијаже 1990: 14). Он инсистира на томе да је знање о језику „спе-

цификовано геномом јединке“ и да су „готово све могуће хипотезе о синтаксичким правилима које дете може да открије предодређене људским генетским наслеђем“, при чему је улога културе и друштва минимална (Čomski, Pijaže/Чомски, Пијаже 1990: 20). Језик се, према томе, не учи, већ расте и развија се у уму/мозгу. То није нешто што дете *ради*, већ се то просто *деси*, исто као што му израсту руке, а не крила, или као што, у процесу сазревања, пролази кроз пубертет. Управо граматика, као теорија И-језика, има задатак да објасни систем језика смештен у људском уму.

С друге стране, Чомски сматра да реализација језика од стране појединаца (Е-језик) није вредна проучавања, с обзиром на то да ће сваки човек имати различиту језичку манифестацију. Дакле, није то оно што треба сматрати знањем језика, већ менталне конструкције, тј. „интернализовање једне генеративне граматике“ (Čomski/Чомски 1972: 280). Језик као такав (И-језик) се може посматрати као ништа више него скуп избора различитих параметара, који се бирају у складу са принципима универзалне граматике. Универзална граматика подразумева „скелетну субструктуру правила коју мора да садржи сваки људски језик, али она такође обухвата услове које такве граматике морају да задовоље и принципе који одређују како се оне тумаче“ (Čomski/Чомски 1972: 238). Ови принципи присутни су у људском уму пре усвајања језика и чине иницијално стање језичке способности. Језик се усваја одређивањем вредности параметара иницијалног стања на основу спољашњих података, при чему нас други људи могу разумети зато што имају исту биолошку предиспозицију и слично искуство са једноставним исказима (Chomsky/Чомски 1997: 26).

Чомски сматра да такав став доприноси схватању човека као креативног, слободног, недетерминисаног бића, чији је начин функционисања ипак омеђен принципима и правилима. Те принципе и правила Чомски назива генеративном граматиком или само граматиком једног језика. Задатак лингвиста је да проучавају управо овакву граматику (Čomski/Чомски 1972: 278 – 279).

Могло би се рећи да супротстављеност ставова Чомског и Сосира у вези са природом језика произлази из различитих поставки проблема у основи. За Сосира, језик (*langue*) је нешто што се учи, представља друштвену појаву, насталу конвенцијом. Чомски, са

друге стране, сматра да је језик урођен и усваја се након што су параметри универзалне граматике постављени на одговарајући начин. Сосир каже да граматика треба да проучава баш *langue*, језик као инвентар гласова, речи и утврђених фраза, без укључивања синтаксе, јер су реченице индивидуалне манифестације, а Чомски је мишљења да је предмет проучавања граматике И-језик, у који спада и синтакса (након постављања параметара универзалне граматике у вези са редом речи, који је биолошки детерминисан). Отуд и разлике у тумачењима која из ових ставова произлазе. Оно у чему су обојица сагласни је да конкретне индивидуалне реализације језика не треба проучавати.

3.2. Статус појмова

Када је реч о појмовима, Сосир тврди да они нису унапред одређени у људском уму пре него што постану језичке вредности, тј. пре онога што назива речју *langue*. Према томе, освешћивање и разликовање појмова директно је условљено знањем језика. Пре језичког знака не постоји ништа. Сосиров став је да је језички знак произвољан, ничим условљен или предодређен, без неке узрочно-последичне повезаности између ознаке и означеног. То значи да, на пример, реч *пас* се користи за именовање конкретне животиње, али је, исто тако, уместо речи *пас* могла бити употребљена било која друга реч за исту ствар, на пример, *сан, тос, мов*⁸, што потврђује њихову произвољност (Sosir/Сосир1969: 87). При томе, језичке јединице добијају своју вредност у језичком систему на основу дистинкција које имају у односу на друге јединице. Саме за себе оне немају никакву вредност⁹.

⁸ Ипак, постоје случајеви када одређене речи могу бити мотивисане, као, на пример, у случају са ономагопејама (лајање пса: *ав, ав*). Међутим, Сосир показује да ономагопеје „нису никад органски елементи једног лингвистичког система“, при чему је њихов број занемарљив, а и разликују се у појединачним језицима (Sosir/Сосир1969: 87).

⁹ Ову одлику, како је схвата Сосир, можемо разумети кроз поређење језика са шахом. Сосир наводи пример губљења шаховске фигуре, која се може просто заменити неком другом фигуром којој дамо вредност изгубљене фигуре. Важна је, дакле, вредност коју придајемо одређеној фигури у односу на друге фигуре.

Аргумент за став да пре знака нема постојећих појмова је тај да не постоји подударане у вредностима одређених језичких знакова у различитим језицима, што се може огледати на више језичких нивоа. Рецимо, ако би појмови постојали у људском уму пре језичког знака, онда би свака реч имала „у разним језицима тачно одговарајуће изразе што се смисла тиче; али није тако“ (Sosir/Сосир 1969: 138). То се може видети на примеру перфективног и имперфективног вида у словенским језицима – одређене потешкоће са учењем ових категорија произлазе управо из тога што вид није унапред одређена категорија, већ *вредност* (Sosir/Сосир 1969: 140). Суштина закључака, дакле, у вези са разликама које постоје међу језицима је да су различити појмови које имамо у вези са светом који нас окружује одвојени од језичког знака и представљају психолошке објекте. Они нису урођени пре усвајања језика, већ су друштвене чињенице.

Сосир сматра да је језик састављен од конкретних ентитета, а не од апстракција и да је задатак лингвистике да проучава управо те ентитете. Лингвистички ентитети представљају целину ознаке и означеног и морају се проучавати у тој целости. Међусобно одвојени, ознака и означено нису предмети лингвистике, тј. ако се посматра појам (нпр. *кућа*, *видети*) одвојено од акустичке слике, он је само психолошки ентитет, али не и лингвистички (Sosir/Сосир 1969: 125).

Чомски, са друге стране, сматра да смо сви рођени са већ постојећим појмовима. Његово мишљење је да постоји урођена структура која одређује оквир унутар којег се мисли и језик развијају у уму по прилично предодређеном обрасцу, као део људске биолошке природе. Чомски тврди да ту биолошку предиспозицију активира одговарајући окидач из средине која окружује конкретну јединку (Chomsky/Чомски 1997: 31). Људи имају појам структуре у свом уму. Ми усвајамо И-језик након што су параметри универзалне граматике постављени на један или други начин, у зависности од језика који се говори око нас. Наведену тврдњу Чомски илуструје примером фразних структура и сложене семантике глагола. Наиме, постоји велики број могућих

комбинација фразних структура¹⁰, те делује необјашњиво како дете овладава свим тим структурама у раном узрасту¹¹. Сам однос главе и комплемента у фразној структури детерминисан је параметром универзалне граматике (head-parameter), у зависности од тога да ли глава претходи комплементу или га следи¹². Пример који Чомски наводи је глагол *persuade*, 'наговорити, навести', за коју показује да укључује каузативно значење, као и значење намере или одлуке¹³. Ову причу Чомски (Chomsky/Чомски 1986) даље много више усложњава говорећи о глави и комплементима истог овог глагола, показујући његову семантичку интерпретацију, лексичке и синтаксичке особености кроз теорију X-са-цртом¹⁴. Суштина таквог приказа је да покаже како, упркос таквој сложености глагола, деца са лакоћом усвоје све глаголе свог јези-

¹⁰ Фразне структуре се могу представити као пројекције лексичких својстава. Свака пројекција се састоји од *главе* (глагола, V, именице, N, придева, A, предлога, P, тј. препозиције или постпозиције, у зависности од тога да ли претходе свом комплементу или га прате) и *комплемента*, чија је природа одређена лексичким својствима главе. Категорија која се састоји од главе и комплемента се назива пројекцијом главе, те разликујемо глаголску фразу (VP), именичку фразу (NP), придевску фразу (AP), предлошку фразу (PP) (Chomsky/Чомски 1986: 81).

¹¹ Појаву да дете, без обзира на сиромашност стимулуса, усваја сложена знања за веома кратак период Чомски назива Платоновим проблемом (Chomsky/Чомски 1997: 28 – 29). Ово је један од главних аргумената Чомског за то да је језичка способност урођена.

¹² На пример, енглески и шпански имају лево позиционирану главу, која долази пре свог комплемента. Они бирају параметар који подразумева иницијалну главу (head initial). За разлику од тога, у јапанском језику главе долазе после комплемената (head final) (Chomsky/Чомски 1997: 25).

¹³ Рецимо, ако је Џон наговорио Била да оде на факултет, онда је Бил у неком тренутку одлучио или намеравао да оде на факултет, јер, у супротном, Џон не би успео да га наведе на тако нешто. При томе, Џон је могао да Била *натера* да оде на факултет, примењујући силу, али то онда не би подразумевало да га је наговорио и да је отишао својевољно. О овоме више в. (Araki/Араки 2015: 3).

¹⁴ X-са-цртом или X-bar теорија је настала у оквиру школе генеративне граматике, као допуна теорији фразних структура. Њен посебан значај је тај што је увела начин да се прикаже више фразних категорија, посебно прелазне категорије у именичким синтагмама, које су веће од именице, а мање од синтагме, на пример: *врло мали* или *врло мали стан* у синтагми *тај врло мали стан*. Свако X са цртом у овој теорији представља један ниво фразне (синтагматске) експанзије (Kristal/Кристал 1985: 282).

ка. То је показатељ да се деца рађају са листом појмова који одговарају речима пре било каквог искуства. Након тога она уче ознаке које иду са већ постојећим појмовима. Ипак, он потврђује постојање различитости међу језицима, те да стога постоје модификације у појмовним оквирима узроковане искуством и различитим културним контекстима, али је управо то постојање појмовних оквира заједничко људско обележје. Када су људи изложени језику своје средине, параметри универзалне граматике се подешавају према том језику и усваја се конкретан језик (који постаје И-језик). Овакав приступ у великој мери објашњава због чега сви људи имају способност усвајања језика и како то да деца врло рано овладавају својим језиком и стварају реченице које никада нису чула.

Дакле, видимо да Сосир сматра да пре језика који учимо не постоје никакви појмови у људском уму и да су једино вредни проучавања конкретни језички елементи, у виду односа ознаке и означеног, док психолошке апстракције нису део лингвистике. Чомски пак инсистира да се људи рађају са појмовима и универзалном граматиком, по биолошки утврђеном обрасцу. Средина у којој неко живи је окидач за одговарајуће параметре универзалне граматике и усвајање конкретног језика. Оваква разлика у мишљењу између Чомског и Сосира узрокована је другачијим схватањем тога шта подразумева језик и какав је однос језика и ума.

4. Закључак

У овом раду су упоређени ставови Фердинанда де Сосира и Ноама Чомског у вези са језичким проблемима који се тичу питања природе језика и језичких елемената у односу на ум и предмет проучавања лингвистике. Установили смо да су главне разлике између Сосира и Чомског засноване на различитом схватању појма језика.

Наиме, Сосир сматра да је језик друштвена појава, конвенционална је природе, а језички знаци су произвољни. Појмови нису нешто што постоји у уму пре самог језика. Једино језик као систем (*langue*), према Сосировом мишљењу, представља предмет лингвистичког проучавања. Индивидуалне манифестације говора (*parole*) нису вредне истраживања. Отуд и синтакса, због индиви-

дуалних варијација у формирању реченица које се не могу предвидети, не спада у нешто чиме се треба бавити.

Са друге стране, Чомски сматра да је језичка способност урођена свим људима и да је језик биолошки феномен, а не друштвени. Према његовом мишљењу, људи се рађају са појмовима који се налазе у уму пре конкретног језика и са принципима универзалне граматике. Затим се параметри те граматике подешавају према језику који нас окружује, када усвајамо конкретан језик (И-језик). Лингвисти у својим истраживањима треба да се баве И-језиком, а не, у чему је сагласан са Сосиром, конкретним исказима произведеним у друштвеној заједници (што је Е-језик).

Иако се и Чомски и Сосир баве језиком као системом, њихове поставке су у основи другачије, јер један посматра језик као део људске природе, а други као производ друштвене конвенције, што је подстакнуто одговарајућим лингвистичким традицијама у којима су се образовали. На овој разлици заснован је највећи део мимоилажења закључака ове двојице лингвиста о разматраним језичким питањима.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Araki/Араки 2015:** Araki, N. Saussure and Chomsky: langue and I-langue. // *Bulletin of Hiroshima Institute of Technology Research*, 49, 2015, 1 – 11.
- Ašić/Ашић 2011:** Ašić, T. *Nauka o jeziku*. Beograd: Beobook & Filum, 2011.
- Chomsky/Чомски 2009:** Chomsky, N. *Cartesian Linguistics: A Chapter in the History of Rationalist Thought*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2009.
- Chomsky/Чомски 1997:** Chomsky, N. Language and Problems of Knowledge. // *Teorema: Revista Internacional De Filosofia*, 16/2, 1997, 5 – 33.
- Chomsky/Чомски 1986:** Chomsky, N. *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use*. New York – Westport, Connecticut – London: Praeger, 1986.
- Čomski/Чомски 1972:** Čomski, N. *Gramatika i um*. Beograd: Nolit, 1972.
- Čomski, Pijaže/Чомски, Пијаже 1990:** Čomski, N., Žan Pijaže. *Teorije jezika, teorije učenja. Debata između Žana Pijažena i Noama Čomskog* (ur. M. Pjатели Palmarini), Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1990.
- Glovacki-Bernardi/Гловацки-Бернарди 2007:** Glovacki-Bernardi, Z. (ed.). *Uvod u lingvistiku*. Zagreb: Školska knjiga, 2007.

- Ivić/Ивић 1978:** Ivić, M. *Pravci u lingvistici*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1978.
- Ivić/Ивић 1990:** Ivić, M. *Pravci u lingvistici II*. Beograd: LiM, Zemun: Biblioteka XX vek, 1990.
- Kaler/Калер 1980:** Kaler, Dž. *Sosir – osnivač moderne lingvistike*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1980.
- Kristal/Кристал 1988:** Kristal, D. *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd: Nolit, 1998.
- Lajons/Лажонс 1974:** Lajons, Dž. *Lingvistička revolucija Noama Čomskog*. Beograd: NIP Duga, 1974.
- Malmberg/Малмберг 1979:** Malmberg, B. *Moderna lingvistika*. Beograd: Slovo ljubve, 1979.
- Moskovljević/Московљевић 1998:** Moskovljević, J. *Teorijsko-metodološki problemi u proučavanju ranog jezičkog razvoja*. Ljubljana: Jezik za danes in jutri, 1998.
- Munen/Мунен 1996:** Munen, Ž. *Istorija lingvistike – od početaka do XX veka*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1996.
- Sosir/Сосир 1969:** De Sosir F. *Opšta lingvistikita*. Beograd: Nolit, 1969.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ФОНЕТИЧНИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА КИТАЙСКИТЕ ДИАЛЕКТИ

Иван Стоев

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

ON THE SPECIAL PHONETIC FEATURES OF CHINESE DIALECTS

Ivan Stoev

Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

The study examines data about phonetic features of Chinese dialects. It summarizes information found in English and Russian research, and reaches conclusions about the main characteristics of various Chinese dialects. The paper draws a parallel between dialectal features and ethnic groups in China. It claims that special attention must be paid to the phonetic features of dialects since being familiar with these characteristics is of key importance for learners of Chinese as a Foreign language

Keywords: phonetics, Chinese, dialects, Putonghua

Настоящото изследване разглежда въпроса за фонетичните особености на диалектите в китайския език. Темата е значима поради нарастващия интерес и нужда от познаване на китайския език предвид все по-масовото му използване в Европа.

Обект на изследването са китайските диалекти, а предмет – фонетичните им особености. Основната задача на разработката е да се достигне до по-високо ниво на познаване на диалектите в Китай, както и правилното им използване от фонетична гледна точка.

Актуалността на проведеното изследване се състои в теоретичната и практическата му насоченост. Научната му значимост се изразява в систематизирането на съществуващи материали по темата от чуждоезикови източници. Методът на работа е систематизиране на позната информация и обобщаването ѝ. То има и практическа насоченост – може да бъде използвано като помощен инструмент от хора, които владеят китайски език (не като роден), за да се запознаят със спецификите на китайските диалекти.

В настоящата работа териториалните диалекти ще бъдат изследвани от фонетична гледна точка.

Китайският език (汉语) може да бъде разглеждан като отделен език, но също и като езиково семейство, тъй като представлява съвкупност от местните езици, говорени от китайската етническа група хан. Той е един от езиците, формиращи Сино-тибетското езиково семейство (ГЕС/GES 2007: 930 – 931). Различните диалекти на китайския са роден език за около една шеста от населението на света, т.е. повече от един милиард души.

В лингвистичен аспект въпросът дали разновидностите на китайския са езици или диалекти е спорен. Основните регионални езикови групи са между шест и дванадесет на брой (в зависимост от схемата на класификация).

Разликата между повечето от тези групи е по-голяма, отколкото дори между отделните европейски езици, въпреки че някои диалекти, като *сян* и *югозападен мандарин*, имат общи изрази и до някаква степен са взаимно разбираеми от носителите им.

В Географската енциклопедия на страните „китайският е класифициран като макроезик с тринадесет подезика“ (ГЕС/GES 2007: 932). Важен термин с оглед на настоящото изследване е *путунхуа* – общоприетата форма на говоримия китайски език и един от шестте официални езика на Обединените нации.

Въпреки големите различия между диалектите, всички те използват обща писменост. Китайската йероглифна система е една от най-старите и най-добре развити писмености в света, като тя няма азбука, а се е развила от пиктографската писменост. Това и до днес личи в много йероглифи. Напр. ‘мъж’ – 男子 е комбинация от знаците за ‘поле’ и ‘сила’.

Знаковата писменост е идеалното средство за комуникация в такава голяма страна.

В хода на историята писмеността е била реформирана, уеднаквявана и опростявана няколко пъти.

Поради наличието на много диалектни групи в Китай, чиито различия често са доста големи, се налага използването на путунхуа, което е един от най-важните фактори за културното и политическото обединение в Китай.

През 1958 г. на базата на латинската азбука е въведена официална транскрипция на китайския език – *пинин*, а през 1979 г. започва да се използва като официална латинска транскрипция на

китайските имена по света. Точно този факт изиграва силно положителна роля в процеса на изучаването на езика от чужденци, както и при изучаването на фонетичните особености на путунхуа, а впоследствие и на китайските диалекти.

Китайските диалекти (方言) – обща характеристика

Най-общо китайските диалекти могат да бъдат класифицирани в следните групи: северни диалекти, *у*, *сян*, *ган*, *хака*, *мин* (дели се на две групи – северен и южен) и *юе* (познат като *кантонски*). Всяка група съдържа многобройни поддиалекти, като вече описаните се говорят от 92% от населението. Останалите 8% използват тибетски, монголски, мяо и други по-малки диалектни групи, които на практика се използват от етнически малцинства, а и все още тяхната лингвистична природа е спорна – езиковедите не постигат съгласие по въпроса дали притежават нужните компоненти, за да бъдат наричани диалекти на китайския език.

Различията в диалектите могат да бъдат толкова големи, че при среща между двама души, владеещи различни такива, трудно може да бъде постигнато разбиране. Обедняващият фактор е официалната езикова норма *путунхуа* (普通话). А. Русских обобщава основните характеристики на *путунхуа* – използва общоприетата йероглифна система; **лексикалните и фонетичните особености са съобразени най-вече със северните диалекти, а граматичните норми са базирани на нормите, фиксирани в литературните произведения, съобразени със съвременната книжовна норма *байхуа* (Русских/Russkih 2016: 6 – 7).**

Важни фонетични особености на *путунхуа* са преобладаване на гласните звукове, сричкообразуващата функция на гласните, наличието на тон (което в китайския език е еквивалентно на познатото ни музикално ударение), чиято функция е смислоразличителна. Тези особености се проявяват по различен начин в диалектите на китайския език. Нека вземем например йероглифа, означаващ ‘аз’. На диалекта *мандарин* той би бил произнесен като ‘wo’, в *у* – ‘gua’, а на *кантонския* – ‘ngo’.

В следващата таблица са представени основни характеристики на китайските диалекти:

Таблица 1. Особености на китайските диалекти

Диалект	Територия на разпространение	Брой хора, от които се говори	Особеност
Пугунхуа – (普通话)	На територията на цялата държава.	Всеки грамотен китаец (96,8%)	Официалната езикова норма в Китайската народна република. Въпреки това го причисляваме по-скоро към северните диалекти, тъй като във фонетично отношение се основава главно на пекинския диалект.
Ган – (赣语)	Може да бъде чуто в западните части на Китай, основно в провинцията Дзянси.	22 800 000 (2,4%)	
Хака – (客家话)	Основно в Тайван, Гуандун, Дзянси, Гуйджоу и др.	35 130 000 (3,7%)	
Мин – (闽语)	Говори се в южната крайбрежна провинция на Китай Фудзиен.	38 950 000 (4,1%)	Това е най-разнообразният диалект, което означава, че в диалектната

			група все още има много различни вариации при произношението на думите.
У – (吴语)	Около Шанхай и делтата на Яндзъ.	80 750 000 (8,5%)	
Сян – (湘语)	Южен диалект, концентриран най-вече в провинцията Хунан.	45 600 000 (4,8%)	
Юе/кантонски – (粤语)	Южен диалект, употребяван най-вече в Гуандун, Гуанси, Хонконг и Макао.	47 500 000 (5,0%)	

Голямата територия на Китай, както и многобройното ѝ и многолико население водят до различните диалекти, съответно и локални особености на езика. Подобно на американските акценти или българските диалекти, всеки диалект в Китай е в пряка зависимост от територията си на разпространение. Етническите групи в Китайската народна република по официални данни са 56. Етническото разнообразие до голяма степен обяснява диалектното разнообразие и играе голяма роля в развитието на богатството, представено от диалектите.

Характерен белег на китайския език е наличието на тон. В отделните диалекти има и различия в броя на тоновете. Например *мандарин* има четири тона, а *кантонският* – шест. Точно тази характеристика на езика е основна за него, защото играе смисло-различителна роля. Има много случаи, когато думи са с еднакъв фонетичен състав, но тонът променя значенията им. Например 妈 (mā) означава майка, 马 (mǎ) означава кон, 骂 (mà) означава карам се. Я. Шишкова дава основните параметри на тоновете:

- първи тон – „произнася се високо и равно (200 Hz)“ (Шишкова/Shishkova 2007: http);
- втори тон – „също се отнася към високия регистър. Произнася се с издигаща се интонация от средния до високия регистър на човешкия глас (140 – 200 Hz)“ (пак там);
- трети тон – „първо се спуска надолу, остава на равнището на най-ниския тон в гласа и накрая се издига нагоре до позиция 4 (120 – 100 – 180 Hz). В потока на речта обаче се използва т.нар. *половин трети тон*“ (пак там);
- четвърти тон – „низходящ и свързва най-високата с най-ниската точка в гласа (200 – 100 Hz)“ (пак там).

Етнически групи в Китай

Етническите групи в Народна република Китай и съзнанието за принадлежност към даден етнос оказват силно влияние върху съхраняването, развитието, използването и изучаването на диалектите. В огромната територия на Китай освен хан, които са мнозинство сред населението, живеят още 55 официално признати националности. Едва след основаването на републиката през 1949 г. националните малцинства се отбелязват отделно в статистиката на населението. Регионите, в които живеят, са в покрайнините на областите на хан, като ги заобикалят като огромна дъга.

За самостоятелното управление и развитие на малцинствата са изградени пет автономни района: Вътрешна Монголия, Гуанси-Джуански, Тибет, Нинся-Хуейски и Синдзян-Уйгурски. Строгата политика за семейно планиране не е в сила за малцинствата.

92% от населението на Народна република Китай са хан, както се наричат и самите китайци. Името идва от едноименната династия (206 г. пр. Хр. – 220 г. сл. Хр). Хан населяват предимно източната част на страната. Дори само големината на територията и пространствените разлики са знак, че хан не са и не могат да бъдат единен народ. Те се характеризират със значителни регионални различия по отношение на езика, формите на заселване, облеклото, храната, дори митовете и легендите. Обединителните

елементи са общата история, произходът им и традициите, които притежават като уседнал народ.

Петдесет и петте национални малцинства съставляват само 8% от населението на Китай, но са разпределени между 64% от общата територия, предимно в по-слабо развитите области на югозапад, запад и северозапад.

Разделянето на официално признати малцинства става по езиков признак.

В етническото разнообразие на югозападната част много племена и народности групи са били обединени в нови „националности“.

Някои по-малки народи и до днес чакат официалното си признаване като националности. Малцинствата могат да се обединят в няколко групи: китайци/хан (汉族), джуанци (壮族), манджури (满族), хуейци (回族), които са единственото малцинство, говорещо китасйки, мяо (苗族), уйгури (维吾尔族), и (彝族), тудзя (土家族), монголци (蒙古族), тибетци (藏族), буи (布依族), дун (侗族), яо (瑶族), корейци (朝鲜族). Хан китайците винаги са смятали некитайските малцинства в държавата за по-изостанали в обществено, икономическо и културно отношение. Едва в народната република на малцинствата формално се дава право на самоопределяне и им се признава юридическа равнопоставеност. Още Мао Дзедун (1893 – 1976) цели „сливане на националностите“. Затова езиците, обичаите и религиите на малцинствата са забранявани, храмовете – разрушавани, монасите и шаманите – прогонвани. По време на Културната революция (1966 – 1969) **принудителното асимилиране** достига екстремни измерения, но тази радикална политика на места има обратен ефект: в някои от некитайските региони се стига до засилено съзнание за собствена етническа принадлежност, което **води до яростно бранене** на вярванията, културните индивидуалности, диалектните особености, **включващи различия на всички равнища на езика – фонетично, лексикално, граматично**. Подробно изследване върху връзката между принудителното асимилиране и съхраняването на диалектите прави Дж. Станфорд (вж. Stanford/ Станфорд 2007).

Разпространение и основни фонетични особености на китайте диалекти

Основни различия между северните и южните диалекти ясно се проявяват във фонетично-фонологичните и лексикалните особености и оставят отпечатък върху акустичното и семантичното естество на разговорната реч. Китайският лингвист Чън Дзямин анализира фонетичната основа на разговорната реч и извежда основните характеристики, по които се разграничават представителите от севера и юга на Китай (Чън/Chen, цит. по Уан/Wang 2001: 8), подобно изследване правят и Савтирѝова и Шустова (Савтирѝева, Шустова/Savtyrѝova, Shustova 2012: 2 – 4). Данните от изследваната са систематизирани и обобщени в Таблица 2. Срв.:

Таблица 2. Разлики между северни и южни диалекти

Северни диалекти	Южни диалекти
В пекинския диалект има звукове „zh, ch, sh“ и „z, c, s“.	Те не са налични в редица южни диалекти.
В пекинския диалект има неутрално четене (нулев) етимологичен тон;	Нулевият тон отсъства в южните диалекти.
	В южните диалекти присъства на т.нар. <i>входящ тон</i> ¹ .
Групите звукове „z, c, s“, „j, q, x“ и „zh, sh“ в пекинския диалект са независими звукови матрици.	В диалекта мин има по един звук z, c, s.

¹ В миналото входящият тон е представлявал самостоятелен клас, който днес е запазен основно в диалектите. В *путунхуа* са пренесени едва около 400 думи с входящ тон, от които почти половината са преминали в 4-ти, ¼ са във 2-ри и останалите 100 са разпределени между 1-ви и 3-ти тон, като в 3-ти са най-малко. В някои диалекти сричките във входящ тон се четат стегнато и кратко, а когато преминават в книжовната норма, тяхното четене се удължава (MyChineseNow: <http://>).

	В много южни диалекти няма градация на звуковете <i>n</i> и <i>l</i> ; в диалекта гуандун – на <i>ŋ</i> , <i>f</i> , <i>f</i> .
В северните диалекти не се поставя <i>m</i> в края на думи, завършващи на <i>n</i> , което се наблюдава в някои южни диалекти.	Характерно звучене в южните диалекти има затворената съгласна <i>m</i> , която е <i>редуцирана</i> . В диалектите гуандун и мин звукът <i>m</i> се добавя към края на думите, завършващи на <i>n</i> , напр. „ <i>dianm</i> , <i>jinm</i> , <i>xianm</i> , <i>tianm</i> , <i>uanm</i> “.
Също така в пекинския диалект няма разлики между предноезични и средноезични палатализирани африкати (<i>z</i> , <i>c</i> , <i>s</i> и <i>j</i> , <i>q</i> , <i>x</i> , преди гласни <i>i</i> и <i>ü</i>).	

Тоновете представляват модуляции в честотата на звука с фонемнен контраст. Тембърът на гласа често пъти е второстепенна характеристика на тоновете в множество диалекти, като може да се включват скърцане, придихания, пронизителност и др.

Езиковедите разделят езиците на *интонационни* (при които тоналните опозиции се появяват само при отделни срички) и *тонални езици* (всяка сричка е в съответен тон). Някои изследователи са склонни да характеризират диалектите *мандарин* и *у* като интонационни (Чън/Chen, Bao/Bao, Ли/Li, цит. по Уан/Wang 2001: 7) поради присъствието на нулев тон, като при него тонът на сричката е неутрализиран, но повечето синолози единодушно признават китайския език и неговите диалекти като типични тонални езици.

Китайските диалекти с най-малки тонални различия са вариантите на путунхуа, които се говорят в най-северните части на Китай, където може да има три ясно разграничени тона. В други диалекти пък може да има над осем.

Неутралният тон, като слаб елемент, е широко разпространен в диалектите в цял Китай.

Кантонският е единствената диалектна група, за която се съобщава, че неутрален тон липсва. Множество лингвисти са публикували трудове, които потвърждават това твърдение, както и разглеждат поведението на неутралния тон като явление, което можем да наблюдаваме в някои от диалектите в китайския език (Канабаева/Канabaeva 2017: 6).

Важно е да се спомене, че проучванията за акустичните свойства на неутралния тон в диалекти, различни от стандартния мандарин, и за метричното ударение са оскъдни. Фактът, че тези изследвания са написани на висок академичен стил и са разглеждани от малък брой езиковеди, прави тяхното разпространение и разбиране доста трудни.

Някои изследвания поставят на дневен ред ролята на фонетиката и фонологията в китайската тонална система. Изследване на Чън от 2000 г. твърди, че някои разновидности на *северния* у притежават акцентни системи (акцентиране върху дадена сричка), тъй като те показват свойства, наподобяващи поставен акцент (Чън/Chen, цит. по Уан/Wang 2001: 8).

Важна характеристика на тоналната система на китайския език е сандхи при тоновете.

Сандхи е термин във фонетиката, който най-общо представлява междусловна асимилация². *Сандхи* се проявява в „промени, на които са подложени крайните и началните звукове на съседни думи“ (Бояджиев/Boyadzhiev 2007: 122). В китайския език се наблюдава при тоновете. Осъществяват се модификации на характеристиките на тона при съчетание с други тонове, като промените могат да варират от частична до пълна промяна на тона.

Има твърдения, че тонът при сандхи на китайски е тясно свързан с ударението. Уан Пин обобщава изследванията на Кенеди от 1953 г., Йъп от 1980 г. и Чан от 1950 г., според които тоновата система и метричната система съществуват съвместно в ки-

---

² *Асимилация* – „фонетична промяна, при която даден звук се нагажда частично към учленението на друг звук или напълно се изравнява с него“ (Бояджиев/Boyadzhiev 2007: 120). Тя може да бъде класифицирана според начина и мястото на образуване, всяка от които асимилации може да е пълна или частична, като засяга както гласните, така и съгласните.

тайския, а ударението играе ключова роля при формирането на тоналното поведение (Уан/ Wang 2001: 1). В изследванията си Бао използва теория, която се явява опозиция на метричния анализ на тоновата система в *северните* у диалекти. Той посочва някои основни проблеми в съответните проучвания, поспециално на Чън от 2000 г. и на Дуанму от 1995 г. и 1997 г. За пример Бао дава проблеми, които показват, че метричното ударение може да получи променлив размер на стъпката, който варира от едностъпна форма до многостъпна форма, без да проявява ритмичния ефект, типичен за метричните системи. На второ място, метричният анализ не може правилно да предвиди областта, в която работят правилата за сандхи при тоновете, особено в полисилабичните съединения (Бао/Бао, цит. по Уан/Wang 2000: 4).

Анализът на научната литература показва, че твърдението за срички без ударение в китайския език не е особено популярно сред лингвистите. Неутралният тон е категорично идентифициран като лексикално ненатоварен. Според К. Гусенховен „все пак няма категорични доказателства за твърдението, че има лексикално ударение в думи, състоящи се от две правилни срички“ (Gussenhoven/Гусенховен 2015: 16). Въпреки че има някои проучвания, обсъждащи ролята на фонологичната известност³ в тоновите системи на китайците, за съжаление, опитите за тяхното описване и разясняване остават до голяма степен спорадични и непълни.

Заклучение

Настоящото изследване **не претендира за изчерпателност и всеобхватност**, то прави обзор на актуален проблем, като преглежда основни въпроси, свързани с все повече изучавания от чужденци китайски език. Голяма част от изложената информация вече е позната на лингвистите, работещи върху въпроси, свързани с китайската фонетика и фонология. **За съжаление, липсват задълбочени изследвания на български лингвисти, от които да черпим категорична информация.**

---

³ С термина „фонологична известност“ се означава фактът, че начинът на произнасяне влияе върху значението на думата или словосъчетанието.

Изследването прегледа основните опорни точки, които пряко засягат промените в китайските диалекти. Засегна темите за общата характеристика на китайските диалекти; етническите групи в Китай; значимостта на диалектите поради разделянето на официално признатите малцинства по езиков признак; основните фонетични разлики между диалектите. Така стигнахме до следните изводи:

- 1) Съществуват значителни разлики между китайските диалекти по отношение на произношението и лексиката, които могат да повлияят на комуникацията и разбирането между носители на различните диалекти;
- 2) Най-очевидните разлики между диалектите на китайския език се проявяват предимно на фонетично равнище, което оказва значително влияние върху формирането на акустичния облик на устната реч в разговорната сфера;
- 3) Основата на разговорния стил във фонетичен и лексикален аспект е била речевата база на пекинския диалект. Стига се и до извода, че успехът на речевата комуникация между представители на различни диалектни групи се определя от типологичните особености на китайския език – теза, която е застъпена и в изследванията на А. А. Хабаров (Хабаров/Набаров 2015);
- 4) Йероглифната система е необходима в Китай, защото осигурява възможност за комуникация между носителите на отделни диалекти;
- 5) Опитът за асимилация на етносите всъщност е довел до съхраняване на диалектите;
- 6) Днес диалектните особености навлизат в *путунхуа* в резултат на огромната миграция на населението към Пекин и другите големи градове.

В практически аспект това изследване показва, че е необходимо чужденците, изучаващи или вече говорещи китайски език, да знаят основните разлики между китайските диалекти във фонетично отношение. По този начин могат да се избегнат голяма част от недоразуменията в процеса на комуникация с носителите на езика.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бояджиев/ Boyadzhiev 2007:** Бояджиев, Ж. *Увод в общото езикознание*. София: Парадигма, 2007. [Boyadzhiev, T. *Uvod v obshtoto ezikoznanie*. Sofia: Paradigma, 2007.]
- ГЕС/GES 2007:** *Голяма енциклопедия на страните. Том 9 – Източна и югоизточна Азия*. Белград: Медиасат, 2007. [*Golyama entsiklopediya na stranite. Tom 9 – Iztocna i yugoiztochna Azia*. Belgrad: Mediasat, 2007.]
- Gussenhoven/Гусенховен 2015:** Gussenhoven, C. Does phonological prominence exist? // *Lingue e Linguaggio*, № 14, 2015, 7 – 24.
- Канабаева/ Kanabaeva 2017:** Канабаева, У. *Диалекты китайского языка*. Бишкек: УИ Бишкекского государственного университета, 2017. [Kanabaeva, A. *Dialekty kitayskogo yazyka*. Bishkek: UI Bishkekskogo gosudarstvennogo universiteta, 2017.]
- MyChineseNow [http: Образователен сайт MyChineseNow](http://mychinesenow.com/tonalna-sistema.html)**
- Русских/Russkih 2016:** Русских, А. *Фонетические и лексические отличия региональных вариантов современного китайского языка (на примере путунхуа в КНР, гоюя на Тайване и хуаюя в Сингапуре)*. СПб: УИ СПбГУ, 2016. [Russkih, A. *Foneticheskiye i leksicheskiye otlichiya regional'nyh variantov sovremennogo kitaiskogo yazyka (na primere putunhua v KNR, goyuua na Taivane i huayuua v Singapore)*. SPb: UI SPbGU, 2016.]
- Савтырева, Шустова/Savtyryova, Shustova 2012:** Савтырева, А., Л. Шустова. *Грамматические и фонетические особенности диалектов китайского языка*. // ПГУ 2012, < https://www.pglu.ru/upload/iblock/4f9/uch_2012_vii_00029.pdf >, 29 януари 2021. [Savtyryova, A, L. Shustova. *Grammaticheskiye i foneticheskiye osobennosti dialektov kitaysokago yazyka*. // PGU, 2012 <https://www.pglu.ru/upload/iblock/4f9/uch_2012_vii_00029.pdf>, 29 January 2021.]
- Stanford/ Станфорд 2007:** Stanford, J.N. *Dialect contact and identity: a case study of exogamous sui clans*. Michigan: Michigan State University, 2007.
- Wang/Уан 2001:** Wang, P. *Phonological prominence and its interaction with tone in Chinese dialects*. Tianjin: Tianjin Normal University, 2001.
- Хабаров/Habarov 2015:** Хабаров, А. А. Лексические и фонетические междиалектные заимствования в разговорном стиле речи современного китайского языка. // В: *Научный альманах*. Тамбов: Консалтинговая компания Юком, 2015, № 9 (11), 1575 –1579 [Habarov, A. A. *Leksicheskiye i foneticheskiye mezhdialektnyye zaimstvovaniya v razgovornom stile rechi sovremennogo kitayskogo yazyka*. // *Nauchny*

al'manah. Tambov: Konsaltingovaya kompaniya Yukom, 2015, № 9 (11), 1575 – 1579.]

Шишкова/ Shishkova 2007: Шишкова, Я. Кратка характеристика на китайския език. // *Всичко за Китай*, 20.11.2007, <<http://china.edax.org/?p=562>>, 29.01.2020. [Shishkova, Ya. Kratka harakteristika na kitayskiya ezik. // *Vsichko za Kitay*, 20.11.2007, <<http://china.edax.org/?p=562>>, 29.01.2020.]

УПОТРЕБА ВЕБ-АЛАТА У НАСТАВИ СРПСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА

Наташа Спасић
Универзитет у Крагујевцу

TEACHING SERBIAN AS A FOREIGN LANGUAGE USING WEB TOOLS

Nataša Spasić
University of Kragujevac

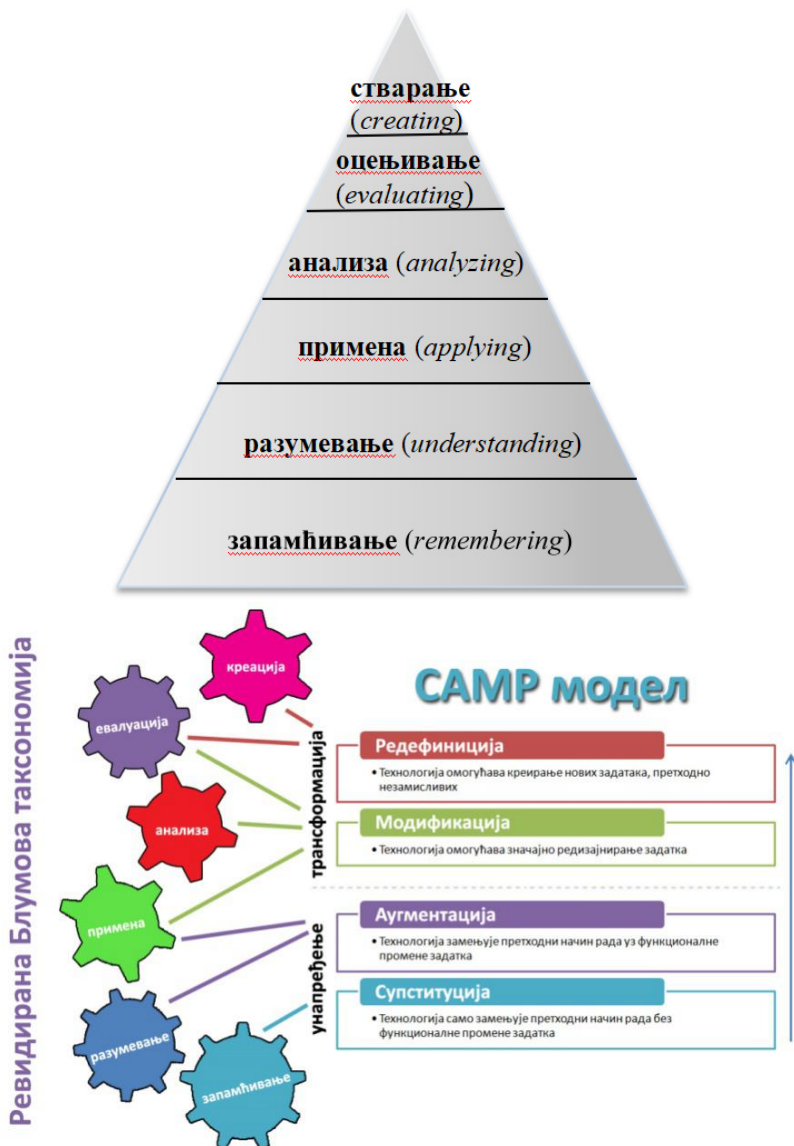
If a complex and dynamic system such as education wants to progress and achieve the highest goals, it must not lag behind the intensive and rapid social, technical and technological changes. In addition to providing factual knowledge, the teacher should encourage students' creativity and critical thinking, as well as guide them through the advanced stages of cognitive development. The possibility to choose from among diverse educational web tools satisfies various concepts in learning a foreign language. They can be harmonized with the methodological principles of obviousness, gradualness and adequacy, and visibly improve student results. The paper presents some of the web 2.0 tools with examples of how they can be incorporated into teaching.

Keywords: web tools (Web 2.0), Serbian as foreign, interactivity, communication, teaching

Увод

Полазећи од основних постулата социјално-когнитивних теорија мотивација, потребно је да сваки наставник континуирано унапређује знање и самопоуздање својих студената, а то се постиже радом на факторима који су директно одговорни за јачање вере у сопствене способности (лични фактор, фактор понашања и фактор окружења) (Топалов 2011: 49). У средишту наставног процеса налази се студент код кога се подстиче критичко мишљење, иницијатива и тимски рад. Најбољи начин да се то постигне илуструје Блумова ревидирана таксономија (слика бр. 1: Bloom's Taxonomy (Revised) 2001 према актуелној педагошкој литератури (уп. Андерсон-Кратвол/Anderson-Krathwohl 2001: 25)) на којој је представљен когнитивни рад и пут који студенти пролазе изван учионице (нижи нивои) и у учионици (виши облици

когнитивног рада: примена, анализа, синтеза и/или евалуација), где имају подршку својих вршњака и инструктора.

Слика бр. 1. Блумова ревидирана таксономија

Овај модел се још интерпретира и као САМР модел: супституција (технологије замењују претходни начин рада без функционалне промене задатака); аугментација (технологије замењују претходни начин рада уз функционалну промену задатака); модификација (помоћу технологије задаци су битно промењени); **редефиниција** (уз помоћ технологије креирамо потпуно нове задатке који су пре тога били незамисливи).

Међу факторима који могу довести до позитивног исхода учења налазе се и методе и дидактички материјали који се користе у настави као и модели на основу којих се наставни процес структурира. Модел који у пракси показује добре резултате, унапређује традиционалну наставу, подстиче активно учење у којем је одговорност учења на студентима, јесте модел *обрнуте учионице* (Бергам-Самс/Bergam, Sams 2019; Колб/Kolb 2019; Спасић/Spasić 2019). „Учионица у којој ученици имају избор и контролу над својим активностима представља повољно окружење за развој усмерења ка учењу“ (Топалов/Topalov 2011: 33) и студенти у таквој атмосфери развијају осећај одговорности, на часу пролазе кроз процесе анализе, синтезе и вредновања уз већу мисаону активност и подршку свих учесника наставног процеса, наставника и студената (Бонвел-Ајсен/Bonwell, Eison 1991).

О мешовито организованој настави као најприкладнијем моделу организовања наставе у контексту образовања 21. века уз адекватан баланс између удела рада у учионици и рада уз употребу дигиталних алата, медија и технологије говорили смо у ранијим радовима,¹ а циљ овог рада биће да представимо неколико веб 2.0 алата који су посебно пријемчиви у настави српског као страног језика. Задатак нам је да покажемо најмање по један веб-алат који се може применити за остваривање сваког од нивоа исхода по ревидираној Блумовој таксономији. Дакле, захваљујући ИКТ-у долази до персонализације и активне примене знања док студенти уче кроз рад, постављају питања и/или одговарају на њих.

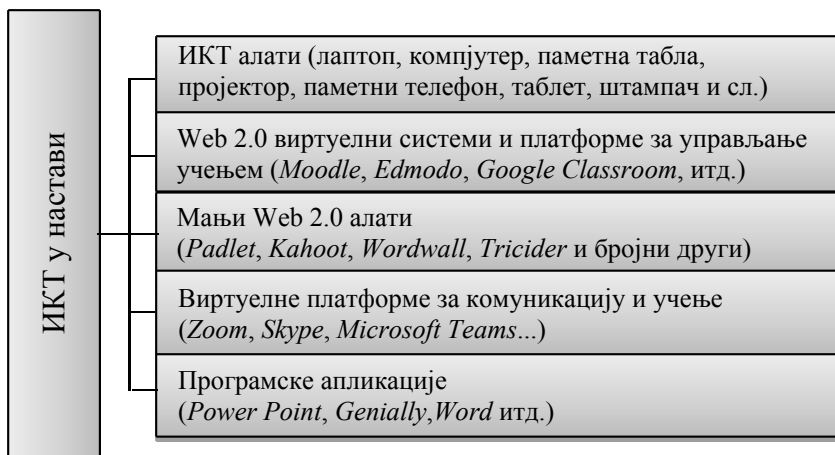
---

¹ Види Спасић 2020.

Веб 2.0 алати у настави

Употреба веб-алата зависи од педагошког контекста, циљева и задатака, жељених исхода и најважније је да употреба ИКТ-а није сама себи циљ, већ допуна уџбеницима, уџбеничким комплетима и наставним материјалима. Већина алата је интегрисана, заснована на претраживачима, веома интуитивна, односно лака за коришћење, углавном доступна и у бесплатној и у плаћеној верзији, партиципативна јер захтева увек неку реакцију полазника, лако их је пренети у дигиталну учионицу и интерактивно окружење и могу се употребљавати у свим фазама учења и подучавања.

ИКТ алатима се, у најширем смислу, могу сматрати и сви паметни уређаји који нам омогућавају примену већих и мањих веб-алата, виртуелних платформи за комуникацију и учење па све до програмских апликација широке намене што се може и графички представити.

Слика бр. 2. ИКТ у настави

За планирање и спровођење квалитетне наставе потребно је разликовати и користити дигиталне алате (софтверска решења). Широко гледано можемо их поделити на:

(1) Основне алате са широком применом (нпр. алати за обраду текста, табела и сл.);

(2) Специјализоване алате који су нашли примену у образовању (такви су алати за видео-разговоре који нису преваходно прављени за наставу, али се свакодневно користе);

(3) Наменски дизајниране образовне софтверске производе (Мудл, интерактивни дигитални уџбници, алати за тестирање, образовне игре и др.).

Циљеви (према ревидираној Блумовој таксономији) запамтити, тј. поседовати чињенично знање, разумевање, примена, анализа и креација постижу се употребом одговарајућих дидактичких материјала, прилагођеном наставом и применом веб-алата. Неки од веб 2.0 алата који су адекватни за сваки од поменутих циљева представљени су на следећој слици:

Веб 2.0 алати којима се остварују исходи према Блумовој ревидираној таксономији	Чињенично знање	<i>Prezi, PowerPoint, Padlet</i>
	Разумевање	<i>EdPuzzle, JigsawPlanet, StoryJumper</i>
	Примена	<i>MeetingWords, Voki, Storyboard, Colorillo, Woicethread</i>
	Анализа	<i>Mindmeister, Wordwall</i>
	Евалуација	<i>Tricider, Google forms, Animaker, Kahoot</i>

Слика бр. 3. Веб 2.0 алати којима се остварују исходи Блумове ревидиране таксономије

Предност мултимедијалног учења јесте разноврсност, интерактивност, флексибилност и велики број приступа различитим материјалима који су прилагођени типовима личности студената и фазама учења. У тзв. информативној фази најпожељнији су сажети прегледи аудио-визуелних материјала, док се у активној фази прибегава решавању постављених задатака (интерактивно-сти), односно у кооперативној фази долази до овладавања знањем ступањем у контакт са другим студентима и/или са наставником.

Фазе овако распоређене одговарају на неки начин нивоима учења језика А, Б и Ц.

Ми ћемо настојати да представимо по један веб-алат из сваке групе, тј. за сваки од исхода учења уз важну напомену да границе нису јасно истакнуте те се један алат може користити у различите сврхе. Анимејкер, нпр. може се користити за евалуацију или креацију како је наведено у табели, али и за разумевање и примену те је алат најефикаснији облик за учење када се правилно и сврхосходно користи.

Образовне апликације су са уделом од 8,47% треће по заступљености међу апликацијама (Статиста/Statista, 2017), а осим популарности због свих бенефита које доносе препоручују се и прописују од стране надлежних институција различитим законима и стратегијама развоја образовања (*Закон о основном образовању и васпитању* (2013), *Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године* (2012), *Стандарди опитних међупредметних компетенција за крај средњег образовања* (2013) (део о Дигиталним компетенцијама), *Оквир дигиталних компетенција – Наставник за дигитално доба 2019*) и др.

Примена веб-алата

У овом делу рада одабрали смо пет веб-алата који нису толико познати, али су врло ефикасни, а уједно веома једноставни за примену.

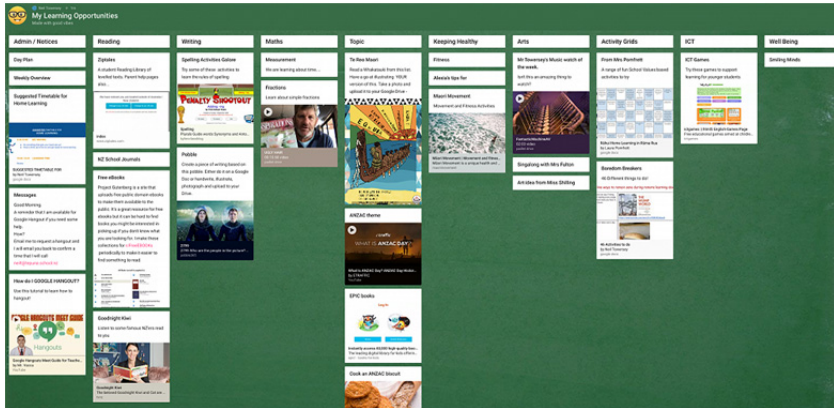
За постизање чињеничног знања препоручујемо *Падлет*

padlet као модерну верзију панона, на коме и полазници, слушаоци и предавачи постављају разноврсне садржаје са интернета или са свог рачунара. Потребно је направити зид и постављати садржај. Студентима се да адреса Падлета чиме им се омогућава приступ документима, а у оквиру овлашћења која им наставник додели, моћи ће да учествују самостално у изради зида. Представља заједнички рад у оквиру истог документа, а у складу са тим, овај алат се може користити и за креацију.

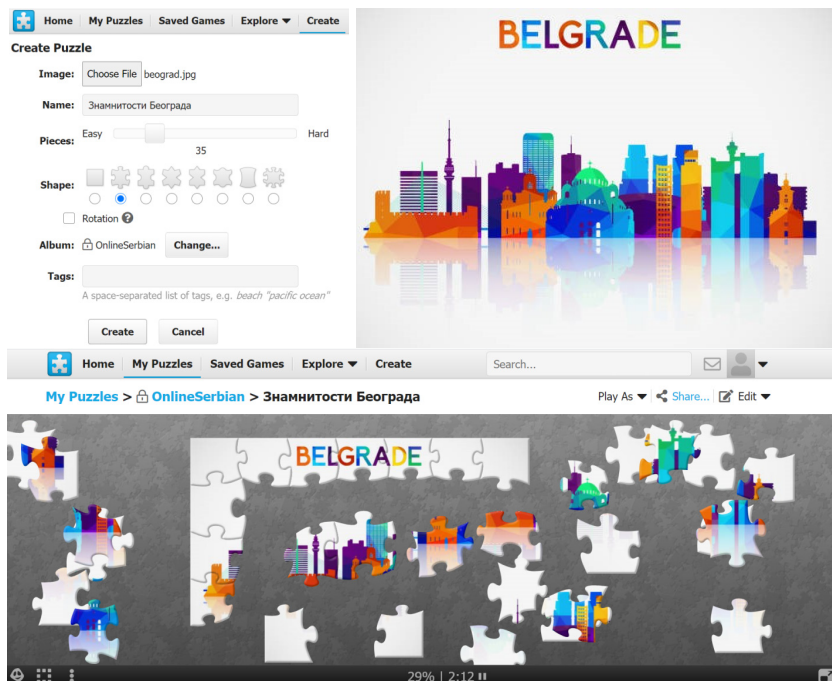
Пример: Може се користити за теме које имају више различитих становишта, за истраживачке задатке и др. У настави српског као страног језика, користили смо га на тему хране, а

задатак студената је био да додају фотографију, рецепт, видео како се припрема њихово омиљено, национално јело и сл.

Слика бр. 4. Пример падлета

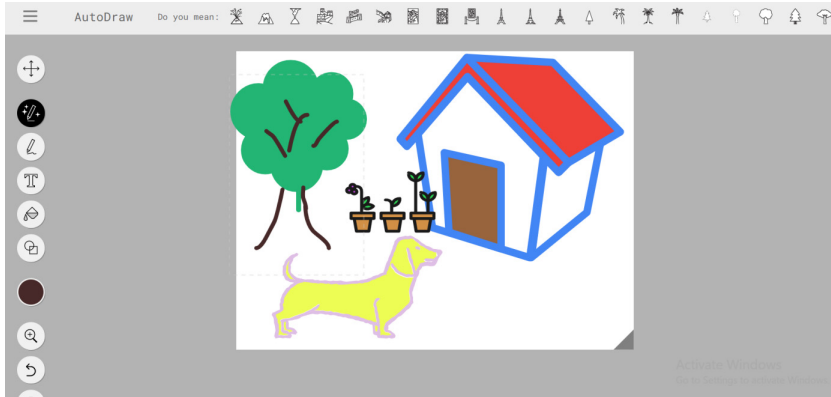
За разумевање градива могу се користити бројни алати за обраду звука, видеа, фотографија и сл. О *ЕдПазлу* смо раније говорили те сада издвајамо *JigsawPlanet* који се може применити у настави српског језика при увежбавању боја, облика и других тема или као у нашем случају за сегмент посвећен култури, јер је потребно да и тај део добије место у настави страног језика. Како се може видети на фотографијама које следе, задатак наставника је да одабере тему, фотографију, тежину слагалице, број и облик делова, остави могућност ротирања или не и препусти студентима занимљивији део слагања делова уз задатак да именују грађевине које саставе, опишу их, кажу или чују нешто о њима, посете или испричају своје или утиске својих познаника и сл.

Слика бр. 5. Знаменитости Београда у слагалици

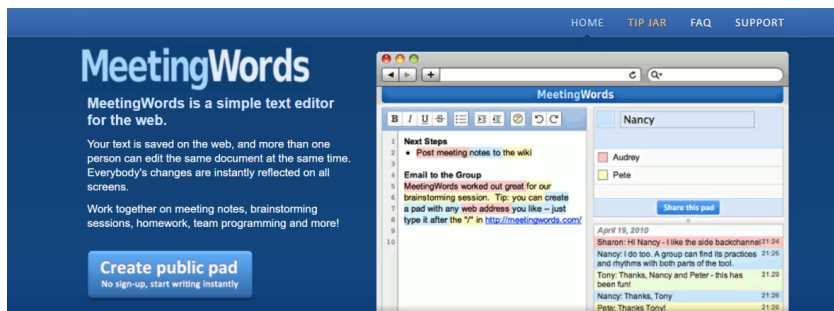
За увежбавање облика и боја, посебно за млађе полазнике, препоручујемо и програм за цртање за који није неопходна прецизност и прави уметнички таленат, већ је довољно да се само започне цртеж, а сам алат нуди различите опције на шта подсећа започето. У пракси се овај алат показао као изузетно делотворан и интересантан и старијим студентима.

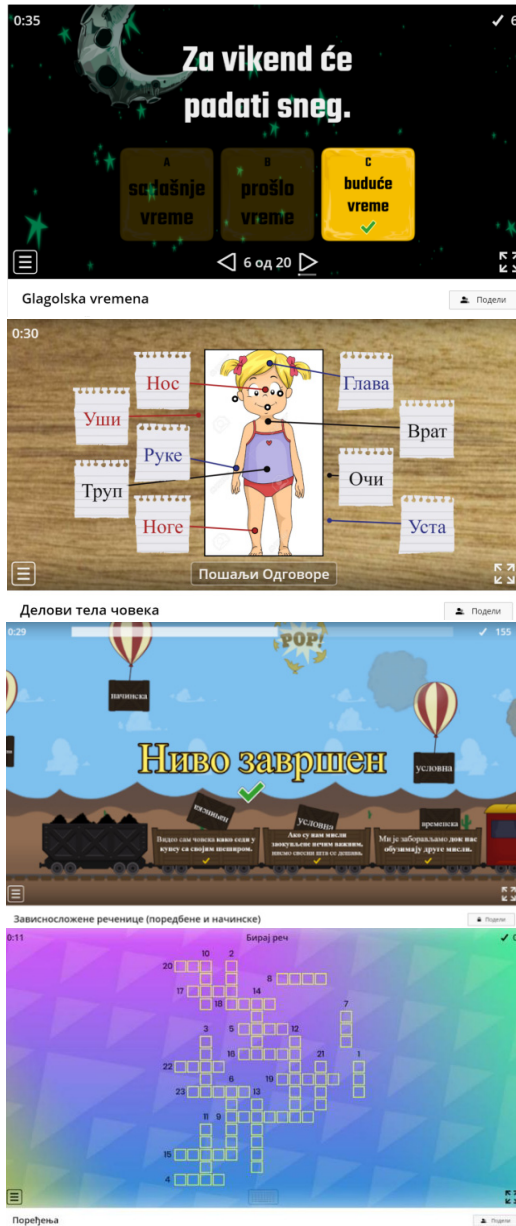
Слика бр. 6. Алат за цртање и бојење

MeetingWords је једноставан онлајн текст-едитор. Већ написани текст се може поставити на веб, а могу се и директно уносити речи, реченице, објашњења... Може учествовати више особа (применљив за групни рад), а могу сви уређивати исти документ у исто време. У реалном времену промене су видљиве свим актерима који учествују у писању текста, а сваки учесник има своју боју па се промене и лични допринос и напредак лако могу пратити. Овај једноставни алат за рад с текстом не захтева регистрацију, подстиче бољу сарадњу међу студентима, а у настави језика је посебно погодан јер је писање, као једна од продуктивних вештина изузетно значајна. На пример, наставник може задати тему, а студенти могу једни другима контролисати и исправљати грешке, могу започети причу коју ће неко други наставити, трећи завршити и сл. Могућности су неограничене, а рад се може упамтити или преузети у облику документа кад се заврши есеј, односно час.

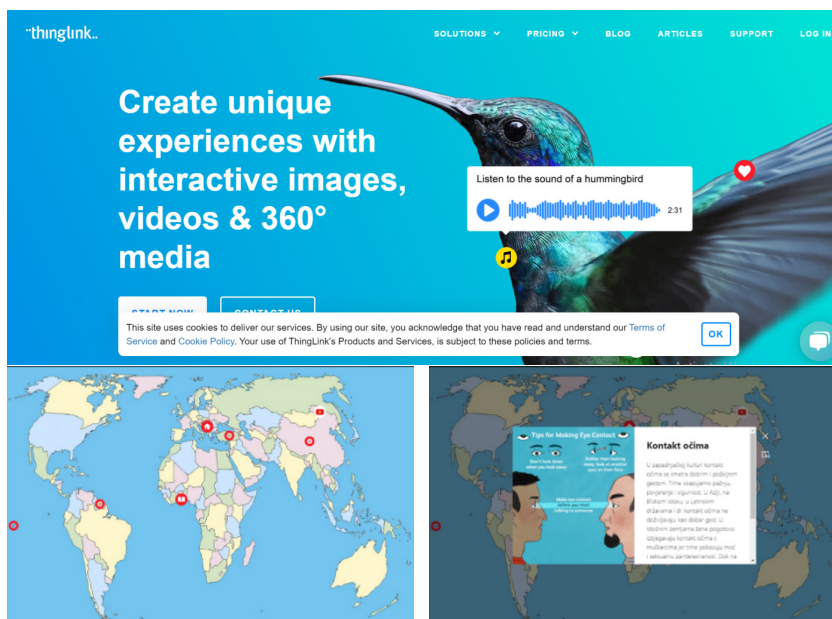
Слика бр. 7. Веб-алат за едитовање текста

Са својим бројним шаблонима, уз минималну дигиталну писменост и занемарљив утросак времена издвојио се *Wordwall* , погодан за обнављање, увежбавање и проверу знања. Ми ћемо представити само неке његове варијанте, а могућности су практично неограничене. Велика предност овог алата огледа се у томе што је преведен на српски језик и што се материјали веома лако и ефикасно могу делити са колегама и студентима. Мана је што након пет средстава и шаблона апликација захтева надградњу која се доплаћује, али ни то није велика препрека јер су износи за стандардни или професионални пакет повољни. Уз помоћ овог веб-алата могу се припремити врло садржајни задаци типолошки различити од одабирања тачног одговора, повезивања колона, односно слике и назива, објашњења, до прављења квизова, укрштеница, лавиринта и потпуно комплексних задатака који подсећају на праве игрице. Овакви задаци, богати визуалима и анимацијама прилагођени су навикама савремених генерација студентата, узрасту и интересовањима, подстичу такмичарски дух и неутралишу осећај одговорности и тескобе који се јавља приликом сувопарног учења из уџбеника. Како се може видети у примерима који следе, подржана су оба српска писма (ћирилица и латиница), а у настави српског језика као страног може се користити за увежбавање глаголских времена, лексике, синтаксе итд.

Слика бр. 8. Различити типови задатака – Wordwall

ThingLink је погодан за додавање мултимедијских и интерактивних садржаја, слика или видео садржаја. Подржан је у најновијим верзијама популарних мрежних претраживача: *GoogleChrome*, *MozillaFirefox*, *InternetExplorer*, једноставан и интуитиван алат који је такође добро покривен ресурсима и видео упутствима како би корисници (предавачи) и студенти с лакоћом и у кратком времену савладали функционалност алата. Предност је што се може направити група и на тај начин студентима поделити конкретан задатак или садржај. Друга је предност могућност израде корисничких налога без уноса е-адресе, а програм на основу имена и презимена генерише корисничке налоге. На овај се начин студенти не морају самостално регистровати и уносити своје личне податке, а унутар затвореног окружења групе нико други се не може прикључити без позива. Могућност заједничких уређивања и додавања нових ознака омогућује предавачу подстицај групног рада и сарадње. Алат је добар за приказ одређеног наставног садржаја, на интересантан и иновативан начин, а поред групног, може се користити и за самостални рад студената.

Слика бр. 9. Невербална комуникација – *ThingLink*

Закључне напомене

У време пандемије корона-вирусом уверили смо се колико је важно да часови буду формулисани тако да се лако могу пренети у дигиталне оквире што би их учинило приступачнијим, занимљивијим, просторно и временски прилагођеним, а уједно оснажили професионалну улогу наставника.

Уз веб 2.0 алате предствљене у овом раду могу се активирати сви студенти уз привидно индивидуализован приступ, подстаћи критичко мишљење, такмичарски, али и тимски дух (по потреби) и остварити исходи учења предвиђени Блумовом таксономијом.

Полазећи од тога да је циљ наставе страног језика комуникативна компетенција, да интерактивна настава све више налази примену и у настави страних језика и да се студентима све чешће отварају могућности активне употребе страних језика путем интернета и других медија, сасвим је разумљиво да и наставници страних језика треба у наставу да уведе савремене методе рада, које дају могућност да се у настави страног језика заиста и достигне њен постављени циљ.

Веб-алати примењени у овом раду пажљиво су одабрани са циљем да одговарају наставној јединици, узрасту и склоностима студената. Конципирани су тако да унапреде и рецептивне и продуктивне вештине (слушање и читање с разумевањем, писана и орална продукција). Ипак, настојали смо да задржимо све добре стране традиционалне наставе и да их у појединим сегментима оплеменимо употребом алата. Дидактичке игре су веома инспиративне и динамичне, омиљено су наставно средство већине полазника јер на природан начин успостављају везу између игре и учења. Веома је важно да наставник добро познаје своје студенте, да задатке базира на познатим граматичким правилима и лексци, да даје јасне инструкције пре израде задатака и да конципира час тако да дидактичке игре буду креативан и сврсисходан предах од сувопарног градива, а не саме себи циљ. За ову прилику ми смо одабрали веб-алате са којима се уз релативно низак степен дигиталне писмености настава може видно унапредити.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Андерсон,Кратвол/Anderson,Krathwohl 2001:** Anderson,L., D. Krathwohl. *A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives, Complete Edition*. New York: Addison Wesley Longman, 2001.
- Бергам, Самс/Bergam, Sams 2019:** Бергам, Ц., А. Самс. *Изокрените своју учионицу*. Београд: Едука, 2019. [Bergam, Dž., A. Sams. *Izokrenite svoju učionicu*. Beograd: Eduka, 2019.]
- Блум/Bloom 1956:** Bloom, B. S. *Taxonomy of educational objectives. Handbook I: The cognitive domain*. New York: David McKay Co, Inc, 1956.
- Бонвел,Ајсен/Bonwell,Eison 1991:** Bonwell, C. C., E. J. Eison. *Active learning: Creating Excitement in the Classroom // ASHE-ERIC Higher Education Report No 1*, 1991.
- Колб/Kolb 2019:** Колб, Л. *Учење и нове технологије. Водич за планирање аутентичних часова*. Београд: Едука, 2019. [Kolb, L. *Učenje i nove tehnologije. Vodič za planiranje autentičnih časova*. Beograd: Eduka, 2019.]
- Оквир дигиталних компетенција – Наставник за дигитално доба 2019**, Београд: ЗУОВ. [Okvir digitalnih kompetencija – Nastavnik za digitalno doba 2019, Beograd: ZUOV.] <https://zuov.gov.rs/wp-content/uploads/2019/08/2019_ODK_Nastavnik-za-digitalno-doba.pdf>, 22. 02. 2020.
- Спасић/Spasić 2019:** Спасић, Н. Примена и оправданост модела *обрнуте учионице*. // *Савремена проучавања језика и књижевности. Зборник радова са X научног скупа младих филолога Србије*, година X, књ. 1. Крагујевац: ФИЛУМ, 227 – 236. [Spasić, N. Primena i opravdanost modela *obrnute učionice*. // *Savremena proučavanja jezika i književnosti. Zbornik radova sa X naučnog skupa младих filologa Srbije*, година X, књ. 1. Крагујевац: FILUM, 227–236.]
- Спасић/Spasić 2020:** Спасић, Н. Модерне технологије у контексту образовања 21. века // *Савремена проучавања језика и књижевности. Зборник радова са XI научног скупа младих филолога Србије*, година XI, књ. 1. Крагујевац: ФИЛУМ, 241 – 253. [Spasić, N. Primena i opravdanost modela *obrnute učionice*. // *Savremena proučavanja jezika i književnosti. Zbornik radova sa XI naučnog skupa младих filologa Srbije*, година XI, књ. 1. Крагујевац: FILUM, 241–253.]
- Стандарди квалитета уџбеника 2010**. [Standardi kvaliteta udžbenika 2010.] <http://www.nps.gov.rs/wp-content/uploads/2010/02/Standardi-kvaliteta-udžbenika_cir.pdf>, 28. 04. 2020.

- Стандарди општих међупредметних компетенција за крај средњег образовања 2013.** [Standardi opštih međupredmetnih kompetencija za kraj srednjeg obrazovanja.] <http://www.ceo.edu.rs/images/stories/obrazovni_standardi/Opsti_standardi_postignuca/MEDJU_PREDMETNE%20KOMPETENCIJE.pdf>, 22. 02. 2020.
- Статиста/Statista 2017:** Statista. *Number of available applications in the Google Play Store from December 2009 to June 2017.* <<https://www.statista.com/statistics/266210/number-of-available-applications-in-the-google-play-store/>>, i <<https://www.statista.com/statistics/270291/popular-categories-in-the-appstore/>>, 18.01. 2021.
- Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године 2012.** // *Службени гласник РС*, бр. 107. [Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine 2012. *Službeni glasnik RS*, br. 107.]
- Стратегије развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027.** (нацрт, 30. мај 2017). [Strategije razvoja kulture Republike Srbije od 2017. do 2027. (nacrt, 30. maj 2017).] <<http://www.kultura.gov.rs/docs/dokumenti/nacrt-strategije-razvoja-kulture-republike-srbije-od-2017--do-2027-/-nacrt-strategije-razvoja-kulture-republike-srbije-od-2017--do-2027-.pdf>>, 24. 12. 2020.
- Топалов/Topalov 2011:** Topalov, J. *Motivacija u nastavi stranog jezika.* Novi Sad: Filozofski fakultet, 2011.

OPPORTUNITIES AND DISADVANTAGES OF THE ONLINE TRAINING IN SPECIALIZED ENGLISH AS PERCEIVED BY STUDENTS AT THE MEDICAL UNIVERSITY “PROF. DR. PARASKEV STOYANOV” – VARNA

Slaveyah Goranova

Medical University “Prof. Dr. Paraskev Stoyanov” – Varna

The article examines the attitudes of students at the Medical University “Prof. Dr. Paraskev Stoyanov” – Varna towards their online training in Specialized English. To achieve our aim, we relied on an online questionnaire filled out in the Fall semester of 2020/2021 by almost all of the second-year students of Pharmacy and first-year students of Nursing at the Medical University – Varna. The survey was conducted using the Blackboard Platform of the university. The survey had a total of 13 closed-ended questions. Its results were interpreted via the descriptive statistical method. We were able to observe that the overall attitudes of both students of Pharmacy and students of Nursing towards their online training in Specialized English were positive: the opportunities perceived by students seemed to outweigh the possible disadvantages. We concluded that our students do not view the sudden transition to online education as detrimental to their training in Specialized English.

Keywords: Specialized English, online training

Introduction

Since the onset of the COVID-19 State of Emergency declared in the spring of 2020 in Bulgaria, the shift to an almost-exclusively online education has provoked the interest of numerous researchers. Understanding students’ attitudes towards the newly imposed form of education has been the focal point for various articles (such as Димитров/Dimitrov 2020); however, most efforts have been aimed at painting a broad picture of those attitudes, i.e. at depicting attitudes towards online education as a whole. Leading Bulgarian institutions such as the University of Sofia (СУ ЦДО/ SU TDO 2020) and the Open Society Institute – Sofia (OSIS/ОСИС 2020) have drafted questionnaires to explore such general attitudes towards online

training. Even researchers at other Medical universities in the country (Килова/Kilova 2020: 210) tend to examine the process of education at such a specialized university in its entirety. Our interest is much more specific: it lies in shedding light on students' attitudes towards **online training in Specialized English in particular**.

Methodology

Due to the varying level of students' proficiency in English, the questionnaire was administered in Bulgarian. Students' level of command of general English varied from A1 to C2, and we did not wish to allow it to interfere with the accurateness of the given responses.

Since we conducted two separate surveys for the two groups, there was no need to collect demographic data: we had already insured the homogeneousness of each target group: all respondents in the first group were second-year students of Pharmacy at the Medical University "Prof. Dr. Paraskev Stoyanov" – Varna, while all respondents in the second group were first-year students of Nursing at the same university. The two specialties were selected because all of the students in each of the specialties had the same instructor, and thus the significance of the factor of differing teaching methods was brought to a minimum

The survey was conducted online during the Fall semester of 2020/2021 using the Blackboard Platform of the Medical University "Prof. Dr. Paraskev Stoyanov" – Varna. The survey results were interpreted via the descriptive statistical method.

Respondents

The respondents were divided into two groups based on their specialty: 1. Students of Pharmacy and 2. Students of Nursing. The students of both groups had already experienced online training in Specialized English (SE) – they all had online training since the beginning of the Fall semester of 2020/2021; however, only the first-group of students had also studied Specialized English online during the second half of the Spring semester of 2019/2020. Therefore, we have also tried to explore the possibility for varying accounts due to the different length of exposure to online training in SE.

The number of respondents is as follows: 1st group – 83 students, 2nd group – 48 students, for a total of 131 students. We did not plan a particular sampling size since almost all of the students took part in the survey: 83 out of 84 students of Pharmacy and 48 out of 53 out of students of Nursing.

Items and Responses

The survey had a total of 13 items. All were closed-ended questions since we wanted to draw information about a particular issue of a closed set (for ex. one out of the four basic skills of listening, reading, speaking, and writing). We used a variety of closed-ended questions such as Likert-scale, dichotomous, multiple-choice. The questions were carefully worded in order to avoid bias due to ambiguous or misleading language (Young/Янг 2015: 178).

Item 1 checked the level of satisfaction with the online training in Specialized English. Respondents had to grade their satisfaction with the training in the Spring semester of 2019/2020 and/or the Fall semester of 2020/2021, using the 5 answer options of this Likert item: *Yes, Rather yes, Rather no, No, Don't know (DK)*.

Most of the first-group respondents, Students of Pharmacy (SP), gave a positive answer: 39 picked the answer *Yes*, and 25 – *Rather yes*. The answer *No* was preferred by 16 respondents. There were 3 blank answers.

Most of the second group of respondents, Students of Nursing (SN), also provided a positive reply: 33 answered *Yes*, and 8 – *Rather yes*. Only 3 picked *No* as their answer; a single respondent chose *DK*. Three left it blank.

The next four items (No 2 – 5) dealt with the development of certain skills. Respondents had to evaluate the degree to which their online training had helped them develop each of the four basic skills of listening, reading, speaking, and writing. We relied on a scale of 1 to 5, 1 designating the online training as absolutely not helpful, while 5 – outstandingly helpful.

Item 2 allowed the respondents of the SP group to express a diverse array of opinions regarding the helpfulness of their online training for their listening skills: 14 of them chose option “5”, 23 – option “4”, 24 – option “3”, 15 – option “2”, and 6 – option “1”. There was a single blank response.

The respondents of the SN group found their online training to be certainly helpful for the improvement of their listening skills: more than half of them picked the two highest options: option “5” was selected by 19 respondents, and “4” – by 12. The medium option, “3” was preferred by 12, with a single respondent opting for “2”, and only 2 – for “1”. Two of the responses were blank.

Regarding **Item 3**, the SP group was still characterized by a great diversity of opinion: 23 respondents picked option “5”, 31 – option “4”, 10 – option “3”, 10 – option “2”, and 8 – option “1”. There was one blank response.

The respondents of the SN group found their online training to be certainly helpful for the improvement of their reading skills as well: just like with the previous item, more than half of them picked the two highest options: option “5” was selected by 22 respondents, and “4” – by 12. The medium option, “3” was preferred by 9, with only 3 respondents opting for “2”, and a single one – for “1”. One response was left blank.

With **Item 4**, the first group preserved the trend of diversity of opinion: 12 respondents chose option “5”, 4 – option “4”, 23 – option “3”, 15 – option “2”, and 11 – option “1”. One response was left blank.

The SN group found their online training to be certainly helpful for the improvement of their speaking skills as well: more than half of them picked the two highest options: option “5” was selected by 15 respondents, and “4” – by 14. The medium option, “3” was preferred by 9, with 6 respondents opting for “2”, and 2 – for “1”. Two responses were blank.

As far as **Item 5** goes, the following responses were given by the SP group: 26 respondents chose option “5”, 27 – option “4”, 14 – option “3”, 10 – option “2”, and 5 – option “1”. Again, one response was left blank.

The second group found their online training to be certainly helpful for the improvement of their writing skills as well: more than half of them picked the two highest options: option “5” was selected by 23 respondents, and “4” – by 9. The medium option, “3” was preferred by 8, with 4 respondents opting for “2”, and 2 – for “1”. Two responses were blank.

The next couple of items, No 6 and 7, asked the respondents to offer their opinion regarding the single skill that their online training most or least helped them with.

Regarding **Item 6**, the SP group reported the following choices as the skill the online training was most helpful for: *Listening* was selected by 28, *Reading* – by 19, *Speaking* – by 7, and *Writing* – by 28. There was one blank response.

The SN group made the following selection: *Listening* was selected by 22, *Reading* – by 2, *Speaking* – by 18, and *Writing* – by 5. There was one blank response.

Regarding **Item 7**, the SP group reported the following choices as the skill the online training was least helpful for: *Listening* was selected by 14, *Speaking* – by 49, and *Writing* – by 20. *Reading* was not selected by any of the respondents.

The selection made by the SN group was as follows: *Listening* was selected by 9, *Speaking* – by 18, and *Writing* – by 20. *Reading* was not selected by any of the respondents. There was one blank response.

Item 8 asked respondents to pinpoint any technical challenges (whether with the hardware or internet connection) they had experienced in connection to their online training in SE. There were four possible answers: 1. I had a phone, but not a computer; 2. I didn't have a microphone or it didn't work; 3. I had no speakers or I had speakers but the sound quality was poor; and 4. the internet connection was not fast enough or good enough.

The first group reported having experienced various challenges (they could pick more than one): 52 had difficulties with their internet connection, 16 – with their microphone, and 6 – with their speakers. No one relied solely on his/her phone. Fifteen responses were left blank.

The SN group reported having experienced the following challenges (respondents could pick more than one): 8 did not own a computer, 24 had difficulties with their internet connection, 16 – with their microphone, 1 – with their speakers. Five responses were left blank.

The use of the Blackboard platform was specifically targeted by the next two items, No 9 and 10.

The first of the two, **Item 9**, asked respondents regarding any difficulties that they may have experienced with the platform. The binary options were *Yes* and *No*.

Out of the first group, 31 reported having any difficulties, while 51 – not having. One response was blank.

Out of the second group, 18 reported having any difficulties, while 29 – not having. One response was blank.

Item 10 asked about respondents whether they had experienced specific difficulties. The four options were as follows: 1. not being admitted into the virtual auditorium; 2. being thrown out of the virtual auditorium; 3. experiencing delays in sending chat messages; and 4. experiencing delays in receiving chat messages.

The SP group, 43 respondents claimed to have been removed from the virtual auditorium, 1 respondent – to have experienced delays in receiving chat messages. Thirty-nine responses were left blank.

Out of the SN group, only 29 respondents testified to having had any difficulties: 27 reported having being thrown out of the virtual auditorium and 2 – experiencing delays in receiving chat messages. Nineteen responses were blank.

The last three items dealt with recommendations that respondents wished to make.

Item 11 inquired about the degree to which students would recommend asynchronous (i.e. taking place outside of the synchronous auditorium¹) classes. The scale used was from 1 to 5, 1 denoting “do not recommend at all”, and 5 – “strongly recommend”.

The SP group’s answers were as follows: 1 was selected by 9 respondents, 2 – by 14, 3 – by 28, 4 – by 17, and 5 – by 13. There were two blank responses.

The second group’s responses were distributed in the following way: 1 was selected by 4 respondents, 2 – by 4, 3 – by 12, 4 – by 16, and 5 – by 10. There were two blank responses.

Item 12 asked about the extent to which students would recommend the use of social networks for the online training in SE. The same scale was employed as with the previous item: 1 denoting “do not recommend at all”, and 5 – “strongly recommend”.

The first group of respondents gave the following answers: 1 was selected by 16 respondents, 2 – by 10, 3 – by 23, 4 – by 22, and 5 – by 10. There were two blank responses.

---

¹ The issue of whether such asynchronous classes ought to supplement or replace the synchronous auditorium lies outside the scope of the current research, but it is certainly worth examining in the future.

Respondents of the second group answered in the following way: 1 was selected by 3 respondents, 2 – by 5, 3 – by 17, 4 – by 10, and 5 – by 12. There was one blank response.

Item 13 urged respondents to make suggestions regarding the usage of audio and video resources for the online training in SE. The students could recommend that the number of such recourses be increased, that the number be decreased, or that the number stays the same. Respondents could also claim to not having any recommendation regarding such usage.

The following responses were given by the SP group: 13 recommended that the number of resources be increased, 1 – that it be decreased, 24 – that it be kept as it is. Forty-three had no recommendations to offer. Two of the responses were blank.

The SN group gave the following answers: 14 recommended that the number of resources be increased, none – that it be decreased, 9 – that it be kept as it is. Twenty-three had no recommendations to offer. Two of the responses were blank.

Discussion

As evidenced by the responses to Item 1, the overall attitudes of both students of Pharmacy and students of Nursing towards their online training in Specialized English were positive. However, when we explored their satisfaction with the development of particular skills (Item 2 – 5), there were some marked differences in the actual degree of satisfaction. Both SP and SN groups were most satisfied with the effect of the online training on their reading and writing skills, and quite satisfied with the effect on their listening skills. Both groups were least satisfied with the effect on their speaking skills. Upon further examination of the issue (Items 6 and 7), we found that students believed the online training in SE helped them mostly with their listening and writing skills (SP group) and listening and speaking skills (SN group). Students were unanimous regarding online training being helpful for their reading skills (there was not a single student who believed that the training least helped them with their reading skills), yet differed somewhat in respect to the single skill online training was least successful in promoting: that skill was speaking for the SP group (followed by writing), and writing for the SN group (very closely followed by speaking). For both groups, most of

the technical challenges were related to the internet connection, some – to the microphone, and few – to the speakers. Very few SN students declared having to rely solely on their phone, whereas not having a computer did not present an issue for SP students (Item 8).

The news that is flattering for the Medical University “Prof. Dr. Paraskev Stoyanov” – Varna is that the university has obviously been successful in its selection of an online platform: the majority of SP and SN students did not experience technical difficulties with it (Item 9). Still, room for improvement can certainly be found, in particular regarding the issue of students being removed from the virtual auditorium, and to a much lesser extent – regarding the delay in receiving chat messages (Item 10).

Some specific recommendations that ought to be taken into consideration when planning the future course of online training in SE are the students’ preference for more asynchronous activities (Item 11) and the inclusion of social networks (Item 12). The current usage of audio and video resources appears to be satisfactory, with a greater preference among SN students and a slighter one among SP students for an increased number of such resources (Item 13).

Conclusion

We can conclude that our students do not view the sudden transition to online education as detrimental to their training in Specialized English. It is reassuring to see that regardless of the length of the online training period (whether it spans a single semester as in the case of students of Nursing or a couple of semesters as in the case of students of Pharmacy), students have similar attitudes towards it: the opportunities perceived by students seem to outweigh the possible disadvantages.

We are particularly glad to see the lack of a clear demarcation line between the improvement of students’ receptive and productive skills: the fact that is not only the reading and listening skills that are being enhanced, but speaking and writing as well, speaks of the active involvement of students. The greatest challenge for us as educators working online has probably been to ensure the active participation of students. This being overcome, the online future of Specialized English training does no longer seem to loom over us, but rather appears quite promising.

BIBLIOGRAPHY

- Димитров/Dimitrov 2020:** Димитров, М. Проучване удовлетвореността на студенти от неprisastvena форма на обучение в условията на извънредно положение. // *Yearbook of the Faculty of Education – Trakia University – Stara Zagora* – 2020, XVII, 117 – 141. <<https://pf-yb.com/wp-content/uploads/2020/11/6-MDimitrov.pdf>>, 20 октомври 2020. [Dimitrov, M. Prouchvane udovletvorenosta na studentite ot neprisastvena forma na obuchenie v usloviyata na izvanredno polozhenie. // *Yearbook of the Faculty of Education – Trakia University – Stara Zagora* – 2020, XVII, 117 – 141. <<https://pf-yb.com/wp-content/uploads/2020/11/6-MDimitrov.pdf>>, 21 October 2020.]
- Килова/Kilova 2020:** Килова, К. Дистанционно обучение в условията на пандемия през погледа на студентите от Медицински университет – Пловдив. // *Научни трудове на Съюз на учените в България – Пловдив*, 2020, XXV, 211 – 214. [Kilova, K. Distantcionno obuchenie v usloviyata na pandemiya prez pogleda na studentite ot Meditsinski universitet – Plovdiv. // *Nauchni trudove na Sayuz na uchenite v Bulgaria – Plovdiv*, 2020, XXV, 211 – 214.]
- OSIS/ОСИС 2020:** Open Society Institute – Sofia. *Students' perception of online training during the Covid-19 pandemic in the spring of 2020*. <<https://osis.bg/?p=3638&lang=en>>, 21 October 2020.
- СУ ЦДО/SU TDO 2020:** Софийски университет „Св. Климент Охридски“ – Център за дистанционно обучение. *Опит и нагласи на студентите към дистанционната форма на обучение в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, включително в условията на пандемия*. // <<https://www.surveymonkey.com/r/StudentsExperience>>, 21 октомври 2020. [Sofiyiski universitet “Sv. Kliment Ohridski” – Tsentar za distantcionno obuchenie. *Opit i naglasi na studentite kum distantcionnata forma na obuchenie v Sofiyiskiya universitet “Sv. Kliment Ohridski”, vklyuchitelno v usloviyata na pandemiya*. // <<https://www.surveymonkey.com/r/StudentsExperience>>, 21 October 2020.]
- Young/Янг 2015:** Young, T. Questionnaires and Surveys. // *Research Methods in Intercultural Communication & A Practical Guide*. West Sussex: John Wiley & Sons Inc., 2015, 165 – 180.

LANGUAGE OF CULTURE AND CULTURAL SPEECH

Alyona Rutkovska

Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

The paper deals with the issue of language and cultural interaction. The author studies the nature of culture and language, their mutual influence. The human worldview is considered a reflection of the language picture in natural languages. Differences between languages due to differences in cultures are specified in the work. Special attention is paid to national and cultural originality of the vocabulary, morphemes and the transformation they undergo within the cultural processes. The author describes the effect of culture on language as manifested in the uniqueness of the process of communication in different cultures, which is reflected in some features of vocabulary and grammar, as well as in the features of normative and stylistic structure of the language.

Keywords: language of culture, cultural speech, language and culture interaction

Introduction

The problem of “language and culture” is multifaceted. A cultural historian and a linguist, a philosopher and a psychologist, an ethnographer and a literary critic, they will all approach it in different ways. However, the linguistic aspect of the issue is at least two-dimensional, as language and culture interact.

Culture is opposed to nature. The Latin word *cultura* means something grown by human labor, in contrast to the wild. Culture is a product of social, not biological activity of people. Language acts as a phenomenon of both culture and nature. Undoubtedly, language is one of the most important achievements of human social history, a component of culture and its tools.

The question of the relationship between innate and acquired in human language activity remains polemic. It is generally accepted that a person has an innate language ability, i.e. a psychophysiological mechanism that provides the ability to speak. According to most researchers, this means the ability of the human brain in the first years of ontogenesis to learn, firstly, the system of signs of a particular

language and, secondly, the rules that allow to build texts by selecting and combining the right signs. The realization of language ability occurs in the process of human communication with others – native speakers of a particular language (or languages). According to the radical concept of the famous American researcher Noam Chomsky, the innate component of the language ability is the most meaningful, so language acquisition in ontogenesis does not start “from scratch”. Speech ability includes some innate and universal knowledge with which a person builds and understands sentences. Thus, according to Chomsky, as Budagov writes, the deepest features of language structure and semantics have a natural-genetic basis (Будагов/Budagov 1970: 66 – 68).

The commonality of human psychology is clearly reflected in the asymmetry of positive and negative evaluations. In different languages, words with the meaning of “good” are often used in the meaning of “normal” (– How do you sleep? – Good), and words that on the scale of “bad-good” occupy the middle place, i.e. seemingly neutral position, tend to move to the pole “bad” (average abilities, neither this nor that; neither fish nor meat). Words with the meaning of “big”, “many” easily develop the evaluative meaning of “good”, and with the meaning of “small” – “bad” (Красных/Krasnyh 2002: 38 – 40).

The intercultural commonality of the human worldview has led to the anthropomorphic universality of the naive picture of the world that is reflected in natural languages. In this world, the sun “rises” and “sets”. Here the meanings of “hot”, “cold”, “warm”, “cool” are formed by human perception of summer and winter, animate and inanimate. Unlike physics, which in meters will estimate both the mountain and the road, a person will say *a high mountain, but a long road*, but the colors can characterize the sounds, even not perceived by feelings of belonging (*light clothes, light sound, light romanticism*). In different cultures, people name the new things with the help of previously created names – metonymically, metaphorically, narrowing or expanding their semantics (Томашева/Tomasheva 1995: 115 – 117).

All these are innumerable manifestations of the intercultural commonality of the world’s languages and the basis of mutual understanding between their speakers.

Materials and methods

I analyzed the differences in vocabulary and phraseology of several languages – English, Ukrainian, and Russian. Differences between languages due to differences in cultures are most noticeable in vocabulary and phraseology, as the nominative means of language are most closely related to extralingual reality. In any language and dialect, there are words that do not have a one-word translation in other languages. This is the so-called non-equivalent vocabulary, mainly – the designation of specific phenomena of local culture. In the case of borrowing into a foreign language, non-equivalent words are called exotic vocabulary (exoticisms). Exoticisms and ethnographisms do not so much reveal or interpret culture but symbolize it. The words *esquire*, *speaker*, *cricket*, *shilling* are strongly associated with England; *kishlak*, *arik*, *dehkanin* are signs of Central Asian culture; *sakura*, *geisha*, *ikebana*, *sake* – signs of traditional Japanese culture etc. (Жайворонок/Zhaivoronok 1996: 12 – 13).

Chronological exoticisms are historicisms. They are also untranslatable, and in the meantime, they are the keys to understanding the past of a culture. That is why lexicological research is becoming the main tool in the study of pre-written spiritual culture.

National and cultural originality of vocabulary can be manifested not only in the presence of a series of specific words, but also in the absence of words for meanings expressed in other languages. Such “white spots on the semantic map of language”, are called gaps. Like non-equivalent words, gaps are visible only when comparing languages. The reasons for the gaps are different. In some cases, the gaps are due to differences in the respective cultures. For example, in English, the word *lawyer* has several meanings of legal profession: *attorney*, *barrister* – a lawyer who has the right to appear in higher courts, *solicitor* (advisers for clients, including organizations and firms, who prepare cases for the barrister; has the right to appear in lower courts), *counsel*, *counsellor*, *advocate* – a lawyer of the highest rank. In Russian and Ukrainian, this notation corresponds to one word – *адвокат*. In other cases, the gap is not due to the absence of a corresponding denotation in one of the languages, but to the fact that it is not important for the language to distinguish what the other language distinguishes.

There are different classifications of non-equivalent vocabulary (gaps) in the modern linguistic literature; these are primarily absolute and relative gaps. Absolute gaps are cases when there is no one-word equivalent in another language, relative gaps can be filled descriptively, for example, the Ukrainian words *chumak*, *galushki*, *bandura*, *borshch* etc.

Such vocabulary is in a way a part of national culture, it reflects its ethno-national elements, which have no equivalents in the languages of neighboring countries and therefore belong to non-equivalent vocabulary.

Differences in cultures may be reflected in the fact that in different languages words coinciding with denotations (with the same visual reference) may differ in connotative semantics (i.e., by their emotional and evaluative nuances).

The Hungarian linguist F. Papp wrote about the differences in associations connected with the image of *a swamp* in different languages. If in the Hungarian perception, *a swamp* evokes the idea of decay, etc., in the Finnish language *a swamp* is something quite good. A well-known Finnish scholar compared the Finnish language to *a swamp* in which tree branches fell, because the language has preserved ancient borrowings for centuries. Therefore, for him, *a swamp* is something quite beautiful, with which you can compare the native language, that is, *a swamp* is not so much a place of decay as a place of preservation. This phenomenon is discussed in the works of Gamkrelidze (Гамкредидзе/Gamkrelidze 1977: 195 – 200).

In Ukrainian and Russian, *a swamp* depicts an image of routine, backwardness, and stagnation. In the Ukrainian language, *a swamp* is also a symbol of moral dirt, petty material interests as opposed to high impulses of spirituality (*He sits like a devil on money in the swamp*). I. Franko explains the proverb “Water does not laugh at the swamp, only the swamp laughs at the water” as follows: of course, it happens that all morally dirty people try to pull honest people into the swamp, and not vice versa, only fools laugh at the honest and smart people, calling them naive and idealistic.

Thus, the vocabulary is strongly connected with the culture of the people: 6 – 7% of words are inequivalent due to background differences; idiomatic (untranslatable) phraseology; the borrowed

word is also usually not completely equivalent in meaning to its prototype in the source language; common borrowings in different languages are always more or less “wrong” equivalents. In addition, the designations of natural phenomena (such as *the sun or a swamp*) can have different connotations. That is why complete mastery of the language is inconceivable without mastering the culture of the people.

The internal form of a word is the literal essence that consists of the meanings of the morphemes that make up a word (that is, of the meanings of its root, prefix, and suffix). For example, in the word *flyer* the internal form is as follows: he who flies, in the words *forget-me-not* – the one who does not forget; *yolk* – something yellow. The internal form makes the meaning of the word motivated, but this conditionality is incomplete, because the internal meaning is permissible. A. A. Potebnya called the internal form of the word its “closest etymological meaning”. Thus, the internal form is a way of representing the meaning felt by the speakers in the word. In different languages, the same meaning is usually represented differently. For example, the Belarusian word *zapalka* (a match) is related to the verb *zapalyty* (to light); the Ukrainian word *sirnyk* (a match) is motivated by the name of the substance for ignition – *sirka* (sulfur); the Russian correspondence is motivated by the word *spitsa* “wooden or metal rod”; the English *match* is unmotivated, i.e. for modern linguistic consciousness this word is devoid of internal form (as well as any non-derivative word in any language; historically the English *match* goes back to Latin *myxus* “oppression”) (Потебня/Potebnya 1999: 98).

According to Potebnya, the word is created by human creativity – in the same way as proverbs, sayings, songs. Therefore, he compared the internal form of the word with such phenomena as direct (literal) meaning in a metaphor, allegory or proverb, as a composition or plot in a work of art. Indeed, the internal form of the word for historians of the people's worldview is of exceptional interest. Due to etymology that reveals the primary motivation of words, linguistics is called the “shovel of history” (Потебня/Potebnya 1996: 223 – 227).

The effect of culture on language is clearly and holistically manifested in the forms of existence in which a language is represented. There are languages in which there are almost no dialects and, conversely, languages in which the differences between dialects are

very significant. There are languages that have not yet developed superdialectal forms of communication (literary language), and languages with a strong centuries-old literary tradition of superdialectal nature. In young literary languages, stylistic differentiation can only begin; in this case, for example, a great variety of stylistic devices can hardly be found.

The relationship between literary language and non-literary forms of language, the depth and nature of stylistic differentiation of language are determined by the entire cultural history of the society: the history of its state, worldview, its cultural and ideological sympathies and participation in interethnic contacts, history of writing, literature, and school.

Results

The influence of the culture of the people on the nature of the normative and stylistic structure of the language is more indirect, but also deeper than the influence of culture on the lexicon. If the dictionary is a mirror of a culture, then the normative-stylistic system is its X-ray image. Vocabulary is denotative, behind it there is the world of things and ideas, this comparison is an external, superficial reflection of the cultural mosaic of the society. Stylistics is relative, it regulates the functional distribution of language in texts in accordance with the hierarchy of types of communication that has developed in a culture; it is a linguistic reflection of the structural features of the culture.

The effect of culture on language is manifested in the uniqueness of the process of communication in different cultures, which is reflected in some features of vocabulary and grammar, as well as in the features of normative and stylistic structure of the language. In every culture, people's behavior is governed by prevailing ideas about what a person should do in typical situations: how a pedestrian, passenger, doctor, patient, guest, host, salesman, buyer, waiter, customer, and so on behave. In social psychology, such models, or patterns, of behavior are called social roles of the person. Naturally, social roles are standard to varying degrees: situational roles have a high standard (pedestrian, moviegoer, hairdresser's client, etc.); less standard permanent roles are related to gender, age, and profession.

An essential component of role behavior is language. Each social role corresponds to a certain type of language behavior, its own set of language tools. Human language behavior in one role or another is determined by the cultural traditions of society. In different nations, communication in monotonous situations (for example, a conversation between a husband and a wife, a father and a son, a teacher and a student, a host and a guest, a boss and a subordinate, etc.) takes place in different stylistic tones. In some cultures, the conversation of children and parents is characterized by a strong stylistic contrast (special forms of respect, indicators of obedience, and appeal to any of both parents with plural form of a personal or a possessive pronoun); in other nations, such communication is “more on an equal footing”. In traditional Eastern cultures, the wife's address to her husband is the address of the younger, subordinate, dependent to the older, to the master (Томахин/Томahin 1997: 26 – 28).

Thus, the national-cultural specificity of language behavior is reflected in the fact that stylistic means that have the "same name" of stylistic marking in different cultures may be associated with different communicative situations, with different stereotypes of behavior.

The national originality of language behavior can affect not only stylistics, but also some deeper areas of language – its grammar and high-frequency vocabulary. For example, in the Korean language, the category of politeness has seven degrees: 1) respectful, 2) kind, 3) a form of politeness characteristic of the female language, 4) polite, 5) intimate, 6) familiar, 7) protective. Each form of politeness is characterized by its own set of grammatical, word-formation, lexical indicators. There are also grammatical and lexical synonyms, the main difference between which is that they signal varying degrees of politeness. Synonymy of this kind is observed in the circle of pronouns, some case endings, verb suffixes, as well as in the expression of several everyday concepts as “mother”, “father”, “wife”, “family”, “children”, “house”, “life”, “come”, “look”, “give”, “care”, “be”, “tell”, “love”, “paper” and the like (Жайворонюк/Zhayvoronok 1996: 12 – 13).

If the effect of culture on language is quite obvious and diverse, then the question of the opposite effect – language on culture – remains open.

The best minds of the XIX century understood language as a spiritual force that shapes the culture of the people. In the human sciences, there are no approaches that would open the deepest internal origins of human culture. For example, we are not fully aware of the extent to which the cultural world that man has created around him is determined by his physical and mental capabilities, such as human (anthropomorphic) ideas about what is *big, small, appropriate, symmetrical, and beautiful*. Apparently, the anthropocentrism of human culture is quite understandable only in the face of civilizations created on a different bodily and psychophysiological substrate. In many ways language plays a similar role in culture. The view of the world reflected in language unfolds in the culture of the people like a grain in an ear. However, compared to folklore, language is more ancient, deeper and more organic for the ethnos. That is why it is so difficult to determine the role of language in the history of culture.

Discussion and conclusions

Belief in the defining influence of language on the spiritual development of the people was the basis of the philosophy of language of Wilhelm von Humboldt. An outstanding representative of German classical humanism, von Humboldt was a man of universal knowledge and diverse state activity: a classic philologist, founder of general linguistics, anthropologist, lawyer, philosopher and diplomat, minister in the Prussian government, academician of the Berlin Academy, founder of the University of Berlin. The deepest theoretical thinker, Humboldt was at the same time an outstanding polyglot: he knew Sanskrit, Ancient Greek, Latin, Lithuanian, French, English, Italian, Spanish, Basque, Hungarian, Czech, Ancient Egyptian and Late Egyptian and Chinese.

Humboldt was one of the first researchers of the indigenous languages of South and North America, the languages of Indonesia and Polynesia. Studying the language of the Spanish Basques, sharply different from the languages of the Indo-European family, Humboldt concluded that different languages are not just different shells of universal consciousness, but different visions of the world; language is one of the main forces that build world history. Humboldt's latest work, a three-volume study of the language of *kavi* on the island of

Java, was published posthumously. In the theoretical introduction to this work, entitled “On the Difference in the Structure of Human Languages and Its Influence on the Spiritual Development of Mankind”, Humboldt wrote: “In every language there is an original worldview. As a separate sound rises between an object and a person, so the whole language acts between a person and nature, which affects it inside and out. And each language describes the people to whom it belongs” (Гумбольдт/Humboldt 1985: 378).

The life of Kharkiv professor Potebnya was spent working with the belief in the need for educational work for the people. In line with the European philosophy of language, based on the ideas of Humboldt, Potebnya developed concepts of psychological direction in linguistics. The largest in the XIX century domestic philologist-thinker, Potebnya was the most influential figure in pre-revolutionary literary criticism in Russia. His name is associated with the beginning of “linguistic poetics”, which allows us to see it as a harbinger of structuralism in literary criticism.

In addition, Potebnya wrote the most significant pages about the fate of dialects and tribes, languages and peoples. He spoke about the tragedy of denationalization as follows: “In general, denationalization leads to poor upbringing, to an ethical illness, to incomplete use of the available means of perception, assimilation, action, to the weakening of the energy of thought; to the weakening of the connection of the younger generations with adults, replaced only by a weak connection with others; to the disorganization of society, immorality, oppression” (Потебня/Potebnya 1999: 98).

Potebnya found the organic participation of the national (ethnic) language not only in the formation of the people's worldview, but also in the very development of thought. This effort can be compared to what a switchman does – transferring the train to other rails.

The belief that people see the world differently – through the prism of their native language, is the basis of the theory of “linguistic relativity” by Edward Sapir and Benjamin Wharf. They sought to prove that the differences between “Central European” (Western) culture and other cultural worlds (particularly the culture of the North American Indians) were due to differences in language.

For example, in European languages a certain amount of substance cannot be called in one word – a two-membered construction is required, where one word indicates the quantity (form, container) and the other – the substance itself (content): *a glass of water, a puddle of water*. Wharf believes that in this case, language itself forces those who speak to distinguish between form and meaning, thus imposing on them a special worldview. According to Wharf, this led to such a characteristic category of Western culture as the comparison of form and content. In contrast to the “Central European standard”, in the language of the Hopi Indians the names of substances are at the same time the names of vessels, containers of various forms in which these substances are; thus, the two-membered construction of European languages here corresponds to a one-word notation. This is due to the irrelevance of the form / content comparison in Hopi culture. Wharf found a connection between how objective time is reflected in systems of verb tenses in European languages, and such features of European culture as dating, calendars, chronicles, diaries, clocks, as well as payroll for time spent, physical representations of time. Wharf explained the obviousness of Newtonian notions of space, time, and matter by the fact that they are given by “Central European” culture and language.

In the Navajo language (North America), verbs that denote different types of manipulation (take, hold in one’s hands, transmit, move with one’s hands, etc.) differ depending on the shape of the object of action. Suppose the speaker asks to be given an object. If it is a flexible and long object, such as a piece of rope, then the verb should be in the form A; if the object is long and solid, such as a stick, the verb is placed in the form B; and if the object is flat and flexible, like fabric or paper, then a C form is required. This intriguing grammatical difference has led researchers to suggest that children must learn to distinguish the “shape” of an object earlier than English-speaking children do.

Modern linguistics, addressing the issue of “language and culture”, seeks to avoid identifying the primacy of language or culture. The determinism of language and culture is most likely mutual. Perhaps it is safer to look for certain correlations (correspondences)

between the structures of language and culture, and in a wide geographical and historical space.

In line with such researches, Sapir proposed the concept of “linguistic and cultural type”, which can be found at the intersection of the facts of social structure, everyday behavior, art and features of language. There are two types: Western European Standard (WES) and Eastern European Standard (EES). WES languages are defined by Gasparov as relational; they are characterized by a clear boundary between grammar and vocabulary and more abstract provision of information in expression. EES languages (including Ukrainian) are descriptive languages; here grammar is closer to vocabulary; a large number of intermediate lexical and grammatical categories contribute to a more specific transfer of information. According to Gasparov, the features of the EES are consistent with its middle position between the eastern (Asian) and western linguistic and cultural types. Western-type cultures are characterized by ease of mastering writing, accessibility of perception of any texts and creation of new texts. This is because the system of Western languages is well adapted to the abstract type of message transmission, for which the contact of the addresser with the addressee is not significant (Сенір/Sapir 1993: 243).

The grammar here seems to simulate the situation of writing a text. Language is built so that it can be understood without relying on a specific, directly perceived communication situation; it is not focused on a specific recipient. The abstract nature of the message is expressed in the fact that in such languages the grammatical categories of social orientation (for example, the category of politeness), the categories of verb form and mode of action are weakened. However, grammatically developed categories indicate the external (temporal, spatial) coordinates of the reported event (categories of time, person). East Asian (“traditional”) type of culture, which is characterized by limited distribution of writing, corresponds to the language in which each sentence contains a grammatical description of the situation of oral communication, where all components of the communicative act are important: the nature of contact, their social status and relationships, specific details of the course of action, the modal plan and the actual dismemberment of the sentence.

Stepanov sees the relationship between certain features of language structure and the nature of written culture as follows: a large number of sound alternations in morphemes (such as *long – length*) facilitates the isolation of phonemes, and this contributes to the early creation of letter writing, which due to its simplicity (compared to hieroglyphic writing) leads to the wide spread of written culture (Степанов/Stepanov 1995: 56 – 57).

Hypotheses about the influence of language on culture and thinking have not yet grown into evidence-based theories. The phenomenon of culture is complex. Its structure, significance of separate levels and subsystems have not been clearly described and grounded. The typology of cultures is not created, the laws of their development are not clear. For example, we do not know how many different components led to the emergence of writing in a particular culture. How to compare the strength of different factors that have formed a certain appearance of a particular written culture? What was more important: the predominant types of syntactic structures, or the nature of the sound organization of the language, or the cult of writing in a neighboring state? Everything is significant, but to what extent and how?

The question of the influence of language on culture is open. However, we have no other way to find an answer than to build hypotheses and test them with the facts of the cultural and linguistic history of nations.

BIBLIOGRAPHY

- Будагов/Budagov 1970:** Будагов, Р. А. *Человек и его язык*. Москва: Изд-во МГУ, 1970. [Budagov, R. A. *Chelovek i ego yazyk*. Moskva: Izd-vo MGU, 1970.]
- Гамкрелидзе/Gamkrelidze 1977:** Гамкрелидзе, Т. В. Лингвистическая типология и индоевропейская реконструкция. // *Известия АН СССР. Сер. лит. и язык.* № 3, Т. 36. Москва, 1977, 195 – 200. [Gamkrelidze, T. V. Lingvisticheskaya tipologiya i indoevropeyskaya rekonstruktsiya. // *Izvestiya AN SSSR. Ser. lit. I yazyk.* № 3. V. 36. Moskva, 1977, 195 – 200.]
- Гумбольдт/Humboldt 1985:** Гумбольдт фон В. *Язык и философия культуры*. Москва: Прогресс, 1985. [Humboldt von W. *Yazyk i filosofia kul'tury*. Moskva: Progress, 1985.]

- Жайворонок/Zhаivoronok 1996:** Жайворонок, В. В. *Слово в етнологічному контексті*. Київ: Довіра. 1996. [Zhayvoronok, V. V. *Slovo v etnologichnomu konteksti*. Kyiv: Dovira, 1996.]
- Красных/Krasnyh 2002:** Красных, В. В. *Этнопсихолінгвістика і лінгвокультурологія: курс лекцій*. Москва: ІТДГК «Гносізі», 2002. [Krasnyh, V. V. *Etnopsicholingvistika i lingvokul'turologiya: kurs lektsiy*. Moskva: ITDGK "Gnosis", 2002.]
- Потебня/Potebnya 1996:** Потебня, А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии: фрагмент. // *Эстетика и поэтика*. Москва: Искусство, 1996. 223 – 227. [Potebnya, A. A. O nekotorykh simvolah v slovianskoj narodnoj poezii: fragment. // *Estetika i poetika*. Moskva: Iskusstvo, 1996, 223 – 227.]
- Потебня/Potebnya 1999:** Потебня, А. А. *Мысль и язык*. Москва: Лабиринт, 1999. [Potebnya, A. A. *Mysl' i yazyk*. Moskva: Labirint, 1999.]
- Сепир/Sapir 1993:** Сепир, Э. *Избранные работы по лингвистике и культурологии*. Москва: Прогресс, 1993. [Sapir, E. *Izbrannye raboty po lingvistike i kul'turologii*. Moskva: Progress, 1993.]
- Степанов/Stepanov 1995:** Степанов, Ю. С. *Французская стилистика*. Москва: Высшая школа, 1995. [Stepanov, Yu. S. *Frantsuzskaya stilistika*. Moskva: Vysshaya shkola, 1995.]
- Томахин/Tomahin 1997:** Томахин, Г. Д. Реалии в языке и культуре. // *Иностранные языки в школе*. № 3, 1997, 26 – 28. [Tomahin, G. D. Realii v yazyke i kul'ture. // *Inostrannye yazyki v shkole*, № 3, 1997, 26 – 28.]
- Томашева/Tomasheva 1995:** Томашева, И. В. Концепт «лакуна» в современной лингвистике. Эмоциональная лакуна. // *Язык и эмоции. СПб. Научные труды / ВГПУ* Волгоград: Перемена. 1995, 115 –117. [Tomasheva, I.V. Kontsept "lakuna" v sovremennoy lingvistike. Emotsional'naya lakuna. // *Yazyk i emotsii: SPb. Nauchnye trudy / VGPU*. Volgograd: Peremena, 1995, 115 –117.]

ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ

**ФАНТОМОЛОГИЯТА –
ЕДИН МАРГИНАЛИЗИРАН ПРОЕКТ
И НЕГОВИТЕ ПОЛЗИ ЗА ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕТО**

*Николай Генов
Софийски университет „Св. Климент Охридски“*

**PHANTOMOLOGY – A MARGINALIZED PROJECT
AND ITS BENEFITS TO LITERARY STUDIES**

*Nikolay Genov
Sofia University “St. Kliment Ohridski”*

The paper explores the sixth chapter of Stanislaw Lem’s “Summa Technologiae” in which the Polish writer deals with the theoretical dimensions of what would later become known as virtual reality. The aim of the research is quite straightforward – the text aims to highlight important moments of Lem’s work and reactualize its intrinsic terminological and paradigmatical values. Furthermore, a new inquiry into the genre on the basis of Lem’s essays would allow for a more specific approach to pieces of fiction that deal with immersive technology.

Keywords: phantomology, virtual reality, science fiction

В едно от по-късните си съчинения, посветени на темата, Станислав Лем пише, че текстовете за виртуална реалност са започнали да се множат като зайци, ако не и по-бързо (Lem/Лем 1997: 48). Този негов сардоничен коментар не е неоснователен; всъщност е съвсем уместен и загатва за проблем, който с течение на времето е станал, почти неусетно, смъртоносен за всяка теория на виртуалността. Днес това се вижда дори по-ясно, отколкото се е виждало тогава, преди около тридесет години – роенето на курса за виртуалното е предизвикало същинско вавилонско движение в сърцевината на материята, заличавайки границите на смисъла ѝ и възможните форми на нейния обект. Вследствие на това понятието за виртуалност се е издуло отвъд всички допустими параметри, преплело се е с множество различни, дори противоречиви философски и социални традиции, престанало е да значи нещо конкретно и е заговорило на всеки така, че да бъде разбрано без каквото и да било разбиране; с други думи – само се

е виртуализирало. Такова е първото впечатление на изследователя, дръзнал да нагази в блатистите води на тази проблематика.

Какъв тогава е възможният изход? Как може да се пише еднозначно за виртуалното, без да се навлиза в уточнения, попространни от първоначалното намерение? Обикновено диахронният прочит се оказва достатъчно добър инструмент за целите на изследването в аналогични случаи, но той едва ли би привнесъл особена полза тук, тъй като на понятието за виртуалност му липсва всякакво единство, а многобройните му разклонения заплашват да пречупят, филтрират и дори да изопачат няколко различни научни парадигми, които трудно могат да се сговорят помежду си. Търсенето, с други думи, е редно да бъде насочено към общ език, поради което би било хубаво да се започне от сигурна точка във времето. За щастие, научната фантастика отдавна е изработила свои собствени дефиниции, които, подобно на останалите по-обща схващания за виртуалността, са се размили през годините. Уместна аналитична стратегия би било да се стъпи върху тях, да се прецизира вече изработеният понятиен апарат, да се обособи неговата жанрова реализация и да се използва нейният ресурс като ориентир за по-нататъшно съставяне на теоретична система. Такава колосална задача, разбира се, надхвърля възможностите на настоящия доклад, но това, което със сигурност може да направи той, е да отбележи „първата копка“ и да резюмира някои полезни специфики на научнофантастичния чертеж.

Под ВР научната фантастика най-общо денотира изкуствен свят, генериран и поддържан от работата на компютърна машина. Дори на такова базово равнище обаче могат да се срещнат противоречия; резонни възражения, че всъщност не става въпрос за компютър, а за технология, която използва компютризирани „облечки“, за да синтезира реалност (Franchi/Франчи 1994: 23). В случай че държим да бъдем дори по-прецизни и да възразим на възраженията, можем допълнително да уточним, че това е технология, която използва компютризирани *модели*, за да синтезира не реалност, а *усещане* и *усет*¹ за такава. Постигането на нещо

---

¹ Под „усет“ тук текстът има предвид както вкус, така и способност за възприемане. Макар Лем да смята, че машината не може да интерпретира псевдофакти-

подобно, от една страна, изглежда твърде познато и напомня на потенциализацията и актуализацията, на Аристотеловите *δύναμις* и *ἐνέρεια*, но същевременно попива голяма част от метафоричните масла на езика и се свързва по косвен начин с разнородни смислови ядра като тези на *утопията*, *илюзията*, *симулакрума*, *(видео)играта*. Именно тук критическото звено се разцепва до степен на неузнаваемост и мисловният кръг се затваря; тежкото наследство на философията се изсипва с цялата си тежест и се реитерират безброй въпроси, които са добре познати на хуманистиката². Затова и мнозина изследователи са посягали към тази „подновена“ концепция, без каквито и да било намерения да разплетат възлите ѝ. В резултат на тяхното бягство от отговорност дисонансът в полето е добил плашещи размери, надхвърлящи дори тези, с които съвременните литературоведи вече са свикнали. А когато се потърси нещо като сбито историческо календарче на откритията, се стига до разнообразни историографски заблуди и грешно приписвани първопроходнически роли.

Така например – макар и с добро основание – изплуват имената на Айвън Съдърланд („Идеалният дисплей“³, 1965) и Мирон Крюгер, който въвежда термина „изкуствена реалност“ през 1972, а по-късно, през 1983, публикува книга със същото заглавие (Язневич/Yaznevich 2001: 45). С особено висока честотност в обсъждането на виртуалното пулсира и фигурата на Уилям Гибсън, наричан още пророк и баща на киберпънка; неговата голяма по-

---

те, които произвежда, то не би било съвсем непостижимо тя да ни „възпитава“ по такъв начин, че ние „доброволно“ да започнем да интерпретираме нещата погрешно (доколкото изобщо матрицата би съхранила или въобще би разполагала с някакво неутрално понятие за правилност). Тази идея може да ни насочи към процедурната реторика на Богост (Bogost/Богост 2007).

² Става въпрос за картезианското отношение между душата и тялото, за Платоновата пещера, за монадите и изобщо за всички онези подводни камъни, които дебатът за технологичния прогрес изкарва на повърхността с цел изграждане на бойни кули.

³ Английското заглавие на текста е *The Ultimate Display*. Намирам за удачно то да бъде преведено като „Съвършеният дисплей“. „Идеалният“, както е предпочел да го преведе Иван Попов, вероятно е употребено в същото значение, но все пак би могло да заблуди читателя, че става въпрос за проблем по линията материалност-нематериалност – нещо имплицитно заложено в същността на ВР-а.

пулярност се дължи предимно на неологизма „киберпространство“, който той изковава в „Изгарянето на храма“, а по-късно доразвива в романа си „Невромантик“ (Jones/Джоунс 2016). И въпреки че темпоралните граници на идеята се разширяват и обхващат много повече явления и фигури, като експерименталния театър на Мортън Хейлиг от 1956 (“Sensorama”), авиационните симулации през 1944 (Язневич/Yaznevich 2001: 45), та дори и самото четене (McCook/Маккук 1993: 626 – 628), истинският пионер, този, който пръв заговаря за тези познати концепции, но по нов начин, подробно осмисляйки ги през призмата на техническия прогрес, е полският фантаст Станислав Лем. Често пренебрегван факт е, че това се случва в неговата „Сума на технологията“, издадена през 1964 година. Бедната рецепция на труда му обаче може да бъде лесно обяснена – първото издание на „Сумата“ излиза на полски в скромния тираж от 3000 бройки и получава една единствена (негативна) рецензия от философа Колаковски в ноемврийския брой на *Twórczosc* от 1964⁴ (Lem/Лем 1997: 44). Книгата бива цялостно преведена на английски с „кратко“ забавяне от 49 години – през 2013⁵. За този почти половин век западната култура е имала възможност да преоткрие по трудния начин вече добре разработени теоретични постановки, да тръгне по свой път и да наложи на света своето виждане за нещата, което се изразява дори лексикално – със самия термин „виртуална реалност“, изработен от хакера Джарон Ланиер през 1984 година (Язневич/ Yaznevich 2001: 48). Речникът на Лем е по-различен от западния, понякога е по-уместен, а неговият проект, наречен

---

⁴ За тази рецензия Лем говори в статията си „30 години по-късно“, в която подлага Колаковски на унищожителна ирония. Вж. Lem, Stanislaw. *Thirty Years Later. // A Stanislaw Lem Reader*. Evanston: Northwestern University Press, 1997.

⁵ Това обаче не означава, че тя потъва в небитието, тъй като претърпява второ издание на полски през 1967 година, преведена е два пъти на руски – през 1968 и през 2002, на немски през 1976. Отделни нейни глави са превеждани на английски през 1997 и 1998 година. Фантомологията на Лем излиза и като статия през 1973 година в полския седмичник “*Literatura*” (Язневич/Yaznevich 2001: 46). Фантастът продължава да пише за нея и обнародва есета в “*PC Magazine po polsku*” (в периода 1993 – 1998) (Язневич/Yaznevich 2001: 46).

„фантомология“, е изключително амбициозен опит да се мисли една дисциплина, базирана върху научната фантастика.

Какво точно включва фантомологията и какво би могло да бъде нейното значение за литературознанието днес? Това би трябвало да е водещият въпрос на настоящия текст, който възнамерява да разгледа труда на Лем и да реабилитира неговата научна стойност.

Като начало е необходимо да се подчертае, че фантомологията не е същински фокус на „Сума на технологията“; тя е само един от многото проекти, експлицитно разгърнати в рамките на книгата. По-конкретно – фантомологията се отнася до шеста глава от нея. Главата е графично поделена на следните няколко дяла: „Основи на фантоматиката“, „Фантоматичната машина“, „Периферна и централна фантоматика“, „Пределни на фантоматиката“, „Цереброматика“, „Телетаксия и фантопликация“, „Личност и информация“. Ядро на дяловете е така наречената фантоматика, или теорията, която се занимава със създаването на изкуствени среди, подобни на нашата до степен на неразпознаваемост (Lem/Лем 2013: 191). Това е различно, държи да уточни Лем, от изграждането на обитаеми реалности, които са абсолютно неразличими от стандартната действителност, но са подчинени на други закони – дотолкова, доколкото в първия случай става въпрос за нещо като илюзия⁶, а не за автентично сътворяване на свят (Lem/Лем 2013: 191). Фантоматиката, с други думи, е клон на фантомологията и нейната логическа причинност се таи в еднопосочната природа на изкуството⁷. „Понякога се случва“, твърди фантастът, „някой да отиде на постановка в театъра за пръв път и да започне да подвиква на актьорите, предлагайки им своите ценни съвети (да речем увещава Ромео да не се самоубива). В такива ситуации натрапникът обикновено остава изненадан, че никой не отразява думите му. Причината

---

⁶ „Но тук говорим за свършени илюзии. Дори не съм сигурен, че можем да ги наречем просто илюзии. Преценете сами“ (Lem/Лем 2013: 191).

⁷ Това е едно от най-уязвимите места в иначе новаторското виждане на Лем. Оборването на консервативната теза, че изкуството е едностранно, обаче заслужава отделен материал; на този етап тя не пречи на работата и дори показва как от една погрешна предпоставка могат да възникнат ползотворни девиации.

актьорите да не реагират на чутото е, че всяко изкуство – театралното, филмовото, литературното – е предварително зададено, решено веднъж завинаги и никаква намеса в сюжета му⁸ няма да промени курса на събитията“ (Lem/Лем 2013: 194). Фантоматиката, напротив, покълва от една такава точка на бифуркация; тя е изкуство, което създава двустранна връзка между „изкуствената реалност“ и реципиента (Lem/Лем 2013: 194 – 195). Нещото, което би я отличило от по-баналните прояви, в които да речем някой заможен човек си наема собствена трупа, издокарва я в дрехи от XVII век, преоблича се като френски крал и започва да властва над останалите в подходяща среда (например дворец, който също е наел), е, че фантоматиката може да създава само фикционални ситуации без „изход“ (Lem/Лем 2013: 195). Тази „задъненост“ ще се окаже може би най-важната ѝ характеристика наред с нейната интерактивност, защото именно въз основа на тези два елемента, на динамичната информация, която действията и реакциите на фантоматизирания субект изискват, и на неспособността на същия този субект да се отдели от информационното поле, което сам запазва, Лем ще дефинира своя теоретичен обект и ще го отдели от простите уреди за възпроизвеждане на картина, звук и мирис⁹.

„Фантоматичната машина“ тогава ще бъде апарат, който ще е в състояние да генерира особен тип фикция. Тази фикция можем да наречем съобразена¹⁰ (с нуждите и възприятията на ползвателя), а още по-точно – фантоматизирана, тъй като би била директен продукт от работата на фантоматичната машина. В известен смисъл нейното приложение – в понятиен план – би изчистило

---

⁸ Не всяко изкуство обаче има сюжет и това е друг момент, който трябва да бъде коригиран. На този етап можем да предположим, че фантоматиката борави с времето и разчита на определена (псевдо)събитийност, но това вероятно не изчерпва нейните възможности.

⁹ В случая „прости“ работи единствено в контраст с фантоматичната машина, тъй като апаратите, които Лем описва, са всичко друго, но не и елементарни.

¹⁰ През понятието „съобразена фикция“ много лесно могат да се направят асоциации с масовия (развлекателен) характер на фантоматиката. Тази представа за нея е станала част от колективното въображение и е дала отражение в новата художествена литература, посветена на темата. Най-емблематичен пример за това е романът „Играч първи, приготви се“ на Ърнест Клайн (Клайн/Klayn 2015).

някои противоречия и би дало нова посока на иначе стария дебат за разликата между фикционалното и виртуалното, с който се занимават изследователите на компютърни игри (Aarseth/Аарсет 2007; Tavinoг/Тавинор 2014). Така виртуалността – или поне този тип виртуалност, фантоматичната – ще се наложи като вид фикция, която ще съчетава алгоритъма и въображението, ще разчита на максимална субстантивация и ще въвлеча цялото човешко тяло в процес на отиграване. Осъществяването на всичко това би било цел на машината, която ще управлява фактите, подавани на мозъка, но не и тяхната интерпретация; ще борави със средата, но няма да се намесва пряко в мисловните процеси на възприемателя (Lem/Лем 2013: 198). В резултат на тази бариера нейната дейност ще наподобява съня, но в будно състояние; ще подмени несъзнаваното¹¹ с управляема матрица. Колкото до синтетичните видения – те ще са някак външни на нас самите и няма да станат причина за шизофренни преживявания, тъй като това би излязло от параметрите на фантомата (Lem/Лем 2013: 198). Неговата мощност би била екстериорна и би могла да се измерва с фантоматичния му потенциал (Lem/Лем 2013: 201), или с убедителността на илюзията. Тази убедителност влиза в пряка корелация със сложността на фантоматизирания образ – все пак би било далеч по-лесно, напомня Лем, да си говорим с една проекция на Мис Свят, отколкото с една проекция на Алберт Айнщайн (Lem/Лем 2013: 197). Нещо повече – би било далеч по-лесно да се разходим в Египет и да се насладим на пустинните пейзажи, отколкото да заговорим когото и да било по пътя¹². В идеалния случай можем да си представим, че човек, свързан с фантоматична машина, би бил в състояние да изпита *всичко*: „Той би могъл да покори Алпите, да се разходи по Луната без скафандър и специална екипировка, да превземе средновековни селища или дори да стъпи на Северния полюс, предвождайки верен отряд, облечен в блякави доспехи. Би могъл да бъде приветстван от тълпа по случай спече-

¹¹ Впрочем Лем е всичко друго, но не и привърженик на психоанализата, което би обяснило готовността му да подчини изцяло сънуването на някакъв машинен ред.

¹² Разликите биха били толкова големи, че сякаш би ставало въпрос за два различни фантомата (Lem/Лем 2013: 201).

лен маратон или да бъде признат за най-великия поет на всички времена, като самият шведски крал ще му връчи Нобеловата награда. Би могъл да обича Мадам дьо Помпадур и да бъде обичан от нея; би могъл да се дуелира с Яго, за да отмъсти Отело, или би могъл да бъде отстранен от мафията. Той също така би могъл да изпита поникването на огромни орлови криле; да полети в небесата, да се превърне в риба и да прекара остатък от живота си в някой коралов риф. Би могъл дори да излови плувците, да ги изяде и храносмели в някое тихо кътче на подводната си пещера. Той ще може да бъде огромен негър, фараон Аменхотеп, Атила или – обратно – някой светец; ще може да бъде пророк с гаранция, че всичко, което казва, ще се сбъдва на 100%; ще може да умре и да бъде възкресен“ (Lem/Лем 2013: 195 – 196).

Колкото и цветна да е тази фантазия на Лем, тя съдържа в себе си редица проблеми, които някои литературни произведения вече са засегнали¹³. При все това нейният патос е достоен за аналитичен сеанс, който трябва да установи как от едно невинно катерене на Алпите се стига до месианско прорицание и как от един дуел с Яго се става морско чудовище. Приложен сериозно, анализът би бил в състояние да изясни психологическия аспект на фантомологията; би разкрил един чисто човешки копнеж по нея и би установил известна утопичност в обещанията на технологичния прогрес.

Лем нарича този копнеж „дирене на автентичност“ и се страхува, че фантоматичната фикция никога не би могла да го удовлетвори напълно (Lem/Лем 2013: 207). Дори по-вероятно според него е тя да се превърне в пространство за извършване на табуизирани деяния и в абсорбатор на инхибирани желания, понеже „ще предлага на човека такава уединеност, каквато му осигурява единствено сънят“ (Lem/Лем 2013: 207). Съзнанието, че всичко се случва само наужким, че не е *материално*, допълнително би подкопало моралните аспекти на потапянето (Lem/Лем 2013: 199). Подобни тревоги Лем разглежда в „Предела на фантоматиката“, където и заявява, че тоталното фантоматизиране на

---

¹³ Такъв е например проблемът за делегирания опит, с който се занимава Сергей Лукяненко.

човечеството би било невъзможно поради простата причина, че нещо такова би сложило край на нашата цивилизация (Lem/Лем 2013: 206). Възможността да се стигне до деление, според което едни ще управляват машините, а други ще получават техния сигнал на екраните си, звучи като неправдоподобен сценарий¹⁴; единствената възможност да се реализира фантоматичният проект е той да бъде прилаган с развлекателна цел; да бъде свободно достъпен, а не принудителен и застрашаващ устоите на действителността (Lem/Лем 2013: 206).

Като обществена придобивка, фантоматизираната фикция ще подлежи на някаква цензура, на филтриращ механизъм, предварително проектиран да ограничава трансгресиите на фантоматизирания субект, а сюжетите, в които той участва, ще бъдат подвластни на вече работещото законодателство. Всичко това, разбира се, би довело до сериозни концептуални и юридически казуси по определяне на допустимата мяра. Сам Лем се пита например как би могло да се процедира, ако фантоматизираният желае да бъде Хамлет и да намушка Полоний или ако иска да изпита религиозно мъченичество (Lem/Лем 2013: 208). Освен това не е сигурно, че определено преживяване, като второто, може да му бъде гарантирано, тъй като само определени стимули попадат под властта на фантомата, който по презумпция не е в състояние да преработва тяхното интерпретиране. Как би могла машината да се справи с мазохист на кръста? (Lem/Лем 2013: 208). Апаратът в крайна сметка само удвоява възплъщението и в някакъв смисъл запазва под аватара на всеки една непроменима същност; фантоматизираният субект на Лем ще може да се *прави* на риба или на акула, но никога няма да може да *бъде* нито едно от двете, тъй като мозъкът му ще си остане човешки (Lem/Лем 2013: 209).

Тези трудности дават достатъчно основание на полския фантаст да разшири своя фантомологичен проект и да включи в него още теми от научнофантастичния арсенал. Всъщност, ако трябва да се прегледа структурно шеста глава на „Сумата“, фантоматиката, която е нейна сърцевина, остава на нивото на периферното и

---

¹⁴ Може би не толкова неправдоподобен, колкото би ни се искало.

не навлиза по-дълбоко във вътрешната тъкан на индивида. „Цереброматиката“, от друга страна, прави точно това и посяга към самия мозък, но не за да го снабди с допълнителна псевдофактуалност, а за да го реконструира. „Ако фантоматиката“, резюмира Лем, „снабдява мозъка с „фалшива“ информация, то цереброматиката го фалшифицира, сиреч трансформира“ (Lem/Лем 2013: 211). Чрез нейното усвояване учените могат да заличат господин Смит и да имплантират на негово място един Наполеон Бонапарт, могат да породят музикално влечение у господин Смит или изобщо могат да го направят страстен фанатик, уверен в правотата на култа (Lem/Лем 2013: 211). Наркотичните вещества са способни да предизвикват видения, фантоматиката може да ги направи управляеми, цереброматиката – да ги обезсмисли напълно. С нея човекът ще стане изцяло предзададен. Може да се каже, че там, където свършва неясната фантоматизирана фикция, започва свръхдетерминираната и прозрачна реалност. Чрез нея индивидуалността престава да бъде феномен, който може да бъде изследван, и се превръща във феномен, който трябва да бъде дефиниран (Lem/Лем 2013: 221).

Отвъд тоталния контрол се разполагат две помощни понятия, които прецизират останалите фантомологични явления. Това са телетаксията и фантопликацията. Необходимостта от двете изглежда на пръв поглед озадачаваща, а решението те да бъдат включени като дялове от шеста глава може да се стори пресилено на все още неизкушилия се от научната фантастика читател. Най-просто обяснено – телетаксията е свързване на индивида с машина, която да бъде негова връзка с реалния свят (Lem/Лем 2013: 218). Прототипи на тази технология Лем открива в астрономическия телескоп и телевизора, които предоставят на ползвателя арбитранно избран фрагмент от реалността и му позволяват да го изпита (Lem/Лем 2013: 218). Фантопликацията е също вид свързване – на невронните връзки с тези на друг човек (Lem/Лем 2013: 219). Огрубено, разликата между двете е следната: телетаксията е синтез между живата и неживата природа, между човека и машината, а фантопликацията е синтез на хора чрез техническо посредничество, което би позволило например на цяла тълпа да „участва“ в маратон или поне да преживее маратона през тялото на бягащия маратонец

(Lem/Лем 2013: 219). Именно този концепт – за свързването и преживяването на нещо далечно – прави фантоматиката и фантопликацията част от фантомологията. Удвояването, което е неин органичен остатък, е също тема, която занимава Лем в последната част на главата.

Какво би могло да бъде значението на всичко това в контекста на литературознанието? Какви биха били ползите от реабилитирането на един толкова – някой би казал – остарял проект?¹⁵

На първо място, заниманията с фантомологията на Лем предлагат на литературознанието привилегирована позиция в авангарда на трансхуманизма. Темата за създаването и управляването на виртуална реалност е не само техническа, но и критическа. Посредством стесняването на понятието за ВР и конкретизирането на даден негов аспект, какъвто е фантоматиката, проблемът бива изчистен от безчетните си теоретични импликации и може най-сетне да заговори конкретно за себе си. Така ще се види, че по отношение на научната фантастика виртуалността се е отнасяла преимуществено до някакъв тип фикционалност от особен порядък. Въпросът следователно трябва да се преформулира по следния начин: има ли по-подходяща наука от литературната, която може да предложи достатъчно задълбочено изследване по темата?

Освен всичко друго, трудът на Лем може да сработи и като жанрова решетка на научната фантастика, с която изследователят да сортира част от нейното изобилие. Така романът „Невромантик“ няма просто да говори за „виртуална реалност“, а ще се занимава с телетактор и случаи на фантопликация, докато поредицата за Дийптаун на Сергей Лукяненко („Лабиринтът на отраженията“) или романът „Играч първи, пригответи се“ на Ърнест Клайн ще разказват историята на различни фантомати. Язневич вече е забелязал, че подобна решетка работи при Лем: „В романа „Облакът на Магелан“, издаден на полски през 1955 година, благодарение на „видеопластик“, намиращ се в космическия кораб, астронавтите могат да усещат, че са на Земята в джунглите, на

---

¹⁵ Разбира се, този някой вероятно няма да е чел „Сума на технологията“, тъй като тя звучи далеч по-актуално днес, отколкото е звучала преди близо 60 години.

морския бряг и т.н. В разказа „Изпитание“ (1959) пилотът Пиркс осъществява имитиран учебен полет към Луната, при което в началото той не подозира за изкуствената реалност. [...] Много изразително са представени идеите на ВР в разказа „Двама млади хора“ (1965), в който един от героите, почивайки си в хамак до къщата, благодарение на поставената на главата му мрежа с датчици, усеща, че управлява космически кораб, а вторият, благодарение на аналогично устройство, по време на космическия полет се усеща на Земята, седящ на висок и стръмен склон. [...] В романа „Мир на Земята“ в санаториум за милионери заедно с почиващите се намират въплъщения на различни исторически и литературни личности (които впрочем не предизвикват сред милионерите никакъв интерес, тъй като те никога не били чували за тези личности)“ (Язневич/Yaznevič 2001: 46 – 47).

Не на последно място трябва да се вметне, че едно такова занимание, колкото и вдъхновено да е то от литературознанието, все пак подлежи на силен интердисциплинарен натиск, който го отваря към влиянието на други науки. Това крие своите опасности. Но независимо дали ще се говори за социалните измерения на новите технологии, или ще се търсят културно-исторически паралели – научната фантастика е там и нейните уроци все още могат да очертаят определени територии и да дадат стимул за понататъшен диалог.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Гибсън/Gibson 1996:** Гибсън, У. *Невромантик*. София: Камея, 1996. [Gibson, U. *Nevromantik*. Sofia: Kameya, 1996.]
- Клайн/Клаун 2015:** Клайн, Б. *Играч първи, пригответи се*. София: Intense, 2015. [Klajn, A. *Igrach parvi, prigotvi se*. Sofia: Intense, 2015.]
- Лукияненко/Lukyanenko 2009:** Лукияненко, С. *Лабиринтът на отраженията*. София: ИК „ИнфоДАР“, 2009. [Lukyanenko, S. *Labirintat na otrazheniyata*. Sofia: IK „InfoDAR“, 2009.]
- Язневич/Yaznevič 2001:** Язневич, В. *Фантоматиката (virtual reality) на Станислав Лем*. // *Тера фантастика*, бр. 1, год. 2001, 45 – 49. [Yaznevič, V. *Fantomatikata (virtual reality) na Stanislav Lem*. // *Tera fantastika*, br. 1, god. 2001, 45 – 49.]

- Aarseth/Аарсет 2007:** Aarseth, E. Doors and Perception: Fiction vs. Simulation in Games. // *Intermediality: History and Theory of the Arts, Literature and Technologies*, No 9, 2007, 35 – 44.
- Bogost/Богост 2007:** Bogost, I. *Persuasive Games: The Expressive Power of Videogames*. Cambridge, London: The MIT Press, 2007.
- Franchi/Франчи 1994:** Franchi, J. Virtual Reality: An Overview. // *Tech Trends*. Jan/Feb 1994, 23 – 26.
- Jones/Джоунс 2016:** Jones, S. The Emergence of the Digital Humanities (as the Network Is Everything). // *Debates in the Digital Humanities*. <<https://dhdebates.gc.cuny.edu/read/untitled/section/09efe573-98e0-4a10-aaa3-e4b222d018fe>>, 29 January 2021.
- Lem/Лем 1997:** Lem, S. *Thirty Years Later*. // *A Stanislaw Lem Reader*. Evanston: Northwestern University Press, 1997.
- Lem/Лем 2013:** Lem, S. *Summa Technologiae*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2013.
- McCook/Маккук 1993:** McCook K. The First Virtual Reality. // *American Libraries*, vol. 24, no. 7 (Jul. – Aug., 1993), 626 – 628.
- Tavinor/Тавинор 2014:** Tavinor, G. Fiction. // *The Routledge Companion to Video Game Studies*. New York and London: Routledge, 2014, 434 – 441.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА НА ИНТЕРАКТИВНЫХ УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК СРЕДСТВО ГУМАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА

Максим Рутковский

*Мелитопольский государственный педагогический университет
имени Богдана Хмельницкого*

FICTION IN INTERACTIVE ENGLISH CLASSES AS A MEANS OF EDUCATIONAL SPACE UMANIZATION

Maksym Rutkovsky

Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

The article is devoted to the issue of humanizing the process of teaching English by means of fiction. The author points out that over the past three decades, the use of fiction in teaching English as a foreign language has attracted more and more attention. The main advantages of the use of fiction are revealed in the teaching of grammar, phonology and lexicology: fiction is a tool for overcoming the language barrier, and not a special subject of study. Attention is paid to the historical review of English teaching methodology in relation to the types of texts used in the classroom, to the principles of fictional work selection so that the lexical complexity of the text corresponds to the level of students' language training, and so that effective interaction among the text, the environment and the reader is provided. The role of fiction for the interactive character of the English classroom is explained: nowadays, many teachers prefer 20th and 21st c. writers, since contemporary literature is not only able to engage students in an interesting reading, but is also written in a language that corresponds to the current communicative realities.

Keywords: English classes, teaching English as a second language, fiction, humanization, cultural approach

В последние три десятилетия использование художественной литературы в преподавании английского языка как иностранного привлекает к себе все больше внимания. Об этом свидетельствуют и публикации многочисленных ресурсов для учителей и исследования, в которых проводится всесторонний анализ современного состояния применения художественных текстов в обучении иностранному языку.

Художественные тексты сегодня используются в обучении английскому языку как иностранному в Сингапуре, Малайзии и по всей Европе. Г. К. Селевко связывает возобновившийся интерес к литературным текстам с ростом популярности коммуникативной методики преподавания, которая, в отличие от более традиционных методик, сосредоточена на совершенствовании навыков общения на иностранном языке (Селевко/Selevko 2008: 126 – 128).

В этой методике грамматика, фонология и лексикология являются инструментом для преодоления языкового барьера, а не специальным предметом изучения. Кроме того, приверженцы этой методики считают, что чтение художественной литературы не только пополняет словарный запас учащихся, но и совершенствует технику чтения и навыки критического мышления благодаря более творческому и «аутентичному» использованию языка.

Отечественные и зарубежные исследователи также подчеркивают важность художественной литературы в обучении иностранному языку: она учит пониманию особенностей разных культур, способствует развитию личности и критического мышления, а также совершенствованию коммуникативных и языковых навыков. А. Коваленко считает, что художественные тексты также помогают формировать навыки творческого мышления, поскольку они поощряют учащихся рассматривать воображаемые ситуации с точки зрения другого человека (Коваленко/Kovalenko 2014: 20 – 24).

Современные исследования фокусируются преимущественно на анализе применения художественных текстов в практике конкретных преподавателей иностранного языка или на теоретических основаниях использования оригинальных литературных произведений в обучении иностранному языку. При этом нет данных о том, как сегодняшняя практика использования художественных текстов в школах отличается от прошлого педагогического опыта. Между тем привлечение аутентичных литературных произведений для обучения иностранному языку имеет в нашей стране долгую историю, хотя, возможно, не все бывшие школьники с удовольствием вспоминают свой опыт такого обучения.

В современной истории обучения английскому языку в украинских школах исследователи выделяют два периода: эпоха холодной войны (1947 – 1991) и эра независимости (с 1991 г. по

настоящее время). В эпоху холодной войны преподавание детям английского языка в основном ограничивалось школьными уроками. Дети начинали заниматься английским в средней школе – с 10 или 11 лет. Содержание уроков строго контролировалось, а учебные материалы были отредактированы советскими авторами, которые не имели достаточного опыта в аутентичном английском языке, поскольку никогда не жили в странах, где говорят на английском. Учителя английского языка в тот период часто использовали произведения Джерома К. Джерома (роман «Трое в лодке, не считая собаки» был особенно популярен), Джека Лондона, О. Генри, Эрнеста Хемингуэя, Сомерсета Моэма, Джона Голсуорси и т.д.

В преподавании они уделяли основное внимание запоминанию грамматических правил, повторению и переводу. В результате, хотя аутентичные произведения и использовались на уроках, английский изучался так, как будто это мертвый язык: школа требовала от учащихся заучивания правил грамматики, но не формировала их коммуникативные компетентности на английском языке. Н. Гальскова пишет, что в высшей школе будущие преподаватели читали устаревшие тексты, потому что считалось, что художественные произведения, для того чтобы считаться классическими, должны выдержать проверку временем (Гальскова, Гез/Gal'skova, Gez 2007: 12 – 15).

Положение заметно изменилось в период независимости страны. На смену дефициту учебных материалов на английском языке пришло обилие учебников и пособий сомнительного качества, содержанием которых часто приводило учащихся в замешательство. В этот период некоторые преподаватели решили продолжить использовать учебные материалы советского периода, в то время как другие экспериментировали с новыми материалами и методами, хотя и создавали тем самым трудности для учащихся. Опыт экспериментирования преподавателей в 1990-х годах с новыми учебными материалами на английском языке, к сожалению, не задокументирован и не проанализирован.

В настоящее время обучение английскому языку является важной частью учебной программы в украинских школах и университетах. В университетах, например, знание иностранных

языков часто требуется для поступления на факультеты гуманитарных и социально-экономических наук, хотя студенты по-прежнему не всегда приобретают компетентности, достаточные для свободного общения на иностранном языке в более широких контекстах.

В школах обучение английскому языку, как правило, начинают с 1-го класса, а учебная программа в основном направлена на формирование коммуникативной компетентности и навыков использования языка в межличностном и межкультурном взаимодействии. Изменился и преподаватель английского языка – его положение в обществе, его социально-демографический статус.

Отбор художественных текстов для обучения иностранному языку представляет собой многоступенчатый процесс, и он решающим образом зависит от того, на основании каких критериев оценивают литературу те специалисты, в том числе преподаватели, которые занимаются этим отбором.

Одни предлагают считать литературой только произведения великих авторов, которые не просто выдержали испытание временем, но и внесли серьезный вклад в изучение человеческой природы, тогда как другие признают относительность любых оценок и зависимость ценности того или иного произведения от нравов данного исторического периода.

И так, отбор текстов может производиться на основании разных критериев и для разных целей. Поэтому, прежде чем спрашивать преподавателей о том, какие тексты они используют, очень важно понять, как они вообще относятся к литературе – как к произведениям непреходящей значимости или как к текстам, обладающим определенными функциональными свойствами, в той или иной степени соответствующими потребностям преподавателя и учащихся.

Важными критериями отбора являются соответствие лексической сложности текста уровню языковой подготовки студентов, а также возможность обеспечить применительно к данному тексту эффективное взаимодействие между текстом, обстановкой и читателем.

В. М. Филатова считает, что преподаватели должны учитывать и культурную значимость текста и его способность заинте-

ресовать учащихся. Они делают особый акцент на такой характеристике текста, как личностная значимость его (Филатова/Filatova 2004: 86 – 88). Таким образом, при отборе текстов нужно учесть множество их характеристик—неудивительно, что сделать выбор часто бывает непросто. Некоторые украинские исследователи считают, что в Украине преподаватели сталкиваются с серьезными проблемами при выборе текстов для изучения английского языка, поскольку их личные предпочтения сильно отличаются от литературных вкусов их учеников. Они рекомендуют отбирать тексты методом «проб и ошибок» и почаще консультироваться с коллегами – так учителю удастся максимально учесть способности и интересы учащихся, а также добиться соответствия языкового и культурного содержания текста общей учебной программе школ и университетов.

Сейчас по-прежнему используются для обучения английскому языку литературные тексты, которые были популярны в советское время. Каждый ученик в нашей стране знает имена У. Сомерсета Моэма и Джерома К. Джерома, в то время как многим американским школьникам они неизвестны. В.М. Филатова считает, что эти авторы популярны в нашей стране, потому что их произведения в свое время нравились некоему высокопоставленному чиновнику в издательской индустрии, а вовсе не из-за аполитичного характера их творчества.

Однако надежных эмпирических данных, позволяющих судить о том, насколько широко применяются произведения этих авторов в практике обучения английскому, в каком контексте они используются, как инкорпорируются в структуру урока, у нас нет. Безусловно, происходят и некоторые изменения в предпочтениях учителей относительно текстов, используемых в обучении английскому языку.

В ходе исследования было установлено, что во многих университетах Украины отдается предпочтение следующим произведениям: «Цифровая крепость» Дэна Брауна, «Энни» Линды Пейдж, «Шопоголик на Манхэттене» Софи Кинселлы и «Если наступит завтра» Сидни Шелдона. Все эти тексты написаны в XX и XXI вв., так что можно с уверенностью констатировать, что по крайней

мере в университетах некоторые преподаватели используют сегодня современные тексты для обучения английскому языку.

Приверженцы языкового подхода стремятся интегрировать литературу в преподавание языка ради формирования обучающей среды, которая характеризуется активной и центральной позицией учащихся на уроке. Работая с фрагментами литературных произведений, учащиеся не только совершенствуют свое знание английского языка, но и развивают критическое мышление и тренируют навыки интерпретации текстов (Селевко/Selevko 2008: 126 – 128). В рамках языкового подхода к обучению иностранному языку применяются такие формы работы с текстом, как пересказ содержания, заполнение пропусков в тексте, обсуждение прочитанного, высказывание предположений о том, чем закончится рассказ, написание отличного от авторского финала текста, а также ролевые игры по сюжету прочитанного и тесты на понимание – выбор наиболее подходящего заголовка для текста или наиболее точного резюме (Бим/Vim 2002: 5 – 11).

Другой вариант использования литературных произведений – углубленный анализ художественных текстов с точки зрения особенностей их языка. Вариантов осуществления языкового подхода к обучению иностранному языку довольно много, и литература в нем может использоваться с разными целями: как чисто языковой ресурс или как материал, стилистический анализ которого позволяет достичь более глубокого понимания смысла прочитанного.

В последние годы появилось несколько публикаций, посвященных опыту применения языкового подхода в преподавании английского языка. Было установлено, что опрошенные преподаватели удовлетворены результатами дискурсной методики как варианта языкового подхода к преподаванию английского языка с помощью литературных текстов. По их мнению, данная методика эффективна для развития всех основных языковых навыков: чтения, письма, говорения и аудирования, поскольку предполагает изучение аутентичных образцов разговорных и письменных дискурсов.

Культурный подход считается наиболее традиционным в изучении литературных произведений. При его применении, в отличие от языкового подхода, учащийся получает информацию об

исторических и социально-политических условиях, в которых был написан текст, изучает идеологические течения и особые культуры, нашедшие отражение в тексте, узнает подробности о жизни писателя, о современных ему литературных движениях и направлениях философских религиозных исканий.

В рамках культурного подхода к изучению литературных произведений применяют такие методики, как рассказ о биографии автора, об основных периодах его творчества, объяснение основных черт литературного направления, к которому принадлежит данное произведение. Ученикам показывают портрет автора, фотографии людей или мест, которые вдохновляли писателя.

Многие отечественные исследователи рекомендуют использовать культурный подход в обучении английскому языку. Некоторые преподаватели, например, отдают предпочтение поэтическим произведениям, в том числе сонетам У. Шекспира, и знакомят учащихся с историей создания произведения и эпохой, в которую оно было написано.

Не все исследователи считают культурный подход к изучению литературных произведений эффективным в практике обучения иностранному языку. При таком подходе фокус внимания на уроке смещается с учащегося на учителя, и мало времени уделяется языковой практике. Тем не менее учителя английского языка продолжают использовать этот подход. Они обосновывают свои предпочтения тем, что, применив культурный подход, можно добиться лучшего понимания текста учащимися. «Личностный» подход к изучению литературы строится на том, чтобы стимулировать учащихся к вовлечению их собственного личного и культурного опыта в толкование и осмысление текста. Учащиеся могут обсуждать стилистику произведения или интерпретировать его содержание, главное – они должны высказывать собственное мнение на этот счет. «Читательский» подход также стимулирует учащихся к тому, чтобы формировать собственное независимое мнение по поводу прочитанного.

Эти подходы схожи между собой, хотя некоторые авторы усматривают их различие в том, что при «личностном» подходе текст оказывается для учащегося «более авторитетным» собеседником, а при «читательском» текст и учащийся «общаются» на

равных. Оба эти подходы поощряют учащихся к высказыванию собственного мнения и независимых оценок, и поэтому современные учителя стремятся подбирать для обсуждения с учащимися литературные тексты, которые близки и значимы для студентов.

В. М. Филатова с соавторами предлагает комплексно использовать литературу в преподавании английского языка как иностранного, сочетая четыре разных подхода: языковой, контекстный, читательский и текстовый. Текстовый и контекстный – это собственно подходы к изучению литературы. Текстовый означает исследование формальных элементов литературного произведения путем внимательного чтения и ознакомления с теорией литературного дискурса, тогда как контекстный занимается историческими и культурными аспектами текста и очень похож на культурный подход, если не сказать идентичен ему (Филатова/Filatova 2004: 86 – 88).

Языковой и читательский подходы – это варианты использования литературы в качестве языкового ресурса. Комплексный подход находится в точке пересечения этих четырех подходов. Он объединяет преимущества всех этих подходов, при этом вовсе не обязательно, чтобы все они были представлены в комплексном подходе с равными весами.

Так, в исследовании В. М. Филатовой с соавторами большинство учащихся средних школ в Нидерландах (74%) сочли, что языковой подход к использованию литературных произведений в обучении английскому языку наиболее полезен, второе место они отдали контекстному подходу (56%). Значительно реже учащиеся упоминали читательский (33%) и текстовый (12%) подходы. Таким образом, формируя комплексный подход к использованию литературных произведений в обучении английскому языку, следует брать за основу языковой подход и обогащать его элементами других подходов (Филатова/Filatova 2004: 87).

В целом проведенный анализ литературы показал, что подходы, используемые современными преподавателями в обучении школьников и студентов английскому языку с помощью аутентичных литературных произведений, а также критерии, которые они считают важными при отборе подходящих текстов,

исследованы недостаточно. При этом за рубежом данной теме посвящено немало систематических исследований.

На основании анализа имеющихся данных и выявленного дефицита информации относительно подходов преподавателей английского языка к использованию литературных текстов в обучении, а также критериев отбора этих текстов мы сформулировали следующие исследовательские вопросы:

- Какие факторы преподаватели английского языка считают важными при отборе литературных текстов, предназначенных для использования в обучении?
- Как именно используют преподаватели аутентичную литературу в преподавании английского языка как иностранного?

Короткие рассказы большинство преподавателей считают наиболее удобным литературным жанром для использования в обучении английскому языку, другие формы художественных произведений собрали приблизительно равное число приверженцев. Что касается литературных эпох, преподаватели в подавляющем большинстве предпочитают тексты XX и XXI вв. Это Джеральд Даррелл, Г. Райдер Хаггард, Генри Филдинг, Джулиан Барнс, Дж. Р. Р. Толкин, Джеймс Тербер, Джейн Остин, Джон Фаулз, Джон Грин, Джон Ирвинг, Джон Стейнбек, Джон Апдайк, Питер Акройд, Ричмал Кромптон, Трумен Капоте, Терри Пратчетт, Вирджиния Вульф, Уильям Фолкнер, Уильям Голдинг, А. А. Милн, Олдос Хаксли, Агата Кристи, Бернард Шоу и Чарльз Диккенс. Наиболее часто цитируемым автором является Сомерсет Моэм. Его произведения используются в различных контекстах преподавания. Несколько реже упоминаются О. Генри и Эрнест Хемингуэй. Роальд Даль и Редьярд Киплинг популярны у учителей начальной школы. Подавляющее большинство предпочитаемых авторов писали в XX и XXI вв., в группу предпочитаемых входят также несколько авторов, начавших писать на рубеже XIX в. Среди самых популярных современных произведений – «Гарри Поттер», далее идут «Трое в лодке» Джерома К. Джерома.

Что касается приемов работы с литературными текстами в ходе обучения английскому языку, краткое изложение содержания используется наиболее часто, за ним следует обсуждение. Вопросы с множественным выбором ответа, заполнение пробелов

в тексте и ролевая игра сравнительно менее популярны. Организация обсуждения текста, сообщение учащимся исторических и культурных обстоятельств его создания, другой справочной информации о тексте также являются популярными среди преподавателей методиками работы с текстами. Перевод отрывков текста представляется им наименее предпочтительным вариантом организации работы на уроке.

Преподаватели активно используют литературные тексты для обогащения словарного запаса учащихся, и в меньшей степени – для усвоения грамматики. Одна из возможных причин может заключаться в том, что литературный язык «искажен», и использование художественных текстов для обучения грамматике может представлять значительные трудности.

Преподаватели отдают предпочтение коротким рассказам перед другими литературными формами, что не удивительно: короткие рассказы более практичны, менее трудоемки, пригодны для разных типов урока, они просты для понимания и в отборе.

Учителя английского языка используют на уроках короткие рассказы, потому что они не только мотивируют учащихся и удерживают их интерес, но и соответствуют по объему формату урока и дают возможность затронуть в обсуждении множество различных тем. Исследователи особо выделяют нескольких авторов, которые были очень популярны среди советских преподавателей английского, среди них У. Сомерсет Моэм, Джером К. Джером, Джек Лондон, О. Генри и Эрнест Хемингуэй. Те же самые имена наиболее часто упоминают и современные преподаватели английского, когда им предлагают перечислить тексты, которые они предпочитают использовать на уроках.

Отчасти такая преимуществом предпочтений объясняется распространенностью наставничества, или «обучения через наблюдение» (the apprenticeship of observation): будущие учителя в студенчестве сотни часов провели, наблюдая за работой своих преподавателей на уроках, и некоторые из них учат сегодня точно так же, как учили их. Несмотря на сохраняющуюся популярность текстов, которые использовали на уроках английского в советское время, многие высказываются в пользу авторов XX и XXI вв.: они выбирают материалы, которые не только способны вовлечь уча-

щихся в заинтересованное чтение, но и написаны языком, соответствующим современным коммуникативным реалиям.

Что касается методов преподавания, преподаватели явно предпочитают языковой подход с элементами культурного подхода. Из конкретных приемов чаще всего используются реферирование текста и обсуждение, за ними следуют заполнение пробелов в тексте, вопросы с множественным выбором ответа и ролевая игра. Все эти приемы относятся к языковому подходу. Одна из причин его популярности, видимо, состоит в том, что преподаватели считают данные приемы обучения доступными для учащихся и повышающими их мотивацию к обучению, языковой подход удовлетворяет их потребности в изучении языка и интерес к литературе.

Некоторые ученые считают необходимым фокусироваться при обучении иностранному языку на особенностях культуры, породившей тот или иной художественный текст, поскольку такой подход дает возможность познакомить учащихся с другими культурами и отличным от их собственного образом жизни. Эти исследователи рассматривают аутентичные литературные тексты не только как языковой ресурс, но и как способ сделать учащихся всесторонне образованными (Гальскова, Гез/ Gal'skova, Gez 2007: 12 – 15).

Поскольку современные тенденции в обучении английскому языку состоят во все более активном использовании широкого спектра аутентичных текстов, включая художественные произведения, возрастает значимость эмпирических исследований, в которых бы выявлялись критерии, которыми руководствуются преподаватели при отборе аутентичных текстов, и применяемые ими приемы. В Украине, где сегодня резко возрастают популярность и практическое значение изучения иностранных языков, такие исследования внесли бы существенный вклад в совершенствование методов преподавания английского языка.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бим/Вим 2002:** Бим, И. Л. Личностно-ориентированный подход – основная стратегия обновления школы. // *Иностранные языки в школе*, 2002, № 2, 11 – 15. [Bim, I. L. Lichnostno-orientirovannuyu podhod – osnovnaya strategiya obnovleniya shkoly. // *Inostrannye yazyki v shkole*, 2002, № 2, 11 – 15.]
- Гальскова, Гез/Gal'skova, Gez 2007:** Гальскова, Н. Д., Н. И. Гез. *Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика*. Москва: Академия. [Gal'skova, N. D., N. I. Gez. *Teoriya obucheniya inostrannym yazykam. Lingvodidaktika i metodika*. Moskva: Akademiya.]
- Коваленко/Kovalenko 2003:** Коваленко, О. Я. Концептуальні зміни у викладанні іноземних мов у контексті трансформацій іншомовної освіти. // *Іноземні мови в навчальних закладах*, 2003 № 2, 20 – 24. [Kovalenko, O. Ya. *Kontseptualni zminy u vykladanni inozemnykh mov u konteksti transformatsiy inshomovnoi osvity. Inozemni movy v navchal'nikh zakladakh*, 2003, № 2, 20 – 24.]
- Селевко/Selevko 2008:** Селевко, Г. К. *Современные образовательные технологии*. Москва: Академия, 2008. [Selevko, G. K. *Sovremennye obrazovatel'nye tehnologii*. Moskva: Akademiya, 2008.]
- Филатова/Filatova 2004:** Филатова, В. М. *Методика обучения иностранным языкам в начальной и основной общеобразовательной школе*. Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. [Filatova, V. M. *Metodika obucheniya inostrannym yazykam v nachal'noy i osnovnoy obshcheobrazovatel'noy shkole*. Rostov-na-Donu: Feniks, 2004.]

НОВАТА САЛОМЕ НА ОСКАР УАЙЛД. ФАТАЛИЗМЪТ НА ТАНЦА

Лилия Трифонова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

OSCAR WILDE'S NEW SALOME. THE FATALISM OF THE DANCE

Lilia Trifonova
Sofia University "St. Kliment Ohridski"

The present paper analyses the figure of Salome as a new type of heroine in the context of Oscar Wilde's drama "Salome" and in the context of the fin de siècle nineteenth-century literature. Salome has no name in the Scriptures of the New Testament, she is simply the daughter of Herodias. The paper makes a comparative analysis between the figure of the anonymous princess in the sacred books and Salome, refracted through the eyes of Oscar Wilde. Various transitions are traced – from subordination to autonomy, from object to subject and from passivity to activity – transitions attested also in the "The Dance of the Seven Veils" element.

Keywords: femme fatale, modernity, autonomy, male anxiety, Oscar Wilde, dance

Въведение

Фаталната жена (femme fatale) е типологичен образ в литературата, обикнат персонаж на съблазнителната и опасна жена. Минималното условие за наличието на фатална жена е, че тя предвещава смърт или припомня преходността. Тази фигура може да се открие още в Античността с героини като Елена от Троя, Кирка, Медея, а по-късно и в библейските текстове, поставящи образите на Саломе, Делила, Лилит, Езавел. Фатални жени се намират в различни художествени жанрове. Изобразяването им в литературата често е плод на вдъхновение както от другите изкуства, така и от действителни исторически личности, белязали световната история. Фигурата на фаталната жена е амбивалентна. Тя е едновременно пасивна и активна, невинна и порочна, желана и заплашителна, едновременно мъжки конструкт и образ на независимата жена.

Тази противоречива фигура може да се разпознае като една от централните в европейската литература още в края на XVIII век, а през XIX век достига своето най-разгърнато значение в англо- и френскоезичната литература. Именно в този период се появява и трагедията на Оскар Уайлд „Саломе“ (писана през 1891 г.), публикувана на френски език през 1893 г. и вписала се в англоезичен контекст през 1894 г. Творбата на Уайлд поставя в центъра на фабулата си едноименната библейска героиня Саломе, която е превърната в инструмент за отмъщение от своята властолюбива майка Иродиада, предизвикала обществен скандал с инцестното си бракосъчетание с тетрарха на Галилея и Перея, Ирод Антипа. Еврейски историци като Йосиф Флавий и евангелистите Матей (Матей/Matey 1991) и Марк (Марк/Mark 1991) свидетелстват за съдбоносното участие на Саломе в събитията, довели до смъртта на пророка Йоан Кръстител, чиято глава е поднесена на Саломе в отговор на желанието на нейната майка. Оскар Уайлд, заемайки мотива за съблазняването от християнската традиция, но и в спор с нея, поставя във фокуса на трагедията си Саломе не като пасивен обект на мъжкото желание, а като субект, инициатор на независими действия. От литературноисторическа гледна точка можем да проследим как именно при Оскар Уайлд се тематизира субективизирането на *femme fatale*. В контраст с библейската сцена на кръвопролитното пиршество у Ирод Антипа, влиятелният предшественик на английския модернизъм ни връща към образа на Саломе, за да я видим като автономна личност, а не като продължение на волята на собствената ѝ майка. Саломе на Уайлд учленява своята сингуларност като образ, възползвайки се от паравана и прикриващото значение на мъжкия фантазъм и тревожност. Прочутият ѝ танц, който при Уайлд ще видим именно като хвърляне на було пред мъжките погледи, подсказва необходимостта от прикритие, забулване, фалшифициране на присъствие на нещо, което всъщност липсва. На този проблем ще посветим и настоящото съчинение. Как *femme fatale* е породен като образ, който прикрива структурната загуба за субекта, неговия страх от липса на тотален и централен смисъл, от наличието на символно поле, което няма централно означаващо, т.е. на тяло, което няма глава. Това е страх от един разрез, който фигуративно можем да наречем обезглавяване.

Модерността на Саломе

В своето изследване „Сестрите на Саломе“, принадлежащо към феминистичната критика, Т. Бентли разглежда фигурата на Саломе през проблема за тревожността, като твърди, че фаталната жена (*femme fatale*) е „създание на мъжката тревожност“ (Bentley/Бентли 2002: 33), създание, което е красиво, манипулативно, убийствено и самоподдържащо се (*self-contained*) (Bentley/Бентли 2002: 34). Тази фикционална жена, пише тя „чиято еротична привлекателност въвлича мъжете в опасност, разрушение и дори смърт“, е създадена от мъжкия ум, „разрешавайки противоречивото му желание за сексуална връзка и още по-дълбокия му страх от кастрация и унищожение“¹ (Bentley/Бентли 2002: 22). В библейските източници обаче образът на Саломе се различава от описания от Т. Бентли мъжки фантазъм, който ще видим при Уайлд. Различната Саломе, която Уайлд създава в сравнение с новозаветната принцеса, ще придаде едно модернистично разбиране за фаталната жена в края на XIX век.

За да стане видима преработката на мотива за фаталната жена от Уайлд, на първо време ще се спрем върху трансформацията на Саломе от обект към субект на действието, от подчиненост към автономност и от пасивност към активност. В новозаветните текстове Саломе се явява дъщеря, сдвоена с образа на своята майка, сраснала се с нейните планове, хитри политически ходове, част от механизмите на изкусно подготвяните капани. Името на Саломе дори не се споменава в Евангелията и в ранните исторически източници. Тя е анонимна, тъй като е вторична по отношение на реалния антагонист в библейската история, а именно онази, която я е родила – Иродиада. В библейската история героинята е своеобразно украшение, което съществува, за да „угоди“ на цар Ирод със своя танц. Също така в библейския разказ личните истории на Саломе и Йоан Кръстител не се преплитат до момента, в който тя изрича желанието на своята майка – смъртно наказание за пророка: „А тя, подучена от майка си, каза: Дай ми тука на блюдо главата на Йоана Кръстителя“ (Матей/Matey 1991: 14:8). Същото

---

¹ Преводът на български език е мой.

изречение произнася и Уайлдовата Саломе, но нейните мотиви са лични, мотиви, които я превръщат в модерната героиня на *fin de siècle* литературата във Франция. В пиесата на Уайлд дъщерята се превръща от пасивно украшение в автономна личност и това става на нивото на интригата в трагедията. Английският писател, преработвайки както легендата от християнската традиция, така и съвременни влияния, прави крачка напред, като изменя причинно-следствената логика в произведението. На нивото на каузалността причината за хода на събитията не е инцестната неразграниченост на дъщерята от майката, а невъзможното желание на една жена към мъж. Молбите на влюбената Саломе, изречени към Йоан: „Дай ми да целуна твоите устни!“, са посрещнати от затворника с проклятието: „Бъди проклета, дъщеря на майка-кръвосмесителка, бъди проклета!“ (Уайлд/Wayld 1984).

Невъзможното желание на Саломе и неговото зловещо осъществяване в плана на една естетика на трансгресивността има своя литературен произход и от поемата на Хайнрих Хайне „Ата Трол“ от 1841 г. Творбата на немския поет е послужила за вдъхновение на редица разнопосочни интереси към ориенталски контекст от автори като Флобер, Маларме, Юисманс и Метерлинк. В поемата „Ата Трол“ Хайне изобразява фантастична обстановка, при която принцесата, смееща се от безумно желание, целува главата на Йоан. Тя го обичала, продължава Хайне, и поисква главата му в разгара на страстта. По този начин лиро-епическото произведение се превръща в една от първите адаптации на легендата за Саломе, която изрично приписва обезглавяването на невъзможното женско желание, а некрофилната целувка се явява фигура на наказанието и деформиращата сила на трансгресивната естетика.

В своето изследване „Модерността на Саломе. Оскар Уайлд и естетика на трансгресията“ П. Диеркес-Трун разглежда именно връзката между модерната субективация, придадена на образа Саломе, и естетиката на трансгресията (Dierkes-Thrun/Диеркес-Трун 2011). Освен литературни източници, които имат по-скоро повърхностно сходство с трагедията на английския писател, то както се вижда от съчинението на Диеркес-Трун, върху генезиса на Саломе значителни се оказват картините на Гюстав Моро, чиито мистични теми влияят върху по-късната експресионистич-

на живопис, както и отварят пътя за поезията на декадентите. Особено централна е ролята на картината „Саломе, танцувайки преди Ирод“, нарисувана от Моро през 1876 г. Моро не просто пресъздава библейската легенда, но привнася ориенталски елементи като лотосовия цвят, скиптър на Изида и свещено цвете на Египет и Индия, фалически символ, но и символ на девствеността. Както ще видим по-късно, ориенталското влияние върху Уайлд е силно разпознаваемо в сцената с танца на Саломе, и се оказва вплетено в естетиката на трансгресирането, доколкото танцът е сценичната репрезентация на еротичното трансгресиране. П.Дьеркес-Трун дефинира модернистичната естетика на трансгресията като подмяна на традиционни метафизични, морални и културни системи от вярвания с литературни и художествени дискурси, които развиват утопични еротични и естетически визии за индивидуалната трансгресия и свободата на действията (Dierkes-Thrun/Дьеркес-Трун 2011).

Фатализъмът на танца

Сценичната репрезентация на модернистичното еротично трансгресиране се проявява през акта на танца. Ключовото в този трансгресивен акт, на първо място, е, че Уайлд го споменава само под формата на ремарка. И докато във всички произведения преди текста на Уайлд Саломе играе неназован танц, то в трагедията нейните движения са именувани „Танцът на седемте покривала“. Измислен от самия автор (Bentley/Бентли 2002: 31), танцът няма обяснение или описана генеалогия в драматургичния текст. Оставил го като кратка ремарка: „Саломе играе танца на седемте покривала“ (Уайлд/Уайлд 1984), Уайлд отваря полета за интерпретации какво може да представляват движенията на Саломе, но безспорна е ориенталската им генеалогия. Изследователката Т. Бентли прави връзка с акадската богиня Ищар, която „е направила първия документиран стриптийз, когато е слязла в подземното царство, за да си върне смъртния любим Тамуз“ (Bentley/Бентли 2002: 32). В този мит за смърт и прераждане Ищар трябва да остави своите бижута и дрехи на всяка от седемте порти към подземното царство, докато не остане гола в „земята, от която няма връщане“. Оскар Уайлд приписва това символично спускане в подземния свят на

несъзнаваното, церемония, която приравнява събличането гол до това да бъдеш в състояние на истина, най-доброто разкриване, на Саломе“ (Bentley/Бентли 2002: 32). С махането на всяко от покривалата става ясно, че именно воалът е онзи, който прави възможно проектирането на мъжкия фантазъм. Саломе разкрива прехода от обект на мъжкото желание към страха от липсата, празното, незавоалираното. Голото тяло наподобява празен екран, предизвикващ у мъжа тревога, като именно булото между неговия поглед и женското тяло е онова, което му помага да избегне срещата със субективната истина. Тялото на принцесата е нейното най-голямо оръжие и в знанието ѝ как да го използва, за да постигне целите си, се намира обяснението защо Саломе е обект на интерес във всички изкуства от края на XIX век досега. Уайлдовата Саломе знае защо танцува, за разлика от предшественичките си – в трагедията царят обещава на принцесата да ѝ даде, каквото си пожелае, ако тя се съгласи да танцува, в новозаветните източници това обещание се дава едва след края на танца. Промяната в реда на случване на събитията показва предварителното знание на Саломе за т.нар. мъжки поглед, който обективизира жената. Принцесата се съгласява да танцува, защото предварително знае, че ще ѝ бъде изпълнено каквото и да било желание. Затова и в разбулването си пред Ирод тя е въплъщение на амбивалентната фатална жена – по време на танца тя е обективизирана, но само защото тя позволява да бъде гледана по този начин, защото фаталната жена никога не е това, което изглежда (Doane/Доун 1991). Може да допълним с думите на изследователката Ф. Бекман: „Тя представлява загадъчна връзка между видимостта и истината. Тя е силно видима и въпреки това никога не е такава, каквато изглежда. Тя е безсрамно сексуална и в същото време не е напълно четима; тя е едновременно привлекателна и заплашителна“² (Beckman/Бекман 2012: 25). Разрешавайки обективизацията, всъщност Саломе се превръща в свободен субект, който е наясно с желанията си. Принцесата дава мнимо предимство на цар Ирод по време на танца, дава му насладата да я гледа. Веднага след края на танца обаче, след като всички воали са

---

² Преводът на български език е мой.

привидно свалени, върху Саломе виждаме последното було, невидимото було, което изненадва: воала на трансгресивното желание. Тя иска главата на Йоан. За цар Ирод това е моментът, в който обективизацията отстъпва, за да засили тревожността, защото при него страхът от обезглавяване е произведен на страха от загуба (кастрация). И понеже при Уайлд, както стана ясно, Саломе се трансформира в автономен субект, то трансгресивното желание добива още по-голяма сила. Затова и Саломе в драматургичния текст накрая среща своята смърт (поръчана от цар Ирод), за разлика от неименуваната принцеса в библейските Евангелия. За триумфа на еротичната си сила Саломе заплаща с живота си.

Заклучение

В цялата история на изкуствата фигурата на Саломе винаги е предизвиквала интерес. В този смисъл Оскар Уайлд далеч не е първият автор, който е писал за нея. Влиянието на текста на Уайлд обаче е значително по-открито поради избора му да промени библейския образ: неговата Саломе става действащо лице, а не поддържаща фигура; тя притежава собствен глас и лични желания. Амбивалентна в своята природа, тя е едновременно девица и страстно влюбена прелъстителка. Дори нейната победа е с двоен характер: сладко-горчива (bittersweet). Изпитвайки своята първа и последна целувка с вече обезглавения Йоан, тя отбелязва: „Загорча ми на устата. Дали това не беше вкусът на кръвта?... Не, може би това бе вкусът на любовта... Казват, че любовта горчи... Но все едно. Все едно. Аз целунах твоите устни“ (Уайлд/Uayld 1984). Именно заради тази целувка пиесата дълго време не може да бъде поставена на сцена. През 1892 г., едва година след написването на „Саломе“, в Лондон текат усилените репетиции на трагедията (със Сара Бернар в главната роля), но те са възпрепятствани от един лондонски проверител на пиеси – Едуард Смит Пигът. Той цитира закон от XVI век, в който се забранява поставянето на сцена на пиеси с библейски персонажи. Това се оказва само официалната причина за спирането на репетициите. В неформално писмо до свой приятел той отбелязва, че именно целувката в края на пиесата би шокирала английската публика (Dierkes-Thrun/Диеркес-Трун 2011: 17). Световната си премиера

на сцена трагедията има на 11 февруари 1896 г. в Париж. Тя е посрещната с добри отзиви, което довежда до това театри в държави като Русия, Япония и Китай също да я включат в репертоара си. Композиторът Рихард Щраус пък вижда продукцията на Макс Райнхарт в Германия и вдъхновен от пиесата, създава своята прочута опера „Саломе“.

Новият тип героиня, който Оскар Уайлд създава, бележи ключов момент в мисленето на фигурата за фаталната жена в края на XIX век и отеква във всички други изкуства: танца, изобразителното изкуство, музиката, киното. И това е разбираемо, защото през Уайлд Саломе се превръща в модерна героиня: автономен субект, който се сблъсква със собствените си страсти.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Beckman/Бекман 2012:** Beckman, F. From Irony to Narrative Crisis: Reconsidering the Femme Fatale in the Films of David Lynch. // *Cinema Journal*, 2012, vol. 52, № 1, 25 – 44.
- Bentley/Бентли 2002:** Bentley, T. *Sisters of Salome*. London: Yale University Press, 2002.
- Dierkes-Thrun/Дьеркес-Трун 2011:** Dierkes-Thrun, P. *Salome's Modernity. Oscar Wilde and the Aesthetics of Transgression*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2002.
- Doane/Доун 1991:** Doane, M. *Femmes Fatales: Feminism, Film Theory, Psychoanalysis*. New York: Routledge, 1991.

ИЗТОЧНИЦИ

- Марк/Mark 1991:** Марк. *Библия сиреч Книгите на Свещеното писание на Вехтия и Новия завет*. София: Св. Синод на Българската църква, 1991. [Mark. *Biblia sirech Knigite na Sveshtenoto pisanie na Vehtiya i Noviya zavet*. Sofia: Sv. Sinod na Balgarskata tsarkva, 1991.]
- Матей/Matey 1991:** Матей. *Библия сиреч Книгите на Свещеното писание на Вехтия и Новия завет*. София: Св. Синод на Българската църква, 1991. [Matey. *Biblia sirech Knigite na Sveshtenoto pisanie na Vehtiya i Noviya zavet*. Sofia: Sv. Sinod na Balgarskata tsarkva, 1991.]
- Уайлд/Uayld 1984:** Уайлд, О. Саломе. // *Моята библиотека*. < <https://chitanka.info/text/2017-salome>> 15 септември 2020. [Uayld, O. Salome. // *Moyata biblioteka*. < <https://chitanka.info/text/2017-salome>> 15 September 2020.]

АВТЕНТИЧНОСТТА НА АВТОБИОГРАФИЧНИЯ ГЕРОЙ НА ТОМАС УЛФ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ХАЙДЕГЕРОВАТА ОНТОЛОГИЯ

Даниел Каменов
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE AUTHENTICITY OF THOMAS WOLFE'S AUTOBIOGRAPHICAL HERO THROUGH THE LENS OF HEIDEGGERIAN ONTOLOGY

Daniel Kamenov
Plovdiv University "Paisii Hilendarski"

Southern author Thomas Wolfe's ultimate goal was to create an epic that presents his America as seen through the eyes of an autobiographical character meant to represent all Americans, their lifestyle, their struggles, their encounters with the chosen environment. The result is a lengthy 4-novel epic of two cycles and two protagonists called Wolfean characters. This article is meant to examine the existential authenticity of the aforementioned protagonists as understood in the work *Being and Time* (1927) by German philosopher Martin Heidegger.

Keywords: Thomas Wolfe, Martin Heidegger, existentialism, ontology, authenticity, death

Епическият герой на Томас Улф (1900 – 1938) спокойно може да бъде наричан автобиографичен герой или Улфов герой, или пряко Гант-Уебър, тъй като той е амалгама на два персонажа, всеки от които е отражение на самия автор. В автобиографичната проза на писателя Юджийн Гант олицетворява идеалистичната младост, а Джордж Уебър – обективната зрялост на Улф като автор творец: и двамата сякаш повтарят житейския му път, но стигат до различни изводи. В своята цялост Гант-Уебър е идеалист, жаден за нови преживявания и известен с желанието си да броди по света, да разказва за всичко видяно, да бъде ценен от околните. Гант-Уебър желае да живее „истински“ и с цел; неговата нужда от смисъл в живота е задушаваша и именно това, което го свързва най-вече с екзистенциалната философия. Друго нещо, с което този герой се отличава, е, че е изминал своя житейски път

в самото начало на 20. век, което прави философи като Мартин Хайдегер негови съвременници. Затова настоящият доклад разглежда Улфовия герой през призмата на ранната Хайдегерова феноменология в търсене на признаци, че е успял да постигне една *автентичност* – или естествена нагласа на мислещия субект, – както е интерпретирана от Хайдегер в рамките на „Битие и време“ (1927) по отношение на темите за *Другия* и смъртта. Макар думата „автентичност“ да е разглеждан нюанс на Улфовата проза, досега е била тълкувана като авторската нужда от смисъл за живота, но не и като истинност на битието от философска гледна точка. Едно подобно изследване позволява един нов поглед върху автора, нов начин да тълкуваме писанията на Томас Улф.

Марджори Грене пише, че въпросната нагласа е сред най-важните думи в речника на философията на съществуването особено след Първата световна война – „екзистенциалистът не се интересува от щастието на човека, нито от добротата на характера му, нито пък от правотата на действията му, а от автентичността на съществуването му“ (Grene/Грене 1952: 266). Но каква е тази автентичност, как се формира и как се определя дали бива постигната? Както е обичайно за екзистенциалните философи, всеки има своя версия. За Мартин Хайдегер истинско е това битие, което първо се осмелява да се изправи срещу собствената си тленност, а след това взема индивидуални решения, вместо да потъва в ежедневието на *съ-света* (Bocheński/Бошенски 1966: 167-8). За него битието-към-смъртта е най-автентичното битие, защото то „бива“, то взема решения за себе си и не се оставя да бъде носено по течението. Жан-Пол Сартр пък определя за автентичен живота, който е воден от свободата на индивида и следователно от неговите осъзнати избори, защото всеки индивид трябва да е наясно, че е изцяло отговорен за живота си и че изборите и ценностите му са „напълно, абсурдно негови“ (Grene/Грене 1952: 266). Говорейки за абсурда, Албер Камю стига до извода, че ние трябва да приемем нашата тленност и да се бунтуваме срещу нея, независимо дали в това има някакъв смисъл. По негови думи „Ние сме сред открито море. Както и другите, художникът трябва да гребе, без да умира, ако стигат сили, т.е. той трябва да продължава да живее и да твори“ (cf. Боров/Borev 1969: 350). На

свой ред Карл Ясперс също твърди, че индивидът трябва да осъзнае смъртността си, но не и да се определя чрез нея. Нито страхът от смъртта, нито пренебрегването ѝ ни води до истинен живот, защото

приема ли насъщият абсолютно, като да е битието само по себе си, и обвързва ли се с него така, че да съм само настъщие в смяната на безпаметност и страх, аз загубвам екзистенцията [*sic*]. И обратно, загубвам се за нея, стане ли за мен явлението на насъщното толкова безразлично, че да започна да го презирам и да не се оставям да ме досегне нищо от изчезновението (Ясперс/Уасперс 1992: 1).

Понеже е трудно да се даде недвусмислено и общоприето определение на „автентичност“, понятието ще бъде употребявано съобразно неговия най-общ смисъл в екзистенциалната философия от началото на 20. век и по-конкретно в изведената в „Битие и време“ (1927) Хайдегера теза за най-същностната страна на Аз-а. Под „автентичност“ може да се разбира както истинността на битието в света, така и онази част от екзистенциалната етика, която ни свързва с *Другия*, и затова тук се използва първото значение, на което немският философ придава най-голяма тежест. След като Ницше обявява, че „Бог е мъртъв“, за Хайдегер тази автентичност на битието всъщност може да се смята за „последната рецепта за спасение“ в света (Масанн/Макан 2010: 198). Освен че Улф живее по времето на Хайдегер, една от темите в романовата му проза е свързана тъкмо с истинността на индивида. Затова ще се опитаме да осветлим психологическия профил на неговия герой през призмата Хайдегеровите концепти.

Гант-Уебър е „оръдието“ на Улф като самообявен бард на американската нация, опитващ се да обхване лицето, опита и историята ѝ. Ето защо би било любопитно да се разгледа героя от вече упоменатата гледна точка. В негово лице се среща индивид, смятащ себе си за автентичен и отделящ се с това си качество от околните. В този смисъл можем да приемем, че Улфовият герой се опитва да се откъсне и оразличи от масата (т. нар. „they“, „das Man“ или „се“, в „Битие и време“) и близкото си обкръжение, понеже за него те са част от *съ-света* в САЩ. Това, разбира се, предопределя неговата самота. Гант-Уебър притежава характери-

стиките на отчуждения герой, за когото Цветан Стоянов ни предупреждава в разсъжденията си за алиенацията – недоволният „модерен човек“, търсещ истината за себе си и света. Както екзистенциалната философия налага „захвърлеността“ ни в света като начало на съществуването ни, така и Улф го описва още в увода на първия си роман „Погледни към дома, ангеле“ (1929), където ни казва, че в началото на живота ни „голи и самотни, ние идваме в изгнание“ (Улф/Ulf 2019: 17). Оттук насетне ние търсим да постигнем автентичност чрез намирането на индивидуален смисъл и значение, а отговорността за намирането им пада единствено върху собствените ни плещи. И тук можем да се запитаме дали и доколко Гант-Уебър съумява да намери пътя към собствената си автентичност.

За Хайдегер екзистенциалната автентичност на битието е тясно свързана с пребиваването му в един *съ-свят*. Тъй като „другите са по-скоро тези, от които самият човек най-често не се различава, ами сред които е също и той“ (Хайдегер/Heidegger 2020: 120) и тъй като първоначално „аз“ не „съм“ в смисъла на собствено себе-си, ами съм другите в начина на „се“ (пак там: 130), то как се различава Аз-ът от тези други и какво го прави автентичен, какво прави индивидуалността му различима? За немския философ този Аз има дълг към себе си сам да осъзнае отделеността си от *Другия* и индивидуалността си. Ако едно битие няма ментална дистанция от *Другия*, то заживява в света на *Другите* и става неавтентично битие, става част от мнозинството и губи своята индивидуалност, става част от общия знаменател „се“ (*das Man*) (Пак там: 127-8). По-просто казано, ако правя това, което другите правят, аз съм част от масата, от чуждия свят и моята собствена уникалност и самоличност се губи, като така изпадам в състояние, в което всеки е друг и никой не е себе си (Пак там). Ако разгледаме творчеството на Улф през призмата на онтологията на Хайдегер, ние можем да отличим само два вида персонажи: самотния герой и масата. Улф възприема света като съвкупност от опозиции – светоусещане, придобито навярно от часовете по философия на Хорас Уилямс, в които той изучава и Хегеловата диалектика (Holman/Холман 1975: 11). Поради това Улф стига до двуделна класификация на човешките индивиди: една безлична

общност, която обсъжда всичко, но не постига нищо, на която е противопоставен самотният, страдащ герой, който знае или търси мястото си в света, без да живее с идеите и идеалите на своите съвременници – сънародници и съграждани, състуденти, колеги, любовници, съпруги и съпрузи. Безспорно трактовката му на проблема за автентичността е сходна с тази на Хайдегер – и двамата твърдят, че принадлежността не е признак на едно автентично битие. Автентичният човек трябва да бъде свободен, или поне независим от *Другия*. Марджори Грене обобщава мисленето на Хайдегер по следния начин: „независимият човек е онзи, който се отнася към другите като със средства и никога като с цели“ (Greene/Грене 1959: 70). Тоест индивидът трябва да живее за себе си, а *Другият* трябва да му бъде в ущърб, в помощ, като бариера или опора, но никога смисъл на живота му; в най-краен случай *Другият* е някой, който може да бъде да преодолян. В това отношение Гант-Уебър се стреми винаги да бъде независим и автентичен – той страни от тълпи, защото смята споделената мисъл и общите думи за ялови; той сам къса връзките си с околните в преследване на собствения си начин на живот. В това отношение идеите на Хайдегер и Улф също се пресичат. Философът също „говори за ролята на безличния човек от колектива и за ролята на „масовото общество“ като прегради, препречващи усилията на творческата личност“ (Зарев/Zarev 1969: 12). С това установяване на общите черти на писателите можем да преминем към по-конкретни примери.

Следва обзор на Гант-Уебър в света на *Другия*. Да започнем с Юджийн Гант, герой, който не постига своята автентичност до края на „Погледни към дома, ангеле“ (1929). В един момент в романа той се влюбва в Лора Джеймс и в главите, описващи техните взаимоотношения, интроспекциите на героя са изпълнени с мисли за нея. Улф ни уведомява, че „[Юджийн] ослепя от любов и желание; чашата на сърцето му бе препълнена с всички тези чудеса. Те го завладяха и лишиха от сили“ (Улф/Ulf 2019: 472). Когато тя разбива сърцето му и напуска Олтамонт, за да се омъжи за друг човек, Юджийн я следва и става част от „колектива“: той заработва на доковете, създава приятелства и описва монотонни сцени на работа и съдружие – неговите романтични (идеалистич-

ни, висши) цели са изчезнали, всичко се прави с цел заработване на средства, за да впечатли Лора Джеймс, когато отново я срещне. Накрая я открива, но тя отново му отказва, което отключва самонаблюдението му върху преживените страдания, неуспехи и прояви на безлично поведение. В тези си състояния Юджийн не постига нищо за себе си, той е част от нечий друг свят, не е независим от *Другия* и живее за някой друг, а не за себе си. Във втория роман с негово участие, „За времето и реката“ (1935), срещаме повече сцени на автентичност спрямо *Другия*. Докато учи в Харвард, Юджийн страни от състудентите си, които нарича „пустинци“ (любители на стихотворението „Пустата земя“ на Т. С. Елиът), смята тяхната сляпа мания по Елиът за празна, а тях – за неспособни да мислят самостоятелно. По-късно се надсмива на едно семейство за простоватия им и лишен от въображение начин на живот, а към края на книгата – на европейците за това, че са изпаднали в монотонното си всекидневие, в което пренебрегват величествеността на културата, която сами са сътворили.

Ричард Кенеди предупреждава, че Улфовият герой не бива да се отъждествява напълно с Томас Улф (Kennedy/Кенеди 1962: 39). Автобиографичната проза на писателя обаче загатва, че различните такива герои представляват аспекти от личностното развитие на автора. Джордж Уебър бележи нов етап както в мисленето на Улфовия герой, така и в художественото израстване на самия писател. Трансформацията на Юджийн Гант в Джордж Уебър в романа „Паяжината и скалата“ (1939) е съпътствана от наблюдения, подобни на предходните, за Юга и Севера като цяло, а по-късно (и по-конкретно) за големия град. Не е пропуснатата и празнотата на висшето общество в сцените с Естър Джак и съмишлениците ѝ в театъра, както и по време на приема, организиран от семейство Джак в романа „Не можеш да се завърнеш у дома“ (1940). В същия роман Уебър осъзнава, че и славата (която нарича Медуза заради способността ѝ да вкамени човек в положение, непозволяващо му да се развива) е също вид *съ-свят*, който не трябва да бъде поставен за цел, иначе изпадаме във вълнуващия, но в същността си ялов живот на Лойд МакХарг (художествения портрет на Синклер Луис в творчеството на Улф). Най-явното доказателство, че според Гант-Уебър трябва да се

страни от „масовата общност“ са главите, посветени на „Кухите хора“ на Елиът, където споделя с читателя си как всеки американец е третиран като статистика, а не като личност.

Тук става очевидно, че тезата на Улф и Хайдегер да не бъдем част от чуждото битие-със, а да изградим свое-собствено битие (Dasein), за да водим автентичен живот, е твърде проста и незадоволителна. Нима цялата автентичност на човека в света се изгражда с простото решение „върви срещу течението“? Нека погледнем един въпрос, поставен (и отговорен) от Марджори Грене:

Какво се случва с отношенията на индивида с другите, когато той реши да бъде себе си, а не сбор от споразумения с Другия? [...] Отговорът е явно „Почти нищо“. *Моята* [sic] свобода (независимост) е моя и осъзнаването ѝ е несподделено, защото тя е „свобода-към-смъртта“; а никой не може да ме спаси от моята самота пред наличието на смъртта, нито пък аз мога, ако искам, да спася или съжаля друг (Grene/Грене 1959: 69).

Ако индивидът съумее с действията си да постигне автентичност, дали тя би имала значение за другите освен за самия него, при положение че смъртта прекъсва живота и прави човешкото присъствие краткотрайно? Тук се завръщаме към темата за смъртта: може ли да има смисъл един живот, чиято единствена яснота е, че завършва със смърт? Отговорът на Хайдегер е, че това няма значение – единственият смисъл на битието-в-света е да *бъде*. „Със смъртта самото човешко-битие-тук застава пред себе си в *най-автентичната си* [sic] способност да бъде. В тази възможност човешкото-битие-тук вижда просто своето битие-в-света“ (Хайдегер/Heidegger 2020: 235). С други думи, според него животът започва едва с осъзнаването на краткотрайността му, а този живот се отъждествява с истинно битие само ако *бъде*. И следователно, както обобщава Иванка Райнова, „*да бъдеш* [sic] значи да бъдеш върху модуса на автентичността като постоянно осъществяване на собствените същностни възможности“ (Райнова/Rainova 1993: 100). Моментът, в който Гант-Уебър започва *да бъде*, е, както споменах по-горе, в края на „Погледни към дома, ангеле“ или по-точно когато става свидетел на смъртта на брат си Бен.

Улфовият герой има съвсем ясно съзнание за смъртта като концепция. Юджийн например знае, че майка му притежава пан-

сион за болни от туберкулоза и че някои от тях ще бъдат сполетени от нерадостна съдба, понеже брат му Гроувър (брата близнак на Бен) умира твърде рано именно от тази болест. Джордж пък знае, че смъртта може да е дело и на хората. Затова главата „Дете и тигър“ от романа „Паяжината и скалата“, в която целият град се надига да преследва, линчува и убие местен престъпник, е ясно доказателство, че той живее в среда, в която смъртта е рядко явление. В тези моменти обаче тя е нещо далечно от него тъй като смъртта на въпросните индивиди се случва другаде. Когато Бен Гант се разболява тежко от туберкулоза, Юджийн веднага се прибира вкъщи и става свидетел на последните му мигове. Оттук насетне „ужасът от непостоянството и тленността винаги е някъде в ума му“ (Hagan/Хейган 1987: 134). След този епизод той преживява разговор с „призрака на Бен“ или може би интроспективен диалог със собствената си съвест, приемаща образа на Бен. Както и да бъде интерпретирана от читателя появата на призрака, резултатът е явен. В стремежа си да постигне автентичност, Юджийн започва ясно да съзнава, че истинското му призвание е изкуството. Това става още по-очевидно след смъртта на баща му в „За времето и реката“ (1935) и стремежът към живота и изкуството сякаш започва вече да се превръща в мания. Независимо от споменатия факт обаче битието на този герой не е напълно автентично. Неговото изкуство първоначално не е призив за автентичност, а просто инструмент за борба срещу смъртта, какъвто вижда в „каменоделството на баща си и поезията на Омир“ (Пак там: 135). Този призив се превръща във „фаустовско желание да опонира на смъртта“ (Hagan/Хейган 1983: 10) – поредната потенциална лъжа за битието, Сартрова заблуда, с която да живее. По-късно, когато Юджийн Гант се трансформира в Джордж Уебър, той разбира, че същността на това призвание е автентичното себеизразяване и истинността на битието – негови-ят стремеж вече не е „воден от глад, толкова яростен, жесток и физически, че да пожелае да погълне земята и всички неща и хора по нея“ (Wolfe/Улф 2016: 103). Уебър е по-зрял герой – в края на литературното си битие, в последните глави на „Не можеш да се завърнеш у дома“ той повтаря заглавието на романа като призив към хората да не се завръщат към миналото, към

вечния идеал на безсмъртното детство (Веја/Беха 1971: 180), а да се фокусират върху настоящото течение на времето и какво правят в този момент. Или по думите на самия Джордж:

проповедникът може да е прав за вечността, но ние Живите Хора [*sic*] [...] сме прави за Тук и Сега [*sic*]. И именно за това Сега и за нас живите трябва да говорим ние и да изричаме истината, или поне колкото от нея видим и разберем. [...] Човешката религия и жива вяра се състои именно в потвърждаването на този факт и продължението на тази безспирна война (Wolfe/Улф 2011: 637).

С това Джордж сякаш пренебрегва заплахата от смъртта и отново започва да приема изкуството като битие, а не като заблуда или бягство, и може да се каже, че той намира достатъчно упование в това да очертае контурите на Аз-овата си идентичност, която го разграничава от другите. Улфовият герой олицетворява желанието на автора за нови усещания – собствени приключения – и да ги естетизира, придавайки им художествена форма. Томас Улф пише в едно от писмата си до Едуард Асуел: животът е

като поредица от концентрични кръгове – т. е. хвърляш камъчето във водата [...] и получаваш една разширяваща се, вечно растяща цялостна картина. Камъчето става важно само в смисъла на общата и постоянна структура, на която то е временният и случаен генезис. Всяко камъче може да възпроизведе същия ефект. Важното е да се разкаже за самото нещо – нещото, което се случва. Камъчето, ако щеш, е само средство към целта (Wolfe/Улф 1956: 713 – 714).

Писмото недвусмислено води до заключението, че за автора (Улф) и героя (Гант-Уебър) достатъчно условие за постигане на автентичност е човек да се *хвърли във въртопа на живота* – така би могъл да прецени въздействието на подобно преживяване и върху себе си, и върху и околните. Всяка история трябва да започва с „камъчето и водата, с единия и многото“ (Пак там: 719). Погледнато така, за Улф автентичността на едно битие в контекста на един смъртен и пренаселен свят не опира само до това дали това битието рита срещу вълните, а по-скоро как и дали вълните, които то създава (или един човек, или камъчето), докосват *Другия* (или многото, или водата).

Джордж Уебър влиза в литературния свят с пълното намерение да повтори всички грешки на Юджийн Гант, да завърти света около себе си и да бяга от всеки, който иска да го постави под някакъв общ знаменател. Ала в средата на литературните му приключения той стига до едно Сартрово желание за свобода след поредния спор с Естър Джак – тя е описана като поредното средство, опитващо да прикове Джордж в съ-света на *Другия*, което го кара да „пищи“¹ за независимост. В „Не можеш да се завърнеш у дома“ той „постепенно се превръща от романтичен солипсист в социален реалист“ (Cracroft/Кракрофт 1985: 81) – фокусът му вече не е вътрешен, а външен, той вече не използва другите, за да опише себе си или като средство за бягство от неавтентичността, или като течение, срещу което да бяга, а като съ-битиета в света, чиято автентичност е също толкова важна, колкото и неговата. Това, че осъзнава смъртността си, също не остава на заден план, и както Хайдегер се изразява, той приема съдбата си:

Научих строгия урок на примирението: да призная наличието на трагичната подтъкан на живота, в който човек се ражда, през който трябва да живее, от който трябва да умре. Научих се да приема този същностен факт без да се оплаквам, но приемайки го, да се опитвам да постигна каквото мога с всички сили (Wolfe/Улф 2011: 629).

В последната си фаза Гант-Уебър твърди, че трябва да приемем тленността си и след това да овладеем живота си. Според Улфовия герой ние живеем в един *съ-свят*, но това не ни определя, ако не го позволим, ако не разглеждаме *Другия* като част от една безлична маса или като цел на живота ни, а като възможност за комуникация, като равен на нас, с когото да споделяме или от когото да извличаме опит. С изпълняването на тези две условия,

---

¹ „Писькът“ на Джордж Уебър е полутрагичен, полукомичен поглед върху жизнения път на героя, представен в една от кавгите на Джордж и Естър Джак. Според Джордж човек е най-шумен, най-гръмогласен, преди някой да се опита да го озапти, след което губи своя „писък“ и личността му се губи в чужд свят. Може да се каже, че комичният етикет „писък“ по начина, по който е представен от Улф, съвпада с това, което екзистенциалистите искат да нарекат „автентично битие“ и да покажат как то може да се размие, когато стане част от *съ-света*.

както ги е заложил и Мартин Хайдегер, Гант-Уебър постига своята автентичност.

В настоящия доклад Улфовият герой Гант-Уебър бе представен през призмата на идеята за възможността да бъде осмислена автентичността на битието му според онтологията на Мартин Хайдегер. Одисеята на този герой до автентично битие е дълга, но в крайна сметка той постига целта си и успява да достигне това, което Хайдегер би определил като „истинско битие“. С достигането на споменатото заключение романите на Томас Улф получават едно ново измерение и един нов „слой“ за анализ, а твърдението на автора, че през очите на този герой САЩ може да се разгледа така, както би я разгледал един американец, става с една идея по-истинно.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Веја/Беха 1971:** Веја, М. *Epiphany in the Modern Novel*. Seattle: University of Washington Press, 1971.
- Вошењски/Бошенски 1966:** Vocheňski, I. M. *Contemporary European Philosophy: Philosophies of Matter, the Idea, Life, Essence, Existence, and Being*. Translated by Donald Nicholl and Karl Aschenbrenner. Berkeley: University of California Press, 1966.
- Срасрофт/Кракрофт 1985:** Cracroft, Richard H. A Pebble in the Pool: Organic Themes and Structure in Thomas Wolfe's *You Can't Go Home Again*. // *Critical Essays on Thomas Wolfe*. Boston: G. K. Hall, 1985, 79 – 98.
- Грене/Грене 1952:** Grene, M. Authenticity: An Existential Virtue. // *Ethics*, 1952, № 4 (62), 266 – 274.
- Хаган/Хейган 1983:** Hagan, J. Thomas Wolfe's *Of Time and the River*: The Quest for Transcendence. // *Thomas Wolfe, a Harvard Perspective*. Athens, Ohio: Croissant Company, 1983, 3 – 20.
- Хаган/Хейган 1987:** Hagan, J. Structure, Theme, and Metaphor in *Look Homeward, Angel*. // *Thomas Wolfe*. New York: Chelsea House Publishers, 1987, 123 – 140.
- Холман/Холман 1975:** Holman, C. H. *The Loneliness at the Core: Studies in Thomas Wolfe*. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1975.
- Кенеди/Кенеди 1962:** Kennedy, R. S. *The Window of Memory: The Literary Career of Thomas Wolfe*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1962.

- Macann/Макан 2011:** Macann, C. Existentialism, Authenticity and the Self. // *The Bloomsbury Companion to Existentialism*. London: Bloomsbury, 2011, 198 – 214.
- Wolfe/Улф 2016:** Wolfe, Thomas. *Of Time and the River*. London: Penguin Classics, 2016.
- Wolfe/Улф 1956:** Wolfe, Thomas. *The Letters of Thomas Wolfe*. Nowell. New York: Scribner's, 1956.
- Wolfe/Улф 2011:** Wolfe, Thomas. *You Can't Go Home Again*. New York: Scribner's, 2011.
- Борев/Borev 1969:** Борев, Ю. Б. Екзистенциализмът и неговата „философия на човека“. // *Философски и методологически проблеми на съвременния модернизъм и на западното литературознание*. София: Наука и изкуство, 1969, 348 – 360. [Borev, Y. B. Ekzistentsializmat i negovata “filosofiya na choveka”. // *Filosofski i metodologicheski problem na savremenniya modernism i na zapadnoto literaturoznanie*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1969, 348 – 360.]
- Зарев/Zarev 1969:** Зарев, П. Два подхода в литературознанието. // *Философски и методологически проблеми на съвременния модернизъм и на западното литературознание*. София: Наука и изкуство, 1969, 5 – 20. [Zarev, P. Dva podhoda v literaturoznanieto. // *Filosofski i metodologicheski problem na savremennyamodernism i na zapadnoto literaturoznanie*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1969, 5 – 20.]
- Райнова/Rainova 1993:** Райнова, И. *От Хусерл до Рикьор*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993. [Rainova, I. *Ot Huserl do Rikior*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 1993.]
- Улф/Ulf 2019:** Улф, Т. *Погледни към дома, ангеле*. София: Екрие, 2019. [Wolfe, T. *Pogledni kam doma, angele*. Sofia: Ekrrie, 2019.]
- Хайдегер/Heidegger 2020:** Хайдегер, М. *Битие и време*. София: Изток-Запад, 2020. [Heidegger, M. *Bitie i vreme*. Sofia: Iztok-Zapad, 2020.]
- Ясперс/Yaspers 1992:** Ясперс, К. Смъртта. // *Ах, Мария*, 1992, № 3-4. <<http://www.ahmaria.eu/broeve/broj-3-4/karl-yaspers-smartta/>>, 11 ноември 2020. [Jaspers, K. Death. // *Ah, Maria*, 1992, № 3-4. <<http://www.ahmaria.eu/broeve/broj-3-4/karl-yaspers-smartta/>>, 11 November 2020.]

КНИГА НА ИЛЮЗИИТЕ: ЗА ЕДНО СРЕЩАНЕ НА МОРИС БЛАНШО И ПОЛ ОСТЪР

Йоанна Нейкова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

THE BOOK OF ILLUSIONS: ON A MAURICE BLANCHOT AND PAUL AUSTER CONNECTION

Joanna Neykova

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

This paper is an attempt to explore the literary connections between Paul Auster's work and the French writer and thinker Maurice Blanchot through the analysis of one of Auster's novels – *The Book of Illusions*. The themes of writing, death and literature are of great importance for both Blanchot and Auster. Even though Auster's works are usually read in a postmodern key, they allow us to place him in a different context, thus revealing some of the greatest influences that shaped him as a writer.

Keywords: Paul Auster, Maurice Blanchot, French thought, Book of Illusions, literature, death

Мястото си сред образците на модерната американска проза Пол Остър печели с емблематичната „Нюйоркска трилогия“. Неговото творчество е от изключителна важност за формирането на облика на постмодерната литература. При едно по-внимателно вглеждане обаче би станало видимо, че писателската му фигура е по-сложна и надхвърля границите на собствения си англоезичен контекст, дори нещо повече – прозата му може да бъде свързана с два литературни масива – от една страна, американската литература с цялата тежест на имената на Уолт Уитман, Хенри Дейвид Торо и Натаниъл Хоторн например, на които литературата на Остър недвусмислено е наследница, а от друга страна – френската пост-структуралистка мисъл. Може да изглежда нетипичен опитът Остър да се разположи във френски контекст, това би предполагало да се вземе предвид двупосочна динамика. Трудно е обаче да се пренебрегва афинитетът му към френската литература, който личи най-малкото от преводаческата и съставителската работа на Остър.

Едно от важните изследвания, които извеждат тезата за френското потекло на Остървата проза, е книгата на Том Теобалд “Existentialism and Baseball: The French Philosophical Roots of Paul Auster” (Theobald/Теобалд 2010). Теобалд се спира на четири ключови текста на Остър – романите „Нюйоркска трилогия“, „Музика на случайността“, „Левиатан“ и автобиографичния текст “The Invention of Solitude“, като се фокусира основно върху следите, водещи до Сартр и до френския сюрреализъм. В част от изследването си Теобалд обръща внимание на мястото, което заемат героите писатели в работата на американския романист, и отнася важността на темата за писането към влияние, оказано от Морис Бланшо.

Сближаванията между Бланшо и Остър могат да бъдат видени в две перспективи – като биографични и като литературни точки на пресичане. В предходен текст¹ обърнахме внимание на биографичните приближавания между двамата през кратката кореспонденция, която си обменят, и с акцент върху факта, че Пол Остър е един от преводачите на Бланшо на английски.²

В настоящия текст се фокусираме върху един конкретен роман на американския писател и съзнателно пропускаме поетическите му работи, които, както разбираме от разменените писма между Остър и Бланшо³, последният е познавал. В този смисъл работата с прозаическите текстове на Остър е само едната страна от комплексните застъпвания и пресичания. Посоките, в които подобно изследване може да се развие, носят голям изследователски потенциал. Умишлено ще бъдат пропуснати и най-известните и придо-

---

¹ Вж. Нейкова, Й. Френската връзка: Пол Остър. // *Литературата*, 2020, кн. 24, 185–198.

² Пол Остър е преводач на четири текста на Морис Бланшо – първият е за Едмон Жабес „The Book of Questions (Le Livre des Questions)“, който е включен в частта „Traces“ в книгата на Бланшо „L’Amitié“ (1971). По-късно е поместен в английското издание „Friendship“ (1997), което е в превод на Елизабет Ротенберг, като частта „The Book of Questions“ е публикувана като съвместен превод на Остър и Ротенберг. Останалите три текста на Бланшо, които Остър превежда, са поместени в самостоятелното издание „Vicious Circles: Two fictions & „After the Fact“.

³ Пак там, с. 195.

били култов статут романи на Остър, тъй като в тях сме склонни да виждаме много по-сложна мрежа от интертекстуални и автотекстуални връзки, а и те биха насочили работата ни към археологическото равене в основанията на прозата му.

Ще се спрем на един от по-късните романи на Остър – „Книга на илюзиите“, публикуван за първи път през 2002 г. Тук няма да предложим подробен анализ на романа, а ще се опитаме да вникнем в онази основа на Остървите текстове, която разпознаваме като особен тип фикционална трансформация на част от идеите на Морис Бланшо. В този смисъл това не е опит за четене на един роман на Пол Остър през бланшовистки ключ, а опит да се видят възможните приближавания между двамата – между идеите и концепциите на Морис Бланшо и прозата на Пол Остър – приближавания, които биха подсказали едно литературно средство.

„Книга на илюзиите“: изкуството и правото на смъртта

„Книга на илюзиите“, бидейки един от по-късните романи на Остър, обхожда вече познати територии – в ядрото на романа са темите за езика, смъртта и фигурата на твореца. Теми, които са основополагащи и за Морис Бланшо както в критическите му и теоретични текстове, така и в собствените му фикции. Тези литературни въпроси са, разбира се, гръбнакът на цялата постструктуралистка мисъл, към която принадлежи и Бланшо.

Ако се отстраним от непосредствените си наблюдения и се опитаме да вникнем отвъд очевидността на дадени характерни черти на постмодерната проза (например отказа на Остър графично да маркира пряката реч, характерното сюжетно изграждане, основано на логиката на *mise en abyme*, амбивалентността и парадокса като водещи механизми както на структурно, така и на тематично ниво), откриваме, че „Книга на илюзиите“ задава два въпроса – в какви отношения влизат смъртта и творчеството в романа и коя е книгата на илюзиите? Двете питання са в основата на анализирания от нас роман, но не е рядкост да бъдат открити и в по-ранни произведения на Остър. Тук авторът засяга познати теми от творчеството си от 80-те и 90-те, но ги задълбочава и ги подлага на едно по-комплексно осмисляне, като заедно с това

оставя на заден план разпознаваемия си постмодерен стил, отличаващ се с игровост и амбивалентност на смислите.

Симбиозата между смърт и литература е безспорно ключова тема и в работата на Бланшо, той ѝ посвещава немалко внимание в някои от най-важните си критически и фикционални текстове, сред които „Литературното пространство“, „Литературата и правото на смърт“, „Същностната самота“ и др.

Краткото представяне на сюжета на „Книга на илюзиите“ би спомогнало за по-нататъшните ни наблюдения върху персонажи и епизоди от текста. Романът на Остър проследява живота на Дейвид Зимър, преподавател по литература, който случайно се запознава с творчеството на изчезналия преди шестдесет години режисьор на нямото кино – Хектор Ман. Зимър е пленен от малкото, но впечатляващо творчество на Ман и се посвещава на изследването му. Неочаквано професорът получава писмо от Фрида Спелинг, която се представя за съпругата на Ман и го кани да се запознае както със смятания за мъртъв режисьор, така и с тайното му, създадено от смъртта, творчество. Зимър разбира, че Ман посвещава по-голямата част от живота си на създаването на филми, които никой никога не вижда, още повече, че режисьорът поставя условие в деня на смъртта му те да бъдат унищожени.

Хектор Ман: живот и смърт на твореца

Един от основополагащите текстове на Бланшо с голяма концептуална тежест е „Литературата и правото на смърт“ (*La littérature et le droit à la mort*). Както отбелязва Филип Лаку-Лабарт (*Lacoue-Labarthe/Лаку-Лабарт 2011*), този текст позволява конструирането на мита за модерния писател, дотолкова, че самият Бланшо се превръща в проявление на този мит.

Вниманието на Остър също често бива привлечено от фигурата на модерния писател и на пишещия човек въобще. Примери за това могат да бъдат изведени от „Град от стъкло“, „Нощта на оракула“ и други романи. „Книга на илюзиите“ от своя страна поставя въпроса не само за писателя, но и за фигурата на твореца като цяло. Работещият в изгнание режисьор Хектор Ман кореспондира по особено силен начин с виждането на Бланшо за твореца и за връзката между литература и смърт, респективно между

творчество и смърт. Разбира се, ако обърнем внимание на отделни моменти от романа, бихме открили, че Хектор Ман е в същността си в много голяма степен писател, например – в средата на романа се коментира режисьорският стил на Ман:

Разказването в киното се смята за слабост — знак, че образите не работят; но Хектор го използва безрезервно в много от филмите си. В един от тях, „История на светлината“, няма нито дума диалог. Разказ като разказ от начало до край (Остър/Ostar 2008: 190).

Концептуалният заряд, съсредоточен във фигурата на режисьора, и въпросът за преплитането на смърт и творчество, заложени в романа на Остър, резонират с онова, което Бланшо нарича *работата на смъртта в живота*. Според него човекът е изправен пред един основополагащ парадокс – парадокса на невъзможната смърт. Смъртта е в основата на човешкото, така да се каже – тя е онова условие, което позволява на човека да е човек, но смъртта е и неизбежна, тъй като тя винаги е вече тук, заедно с нас в света. В този смисъл смъртта е възможност и невъзможност за човека – от една страна, най-човешката възможност е именно смъртта, от друга страна, човекът е обречен да изгуби тази своя възможност, възможността да умре, и следователно възможността да бъде човек. Изходът от този парадокс Бланшо вижда в литературата, тъй като и двете споделят една сила – и двете водят човека към идеала на безкрайното нищо. Бланшо вижда литературата и смъртта като неотменимо сдвоени сили – дотолкова, че литературата е работата на смъртта в живота. Но какво се случва, когато творецът започне да създава изкуство и след смъртта, след една инсценирана смърт, какъвто е случаят с героя на Остър Хектор Ман? Следва да се запитаме кога наистина умира причудливият герой от „Книга на илюзиите“.

Първата смърт на Хектор Ман настъпва, когато той напуска живота, който дотогава живее, притиснат от обстоятелства отвъд неговия контрол. Необяснимото му изчезване е неразрешена задача и той е счетен за мъртъв. Обречен е да странства, да се мести от място на място без идентичност, да прави всичко друго, но не и онова, за което е живял досега – да създава изкуството си, да твори. Това суспендиране на творческата му работа го поставя в

положението между две невъзможности: Хектор Ман не може напълно да живее, но не може и напълно да умре. Онова, което му остава, е да се опита да умре докрай, усилие, което е свързано с връщането му към изкуството, защото именно то ще му позволи смъртта. В „Литературното пространство“ в една от частите, посветени на Кафка, Бланшо обръща внимание на следния казус: „самата творба дава възможност да се изпита какво е смъртта, опит, който като че ли предварително трябва да притежаваме, за да стигнем до творбата и чрез нея до смъртта.“ (Бланшо/Blansho 2000: 86). Така смърт и литература, смърт и творчество, са свързани в едно безкрайно преобръщане – творческият акт ни предоставя възможността да се докоснем до смъртта и чрез смъртта до крайното, като заедно с това предоставя спасение от изначалната невъзможност, която смъртта носи. Нещата се задълбочават, ако помислим за момент, че невъзможността е в същността си и невъзможност за творене. Връщайки се към „Книга на илюзиите“, ще видим, че онова, което Хектор Ман истински желае, е да започне да изгражда своята смърт като творба, за да спаси душата си. На пръв поглед това не изглежда непосилно. Но това завръщане към неговата голяма творба, а именно смъртта, минава през едно ключово изискване – филмите му да бъдат унищожени.

Условието, което Хектор Ман поставя, е, когато умре, всеки филм, който е създал, да бъде изгорен. Подобно изискване напомня на завета на Кафка към Макс Брод, но както знаем от литературната история, Брод не изпълнява последното желание на Кафка. Ман, подобно на Кафка, се докосва до смъртта в момента, в който решава да се подчини на изискването на творбата. Хектор Ман умира тогава, когато неговата творба бива унищожена. Крайната цел на творбата, нейното истинско изискване, е нищото, едно идеално отсъствие.

Книгата на илюзиите: мемоари от гроба

Краят на романа поставя един скрит въпрос – коя всъщност е книгата на илюзиите? В сюжета присъстват две книги, посветени на Хектор Ман – едната е изследването на Дейвид Зимър „Безмълвният свят на Хектор Ман“, а другата е биографичната книга „Задгробният живот на Хектор Ман“ от Алма Грунд. И двата

текста правят явни или не чак толкова явни алюзии към мемоара на Шатобриан – “Mémoires d’outre-tombe” или “Memoirs from Beyond the Grave”/“Memoirs of a Dead Man”. Мемоарите на Шатобриан са недвусмислено считани за magnum opus, публикуван по негово собствено желание едва 50 години след смъртта му – мемоари, които, както насочв коментарът на Дейвид Зимър а, в момента на своята поява са вече мемоарите на един мъртвец. Това неслучайно кореспондира с момент в романа на Остър, в който става ясно, че се пише мащабната биография на Хектор Ман, посветена на тайния му живот от момента на неговото изчезване до смъртта му – книга, която да опише *задгробния* живот на изчезналия, смятан за мъртъв режисьор едва когато той вече наистина не е между живите. Още повече – книгата ще опише както липсващите 60 години на Хектор Ман, така и неговото унищожено творчество. По странен начин биографията ще поддържа изгорените филми на режисьора в едно парадоксално състояние – на едновременно някога съществували и никога небивали. Биографията ще разкаже за едно творчество, което никога не е разказало себе си. Този въпрос занимава персонажа на Зимър, който представя тази особена онтологична нестабилност през простичкия пример с луната – ако не си видял луната, безлунно ли е небето?

Каквото и да правя, мога да пиша само за онова, което съм видял и чул; за онова, което не съм — не. Това не е признание за провал, а по-скоро уточняване на методологията, излагане на принципите. Ако не съм видял луната, то не е имало луна (Остър/Ostar 2008: 202).

Но биографичната книга за Хектор Ман е изгорена, преди да бъде публикувана, тя споделя съдбата на изгореното творчество на режисьора и сама по себе си придобива парадоксалния статут на книга, която едновременно е съществувала и не е съществувала. Може би това е именно една илюзорна книга.

Но особенният финал на романа ни подсказва, че може би книгата, която търсим, не е нито една от горните две. В последната страница на романа персонажът на Зимър разкрива на читателите, че книгата, която до този момент сме чели, не е книгата, която сме си мислили, че четем. Този повествователен ход не е

никак необичаен, но тук не става дума за игра между фикционално и реално например, а за особен литературен въпрос.

Ще последвам примера на Шатобриан и засега няма да направя опит да публикувам това, което съм написал. Оставил съм писмо с нужните указания до адвоката си, той ще знае къде да намери ръкописа и какво да прави с него, когато умра. Имам намерение да живея до сто години, но по всичко личи, че шансът ми не е голям, така че съм се погрижил за всичко необходимо. Ако и когато тази книга бъде издадена, драги читателю, можеш да бъдеш уверен, че мъжът, който я е написал, вече не е между живите (Остър/Ostar 2008: 289).

Тези няколко изречения във финала на романа правят възможни следните литературни ходове: 1) Подобен метафикционален жест не е напълно чужд за Пол Остър, можем да се сетим за собственото му вписване във фикционалната тъкан на „Нюйоркска трилогия“. Тук обаче той прави обратен ход – заличава себе си като автор на романа, за да отстъпи място на персонажа на Дейвид Зимър, който от своя страна репликира жеста на Шатобриан с публикуването постмортем; 2) Книгата, която четем, е книгата на мъртвец, по думите на Зимър. По този начин романът извършва две отмествания – той замества унищоженото творчество на Хектор Ман, но и унищожената биография, която е трябвало да съхрани разказа за него. Така разказът, словото, маркира отсъстващото, заема празнината, отворена от заличеното. „Думата е липсата на нещото, което назовава, думата е нищото, което е останало, когато нищо повече не съществува. Думата е самият факт, че нещо не съществува“⁴ по думите на Бланшо (Blanchot/Бланшо 1999: 379).

Бланшо по сложен начин свързва работата на езика с работата на смъртта – оттук става очевидно, че езикът е свързан със смъртта на нещото, което назовава, и в този смисъл той се превръща в екрана, стоящ на мястото на онова, което е заличено. Езикът произвежда тази илюзия, че с назоваването на нещата те сами по себе си продължават да съществуват зад думите. Но

---

⁴ Превод мой – Й. Н.

Бланшо настоява на заличаващата сила на езика. „В същността си езикът означава възможността за тази разруха, езикът е алюзия за смъртта“⁵ (Blanchot/Бланшо 1999: 380). Илюзията на езика е илюзията на литературата.

В „Литературата и правото на смърт“ той извежда на преден план идеята за амбивалентния статут на литературата – тази амбивалентност е изградена от несъвпадането на реалното на книгата и нереалното на творбата, присъствието на думата и отсъствието на назованото – несъвпадания, които се концентрират около разбирането, че литературата е същностно празна.

Последният ход на литературата се осъществява в прехода от отсъствие към присъствие – „нереалността на нещата е преминала в реалността на езика – нещото го няма, но я има думата“⁶ (Blanchot/Бланшо 1999: 380). Тази идея е застъпена и в отношението между творба и книга. В този смисъл финалната книга на Зимър, книгата на Остър, е книгата, която по особен начин се основава на изначалната празнина на творческия акт. Литературният разказ сам по себе си представя илюзорната реалност на езика, но едновременно с това е по-реален от всичко друго, защото е бременен с реалността на думите, с тяхната материалност. Творбата никога не е реална, реална е единствено книгата, книгата на илюзиите.

Пол Остър и Морис Бланшо, всеки по своеобразен начин, показват възможността на литературата да се изплъзва на всеки опит да бъде впримчена в клишета и празнословия, показват фундаменталната парадоксалност на литературната тъкан. Улавяйки тази амбивалентност на литературното начало, те са верни единствено на литературата и на нейните изисквания. Въпросите за същността на творческия акт, на езика и на писането са въпросите, които преминават като мисловна жилка както в работата на единия, така и на другия.

Онова, което остава, е изключително продуктивната литературна връзка, която двамата осъществяват – връзка, която позволява сближавания на много и различни нива, позволява различни

---

⁵ Превод мой – Й. Н.

⁶ Превод мой – Й. Н.

интерпретативни захождения и ясно демонстрира един неизчерпаем литературен диалог.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бланшо/Blansho 2000:** Бланшо, М. *Литературното пространство*. София: Лик, 2000. [Blansho, M. *Literaturnoto prostranstvo*. Sofia: Lik, 2000.]
- Нейкова/Nejkova 2020:** Нейкова, Й. Френската връзка: Пол Остър. // *Литературата*, 2020, кн. 24, 185 – 198. [Nejkova, Y. Frenskata vrazka: Pol Ostar. // *Literaturata*, 2020, kn. 24, 185 –198.]
- Остър/Ostar 2008:** Остър, П. *Книга на илюзиите*. София: Колибри, 2008. [Ostar, P. *Kniga na ilyuziite*. Sofia: Kolibri, 2008.]
- Blanchot/Бланшо 1999:** Blanchot, M. The Station Hill Blanchot reader: fiction & literary essays. // *Literature and the Right to Death*. Translated by Lydia Davis. Oxford: Blackwell, 1999, 359 – 400.
- Lacoue-Labarthe/Лаку-Лабарт 2015:** Lacoue-Labarthe, P. *Ending and Unending Agony. On Maurice Blanchot*. New York: Fordham University Press, 2015.
- Theobald/Теобалд 2010:** Theobald, T. *Existentialism and Baseball: The French Philosophical Roots of Paul Auster*. Saarbrücken: Lambert Academic, 2010.

ВЪОБРАЖАЕМИЯТ БАЩА НА ЮРСЕНАР:
ОТКОЛЕШНА МЕЛАНХОЛИЯ
И ОЧАРОВАТЕЛНА СДЪРЖАНОСТ

Франческа Земярска
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

YOURCENAR'S IMAGINARY FATHER:
OLD MELANCHOLY AND CHARMING RETICENCE

Francheska Zemyarska
Sofia University "St. Kliment Ohridski"

The paper examines Marguerite Yourcenar's memoir trilogy "Le Labyrinthe du Monde". The article is part of a broader investigation related to the staging of different voices in the author's work. There is no clear differentiation between the writer's biographical and fictional *écriture*. Yourcenar uses similar narrative and fictionalizing techniques; she incorporates her own experience and inscribes it in a broader narrative frame. The present text raises the question of the author's own imaginary genealogy – such a gesture is recognized as a particular creation of a strong female image and voice, which was not present in the works of the Belgian-French novelist prior to the publication of the memoir trilogy "The Labyrinth of the World". The paper turns to both Julia Kristeva's theory of imaginary father and Yourcenar's fantasy of her own genealogy. The following analysis articulates the indirect question to Yourcenar's late work of whether kinship is stronger and more real than the imaginary worlds around us such as literature, fine arts, one's own fantasy. In other words: who is Yourcenar's imaginary father – Proust and/or Michel de K.?

Keywords: *Le Labyrinthe du Monde*, memoirs, imaginary father, identification, matricide

Бих желала да имам за далечен праядо въображаемия
Симон Адриансен от „Творение в черно“
(Юрсенар/Yursenar 2007: 70)

Мемоарите „Лабиринтът на света“ започват с „незапомненото време“ на раждането на М. Юрсенар и смъртта на майка ѝ, разказани със сух документален тон. Още тук може да видим как функционира въображаемата памет, „облакътена“ върху фигурата

на идеалния баща от първичната идентификация – началната точка на мемоарите въвежда „времето преди да се родим“¹, за да изобрети единствения мост, който може да свърже новороденото и Юрсенар.

Че детето съм аз, в това не мога да се съмнявам, без да се усъмня във всичко. Но за да се освободя донякъде от чувството за нереалност, с което ме изпълва тази идентификация, съм принудена – досущ както бих била, ако се опитвах да пресъздам някоя историческа личност – да се вкопчвам в откъслечни спомени от втора или десета ръка [...] Тези уж известни откъслечни факти все пак са единственото оцеляло мостче между това дете и мен; те са единственият спасителен пояс, поддържащ ни и двете върху вълните на времето (Юрсенар/Yursenar 2006: 9 – 10).

Юрсенар съвсем директно посочва, че става дума за една първична идентификация, която е по-скоро чувство, отколкото субектно-обектно отношение. Самото чувство задава атмосфера на нереалност: тя е „мимолетна пролука към онова, което е без име и без форма“ (Юрсенар/Yursenar 2006: 10). Поставена под въпрос, тя разклаща основите на цялото същество, доколкото го въвлеча в онова майчино пространство на безформеното и всевъзможното, каквото в езика на Ю. Кръстева през Платон е семиотичната *хѳра* (χώρα). Превключването от тежестта на чувството за нереалност към езика идва именно през въображението. То е, което извършва сглобяването на фрагментарните спомени, накъсани паметови следи, препредадените истории в множественото единство на въображаемата памет. Метафорите за спасителния пояс и връзката мост между субекта в процес от първичната идентификация и зрелия субект напълно се вписват в концепцията на Ю. Кръстева за въображаемия баща, който е мислен точно

¹ Като аналогична идея в българската литература можем да положим книгата с експериментална проза на Дора Габе „Някога“ (1924) и по-специално първия разказ от нея – „Преди да се родим“. Първа в българската литература Габе се връща към фигурите на майката и на бащата във времето преди своето раждане, за да се запита за собствения си произход и творческо начало. Разбира се, този опит остава в рамките на книгата „Някога“ и не е разгърнат в мащабите на Юрсенар. Повече върху Габе с оглед на едно женско родословие вж. М. Николчина (Николчина/Nikolchina 2002: 58 – 60).

като въображаема опора². Юрсенар отново саморефлексивно посочва, че творческото сублиматорно пресъздаване на исторически личности в романите ѝ или на собствените предци в мемоарите ѝ е основано върху това метафорично преработване на разпръснатите следи на миналото.

Юрсенар решава да започне мемоарите си с генеалогията на майчиния си род. Едно постоянно чудене се прокрадва през трите тома на мемоарите – **дали роднинските връзки са по-силни и по-реални от въображаемите светове, които ни заобикалят** – литература, изобразително изкуство, собствена фантазия. Връзката между Фернанд, майката на Юрсенар, и нея самата е описана като хладна учебникарска история – „няколко месеца се бях хранила от нейната субстанция“ (Юрсенар/Yursenar 2006: 53). За разлика от бащата, който освен като Мишел, бива адресиран от наративния глас в „Лабиринтът на света“ през топлото „баща ми“, то майката се появява много повече през дистанцираното собствено име. Бащата присъства и през емоционалната връзка с него, майката – много повече като фикционален персонаж. Непознатата, незапомнена от Юрсенар майка и предците от бащиния и майчиния ѝ род трудно се вписват в индивидуалната история на това дете. Наложителността от тази въображаема идентификация се основава на това, че „кръвта и спермата“, както казва Юрсенар, „не ни правят такива, каквито сме“ (Юрсенар/Yursenar 2006: 53). Тя често алюзира по-близките връзки между нея и исторически или фикционални лица спрямо родовете, от които произлиза. Така тя ще каже, че Бодлер и майката на Дон Хуан Австрийски съставят по-голяма част от нея в сравнение с баба ѝ и дядо ѝ по майчина линия; или относно своите пращичовци и Зенон: „Към Ремо храня гореща почит. „Вуйчо Октав“ веднъж ме трогва, веднъж ме дразни. Но Зенон

---

² Кръстева в „Истории на любовта“ извежда идеята за въображаем баща през Фройдовите понятия за първична идентификация (primäre Identifizierung, Einfühlung), като преднарцистична и пред-едипова идентификация. Тя е не-обектно ориентирана, това е най-същественят ѝ белег. Първичната идентификация е в установяването на самата афективна връзка или в учредяването на самия трансфер. Актът на учредяване става със скок, с пряк и непосредствен пренос, с участието на инстанцията на въображаемия баща (Krivtseva/ Кръстева 2000: 52).

обичам като брат“ (Юрсенар/Yursenar 2006: 259). По подобен начин на свързване на фикционалното с родословното начало Юрсенар не просто измисля своя собствен въображаем произход, а разказва част от пътешественическите истории на своите родители, успоредявайки ги с тези на Густав фон Ашенбах, Тонио Крьогер, Хеда Габлер, Юрген Тесман и др. (Юрсенар/Yursenar 2006: 314).

В мемоарната трилогия Юрсенар конструира собствения си баща като герой на Марсел Пруст. Така опосредствано като литературен баща на Юрсенар може да се посочи именно Пруст. Един конкретен епизод в самия край на „Благочестиви спомени“ показва слепянето между Пруст и Мишел дьо К. Това е моментът на съвместно творчество между белгийската авторка и баща ѝ. В края на живота на Мишел, година или две преди смъртта му, през 1928 г. Юрсенар работи над романа си за Алексей и от време на време му чете откъси от ръкописа. Този подкрепящ във всичко баща показва положителното си отношение към написаното. Така той решава да разкрие на дъщеря си свой стар ръкопис – начало на роман. Асоциацията, която Юрсенар прави с написаното от баща ѝ, извиква Пруст: „дузина листове, изписани на ръка, по формат пошироки, отколкото дълги, какъвто бе форматът на черновите на Пруст, но каквито днес, струва ми се, вече не се намират на пазара“ (Юрсенар/Yursenar 2006: 335). С подобно сравнение Юрсенар ни най-малко не полага работата на баща си до творбите на Пруст, а включва контекстуалната свързаност на тези двама души, нямащи нищо общо помежду си. Материалната плътност на контекста е ситуирана в този детайл – черновите на господин дьо К. и черновите на Пруст. В мемоарната фантазия на Юрсенар по-същия начин, ако майката и бащата – Мишел и Фернанд бяха поели към Венеция при своето сватбено пътешествие, те биха могли да се срещнат с Густав фон Ашенбах на Томас Ман. Това преливане на фикционални и реални персонажи е възможно именно доколкото те се вписват в общата тъкан по следите на едно изгубено време, възстановимо през въображението като чувство, мирис, вкус. Потаянето и преоткриването на миналото съзнателно извежда своята генеалогия от метода на Пруст.

В „непринудената близост, която царят“ между бащата и дъщерята, на Мишел му хрумва да „дари“ тези страници на правещата

първите си стъпки Юрсенар и тя да ги публикува от свое име. Те заедно редактират ръкописа в общ разказ и го озаглавяват „Първата вечер“ – историята за първата брачна нощ на Жорж, който несигурно встъпва в един брак, спомняйки си за своята любовница, чието самоубийство слага край на събитията. Разказът е публикуван, когато Мишел е вече мъртъв. Той обаче остава вписан именно като творчески импулс, като съновидение, като чувствена стихия или сила по въобразяването. Авторката споменава в дневника на сънищата си, че има цяла една територия от ноктурния ѝ живот и пространството на съня, която е във владение на фигурата на баща ѝ (Yoursenar/Юрсенар 1999: 1). В тази поразителна кръвосмесителна история съвсем буквално се вижда как функционира механизъмът на инкорпорация и сублимация, обвързан от Ю. Кръстева с фигурата на въображаемия баща – дъщерята буквално поглъща страниците на бащата и чрез това поглъщане създава нова творба. Психоаналитичният ракурс не би пропуснал да задълбочи интерпретацията на инцестния момент, доколкото първата съвместна работа между баща и дъщеря разказва история за първа брачна нощ. Дъщерята е допусната като редакторка и свидетелка. Юрсенар коментира, че разказът вероятно няма документална основа – исторически правдоподобното не е наративът, а е цялата чувствена атмосфера в него.

През този съвместен творчески опит може да видим фигурата на въображаемия баща и отвъд господин Мишел дьо К. Биографичният баща, от една страна, е фабулиран като персонаж в „Лабиринтът на света“, но от друга, е роден сякаш от листовете на Пруст. Въображаемият баща би могъл да се разпростре из творчеството на Юрсенар в чувствения пейзаж, в цялостното настроение, в отколешната, а не съвременна меланхолия. Той е една много по-сдържана и величава скръб, че „животът е такъв, какъвто е, и че би могъл да бъде много по-хубав“: той е нежната и малко наивна тъга.

Страстта на Юрсенар да пише съвместно със своите близки и далечни предци не се простира само върху биографичния опит между нея и баща ѝ. Един от основните ѝ съавтори се явява „вуйчо Октав“, или забравеният белгийски прозаик, пишещ на френски, Октав Пирмез (1832 – 1883). Ако за бащиния си род Юрсе-

нар разказва най-вече през фигурите на своя дядо Мишел-Шарл и своя баща Мишел, то що се отнася до рода на майка ѝ, най-отчетливо изведеният наратив е именно за и през вуйчо Октав. Както можем да открием отколешната меланхолия, заимствана от фигурата на въображаемия баща, така през Октав Пирмез можем да свържем с нея и желанието на Юрсенар да не разгодва прекомерно своята фигура: „обърнах внимание на страстното му желание да показва само това, което му се струва най-доброто от него: на двадесет години бих го разбрала. На тази възраст амбицията ми бе да продължа да бъда анонимният автор [...]. Доста скоро престанах да мисля по този начин. Литературното творчество е порой [...] личните ни характеристики не са нищо повече от седименти. [...] Все пак, сравнена с маниакалния екхибиционизъм на нашата епоха, резервираността на Октав, също маниакална, за мен е очарователна“ (Юрсенар/Yursenar 2006: 254).

Литературни произведения на Октав Пирмез, преди всичко „Ремо, спомени за един брат“ (*Remo, souvenirs d'un frère*, 1880), служат за подложка на Юрсенар в „Благочестиви спомени“. На места тя предпочита да остави Октав да говори със собствения си глас и цитира пространни места от написаното от него в мемоарите си. Тази фигура на вуйчото е съставена от две части, от едната страна стои вуйчо Октав – „съзерцателен есеист и мечтател“ (Юрсенар/Yursenar 2006: 14), а от другата по-младият му брат Ремо – увлечен от Вагнер, Шопенхауер и радикални идеи, които в крайна сметка го довеждат до самоубийство едва на двадесет и няколко години. Самоубийството му е извадено сякаш от роман на XIX в. – пред огледалото, с куршум в сърцето на фона на Вагнеровата музика. Обикнатият от Юрсенар похват на свързването на безименен човек от историята с някоя видна личност е приложен и в този случай: докато Октав би избрал за свой водач Вергилий, то Ремо би тръгнал след Тацит. Двамата братя са обсебени от литературата още от ранна младежка възраст. Този сдвоен персонаж, в който вуйчо Октав доминира много по-силно, измества перспективата на майката. В частта, която носи заглавието „Фернанд“ и в която се очаква най-накрая да бъде изложена историята на майката, Юрсенар разказва отново предимно за вуйчо Октав. Там, където стои очакването най-после тази майка да бъде представена отвъд смърт-

та, тя отново е заместена от фигурата на въображаемия баща. Накратко „Фернанд“ е всъщност чичо Октав, т.е. майката е въображаемият баща.

Има още един акт на сътворчество между дъщеря и баща, който може да се открие през самото заглавие „Благочестиви спомени“ – частта от мемоарите, която възкресява майчината линия. Траурният жанр на т.нар. „свят спомен“ е част от католическата индулгенция. Това е малка картичка, чийто размер е съобразен с това да може да се пъхне в молитвеник – от едната страна има свето изображение, а от другата – няколко благочестиви реда. Светият спомен за Фернанд е написан от съпруга господин дьо К. като напълно съдържан и трогателен жест. Юрсенар взима този свят спомен в памет на майката и го разгръща в същия съдържан и трогателен неин образ в „Благочестиви спомени“. Целият портрет на майката е направен сякаш по двата реда, написани от бащата: „Не трябва да плачем за това, което Вече няма да бъде; трябва да се усмихваме, че то е било./ Тя Винаги се стараеше да прави най-доброто, на което е способна“ (Юрсенар/Yursenar 2006: 57). Юрсенар иронично коментира двата реда, завещани от бащата за майката, прилепвайки навсякъде епитета „благочестив“. В основата на коментара си Юрсенар поставя уточнението „на което е способна“. Тя се опитва да улови очертанията на живота на майка си, ако не я е застигнала преждевременната ѝ смърт. Възможностите, които догажда, са или да се впише в сивата група на изоставените жени, или да прекара старините си в манастир, или в швейцарски хотел. В тази паралелна възможност на живота, в която Фернанд не умира, дъщерята предвижда тегобата на честите си посещения, както и задължителния младежки бунт срещу майката. Юрсенар се пита дали би имало място за любов между тях, но отговорът ѝ е отрицателен. Това, което пророкува за майчино-дъщерните отношения, е, че детската ѝ привързаност би се изродила в смес от агресия и безразличие. Същата авторка, която с антикварно очарование в „Лабиринтът на света“ събира отломките от едно незапомнено минало, за да го фабулира, със страст и систематична последователност унищожава всичко завещано от майка ѝ. „Ковчежето с останките на Фернанд“ е отворено и всяка вещ е изличена. Юрсенар, която обикаля близки и далечни роднини, кметства и изоставени къщи,

за да събере всеки възможен документ и да прочете някоя забравена бележка, просто изхвърля „литературното съчинителство“ на своята майка. Наследеното предизвиква у нея отвращение – точно онзи майцеубийствен порив, чиито мрачни територии Ю. Кръстева, а през нея и М. Николчина теоретично прекосяват. Картините от живота на майката я представят мълчалива, немощна, без сили за живот, втрупена. Макар Юрсенар да не успява да въплъти достатъчно пълнокръвно образа на майка си, тя трансформира своя афект в език. Този скок е основата на алхимията по въплъщаването в чужди животи и възкресяването на миналото: „настоящото ми усилие да възстановя и разкажа своята история ме изпълва със симпатия към нея, каквато до този момент няхах. С нея става така, както с въображаемите или реалните персонажи, които храня с моята субстанция, за да се опитам да им вдъхна живот или да ги възкреса“ (Юрсенар/Yursenar 2006: 61).

Л. Олие прави интерпретация на „Благочестиви спомени“ през Ю. Кръстева и Л. Иригаре, като извежда точно линията на майцеубийството и вижда като ироничен жест, че обявяването на раждането на дъщерята в обществото съвпада с обявяването на смъртта на майката. Прочитът на Л. Олие набляга на невъзможността на Юрсенар да излезе отвъд всепоглъщащата симбиоза между майка и дъщеря. Тя поставя акцент върху желанието на Юрсенар да изобрази обърната динамика в техните отношения – дъщерята с писането си дава живот и захранва майката с история (Ollier/Олие 1999: 87 – 99). Олие обаче изцяло пропуска фигурата на въображамия баща, калиграфски изрисувания алеф, който въвежда в писането и трансформира втрупената майка в метафоричен баща.

Прикованият поглед на Юрсенар в творческото, а не в биологичното начало, или подкрепата на въображамия баща, е онази инстанция, която спасява писателката, в този случай буквално, от смъртоносната майчино-дъщерна хватка. Юрсенар посочва, че не е била лишена от редица женски заместители на майчиния субстрат. Тези нетрайни, често сменящи се и лесно прежалими връзки, я спасяват от привързаността и дълга към майката, които евентуално тя би имала, ако майка ѝ беше останала жива. Юрсенар говори с нескрита досада за така и неслучилите се задълже-

ния и лимити, които майчиният ѝ живот би ѝ наложил. Смъртта на майка ѝ звучи освобождаващото за творчески път на писателката. Юрсенар образува собствената си амалгама, като непрестанно ретроспективно преизмисля своя произход. Така, в края на литературния и жизнения си път, фабулирайки себе си като персонаж, Юрсенар успява да създаде силен женски образ и глас, който до този момент липсва в нейното творчество.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Николчина/Nikolchina 2002:** Николчина, М. *Родена от главата. Фабули и сюжети в женската литературна история*. София: Семарш, 2002. [Nikolchina, M. *Rodena ot glavata. Fabuli i syuzheti v zhenskata literaturna istoriya*. Sofia: Semarsh, 2002.]
- Юрсенар/Yursenar 2006:** Юрсенар, М. *Лабиринтът на света I: Благочестиви спомени*, прев. Юлиан Жилиев, София: Стигмати, 2006. [Yursenar, Yu. *Labirintat na sveta I: Blagochestivi spomeni*. Prev. Yulian Zhiliev. Sofia: Stigmati, 2006.]
- Юрсенар/Yursenar 2007:** Юрсенар, М. *Лабиринтът на света II: Архиви от Нор*, прев. Юлиан Жилиев, София: Стигмати, 2007. [Yursenar, Yu. *Labirintat na sveta II: Arhivi ot Nor*. Prev. Yulian Zhiliev. Sofia: Stigmati, 2007.]
- Kristeva/Кръстева 2000: Kristeva, J.** *The Sense and Non-sense of Revolt: The powers and limits of psychoanalysis*, trans. Jeanine Herman, New York: Columbia University Press, 2000.
- Ollier/Олие 1999:** Ollier, L. *Autobiography and Matricide: Marguerite Yourcenar's Souvenirs pieux*. // *Dalhousie French Studies*, 48, 1999.
- Yourcenar/Юрсенар 1999:** Yourcenar, M. *Dreams and Destinies*, trans. Donald Flanell Friedman. New York: St. Martin's Press, 1999.

THE REMAINS OF THE AMERICAN DREAM IN CORMAC MCCARTHY'S *THE ROAD*

Aleksandra Stojanovic
University of Kragujevac

The paper aims to introduce readers to the concept of the American dream and analyze its evolution, which takes place alongside the gradual shifts in society. In an attempt to define this elusive notion, we shall come across various meanings of the American Dream and its significance as an integral part of one's identity. The American Dream is then related to the Utopian impulse, as the author sets out to relate the pursuit of happiness to an overall prevalence of hope as a guiding factor. While Cormac McCarthy's novel *The Road* is set in post-apocalyptic wastelands devoid of any hopes and dreams, one of the protagonists, the Boy, embodies remnants of the American Dream. The Boy thus provides hope for a brighter future, which allows him to preserve the remnants of what we call the American Dream.

Keywords: *The Road*, Cormac McCarthy, American Dream, utopia, dystopia, consumerism, degradation

The American Dream represents perhaps one of the most potent social myths in the history of this nation. Due to its prevalence in multiple spheres of life and culture, it can be difficult to pinpoint a precise definition of this elusive phenomenon. Many authors, whom we consider the major American authors, have explored this concept in their writing, presenting it from various vantage points. While some chose to focus on the pursuit of wealth and fame among the middle class/immigrant population, others have dedicated their writings to a grimmer vision of this dream. The former base their narratives on the premise of "a nation in which all of us are free to develop our singularities into health, prosperity, and some measure of happiness in self-development and personal achievement" (Bloom/Блум 2009: xv). It is precisely the latter group of authors focusing on the demise of the American dream that will be our topic of interest. The paper will deal with Cormac McCarthy's representation of the United States, which is seen against the backdrop of the decline and distortion of the American Dream.

Although we may not be able to precisely define what the American dream represents in all contexts, we may provide a brief introduction to its origin and progression. James Truslow Adams is credited with coining the term “the American Dream” and using it in his work *The Epic of America* (1931). The American dream, which Adams considered the most significant aspect of American society, represents the hope and desire of the masses for a better life. The most widely accepted view of the American dream is that it envisages a society that gives equal opportunity to all citizens to work hard and achieve success. It is the “dream of a land in which life should be better and richer and fuller for every man, with opportunity for each according to his ability or achievement” (Adams/Адамс 1931: 404). If a person has sound moral values and a strong work ethic, then they will accomplish all they have set out to do. The American dream is typically envisioned by Americans as “financial security, home ownership, family, higher educational levels (leading to upward mobility), greater opportunities and rewards for the next generation (compared with the current generation), a successful career, freedom, happiness, and a comfortable retirement” (Wyson, Perrucci, Wright/Уайсън, Перучи, Райт 2014: 4).

With this definition in mind, the question arises whether it is possible to identify the main beneficiaries of these better living conditions. Having been disillusioned by the political events of his day (namely by the presidency of Franklin Roosevelt and his New Deal), Truslow begins to realize the birth of “a soulless, materialistic consumer society” (Cullen/Калън 2003: 4). The American Dream has varied to some extent over time – socially, ideologically, and culturally – since it was first espoused by the Puritan settlers, but the core values have remained the same.¹

The American Dream was regarded as a mindset, an incentive that

---

¹ Cullen explores various phases of the American Dream starting with what he terms “the first great American Dream” (Cullen/Калън 2003: 8), and continuing, all the way to the “final American Dream” (Cullen/Калън 2003: 9) of personal fulfillment. Of central importance here are the interpretations of the American Dream that are associated with the Declaration of Independence, the desire for upward mobility, the fight for equality in the post-Civil War era and, perhaps the most popular one, the dream of home ownership.

has not been a dream of merely material plenty, though that has doubtless counted heavily. It has been much more than that. It has been a dream of being able to grow to fullest development as man and woman, unhampered by the barriers which had slowly been erected in older civilizations, unrepressed by social orders which had developed for the benefit of classes rather than for the simple human being of any and every class. (Adams/Адамс 1931: 405)

It is small wonder, then, that people profoundly believed in the American Dream. Moreover, the anticipation of a better future offered more than hope and aspiration – it was an almost integral part of their national identity. The American Dream became part of the very structure of the nation’s mind, an inseparable piece of the identity which is recognized as “American” – the “can-do”, “everything is possible” attitude.

The reception of the American dream has greatly changed as it has “moved beyond the relatively musty domain of print culture into the incandescent glow of the mass media, where it is enshrined as our national motto” (Cullen/Калън 2003: 5). It has nevertheless become an advertising concept whose promise has largely remained unattainable. The notion looks appealing or, more precisely, it is its luring essence that has mass audience appeal. The omnipresence of the American Dream displays nothing more than the commercialization and commodification of the very term. But what is actually left of the society which once so proudly believed in improvement and progress? The concept is vital to America’s national identity, but it does not mean that it has clarity since the notion of national identity itself has become more uncertain than ever before. Previously, authors tasked themselves with presenting the rise of the American dream, but today they look at and discuss the downward trend. Contemporary authors may discuss the decline of the American dream and its current forms.

Whereas the American Dream in the past was built on a work ethic of industriousness, the consumer culture of today’s fast-paced society promotes only the bright side of life but ignores the fact that it takes great effort. As Bouza points out, “personal gratification and individual aggrandizement leads to hedonism, materialism, and consumerism-and the exaltation of the self over communal values” (Bouza/Буза 1996: 2).

Basically, what has caused social disintegration and changes in the American Dream is the dramatic decline of traditional values. "The American Dream had promised an expansive future, and what we now find is a melancholy loss of faith in America's exceptionalism, a sense of tarnished morality at odds with the official propaganda upholding America's innocence and good will" (Hume/Хюм 2000: 288). Tony Bouza enumerates some of the many problematic aspects of contemporary life such as television and consumer culture, corporate America, religion, politics, etc. In a society with a system of values so impaired that it becomes impossible to have genuine beliefs², anything may be distorted. Religion and the search for meaning have therefore been transformed into cults which may worship any array of objects. With changes in the cultural paradigm come changes in the very fabric of national identity and personal aspirations. Such environment ultimately leads to the moral and cultural wasteland caused by today's society. A society that prioritizes the needs of the flesh – materialism, consumerism and hedonism – over everything else has naturally led to the decline of the American Dream. The goal of this paper is to emphasize the novel's position in relation to the notion of the American Dream, that is, what the American Dream has been reduced to due to a capitalist and consumer culture.

The Road represents an instance where the social decline and destruction of the American Dream³ have been carried to extremes. The exaggeration serves to bring a sense of shock to the readers which will ultimately lead to the reception of McCarthy's warnings. The complete devastation of the American social fabric, the destruction of the paradigm of values and the annihilation of the American Dream may be just some of the themes that emerge in McCarthy's novel. The previously held notion of the American Dream could not survive in

---

² Genuine beliefs may vary from individual to individual, from one group to another given the ethnical and cultural amalgam America represents. The genuine beliefs of Puritans would not be the same as the contemporary state of affairs.

³ The American Dream in the paper is taken as a notion which represents a desire for betterment. This betterment may be seen as personal achievement, moral improvement or an aspiration towards success and financial wealth. As there is a vast array of different personalities and ambitions, the American Dream will thus vary from individual to individual.

such a cold, detached environment created by late-capitalist consumer culture. McCarthy's novel exaggerates the possible consequences of this lost battle, but nonetheless, the setting may be seen as a moral wasteland. Although the American Dream coexisted with consumer culture for a long time, the latter proved more viable. People have become distanced from their very nature and have lost touch with true family values, which created a barren landscape of pure nothingness.

The critical reviews of Cormac McCarthy's novel *The Road* are mixed, ranging from a theological understanding focused on ethical overtones to an ecological criticism. The brutality of human nature as well as its destructive trajectory may be seen as a prominent theme among researchers who have endeavored to explore McCarthy's work. Post-apocalyptic fiction forms no small part of contemporary literature. Its appeal lies in the reader's desire to foresee as far as possible the calamitous future. In literature, hyperbolic accounts of disasters may far exceed the "average" real-life calamity, which can be so small as to be hardly noticeable. *The Road*, though overtly expressing such catastrophe, may be seen as an exaggerated representation of the shattered American Dream. The cause of the apocalyptic event in *The Road* is never stated. We do not know with certainty how it occurred or even over which period of time. The only mention of this mysterious event is: "The clocks stopped at 1:17. A long shear light and then a series of low concussions" (McCarthy/Маккарти 2006: 54). The nameless, placeless and timeless nature of the event points to the universality of the condition described by McCarthy. The description of the event is so unspectacular and vague that it may not even be classified as an event in the true sense of the word. Perhaps it would be better to regard it as a non-event which either took place inconspicuously or its impact was, for one reason or another, unimportant. The decline of the American Dream may be equated with the "event" in question as the exact moment when it started to lose its previous forms cannot be pinpointed. No one is to blame for this decay. The key factor that destroyed all hope of the American Dream has remained unclear, just as the details surrounding the apocalyptic event in McCarthy's novel remain under a veil of mystery. The paper asserts that the condition in which we find

McCarthy's protagonists was created by the destructive potential of a postmodern, media-obsessed consumer culture.

The novel centers on a father and son duo trying to reach safety while attempting to protect themselves from the cannibals roaming the devastated American landscape. The question we may ask ourselves is: Who are the real cannibals and what is their sustenance? In late-capitalist consumer culture people have "eaten", i.e. destroyed, themselves. Consumer culture is openly subversive of morality and traditional values. Though seemingly plentiful and helpful, the reality the future promises is as dismal as McCarthy's portrayal of the world.

McCarthy presents us with a landscape littered with decaying remnants of a consumerist age. The crisis of modern civilization mirrors the tensions in our hypertechnological age in which people face the danger of social estrangement. Throughout the novel, the father and son come across "a palimpsest of advertisements for goods which no longer existed" (McCarthy/Маккарти 2006: 128). Oddly enough, despite the number of billboards and advertisements found in the novel there is no mention of brand names. "The deliberate act of naming in the novel is undertaken with the purpose of underlining the absence of the former world, and connecting that absence with the iconic image of global capitalism" (Šošarić/Шоштарич 2018: 351). The strength of this image lies in what has been excluded from it, thus representing the emptiness and hopelessness of the surroundings. Just as the names of all objects have slowly begun to fade, so too the consumer goods that people formerly enjoyed have begun to disappear. These "relics of consumer culture, once repositories of monetary and cultural value whose names participated in the 'sacred idiom' [...]" (Jergenson/Джергенсон 2016: 122) have now faded and lay scattered, representing the remains of the American Dream. While the protagonists struggle to follow a tattered road map in a barren landscape, the readers are faced with the same struggle in pinpointing the novel's setting. All that is presented before the readers is a shapeless darkness, almost devoid of any humanity. The road is filled with decaying objects, representing the deteriorated society.

During one of their many forages to find food, the father and son walked into a dilapidated supermarket and what they found there was a sight to behold:

By the door were two softdrink machines that had been tilted over into the floor and opened with a prybar. Coins everywhere in the ash. The father sat and ran his hands around in the works of the gutted machines and in the second one it closed over a cold metal cylinder. He withdrew his hand slowly and sat looking at a Coca Cola. (McCarthy/Маккарти 2006: 23)

The seemingly trivial can of Coca Cola represents the significant divide between the world in its pre-apocalyptic and post-apocalyptic state. “The supermarket epitomizes just the sort of self-consuming society McCarthy sends to its demise [...] Cannibalism as a metaphor for consumption is realized in this novel” (Donnelly 2010: 71).

Coca Cola, along with all other brand names, is not merely a product, but an ideology. The can of Coca Cola has been mythologized in the novel and injected with the meaning of an entire way of life. Hence, the previously held belief in the American Dream has been replaced by the myth of consumerism. Coca Cola typifies a critical phase in the degeneration of the American Dream. Consumerism, along with commodification and fetishism of commodities, has led to America’s downfall. The American Dream has been tainted, causing the overall grim atmosphere of the novel.

The Boy has often been described as a messianic figure – one who has the power to redeem the fallen society. He is burdened by being considered a paragon of virtue, epitomizing values such as goodness, selflessness, and sharing. However, the Boy’s messianic position in the wasteland is not religious but, in fact, utopian. What seems to one as a society that lacks any humanity and hope may be viewed from the perspective of the characters’ unwavering fight not only for survival, but also for better conditions. Amidst the shattered social fabric and cannibalistic figures, the pair optimistically moves forward, not having any evidence or reason to believe that they may find something greater on the other side. Their willingness and determination to reach the coast and build better lives for themselves is almost unwavering. They are guided by what remains of the American Dream and have an innate sense of hope determining their every move.

Being a post-apocalyptic child, he is pure and untainted by the evils of the former society. As such he does not know anything but the current condition of the world. His pure thoughts are hope for rebuilding society and returning to the values which imbued the

previous forms of the American Dream. “The son represents the historical potential for a just, equitable, and sustainable society, even if the conditions under which such as society could feasibly be established have passed, and even if that society – the ‘unimaginable future’ the son seems to anticipate – cannot be wholly conceived or visualized” (Jergenson/Джергенсон 2016: 131).

The Man continually entreats the Boy to keep “carrying the fire” (McCarthy/Маккарти 2006: 129). The fire may be interpreted in various ways. Most notably, in previous interpretations of the novel it has been seen as “the spark of civilization, or the life breath of god, or the promise of regeneration” (Kearney/Кирни 2014: 162). The fire is to be found within the Boy, much like a soul or a part of one’s identity. The American Dream has been defined in the previous chapter as an integral part of national identity, but the last remnant of it is the fire: only the Boy may recall this Dream – a vague reminiscence of an aeon now long gone.

The American Dream does not exist as a physical entity and as such cannot be precisely pinpointed and unanimously defined. But it does not need to be explicated and named in order for people to entertain this notion. To many people the American Dream is the most real and palpable aspect of their lives. The Man and the Boy hold on to the vision of the shore and the idea of the life that potentially awaits them. In this respect, the American Dream may be equated with the utopian drive⁴. Because the Boy was born away from late-capitalist consumer culture, he is able to entertain the notion of the American dream in its purest form – a genuine desire for improvement, moral and familial prosperity. The utopian impulse⁵ as an essential and

---

⁴ Many literary works were based on the notion of utopia prior to it being defined and named by Thomas Moore. In this view, the Pilgrims may not have actually talked about the American Dream, but they would have understood the idea: after all, they lived it as people who imagined a destiny for themselves. So did the Founding Fathers. So did illiterate immigrants who could not speak English but intuitively followed their beliefs in a better future. Therefore, American Dream is just as old as the utopian impulse itself.

⁵ Fredrik Jameson discusses the concept of utopian impulse in his work *Archaeologies of the Future* (2005), wherein he distinguishes between the Utopian form as something that belongs to literature and the Utopian wish which may be compared to the concept Utopian

inherent aspect of humankind guides the Man and his son in all of their endeavors. In the novel, the Man's dreams are glimpses into the nostalgic idealization of the former world. In this case the utopian impulse is presented through its absence in their current surroundings. The stark contrast between the idyllic dreams and the devastating and nightmarish landscape provide even further insight into the necessity of hope for survival. Without the utopian desire, that is, the American Dream, there is no life.

Even in a bleak setting such as Cormac McCarthy's *The Road* we may find some remnants of what is recognized as the American Dream. Although it does not appear in its traditional and expected form, i.e. families searching for better opportunities and prosperity, it has not been completely eradicated. Dystopian and post-apocalyptic literary works provide readers with a perverse version of the American dream, one in which the progressive nature of the concept has been stifled and transformed into its antithesis. Instead of a society that celebrates hope and the tenacity of its inhabitants to fulfill their ambitions, in *The Road* we are presented with a seemingly dejected society which has given up any chance of salvation. The Boy represents what remains of the American Dream, a dream of betterment and belief in the ability to survive and prosper. So, is that the end of the road for the American Dream? The American dream has not disappeared but has been so drastically distorted by late-capitalist consumer culture that its current form is unrecognizable. McCarthy represents the downfall of a society which fell victim to this culture. The author of the paper introduced the idea that the dissipation of the American Dream, which is merely a realization of an innate utopian impulse, leads to the end of humanity. Utopian thinking is a central part of our identity and as such it is crucial to our survival.

---

impulse posited by Ernst Bloch. The Utopian wish/impulse is then defined as "governing everything future-oriented in life and culture" (Jameson/Джеймисън 2005: 2).

BIBLIOGRAPHY

- Adams/Адамс 1931:** Adams, J.T. *The Epic of America*. Boston: Little, Brown and Company, 1931.
- Bloom/Блум 2009:** Bloom, H. *Bloom's Literary Themes: The American Dream*. New York: Infobase Publishing, 2009.
- Bouza/Буза 1996:** Bouza, T. *The Decline and Fall of the American Empire: Corruption, Decadence and the American Dream*. New York: Plenum Publishing Corporation, 1996.
- Cullen/Калън 2003:** Cullen, J. *The American Dream: A Short History of an Idea That Shaped a Nation*. New York: Oxford University Press, 2003.
- Donnelly/Донъли 2010:** Donnelly, B. "Coke Is It!": Placing Coca-Cola in McCarthy's THE ROAD. // *The Explicator*, 2010, Vol. 68, No. 1, 70 – 73.
- Hume/Хюм 2000:** Hume, K. *American Dream, American Nightmare*. Chicago: University of Illinois Press, 2000.
- Jameson/Джеймисън 2005:** Jameson, F. *Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fictions*. London: Verso, 2005.
- Jergenson/Джергенсон 2016:** Jergenson, C. "In what direction did lost men veer?": Late Capitalism and Utopia in The Road. // *The Cormac McCarthy Journal*, 2016, Vo. 14, No. 1, 117 – 132.
- Kearney/Кирни 2012:** Kearney, K. Cormac McCarthy's The Road and the Frontier of the Human. *Literature Interpretation Theory*, 2012, 160 – 178.
- McCarthy/Маккарти 2006:** McCarthy, C. *The Road*. New York: Vintage Books, 2006.
- Wyson, Perrucci, Wright/Уайсън, Перучи, Райт 2014:** Wyson, E., R. Perrucci, D. Wright. *The New Class Society: Goodbye American Dream?*. New York: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2014.
- Šoštarić/Шоштарич 2018:** Šoštarić, S. From Dancing on the Bleeding Edge Toward Taking the Road to Nowhere: A Complementary Reading of Pynchon's "Bleeding Edge" and Mc Carthy's "The Road". // *Anglophone (Inter)Cultural Negotiations: Multiculturalism and Globalization in the Era of Uncertainty*. Proceedings from the Second International Conference on English Language, Literature, Teaching and Translation Studies. Sarajevo: Dobra knjiga, 2018, 339 – 359.

ЛИТЕРАТУРАТА КАТО СРЕДСТВО ЗА СОЦИАЛНА ПРОМЯНА В ИРАН ПРЕДИ ИСЛЯМСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ

Владимир Митев
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

LITERATURE AS A MEANS OF SOCIAL CHANGE IN IRAN BEFORE THE ISLAMIC REVOLUTION

Vladimir Mitev
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

The Iranian society under Shah Mohammad Reza Pahlavi (1941-1979) is a society in crisis, struggling to give birth to the man of modern times. A key factor in this process are the Iranian writers and intellectuals, who define justice and progress through the service to the people. They find in the Iranian society of that time alienation, exploitation, depression, lack of perspective and of sense. Some of their efforts go towards defining problems – e.g. through the notion of *occidentosis*, which characterises the relations between Iran and the colonial power, as well as by pointing out the uselessness of the Westernised Iranian intellectuals. At the same time, solutions are proposed by literature – social struggle, modernisation, the creation of a new subject of the Iranian society, which often happens through super effort. Consciously or not, those works prepare the soil for the groundbreaking event from 1979 – the Islamic Revolution.

Keywords: Iranian literature, social change, Occidentosis, new Iranian, crisis, 20th century

Иранският народ винаги е изпитвал огромна почит към книгата, словото и знанието. Иран е страна със забележителен интелектуален елит, който винаги е бил на световно ниво. Затова и опознаването на иранците е неразривно свързано с разбирането на тяхната богата култура. Знание за Иран може да се придобие в областта на политиката, в сферата на икономиката, на територията на лингвистиката и дори на музиката. Но ако някой желае да разбере в дълбочина иранците, ключа ще открие в тяхната литература.

Чрез директни преводи от персийски език или посредством преводи на произведения на иранската литература от западни езици или руски в България и Румъния имаме шанса да познаваме

някои от съвременните ирански автори, които стават популярни извън Иран заради критичното си отношение към отрицателни явления в съвременното иранско общество. Критичността на иранските интелектуалци обаче не е ново явление. През целия двайсети век иранските писатели, журналисти и мислители се стремят чрез словото да посочат недостатъците на обществото, в което живеят, да го направят по-добро, да очертаят алтернативи и да предложат решения.

Иранската литература на XX век е белязана от няколко тенденции, които я превръщат в решаващ фактор за бъдещите промени. На първо място, тя видимо се демократизира. Отваря се към езика и проблемите на обикновения иранец в опит да служи на своето собствено общество, а не сяпа да имитира западните комерсиални произведения. Голяма част от иранските писатели отпреди Ислямската революция проявяват последователен интерес към фолклора, към традициите на персийската класическа литература, към миналото на иранския народ и търсят в тях културни кодове, чрез които да достигнат до съзнанието на съвременниците си. Литературата става все по-реалистична, често дори натуралистична. Иранските писатели проявяват засилен интерес към маргиналните хора – проститутки, наркомани, мошеници и крадци, към бедни, но горди и справедливи бунтари. Стремежът е както да бъде разбран и интегриран обикновеният човек, така и да се реализира цялостна социална и личностна промяна. Иранските писатели са и хуманисти – изобличават недъзите на обществото, в което живеят, подказват кой е носител на правдата и търсят възстановяване на нарушения обществен баланс. В тези търсения индивидът, отделният човек е в центъра на света, а обществото, способно да го разпознае, му дава сила и легитимност да защити каузата си.

Времето на Втората световна война и десетилетията след нея до 1979 година е период на модернизация и „позападняване“ за иранското общество. Иранският елит учи на Запад и е силно повлиян от западната култура. Някои негови представители искат да се разграничат от родното, иранското, традиционното като изостанало. Но дори онези, които съхраняват искрена привързаност към иранската автентичност, са преминали определени граници в развитието си, отвъд които вече стават чужди за своя соб-

ствен народ. Те са и в някаква степен ненужни. Именно за това много от интелектуалците след Втората световна война търсят начини за възстановяване на връзката със своя народ. Правят етнографски проучвания, усвояват народната лексика и я използват в своите творби, вслушват се в проблемите на обикновените хора.

Иранската литература от последните две десетилетия преди Ислямската революция разкрива обществени нагласи, противоречия, проблеми и търсения, които свидетелстват за дълбока обществена криза. Иран е част от света, но се вписва в него като експлоатирана периферия, както обяснява Джалал Ал-е Ахмад в своето знаменито есе „Окцидентозата“. Неговият прозападен елит е уподобен от Садег Хедаят на скитащо се куче, изгубило уютата на дома, но останало неприето от западните господари. Чувството на отчуждение и безсмислено съществуване съпътства главните герои на много произведения от този период – например водещата фигура в романа „Директорът на училището“ от Джалал Ал-е Ахмад¹, чийто опит да решава проблеми го изправя не само срещу административната система, но и срещу начина, по който иранското общество функционира – и накрая той се предава, като подава оставката си.

Главният герой Шир Мохаммад в друг известен роман – „Тангсир“ на Садег Чубак, е член на племето на тангсирите. То е известно със своето чувство за чест, но и със своята малоимотност. Той е честен, свободолюбив и с вродено чувство за справедливост, но тези ценности са презирани и осмивани от лихварите и богатшите на града. Шир Мохаммад работи усърдно, използва вродената си сила и интелект, за да върши тежка работа в земеделието и в строителството, като спестява средства. Но когато ги влага в начинания чрез лихварите в града, той губи парите си. Опитите му да си ги възстанови, са съпроводени с унижения от страна на богатшите. Чувството му за чест проговаря. Той напуска племето и заживява в нелегалност. Един след друг убива четирима измамници, от които е пострадал. Легендата за

---

¹ Произведението е преведено на български език от Марта Симидчиева и е издадено от изд. „Народна култура“, София, 1983 г.

него се разнася. Той се превръща в герой за обикновените, анонимни хора, които години наред търпят безчинствата на лихвариите. Властите са опитват по всякакъв начин да го заловят, но все се намира някой, който да му помогне.

В хода на романа научаваме, че Шир Мохаммад (в превод Лъвът Мохаммад) се е борил срещу британците, т.е. той е истински ирански герой, който се противопоставя на неправдата. Бори се както срещу местните кождери, така и срещу чуждите експлоататори. Така Шир Мохаммад се превръща в модел на истинския иранец. Това не е човек, който инвестира в технологии или забогатява чрез машинации – каквито хора често минават за герои на Запад. Той не служи на държавата, не е разузнавач или полицаи – какъвто модел на герой се създава по време на Студената война и в двата лагера. Шир Мохаммад е човек, верен на своята общност, човек със силно изразено чувство за справедливост, който въздава собствено право, когато официалният закон работи против народната правда. В този смисъл той е едно възможно превъплъщение на новия иранец, на човека, превърнал се в чужденец в собствената си страна, ограбвана както от националния елит, така и от международния. Героят посочва пътя към промяната – съпротива и бунт срещу народните изедници. Решението на Шир Мохаммад от романа „Тангсир“ на Садег Чубак е решение на човек от народа, който е природно интелигентен, но не е школуван и не познава света отвъд своето населено място. Той е силен там, където са корените му, където са били от векове неговите предци – тангсирите. Той е силен чрез традицията, с която е свързан, независимо че актът му на бунт е нещо ново.

Чрез образа на Шир Мохаммад Садег Чубак посочва решение на проблемите на иранското общество: борбата за справедливост, в която силните личности се издигат над общия публичен фон и получават обществена подкрепа, което неминуемо предизвиква омразата и реакцията на корумпирания елит.

Темите за справедливостта, за социалната и морална криза, за липсата на надежда и за нуждата от ново начало отекват през целия период преди Ислямската революция.

Най-превежданият по света съвременен ирански автор Садег Хедаят също показва в своите романи дилемата, пред която е

изправен образованият елит на иранското общество. Хедаят прекарва години в изследване на традициите, на фолклора, на древните корени на иранците. Той живее в Бомбай за известен период от своя живот, за да общува с парсите², които съхраняват иранския дух от времето на зороастрийците. Хедаят е един от многото ирански интелектуалци през XX век, който попада в междинната територия между Запада и Иран. Неговият разказ „Бездомното куче“³ разкрива по прост начин драмата на онези иранци, които изоставят своите корени, но се оказват неприети или неспособни да станат част от западното общество, където са третираны ви-наги като пришълци.

Бездомното куче е имало златни години от своето съществуване. Живяло е охолно, доволно, обичано от своя господар. Но обстоятелствата довеждат до момент, когато то изгубва уюта на дома и обичта. То попада на пазар, където продавачите и клиентите се държат с него като с боклук, бият го, присмиват му се, а то се храни с отпадъци. У кучето е запазен споменът за златното време и то търси господаря си. Но се оказва, че надеждите му да се върне към сигурността и спокойствието на дома са илюзорни. Краят на кучето е трагичен – то тръгва да бяга след кола на човек, проявил интерес към него. Но колата не спира. Изтощено, то се строполява на земята. Никой не проявява милост към него. Разказът „Бездомното куче“ разкрива участието на иранския интелектуалец от поколението, предшествашо Джалал Ал-е Ахмад и авторите, които подготвят идейно съпротивата срещу шаха. Хедаят описва иранския елит като загубил своя дом, своята идентичност, своята посока. И намира сполучлива метафора за това – бездомното куче.

Джалал Ал-е Ахмад разкрива друго измерение на отчуждението. То не е отчуждение на народа заради потисничеството на лихвари и богаташи от градовете. Това не е отчуждение на образованите, които се чувстват отхвърлени и ненужни в родината.

---

² Персоезична общност, заселила се в Индия, след като арабите завладяват Персия, за да може да съхрани своята зороастрийска вяра.

³ Преведен на български език от Людмила Янева и издаден в сборника „Светлина и сянка“, издателство „Радар Принт“, 2001.

Това е повсеместно отчуждение – от собствения труд, от ценностите, на които уж се осланя иранското общество по времето на монархията. Това е усещане за безсмислие и безсилие, защото, ако някой иска да направи нещо, той трябва да тръгне срещу системата, а дори и да постигне успех, ще се окаже, че не е желан от хората, за които се води борбата, тя е просто проява на его и твърдоглавост.

Главният герой в „Директорът на училището“ (Ал-е Ахмад/Al-e Ahmad, 1983) се сблъсква именно с безсмислието на системата и на живота в иранското общество след Втората световна война. Трудно е да се каже кое демотивира повече главния герой – огромният брой битови казуси, които трябва да разрешава, корумпираността на системата (той самият дава подкуп, за да стане директор, но и вижда, че различни хора дори на ниски позиции използват постове си, за да злоупотребяват с малката си власт), административните и бюрократичните измерения на работата, които обикновено са напълно ненужни, липсващата или изкривена философия на иранското образование, което произвежда ненужни кадри и подготвя най-добрите си ученици за емиграция.

Чрез образа на един ръководител в системата на иранското образование Ал-е Ахмад разкрива кризата, в която се намира иранското общество от времето преди Ислямската революция. Той е отчужден от собствената си работа и същото важи и за неговите подчинени. Трупа разочарования, стрес и обезверяване и само след една година на поста подава оставка. Дори и той се е оказал недостатъчно подготвен за тази система на лицемерие, корупция и отчуждение и тя просто го изхвърля.

Ал-е Ахмад разкрива визията си за ролята на иранския интелектуалец като двигател на промяната в обществото в своето есе „За службата и предателството на интелектуалците“. Той изгражда образа на иранските интелектуалци в духа на тези, които Антонио Грамши нарича „органични интелектуалци“. Ал-е Ахмад критикува отчуждението им от широките социални слоеве, тяхното неразбиране на традиционните вярвания на народа и лекотата, с която се подчиняват на силните на деня. Вместо това иранските интелектуалци, според Ал-е Ахмад, трябва да заложат на автентичността. Към края на своя живот писателят вижда в

шиитските духовници силата, която може да подкрепи появата на подобни интелектуалци, служещи на общността, изградена върху традицията.

Ал-е Ахмад дефинира Просвещението през иранското понятие „роушанфекри“ (روشنفکری) – Просвещение; осветеност, идващо от роушанфекр – интелектуалец, просветител): „Можем да кажем, че Просвещението (Роушанфекри) е специфичен период, в който човешките общества вече не са организирани на базата на сляпо подчинение и страх от свръхестественото... В по-общ смисъл „роушанфекри“ е период, в който човек е откъснат от своите естествени елементи... неговата съдба е отделена от тази на природата. Той се изправя сам срещу съдбата без никаква подкрепа от небето или от земята... принуден е да разчита само на себе си, без да очаква нещо от земния или отвъдния свят... да избира, да бъде свободен и отговорен“ (Vahdat/Вахдат 2002: 117).

Ал-е Ахмад се стреми иранците да навлязат в епохата на модерността, да изпитат особената самотност, в която трябва да разчитат на себе си, а не на никаква имажинерна сила „от земния или отвъдния свят“. В споменатото вече есе – „Окцидентозата“, Ал-е Ахмад, чиито идеи са считани за предвестник на Ислямската революция, посочва, че драмата на Третия свят и конкретно на Иран не е само в това, че има подчинено икономическо положение. Неговото духовно богатство губи своята жизненост. Иранците са загубили своята субектност спрямо Запада. По думите на самия Ал-е Ахмад днес иранците приличат на „чужд народ с непознати обичаи, с култура без корени в нашата земя и без шансове да процъфти тук. Всичко, което имаме, е мъртвородено – в нашата политика, в нашата култура, във всекидневния живот“. Той възприема урбанизацията на иранските градове като пример за откъсване на народа от корените му. Но същото може да се каже и за образователната система. Тя произвежда окцидентични (позападнени) иранци, хора, които са „специалисти по всичко и по нищо“ (Al-e Ahmad/Ал-е Ахмад 1962: 82), защото дори и да имат специализация, не могат да се издържат от нея. Тези позападнени хора „нямат характер“, нито „автентичност“ (Al-e Ahmad/Ал-е Ахмад 1962: 82). Те „нямат сигурност“ (Al-e Ahmad/Ал-е Ахмад 1962: 82). „Не са космополити, защото това

би означавало светът да е техен дом. А те не са вкъщи никъде!“ (АI-е Ahmad/Ал-е Ахмад 1962: 82), добавя още Ал-е Ахмад. Според него основното свойство на тези хора е да се намират в страх – страх от утрешния ден, от уволнение, от анонимност, от откритието, че складът в главата им, който те се опитват да използват като мозък, е празен“ (АI-е Ahmad/Ал-е Ахмад 1962: 83).

Така проблемът, пред който се намира Иран според Ал-е Ахмад, е както икономически, така и екзистенциален. Той се състои и в това, че тогавашният иранец има страх от машината, т.е. не може да се свърже с мотора и с духа на своето време. Дори когато я ползва, той гледа на нея като на талисман, като на нещо свръхестествено и не владее нейната логика. „За да овладеем машината, трябва да я построим“, казва Ал-е Ахмад и почти веднага добавя: „Машината е талисман за нас – позападнените, които се крием под нейната защитна сянка, считайки себе си за защитени от злините на епохата. Но ние виждаме, че сме окачили този талисман върху нашите вратове, за да може той да ни изнудва и използва. Нека бъдем любопитни! Нека пораснем малко! И нека разгадаем този талисман и овладеем неговата тайна!“ (АI-е Ahmad/Ал-е Ахмад 1962: 66 – 67), призовава иранският автор.

Отношението между Иран и колониалните сили, борбата за справедливост и свобода, хуманността и любовта към своя народ са основни проблеми и на романа „Савушун“ на Симин Данешвар – съпругата на Ал-е Ахмад. Тя е университетски преподавател по литература и естетика.

Главният герой в „Савушун“ Юсуф е собственик на големи площи земя. Той обаче се отличава от останалите хора в своята прослойка по това, че има социално чувство. По време на Втората световна война в Иран се засилва борбата за демокрация. Тогавашен английски агент започва изкупуването чрез подставени лица на пшеница и добитък, за да снабдява британската окупационна армия в Южен Иран. Зингер подкупва племената, за да се бунтуват срещу правителството. Юсуф е наясно с манипулациите, които текат, с лицемерието на хората, облечени във власт – иранци или чужденци. Той подкрепя силите, които се стремят към социална промяна. Един ден при загадъчни обстоятелства е убит.

Прогресивните лидери еднозначно застават зад Юсуф. Той продължава да е опасен и след смъртта си. На погребението му се стичат маси от хора. Те скърбят така, сякаш оплакват починалия герой Сиявуш от иранската митология. Тогава съпругата на Юсуф – Зари, подема борбата му.

Тези лични отношения и трансформации са предадени на фона на обществените промени. Образите не са еднозначни и едноизмерни – иранците имат както прогресивни, така и антисоциални сили и герои. Същото важи и за чужденците. Романи като „Савушун“ са реалистични, социално ангажирани, те помагат на иранското общество да осъзнае и възприеме дилемата, пред която е поставено, и решенията, които неговите отделни представители и групи са взели.

Авторите и произведенията, представени в този текст, покриват само малка част от темите, проблемите и мащабите на иранската литература между Втората световна война и Ислямската революция. Картината, която тези и други текстове очертават, е на общество в криза, което усилено търси дефиниция за своята слабост и решения, чрез които да я преодолее. Ключова роля в тези търсения играят интелектуалците.

От хилядолетия Иран е олицетворение на културата на слово-то. По времето на шаха цензурата и различни социално-икономически причини водят до по-малки тиражи. Социалните противоречия през 60-те и 70-те години са остри, има партизански организации, терористични групи. Писателите и журналистите водят борба за демократизация, за овластяване на народа, за пробуждане на масите, така че общественото развитие да не бъде ограничено до приближените на властта.

В тези условия литературата се превръща в средство, чрез което прогресивният елит да общува със своя народ. Там, където социалната промяна е невъзможна, литературата дава надежда. Там, където предразсъдъци, потисничество, експлоатация изсмукват силите на народа, писателите очертават пътища за възстановяване на правдата.

Без Ислямската революция да е била предвидима дори за своите действащи лица, революционните промени очевидно са назрявали в иранското общество през целия период след Втората

световна война и след преврата срещу премиера Мохаммад Мосадег през 1953 г. Литературата има своята роля както в социално-политически, така и в индивидуален план за еволюцията на иранския човек. Нещо забележително за иранското общество е, че както през 60-те и 70-те години, така и днес неговите влиятелни обществени фигури често пъти са писатели. Иранците са забележителни като народ и със склонността си към сериозна интелектуална дейност, намерила израз в пословицата „От люлката до гроба търси знание!“. Литературата е ключ, чрез който може да се разбере богатството на иранския дух и приносът, който иранците имат към световната мисъл – както преди Ислямската революция, така и след нея.

БИБЛИОГРАФИЯ

Vahdat/Вахдат 2002: Vahdat, Farzin. *God and Juggernaut: Iran's Intellectual Encounter with Modernity*. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 2002.

ИЗТОЧНИЦИ

Ал-е Ахмад/Al-e Ahmad 1983: Ал-е Ахмад, Джалал. *Директорът на училището*. София: Народна култура, 1983. [Al-e Ahmad, Dzhahalal. *Direktorat na uchilishteto*. Sofia: Narodna kultura, 1983.]

جلال آل احمد/Al-e Ahmad, J./Ал-е Ахмад 1962:

کتابناک الکترونیک نسخہچناشر، غریزدگی۔ جلال آل احمد [Gharbzadeghi. (Ketabnak-e elektronik Nosh-e Nashar)] <https://files.tarikhema.org/pdf/adab/jalal_aleahmad/gharbzadegi%20.pdf>, 30 December 2020.

Al-e Ahmad/Ал-е Ахмад 1984: Al-e Ahmad, J. *OCCIDENTOSIS: A Plague From the West*, Cambridge, Massachusetts: Mizan University Press, <<http://www.brygeog.net/uploads/7/9/8/5/7985035/occidentosis.pdf>>, 30 декември 2020.

Chubak/Чубак 1990: Chubak, S. *Tangsir: a Persian Novel*, Los Angeles: Ketab Corporation, 1990.

Daneshvar/Данешвар 2012: Daneshvar, S. *Persian Requiem*, London: Peter Halban, 2012 (originally published in Persian as Savushun).

Hedayat/Хедаят 1990: Hedayat, S. *Stray Dog*, Philadelphia: University of Pennsylvania, 1990, <https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1092&context=anthro_papers>, 30 December 2020 г.

**XX ВЕК В РЕТРОСПЕКЦИЯ –
ГЮНТЕР ГРАС И ПАТРИК ОУРЖЕДНИК
КАТО ХРОНИКЪОРИ НА МИНАЛОТО СТОЛЕТИЕ**

*Недялко Желев
Софийски университет „Св. Климент Охридски“*

**XX CENTURY IN RETROSPECTION –
GÜNTER GRASS AND PATRIK OUŘEDNÍK
AS CHRONICLERS OF THE LAST CENTURY**

*Nedyalko Zhelev
Sofia University “St. Kliment Ohridski”*

The article offers a comparison between Patrick Ouředník's *Europeana* and Günter Grass's *My Century*. The main focus is on the two books as chronicles of the XXth century with its destructive wars, regimes and ideologies and their impact on ordinary people's lives. The text argues that the common trait of both authors is their restraint and moderation with regards to the moral evaluation of the past century despite its atrocities, destructiveness and crimes.

Keywords: Patrick Ouředník, *Europeana*, Günter Grass, *My Century*

Историята на XX век е проблематична, сложна и е обект на постоянни репрезентации в изкуството, които са опит да се оцени миналото столетие, като целта е то да бъде поставено в определени историософски рамки. В тези опити личи желанието разрушителната природа на отминалия век да бъде разбрана, оценена или подчинена на рационален анализ, макар че някои от ключовите събития категорично се изплъзват от подобни опити (Холокостът например). За годините от 1900 до 1999, белязани от множество „изми“ (колониализъм, империализъм, расизъм, капитализъм, фашизъм, социализъм, комунизъм, макартизъм, фройдизъм, феминизъм и т.н.), често може да се срещне определението „век на войни“, което използва и Уилям Енгдал за заглавие на една от своите книги (Engdahl/Енгдал 2004). Бегла представа за динамиката на отминалото столетие можем да добием и от Дорис Лесинг например, която възкликва „Господи, в какъв век ми отреди да живея!“, като добавя и следното описание на близкото минало:

„Историята на XX век представлява низ от внезапни масови изригвания на яростни чувства, подобни на пламтяща, огнена лава, която унищожава всичко по пътя си – Първа световна война, фашизъм, комунизъм, Втора световна война“ (Лесинг, цит. по Кацарова/Katsarova 2013: 1). В литературата опити за цялостно осмисляне на XX век, както в неговата хронологическа, така и логическа последователност предлагат също Гюнтер Грас в „Моето столетие“ и Патрик Оуржедник в „Европеана“.

В настоящото изследване ще бъдат разгледани творби от тези двама автори, като основният акцент ще бъде поставен върху образа на войните предвид тяхната значимост в глобален план, както и последиците, пред които трябва да се изправи човечеството след приключването им, включително до наши дни. Целта е също така да се сравнят повествователните техники, които използват своеобразните хроникьори, да се проследи авторовата перцепция за историята, както и да се съпостави позицията на немскоезичния и славянския исторически и литературен опит. Основната теза на текста е, че въпреки различните стилистични похвати и народност, Грас и Оуржедник поставят акцента върху сходни основни събития от века, а след запознаването с „Европеана“ и „Моето столетие“ у читателя остава усещане за отказ от категорична оценностяваща позиция, в което личи съзнателно авторово дистанциране от поставяне на оценка или изразяване на лично мнение.

Като се говори за XX век и неговата значимост, е невъзможно да се пренебрегнат войните и последиците от тях. Въпреки динамиката на близкото минало, бруталността и мащабните глобални военни конфликти не са крайно изненадващи и спонтанни събития, а са продукт на дълготрайни социополитически и икономически интереси и противопоставяния в макро- и микроскала. Травмата, репресиите и гладът, резултат от Първата световна война, са основание за нестабилност и хаотичност на социалната и политическата сцена през междувоенния период, а заложените във Версайската система от договори проблематични и полемични условия (относно малцинствата, териториите, репарациите и др.) очаквано довеждат до нов мащабен конфликт на Стария континент, който неминуемо прераства в глобален. Но докато Втора-

та световна война, довела до непозната по мащабите и разрушителността си катастрофа, е продукт/следствие на Голямата война, то и световният конфликт през второто десетилетие на века е предусещан и очакван от интелектуалните и политическите среди на Стария свят. Аргумент за това може да се потърси в текста на Джордж Стайнър „В замъка на Синята брада. Някои бележки в търсене на новата дефиниция на културата“, в който влиятелният мислител отбелязва, че случилите се през XX век войни са не просто очаквани, а дори желани, като зародиш за тяхната поява може да се открие много по-рано. Още след края на Наполеоновите войни в Европа се усеща стремеж към военни размирици и кървави чистки, които ще доведат до края на скуката – срв.:

Лудостта, смъртта са за предпочитане пред безкрайната неделя и суетата на буржоазната форма на живот. Как може интелектуалецът да усеща нещо от гения на Бонапарт в себе си, нещо от тази демонична сила, която докара неизвестността до империя, и да не вижда пред себе си нищо друго освен безвкусната плоскост на бюрокрацията? Разколников пише есето си за Наполеон и излиза да убие една старица (Steiner/Стайнър 1971: 17).

Пряка последица от събитията през предходния XIX век е създаването на условията и готовността за бъдещ конфликт – в колониалните конфликти между Великите сили, в споровете за наследството на Османската империя на Балканите, в националистическите движения в редица европейски държави, подказващи крехкото равновесие, което Виенският конгрес от 1815 г. утвърждава за следващите десетилетия. Както отбелязва Стайнер, „[к]рахът на революционните надежди след 1815 г., забавянето на времето и радикалното очакване оставят резервоар от неизползвани, бурни енергии. Романтичното поколение ревнува своите бащи“ (Стайнър, пак там). Сцената е подготвена за бъдещия конфликт и очаква искрата, която ще постави началото на събитията, белязали новия XX век. Дори могат да се приведат аргументи, както прави по-рано това друг славянски автор, Тадеуш Пайпер – че всъщност векът не започва през 1900 г., а десетилетие и половина по-късно:

Двадесети век не можеше да види бял свят. Четиринадесет години след кръщенето си той все още беше зародиш в опашката

на своя предшественик. [...] Не притежаваше собствено лице, притежаваше само собствен номер: двадесети. [...] Едва войната изведе човека на пътищата, по които щеше да се срещне с душата на века и да тръгне след нея (Пайпер/Peiper 2018: 283).

Затова изглежда трудно създаването на каквото и да е литературен или литературноисторически портрет на изминалия век, без да се вземе предвид неговата специфика и значението на големите събития, които му придават облик. И Грас, и Оуржедник създават хроники на миналото столетие основно от гледната точка на страничния наблюдател, основно чрез чуждия, но отчасти и през личния опит (при „Моето столетие“; подобен похват липса в „Европеана“). Гюнтер Грас използва фрагментарна ретроспекция, многопластовост, енциклопедично многообразното – чрез къси разкази в Аз-форма разказва хронологично за всяка от годините на века, като набляга върху основните акценти от историята година по година. Книгата има мозаична постройка, а авторът преплита собствената си съдба със сюжети от изминалото столетие (ситуацията в Германия преди Втората световна война, ученически спомени за игрите на двора, които пресъздават преврата на Франко в Испания, животът в разделена Германия, падането на Берлинската стена, танца с любимата жена, участието в голямата предизборна кампания на Вили Брант и др.). Личното е преплетено с историческото; по-точно, историческото оформя личното, оставя своя отпечатък върху индивидуалната съдба на човека. „Моето столетие“ представя и глобализацията на света, като излага визията на Грас за процесите, протичащи през XX век, както и за акцентите в противоречивата и многообразна история на изминалото столетие. Както отбелязва Михаил Неделчев в своя рецензия във вестник „Култура“: „В „Моето столетие“ дори фикционалните сюжети са представени като възможно-случващи се, те са пределно достоверни и така творбата става и равносметка синтез на използването на толкова многообразни писателски техники в творчеството на знаменития белетрист“ (Неделчев/Nedelchev 2001: 12). Романът представлява възможност за автобиографична изповед, преплитайки факти от лично и общо преживяното. Като допълнение Неделчев отбелязва, че ос-

новните събития на XX век са разказани разнотипно, а перспективите и ретроспекциите непрекъснато се взаимозаменят:

Изумителна е писателската способност да стилизира различните, съграждащи се и бързо разрушаващи се през десетилетията идеологически езици. Грас подлага на стилизация социолекти с разномасшабен обхват: от прецизния израз на езотеричните академически общности (обговарящи във всекидневието си Хайдегеровите същности) до просторечието и наивното съзнание на хора от всички социални равнища (включително Кайзера, Императора и негови простолюдни слуги). При това разказващите не са типажки – те винаги са абсолютно индивидуални, разказите им са предимно пластични, от отстранена гледна точка (Неделчев/Nedelchev, пак там: 12).

В „Моето столетие“ на Гюнтер Грас най-важните събития от столетието се случват сякаш на фона на обикновения делничен живот. Тоталитарните насилия и войните се превръщат в част от ежедневието, нещо, което се е появило, но никой от засвидетелствалите го няма време да проследи неговата поява, понеже е изправен пред задачата да се справи с резултата.

От своя страна, Патрик Оуржедник чертае карта на XX век през основните събития, случили се през него, нахвърля множество факти, придружени от маловажни анекдоти и съмнителни статистики (на моменти дори натуралистично смущаващи – авторът пресмята приблизително колко дълга би била линията, ако един до друг се наредят трупове на всички загинали при Нормандия американски войници). Информацията в „Европеана“ е енциклопедично „излята“, иронична, но и добре подбрана, като не пропуска никое от събитията, значими в глобален план за века. Романът на чешкия писател е своеобразен стилистичен експеримент, в който забавното може да бъде открито в сериозното. Книгата е изградена върху контраста между умишлено примитивния начин на представяне и същността на описваните сериозни и ужасяващи събития от XX век. Столетието е разгледано в мащаб – историята на човечеството е в центъра, а конкретният индивид остава в маргиналиите от факти и случки, далеч по-големи от него.

Въпреки различната им структура и в двата разглеждани романа се открива мотивът за големите, навярно напразни, надежди. В

„Европеана“ това е преминаването от XIX към XX век, докато „Моето столетие“ представя масовото очакване на XX век. По сходен начин са представени надеждите за епоха на хуманизъм, вярата, че технологичният напредък (навлизането на радиото и телевизията в ежедневието), индустриализацията, достъпното и масово образование ще накарат човека да бъде по-човечен, както пише Оуржедник. За съжаление, огромните амбиции завършват с крах. Резултатът е голям брой страдащи от невроза и депресия (болести, типични за новото време и появили се в резултат на войните и новите условия за живот), масов глад и болести (вследствие на икономически кризи, както и на смъртоносни болести като инфлуенцата, конкурираща броя на жертвите от военните фронтове). Историята подсеща за своята цикличност и човечеството отново отправя поглед към бъдещото в очакване на блаженото добро. Последният от гласовете в „Моето столетие“ (гласът на мъртвата авторова майка), изиграва функцията на говорител. Този говорител ще изрече това, което мнозина си мислят, но може би от страх не смеят да изрекат: че бъдещето е неясно, но всичко ще бъде наред, ако няма нови войни (Грас/Gras 2000).

В „Европеана“ Оуржедник представя няколко теории за началото и края на века, а също така и вярването (поне в представите на победителите) че Първата световна война ще бъде последната за столетието¹. Използвайки своя саркастичен стил, писателят излага три теории в низходящ ред, започвайки от най-абсурдната – така, възможното начало на XX век е отредено на изобретяването на сутиена. Втората теория е, че именно започването на Първата световна война като събитие, което засяга населението и отвъд Стария континент, „стартира“ XX столетие, а третото схващане определя началото на века с началото на индустриалната революция. Авторът засяга темата за „новия ред“, като дава за пример и комунизма, чиито представители вярват, че трябва да се създаде нов свят, но за да се случи това, първо трябва старият да бъде изкоренен. Необходимостта от нов тип мислене води и до необ-

---

¹ Тук чешкият писател разпознаваме препраща към популярния лозунг от времето на Първата световна война “The war to end war“, появил се и в книгата на Х. Г. Уелс “The War That Will End War“ (Wells/Уелс 1914).

ходимост от масова чистка, чийто инструмент ще бъде войната. За някои Октомврийската революция е край на столетието, та дори и на самата история, понеже според Оуржедниковата „Европеана“ комунизмът е постигането на историческия смисъл от страна на обществото и е просто въпрос на време комунизмът да победи по целия свят, а след това няма да има смисъл от продължение на историята. Твърдение, което превръща комунизма, а може би и всички останали тоталитарни режими в исторически категории.

Образът на Първата световна война в „Моето столетие“ е създаден чрез разказите на Ерих Мария Ремарк и Ернст Юнгер. През 60-те години на XX век двамата автори имат възможност да се срещнат с трето лице и да разкажат за каските, бодливата тел, нагледно да опишат действието на отровните газове и гранатите по време на войната. Споделят личния си опит, „хвалят“ се с белези и рани. Чрез точните и конкретни разкази (придружени с имитации на звуците, които част от бойното снаряжение издава) на своите герои Грас успява да улови и емоционалността на обикновения войник. Без значение дали това е авторът на „На Западния фронт нищо ново“ или на „Стоманена буря“, войната и преживяното от преките или косвените участници в нея са идентични. Както в „Европеана“ на Оуржедник, така и в „Моето столетие“ на Грас се забелязва идеята за незначителността на индивида, поставен в сходна масова и безнадеждна ситуация. Вероятно това е и причината Юнгер и Ремарк, въпреки уменията да дават гласност на своите емоции, да прибегнат към употребата на междуметия и звуци – разказите за случилото се носят историческото знание, но не могат да пресъздадат усещането от него. Думите на известните автори за Голямата война могат да бъдат изречени от всеки участник в нея. Те споделят знанието, което всеки на фронта придобива, било то пехотинец или офицер – трябва „да убиваш по заповед“, а победата в битка не означава, че все пак няма да изгубиш войната, но винаги ще бъде трудно да намериш смелост да го признаеш.

За изграждането на образа на Втората световна война Грас използва същия похват – отново чрез лични разкази и спомени на участници (фотографи, журналисти, репортери, войници) от

страната на претърпелия поражение Райх. Отново подробно и първолично е разказана историята на пехотинеца, „прозата в ботуши“, която успява да пренесе слушател и разказвач в миналото, възраждайки потиснатата от миналото емоционалност. Спомените са изпълнени с тъга и разкаяние по изгубената възможност за победа, а често завършват с фразата „Ако баба ми беше мъжка...“ и въпроса без отговор „а какво всъщност е мирът“. Този път звуците на сирената са „спусъкът“, който връща участниците към спомените, като доказва, че наученото по време на война не може да бъде забравено до края на живота, а травмата от военния катаклизъм няма да бъде излекувана.

И при Гюнтер Грас, и при Патрик Оуржедник подробно са представени следвоенните години. Описанието на огромната смъртност в резултат на недоимък, глад и болести заема голяма част от романовото повествование. За пресъздаването на ситуацията Нобеловият лауреат прибегва към личните си спомени, като описва редовните посещения на бюрото по труда, отчаянието и безмълвието на чакащите там, плачещия от безсилие баща. Засяга се темата за семейния разпад (по-конкретно на немското семейство), породен от външни фактори. В „Европеана“ доказателство за обидата и поражението е образът на инфлацията и обезценяването на това, което до този момент е приемано за даденост – едно яйце струва количка с пари. Предвид новосъздадените обстоятелства образът на жената, изпълняваща мъжката роля, иззела функцията на глава на семейството, няма как да бъде пропуснат. И двамата автори дават примери за жените на новия свят, който се ражда по време на войните и се установява трайно след това. Дори и в случаите, когато мъжът все пак успява да се завърне от фронта, споменът от случилото се довежда до неспособност за изпълнение на бащиния дълг. Така в историята на XX век, ако Първата световна война започва с цел да се защити родината, а Втората световна война е цивилизационна, опитваща се да опази идеята за човека, то и при двете жертва става семейството. Новият свят довежда до нови травми, нови трагедии, нови препятствия, с решаването на които се е заела жената, която работи във фабриката за боеприпаси или помага при разчистването на руините след бомбардировките в опит да изхрани своите гладуващи и болни деца.

Наред с войните двамата автори разглеждат ХХ век и като столетие, което носи със себе си технологичен и научен напредък. Чрез развитието на генетиката и възможността за клониране се създават нови възможности, но това ражда и нови притеснения. Гюнтер Грас разтревожен споделя своите опасения, че бащата ще изчезне като понятие. Социологията и новите глобални явления от порядъка на пацифизъм, борба за правата на потиснатите (сексизъм, расизъм), заедно с „навлизането“ на дрогата, сексуалната революция, имат потенциала да еволюират от резултат в причина за нови конфликти. Причините за създаването на пазарно общество, чийто двигател е материалното, в „Моето столетие“ и „Европеана“ са проследени до края на Първата световна война и до военните спекуланти, а развитието на това общество, особено в страните победителки след Втората световна война, се изразява и в наглед маловажните възможности за покупка на „нови предмети“ (скейтборд например). Заедно с икономическото развитие идва и моралната криза. Оурждежник и Грас, макар и да са избрали позицията на спестяващи оценки хроникьори, предоставят информация за културата, която Стайнър обвинява заради нейната пасивна, дори и насърчаваща масовите кръвопролития същност (Steiner/Стайнър 1971: 30).

Двете произведения представят различна гледна точка не само заради типа повествование, но и заради националната принадлежност на своите автори. От една страна, Чехия, предадена от Запада, бива погълната от нацистка Германия, а след това и от СССР. Докато Германия изиграва активната роля, на Чехия/Чехословакия е отредена пасивната роля на жертвата. Както пише Милан Кундера в своето есе „Отвличането на Запада“, след окупацията на Чехословакия чешката култура и идентичност страда, а насилствено се стига до края на модерното време (Кундера/Kundera 2005: 23). „Моето столетие“ на Гюнтер Грас може да бъде четен като германска история, изговорена от много германски гласове, които не премълчават доброто или лошото, случило се през ХХ век, а по едно или друго стечение на обстоятелствата централна роля изиграва именно тяхната държава. Така немската история очаквано се превръща в световна. По същия начин чешката „Европеана“ не пропуска възможност да иронизира паденията и постиженията на

„своите хора“. И въпреки своите национални различия Гюнтер Грас и Патрик Оуржедник успешно се справят с изиграването на ролята на безпристрастни хроникьори.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Engdahl/Енгдал 2004:** Engdahl, W. *A Century of War: Anglo-American Oil Politics and the New World Order*. London: Pluto Press, 2004.
- Steiner/Стайнър 1971:** Steiner, G. *In Bluebeard's Castle. Some Notes Towards the Redefinition of Culture*. New Haven: Yale University Press, 1970.
- Wells/Уелс 1914:** Wells, H. G. *The War That Will End War*. New York: Duffield & Company, 1914.
- Грас/Gras 2000:** Грас, Г. *Моето столетие*. София: Атлантис, 2000. [Gras, G., *Moeto stoletie*. Sofia: Atlantis, 2000.]
- Кацарова/Katsarova 2013:** Кацарова, В. Дорис Лесинг – талантливият хроникьор на XX век. // *Литературен вестник*, 2013, бр. 22, 1. [Katsarova, V. Doris Lesing – talantliviyyat hronikyor na XX vek. // *Literaturen vestnik*, 2013, br. 22, 1.]
- Кундера/Kundera 2005:** Кундера, М. Отвличането на Запада. // *Език и литература*, 2005, кн. 1 – 2, 11 – 25. [Kundera, M. Otvlichaneto na Zapada. // *Ezik i literatura*, 2005, kn. 1 – 2, 11 – 25.]
- Неделчев/Nedelchev 2001:** Неделчев, М. Векът на Гюнтер Грас. // *Култура*, 2001, бр. 4, 12. [Nedelchev, M. Vekat na Gyunter Gras. // *Kultura*, 2001, br. 4, 12.]
- Пайпер/Peiper.** Пайпер, Т. Отправна точка. // *Полската поезия между двете световни войни*. Ред. Панайот Карагъзов. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2019, 283 – 287. [Paiper, T. Otppravna tochka. // *Polskata poeziya mezhdru dvete svetovni voyni*. Red. Panayot Karagyozov. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2019, 283 – 287.]

ИЗЛИШНОТО ОСТРО(Д)УМИЕ НА ЧАЦКИ.
ОТСЪСТВИЕТО НА ПЕРСОНАЖА
ОТ „ТУК“ И „СЕГА“

Мария Ханзърова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE EXCESSIVE INGENUITY OF CHATSKI.
THE ABSENCE OF THE CHARACTER
FROM “HERE” AND “NOW”

Maria Hanzarova
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

The present paper addresses the topic of social typification and the nature of the so-called *Griboedov's characters*. The main conflict in Alexander Sergeevich Griboedov's comedy *Woe from Wit* consists in the clash between the individual and society. The aim of the research is to rationalize the psychological absence of the central character in the play – Alexander Andreevich Chatsky, as an escape from reality as it is in the image of “Famus Moscow”. He is surrounded by many *characters*, but is absent from their spiritless space. Griboyedov's goal is not to ridicule the vices and eccentricities of a character, but to create a comedy that exposes the secular society as a whole. This is a new type of public comedy, and its central character is a representative of a new progressive beginning. The environment with which the hero struggles is not only incapable of understanding him: it is unable to take him seriously.

Keywords: A. S. Griboedov, Chatsky, Famus Moscow, absent character

*Никой пророк не е без почит,
освен в своята родина и в своя дом...*
(Мт. 13: 57)

В настоящата статия ще бъде засегната темата за социалната типизация и природата на т.нар. „грибоедовски характери“. Ще се наблегне на основния конфликт между централната фигура в пиесата – Александър Андреевич Чацки, и останалите/другите. Отсъствието на персонажа няма да бъде разглеждано като физическо „неприсъствие“ на сцената, а ще се осмисли в контекста на

бягство от действителността такава, каквато е в образа на фамусовска Москва. Целта на Грибоедов не е да осмее пороците и чудатостите на един персонаж, а да създаде комедия, разобличаваща светското общество в неговата цялост. Това е обществена комедия от нов тип (вж. Штейн/Shteyn 1946: 13), а нейният централен персонаж е представител на ново прогресивно начало. Средата, с която се бори героят, е неспособна не само да го разбере, но и да го приеме насериозно.

„Горко на умния“¹ е първата значима канонична творба с „излишен“ герой (вж. Димитров/Dimitrov 2019), чиято основна характеристика е на човек, способен да се бунтува, да бъде несъгласен и да изпитва необходимост от активна съпротива (пак там). Колизията в пиесата се състои в сблъсък между индивида и обществото, като за първи път в руската драматургия се появява театрално произведение, чийто конфликт прониква изцяло в същността му, улавя всички герои, всички сценични обстоятелства и събития от сюжета (вж. Маркович/Markovich 1988: 71). В своята статия „Милion терзаний“ И. А. Гончаров справедливо отбелязва, че пиесата изпъква със своята виталност, надживявайки редица други произведения на словесността. Комедията наподобява галерия от безсмъртни типажи, рисува картина на морала и е пропита от остра сатира (вж. Гончаров/Goncharov 1871), създава усещането за множество, за маса от хора, които говорят с остри, афористични фрази, иронично, саркастично, шеговито. Всички те са поети на епиграмата, остроумни и забавни (вж. Штейн/Shteyn 1946: 25). Методът на изобразяване на характеристиките, който използва Грибоедов, създава предпоставки лицата в пиесата да се превърнат в нарицателни за комедийните типажи (пак там: 33).

Несъмнено главната фигура в пиесата е Чацки, а самият автор му отделя особено внимание, подсказвайки още в заглавието, че умът, с който е надарен, е несравним. Грибоедов сякаш предупреждава читателя, че героят му е по-умен от всички останали фигури (лица) в комедията. Но Чацки е не само по-умен, той е

---

¹ Комедията е известна на български език и със заглавие „От ума си тегли“.

„положително“ умен (вж. Гончаров/Goncharov 1871), речта му кипи от остроумие, сърцат е и безупречно честен. Би могло да се предположи, че създавайки образа на централния си персонаж, Грибоедов, поради някакво своеобразно бащинско чувство, му приписва бележит ум, но пък по този повод Пушкин в свое писмо до Вяземски отхвърля ума на Чацки, като твърди, че това не е неговият ум, а именно остроумието и сатиричните коментари на Грибоедов (вж. Пушкин/Pushkin 1937: 137 – 139). Грибоедов е изобличител, който излиза на площада, за да каже страшната истина за своята любов и ненавист към всичко онова, което опозорява родината му (вж. Луначарский/Lunacharskiy 1937: 165). Според автора на „Евгений Онегин“ е „непростително“ Чацки да бъде определян като най-умния от всички, тъй като умният човек не би „хвърлял бисерите си пред прасетата“ (вж. Пушкин/Pushkin 1937: 137). Ако се следва идеята на Пушкин, който в края на писмото си признава в крайна сметка, че може и да е сбъркал в преценката си, но пък е пряк и открит, това неминуемо създава предпоставки за размисъл по въпроса кой именно е Чацки?

В образа му се откриват чертите на чуждак, интелигентен и честен, в чийто мироглед, морален облик, психология и поведение, както и в особеностите на неговия патриотизъм и гражданско съзнание се усеща близост до декабризма. В същото време обаче е посочена неутралността на неговата идейна и социална позиция. И както справедливо отбелязва Н. П. Огаръев, Чацки е „независим враг на своето време“ (вж. Огаръев/Ogar'ov 1958: 212).

Той е умен човек, противящ се на глупостта на обществото, към което изконно принадлежи. В комедията „25 глупаци“ са противопоставени на един „здравомислещ човек“ (вж. Штейн/Shteyn 1946: 12). Целият сюжет се състои в описанието на противоположния на другите образ на Чацки (вж. Кюхельбекер/Kyuhel'beker 1979: 228). И. А. Гончаров прави интересна съпоставка с двама други герои на руската класика – Онегин и Печорин, като разликата, която открива помежду им, е, че Чацки като личност е много по-възвишен и умен, той е искрена и дейна натура. (вж. Гончаров/Goncharov 1871). Херцен разсъждава за героя по следния начин: „[...] фигурата на Чацки е меланхолична, изгубена в иронията си, треперееща от възмущение и изпълнена с мечтания и

идеали“ (Герцен/Gertsen 1959: 225). Според А. А. Григориев Чацки е единственото истински героично лице в руската литература (вж. Григорьев/Grigor'ev 1958: 227). Героят е загадъчната 53-а карта в колодата (вж. Гончаров/Goncharov 1871).

В образа му Грибоедов vyplъщава една от вечните истини за човешкия дух, а именно стремежа към обновяване, търсене на новото и живото, смело отричане на всичко инертно и остаряло (вж. Штейн/Shteyn 1946: 34). Чацки е изображение на сблъсъка между стария и новия свят, вечният символ на борбата за обновление, руският вариант на общочовешкия тип, привнесен от народния поет в общата съкровищница на човечеството (пак там: 34).

Как са разположени останалите фигури/персонажи в пиесата? Би ли било възможно някой от тях да не участва в играта и да не изобразява карта от колодата? Прав ли е Вяземски, когато критикува построението на комедията, изтъквайки, че всички лица са епизодични (вж. Вяземский/Vyazemskiy 1830: 144)? Истината е, че всеки персонаж е необходим, за да се покаже животът на светския кръг от московското общество през 20-те години на XIX век (вж. Штейн/Shteyn 1946: 14). В комедията на Грибоедов новаторството се открива не само в композиционните принципи, но и в областта на характерите, които драматургът създава. Това са оригинални характери, изцяло обрисувани социално и психологически (пак там: 18).

Главното лице от комедията несъмнено е Александър Андреевич Чацки – персонаж, чието отсъствие се изразява в бягство и излишно остро(д)умие, но в никакъв случай като отсъствие от сцената. Той се появява в 6-о явление на първото действие. Токущо завърнал се след тригодишно отсъствие от Москва, героят посещава дома на Фамусов, за да се срещне със своята възлюбена София. Опитът му да се задържи в среда, която веднага дава да се разбере, че е излишен и не го припознава като свой, отхвърля го, се оказва безуспешен (вж. Димитров/Dimitrov 2019). Излязъл веднъж от това общество, той губи досегашния си код за общуване с него, въпреки че изконно му принадлежи (пак там). Невъзможността да се интегрира ограничава действията, но не и словото му. Със своето остро(д)умие и предизвикателните си изказвания монолози Чацки опитва да раздвижи умовете на оста-

налите. Речите му са иронични, шеговити и остроумни (вж. Штейн/Shtein 1946: 21). Именно тук е моментът да се спомене, че позицията му на сцената всъщност е самотна (вж. Ушаков/Ushakov 1830: 514). По един или друг начин обаче той е свързан с обществото, което разобличава, и в този смисъл е необходимо всеки от останалите персонажи в комедията да присъства с характера си и да заема съответната о/позиция в структурата на диалозите с централния персонаж.

Образът на Чацки е противоречив и многостранен. Чертите на озлобен горделивец с арогантна насмешливост, язвителен, жлъчен и бесен, понякога се сливат с добродушие, нежност, веселие и мекушавост. Героят буквално е изгъкан от противоположности, а поведението му бива провокирано от обкръжаващите го и създаващия се конфликт с тях, в основата на който стои любовната тема (вж. Маркович/Markovich 1988: 64).

Чацки съчетава духа на класицизма и просветителския разум, защитава своеобразна теория на романтизма. Еволюцията му се състои в реалистичното отрезвяване и освобождаването от романтичните илюзии (вж. Штейн/Shtein 1946: 22 – 23). Интересно е как героят почти през цялото време е в заблуда относно другите, също така неразпознат от тях до последно. Дали те оценяват ума му, оставайки далеч под интелектуалното му ниво, не става ясно. Но чисто инстинктивно долавят сериозна опасност от идейно проникване в консервативния си затворен свят и водени от чувството си за самосъхранение и от случайно изпуснатата, уж безобидна реплика, че е луд, сплитат интрига, която дотолкова се разраства, че принуждава героя буквално да побегне от Москва (вж. Димитров/Dimitrov 2019).

Характерът и мащабът на конфликта приемат чертите на романтическата универсалност (вж. Маркович/Markovich 1988: 80). Несъмнено във финалния монолог на Чацки видимо навлиза темата на ранния реализъм за „изгубените илюзии“, но паралелно с нея звучи и романтическата тема за бягството или т.нар. „уход“, „напускане“, чиито следи могат да се открият и в други произведения на словесността.

Бягството на Чацки е бягство от „тук“ – Москва, олицетворяваща обществения бит – пространство, запълнено с характери,

отразяващи чертите на живата действителност. Неговото бягство е буквално, породено не от неспособността, а от невъзможността да се справи с тази жива действителност или по-точно да се впише в нея. Той, образно казано, „вдига ръце“ и сякаш изкрещява: „Предавам се!“ и „битът“ получава „право на глас“ (Маркович/Markovich 1988: 81). Свидетелство за това е и финалното фамусовско „...Безумец...!“ (АГ/АГ), т.е. потвърждението колко очевидна е лудостта на Чацки според „Москва“. Така ли е всъщност читателят/зрителят сам би могъл да си отговори, тъй като финалът на творбата остава отворен. Несъмнено обаче авторът изразява своята добронамереност към героя, което до голяма степен повлиява образът на Чацки да бъде осмислен като положителен и близък до всекиго или до мнозина.

Както беше споменато в самото начало, отсъствието на персонажа ще се осмисли като бягство от действителността, като психологическо „отсъствие“ на героя. Очевидно е, че Чацки присъства на сцената и в това няма никакво съмнение, но някак си като че ли „отсъства“, ролята му е самотна. Той говори, остроумничи, спори, но думите му не променят нищо, сякаш излива словото си в празно пространство. Речта му не произвежда нужния ефект, тъй като думите „отскачат“ и сякаш „потъват“ в нищото, което отново показва недвусмислено, че той е сам, като чужденец в собствения си дом и поради това го няма както за другите, така и за действието на пиесата.

Чацки е абсолютната „другост“ не само защото е излишен, но и поради пълната си противоположност на фамусовска Москва. Освен всичко останало героят често попада в смешни положения, което по пътя на логиката би поставило неговите възгледи и позиция под съмнение. Следва обаче да се отбележи, че тези положения въпреки всичко не го дискредитират. Целият ход на пиесата спомага да се развие мисълта, че умът има способността да причинява терзания и да създава трудноразрешими противоречия в човешкото страдание. Главното основание за този тезис е създадената от Грибоедов картина на устройството на руския обществен живот. Очевидно е, че законите на фамусовския свят поставят човека пред жестока дилема – дали да остане безличен и безсмислен, или да се изолира напълно от обкръжаващата обще-

ствена среда (вж. Маркович/Markovich 1988: 86). Чацки е разочарован от Москва и обществото, възмутен е: „Коси и дрехи, къси като умовете!“ (АГ/АГ); „Тук мъка някаква притиска ми душата и в многолюдството познавам се едва. Не! Аз не съм доволен от Москва!“ (АГ/АГ). На него му е необходимо да си тръгне от това общество.

Героят е нечут въпреки словоохотливостта си, неприет въпреки принадлежността си, неразбран въпреки истинността си, или по-скоро отхвърлен заради същността си. Още в самото начало на пиесата София видимо не го разпознава и е в категорична заблуда, тълкувайки неадекватно действителния му характер. В персонажната система на „Горко на умния“ тя е, може да се каже, единствената, която има предистория с героя, а оттам и неразбираем конфликт с него (респ. следи от огорчение и обида), независимо че са духовно близки. Интересно е как тя се чувства сякаш обсебена и същевременно той я отблъсква: „Не е човек – змия!“ (АГ/АГ). Дори сънят ѝ, който Фамусов нарича „сън проклет“ (АГ/АГ), се сбъдва в обърканите ѝ представи. Противоречивото поведение на Чацки, изненадващото му появяване, основателната ревност и пр. донастройват негативно героинята и предпоставят основния конфликт в комедията.

Образът на София е един от най-ярките и отличаващи се от тълпата образи в цялата пиеса. Нейният характер в степента на своята сложност по нищо не отстъпва на характера на Чацки, дори до голяма степен се оказва по-сложен и противоречив (вж. Маркович/Markovich 1988: 65). В образа ѝ може да се открие смесица от различни по своята същност начала (вж. Гончаров/Goncharov 1871). Тя притежава жив ум, страст и женска мекота, същевременно бърка понятията и страда от умствена и нравствена слепота (пак там). Героинята обладава смелост и е освободена от някои предрасъждания на своята среда. В пиесата е намекнато по-скоро, че изборът ѝ да загърби Чацки е някак си свързан с духовния ѝ опит и по някакъв начин зависи от еволюцията в отнoшенията им.

От казаното следват разсъжденията, че София е различна и сякаш не е от „другите“, от характерите – антиподи, но в крайна сметка се оказва същинската стихия за бурния развой на събитията

в сюжета на комедията и несъмнено става „друга“, както и получава характеристиката на отрицателен персонаж, тъй като ролята на положителен герой е предоставена единствено на Чацки.

Що се отнася до другите „други“ персонажи в комедията, спокойно бихме могли да кажем, че всеки един от тях носи своята индивидуалност. В този случай е добре да се отбележи, че в художествения свят на творбата действия новаторски творчески принцип, чрез който амплото и типажите се превръщат в характери и обхващат не само композиционния център, но и цялата традиционна периферия на пиесата (вж. Маркович/Markovich 1988: 67). Природата на т.нар. „грибоедовски характери“ представлява своеобразна цялост. Всеки образ е разделен сам по себе си на непропорционални части. Всяка част носи някакъв вътрешен излишък и възможност да се възроди. Това не е съчетаване на традиционни елементи, а принцип на нов художествен свят, възникнал за пръв път във вътрешността на „Горко на умния“ (пак там: 67).

По този начин се поражда и конфликтът в пиесата. Сблъсъкът на антиподите е неизбежен. Принципът на „един срещу всички, всички срещу един“ важи тук с пълна сила, но както става ясно от действието в комедията, тези „всички“ са онези „други“, с които централният персонаж влиза в противоборство и от които на финала на пиесата побягва, отчаяно отказвайки се да продължи тази безсмислена борба, в която безразборно е „хвърлял бисери пред прасета“. Героят напълно се отказва да се бори срещу инертността, бездуховността и безпринципността на ожесточена тълпа от враждебно настроени фамусовци, молчалиновци и скалозуби към всякакви прояви на независимост и дух на творчество, понеже „Никой пророк не е без почит, освен в своята родина и в своя дом...“ (Матей 13: 57, цит. по Библия 2001). Той е чужденец на своя земя.

Навлизането на житейския конфликт в света на условните драматургични схеми закономерно конкретизира образния свят в пиесата на Грибоедов. Този свят е запълнен с характери, изобразяващи чертите на живата действителност. Сливането на характеристиките с действителността оправдава неочакваните съчетания в чертите на образите, които преди са се считали за несъединими.

По логиката на каноничните схеми разсъдъчността не се съчетава с разпаденост и страстност, свободомислието – с патриотизъм, демократичността – с гордост, а язвителността – с любов към хората и пр. Но същинската психология на младия човек във времето на декабризма потвърждава тези „неканонични“ съчетания. Откриват се границите на драматургичния живот за реалния свят, а положителният герой, без да губи нито една от традиционните черти на резоньора, приема способността весело да бърби, да изглупява, да изпада в заблуждения, да се съмнява, да се горещи, да страда, да проявява агресивност и същевременно да бъде нежен, добър и влюбен, т.е. представен е човекът в пълния смисъл на думата. Всичко около този човек също се преобразява и „вчерашият“ резоньор се оказва обграден от „цял народ“ разнообразни персонажи, които също притежават своята индивидуалност и многосложността на живи хора. Така изчезва всъщност условното разграничение на обособените сфери, което рязко отделя комедийния свят от света на действителността. Изчезва и естетическата дистанция, която отделя положителния герой, изразяващ авторовата гледна точка, от всички други действащи лица и от зрителите/читателите. При Грибоедов конкретизацията на положителния герой е историческа, социална и психологическа, близка до всекиго или до мнозина. Образите – антиподи (Чацки и „другите характери“) стават съизмерими, тъй като обитават живата действителност. В тази художествена атмосфера действащите лица участват в конфликта с цялото си същество, а конфликтът обхваща живота им в цялата си пълнота (вж. Маркович/Markovich 1988: 72 – 73).

Но ние определихме ролята на Чацки на сцената като самотна. Да, той е там, действа и говори, спори и се възмущава, но в крайна сметка се оказва отхвърлен самотник в бездуховното пространство на фамусовците – място, от което впоследствие побягва, за да напусне завинаги света на „изгубените илюзии“. Той излиза от действителността въпреки ритъма на живота, който продължава да си тече така, както преди. Именно това „напускане“ или побягване го прави „отсъстващ“. Неговата излишност се превръща в психологическо отсъствие, въпреки изключително важното му присъствие в творбата.

„Къде захвърли ме зловещата съдба! Те гонят, те кълнат! Мъчители – гълпа, в любов предатели, в вражда неукротими, в интригите неуморими, умници глупави, лукавички простаци, зловещи бабички и старци и съхнещи сред клоки и позор – за луд ме прогласихте в дружен хор [...] Вън от Москва! И тука никои път! (АГ/АГ).

Като заключение можем да споделим следното. Според текста на пиесата „Горко на умния“ спокойно бихме могли да стигнем до извода, че в персонажната система на комедията има изобилие от реално отсъстващи персонажи. Споменати са цели групи от хора, които така или иначе не се появяват на сцената. Освен основната тема на творбата са засегнати и други теми, които спомагат да бъде разпознато това отсъствие. Проблемът ще се изследва по-нататък в нашата работа. На този етап отсъствието на персонажа се осмисли като „психологическо отсъствие“ от „тук“ и „сега“, като бягство от действителността такава, каквата е.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Вяземский/Vyazemskiy 1830:** Вяземский, П. *Полное собрание сочинений князя П. А. Вяземского*: В 12 томах, Т. 5. Санкт-Петербург, 1878 – 1896. [Vyazemskiy, P. *Polnoye sobraniye sochineniy knyaza P. A. Vyazemskogo*: V 12 tomah, T. 5 Sankt-Peterburg, 1878 – 1896.]
- Герцен/Gertsen 1959:** Герцен, А. *Полное собрание сочинений*: В 30 томах, Т. 17. Москва: Издательство АН СССР, 1959. [Gertsen, A. *Polnoye sobraniye sochineniy*: V 30 tomah, T. 17. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR, 1959.]
- Гончаров/Goncharov 1871:** Гончаров, И. Мильон терзаний. // *Илайбъри*, 28.09.2004. <<https://ilibrary.ru/text/1075/p.1/index.html>>, 1 февруари 2021. [Goncharov, I. Milyon terzaniy. // *iLibrary*, 28 September, 2004. <<https://ilibrary.ru/text/1075/p.1/index.html>>, 1 February 2021.]
- Григорьев/Grigor'ev 1958:** Григорьев, А. По поводу нового издания старой вещи: „Горе от ума“. СПб. 1862. // *А. С. Грибоедов в русской критике. Сборник*. Москва: Гослитиздат, 1958, 225 – 242. [Grigor'ev, A. Po povodu novogo izdaniya staroy veshchi: “Gore ot uma?”. SPb. 1862. // *A. S. Griboyedov v russkoy kritike. Sbornik*. Moskva: Goslitizdat, 1958, 225 – 242.]
- Димитров/Dimitrov 2019:** Димитров, Л. Излишните хора в пространството на руската драматургия от XIX век. // *Тетрадката.ком*,

- 25.05.2019. <<https://tetratkata.com/2019/05/25/izlishnite-hora-v-prostranstvoto-na-ruskata-dramaturgiya-ot-xix-vek-lyudmil-dimitrov>>, 1 февруари 2021. [Dimitrov, L. Izlishnite hora v prostranstvoto na ruskata dramaturgiya ot XIX vek. // *Tetratkata.com*, 25 May, 2019. <<https://tetratkata.com/2019/05/25/izlishnite-hora-v-prostranstvoto-na-ruskata-dramaturgiya-ot-xix-vek-lyudmil-dimitrov>>, 1 February 2021.]
- Кюхельбекер/Кухел'бeker 1799:** Кюхельбекер, В. *Путешествие. Дневник. Статьи*. Ленинград: Наука, 1979. [Кухел'бeker, V. *Puteshestviye. Dnevnik. Stat'i*. Leningrad: Nauka, 1979.]
- Луначарский/Lunacharskiy 1937:** Луначарский, А. *Классики русской литературы*. Москва: Художественная литература, 1937. [Lunacharskiy, A. *Klassiki russkoy literatury*. Moskva: Hudozhestvennaya literatura, 1937.]
- Маркович/Markovich 1988:** Маркович, В. Комедия в стихах А. С. Грибоедова „Горе от ума“. // *Анализ драматического произведения. Межвузовский сборник под редакцией проф. В. Марковича*. Ленинград: ЛУ, 1988, 59 – 91. [Markovich, V. Komediya v stihah A. S. Griboyedova “Gore ot uma”. // *Analiz dramaturgicheskogo proizvedeniya. Mezhvuzovskiy sbornik pod redaktsiyey prof. V. Markovicha*. Leningrad: LU, 1988, 59 – 91.]
- Огарьев/Ogar'yov 1958:** Огарьев, Н. Предисловие к сборнику: „Русская поганая литература“. // *А. С. Грибоедов в русской критике. Сборник*. Москва: Гослитиздат, 1958, 211 – 213. [Ogar'yov, N. Predisloviye k sborniku: “Russkaya potaennaya literatura”. // *A. S. Griboedov v russkoy kritike. Sbornik*. Moskva: Goslitizdat, 1958, 211 – 213.]
- Пушкин/Pushkin 1937:** Пушкин, А. *Полное собрание сочинений, 1837 – 1937*: В 16 томах, Т. XIII. Ленинград: Издательство АН СССР, 1937 – 1959. [Pushkin, A. *Polnoye sobraniye sochineniy, 1837 – 1937*: V 16 tomah, T. 13. Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, 1937 – 1959.]
- Ушаков/Ushakov 1830:** Ушаков, В. Московский бал, третье действие из комедии „Горе от ума“. // *Московский телеграф*, 1830, № 12, 514. [Ushakov, V. Moskovskiy bal, tret'e deystviye iz komedii “Gore ot uma”. // *Moskovskiy telegraf*, 1830, № 12, 514.]
- Штейн/Shteyn 1946:** Штейн, А. Национальное своеобразие „Горя от ума“. // *А. С. Грибоедов, 1795 – 1829. Сборник*. Москва: Гослитмузей, 1946, 7 – 38. [Shteyn, A. Natsional'noe svoeobraziye “Gorya ot uma”. // *A. S. Griboedov, 1795 – 1829. Sbornik*. Moskva: Goslitmuzey, 1946, 7 – 38.]

Източници

АГ/АГ: А. Грибоедов. *Горко на умния*. Преводач: Х. Радевски. София: Народна култура, 1987. [A. Griboedov. *Gorko na umniya*. Prevodach: H. Radevski. Sofia: Narodna kultura, 1987.]

Библия 2001: *Свещеното Писание на Стария и Новия Завет*. София: Българско библейско дружество, 2001. [Bibliya. *Sveshtenoto Pisanie na Stariya i Noviya Zavet*. Sofia: Balgarsko bibleysko druzhestvo, 2001.]

МАРИНА ЦВЕТАЕВА – РЕКОНСТРУКЦИЯ ЧРЕЗ СПОМЕНА

Зоя Иванова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

MARINA TSVETAEVA – RECONSTRUCTION THROUGH MEMORY

Zoya Ivanova

Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

The topic of this paper are the memories of colleagues and contemporaries of Marina Tsvetaeva, who outline the main points and aspects of her character as an artist. I also briefly point out the influence of the family environment, which is one of the cultural nests in Moscow, for the formation of the poet's personality. Facts and ideas about the poetess from different periods have been selected, emphasizing the years of her childhood and adolescence, key moments in any person's life.

Many of her contemporaries are unanimous in their assessment of her as an extraordinary person, who is quite different from the rest of the people: someone who everywhere and always strives to be herself.

Keywords: Marina Tsvetaeva, memory, poet's personality

Марина Цветаева впечатлява не само със своя оригинален индивидуален и неподражаем лиричен стил, пленяващ истинските ценители на поезията, но и с изострената си чувствителност, романтичност, с вплетената в тъканта на творбите ѝ пламенност и емоционалност.

Целта на настоящата статия е да бъдат пресъздадени представите и впечатленията за Цветаева през погледа на нейните съвременници, като се щрихират черти от нейния характер. Няма да се спиране на жанровата специфика и на авторския стил на разглежданите материали, а ще обобщим някои от моментите, коментарите и преценките, които маркират образа ѝ. Следва да се направи уговорката, че условно спомените за Цветаева биха могли да се поделят по периоди, както следва: животът ѝ в Русия от най-ранна възраст до 1922 г., когато тя напуска родината си, емигрирайки в Европа, битът и битието ѝ в Берлин, Прага и Париж и завръщането ѝ в СССР.

Ще отбележим, че Марина Ивановна е родена през 1892 г. в семейството на интелегенти. Бащата е филолог изкуствовед, а майката – пианистка. Посочваме този биографичен факт, за да представим изключително подходящата фамилна среда, в която поетесата разгръща своя талант. Тя майсторски превъплъщава музиката в поезията си. Мелодичност, завладяващ ритъм и смесени интонации отличават стиховете ѝ, превръщат ги в оригинални лирични композиции. Музикалността на Цветаевото словесно творчество е индикатор за самотния ѝ стил. Многообразието от тонове кореспондира с ритъма на нейните емоции, впечатления и преживявания. Запленени от новаторския почерк на Марина Ивановна, известните литератори М. Волошин, а по-късно и Й. Бродски я поставят в редицата на най-добрите руски поети. Въз основа на свидетелствата за нея, които, освен че са строго субективни, са подложени и на промените на времето, Цветаева би могла да бъде определена като изключителен творец, слял живота си с писането. Тя е поет, който се запомня с различността си, със съзнанието си за индивидуалност, със сложния си и противоречив характер, с нестихващата жажда за любов и човешка топлина. Осъзнала мястото си като творец Цветаева живее с ясната представа за силата на своята креативност, под въздействието на която се дистанцира от прозаичността на бита и ежедневието, отказвайки да се подчини на правилата в семейната, училищната и обществената среда.

В настоящата статия са подбрани спомени от различни времеви етапи, характеризиращи поетесата, но вниманието е насочено основно към тези от първия период, които ни връщат към фамилната и училищната среда, тъй като това са години, фундаментални за оформянето на характера и изграждането на личността на поетесата. В детството и юношеството се откриват онези ключови моменти, които формират житейските и естетическите концепции на бъдещия творец.

Сред съвременниците на Цветаева се нареждат нейни съученици, колеги, роднини и близки до сърцето ѝ хора като А. Ефрон, К. Балмонт, Ф. Степун, С. Волконски, И. Еренбург, Н. Манделщам, В. Рождественски и други, които, впечатлени от изключителната ѝ индивидуалност, отварят страниците на паметта си,

за да се потопят в спомена за нея и да изразят представите си за личността ѝ.

Ц. Тодоров, запленил от красотата на Цветаевата поезия, от творческия ѝ устрем, от стремежа ѝ към абсолюта, събира голяма част от епистоларията ѝ в книгата „Живот в огъня“. Мемоаристите, макар и да акцентират върху отделни страни от характера ѝ, са единодушни в заключението си, че личност като нейната, чийто девиз е да бъде „против“, чиято житейска позиция е ясно определена – на страната на беззащитните, на малцинствата, на страдащите, личност, чийто непреклонен дух се издига *над живота*, над националните рамки и всякакви ограничения и чийто душа е родена да обича, не би могла да бъде обречена на забрава или да остане незабелязана (курсивът е на Ц. Т.), (Цветаева/Tsvetaeva 2014: 10). Горда с вродения си интелект, с натрупаните от книгите знания, Цветаева отхвърля общоприетите от социума постулати и сама чертае своя житейско-творчески път, в който доминиращо е усещането да бъдеш винаги себе си, да си различен от останалите, като не подражаваш на модните литературни и други тенденции, да си независим, да си поет. Макар и да обожава Пушкин, да е влюбена в А. Блок, в А. Ахматова, в К. Балмонт, а по-късно и в А. Бели, тя не се идентифицира с тях и с литературните направления, към които принадлежат, новаторският ѝ дух си прокарва своя пътека в полето на модернизма.

Тя е „еднакво противоположна и на учените символисти, и на неучените футуристи“, дори и двете тенденции „са ѝ не само чужди, но и смешни“ (Антокольский/Antokol'skiy 2002: 111 – 112)¹.

В голяма част от изложените впечатления и преценки за поетесата са доловени динамиката, сложността и многопластовостта на нейната личност, огънят и страстта в душата ѝ, припознати са талантят ѝ на поет и висотата на интелекта ѝ, усетен е драматизмът в съдбата ѝ, открито е съзнанието ѝ за индивидуалност, отличаващо я от останалите. С усета си на близък приятел и творец Павел Антоколски улавя излъчването на творческия огън, който се разпознава в „бързата, точна, отчетлива“ реч на поетеса-

---

¹ Преводът на този и на останалите цитати е мой – З. И.

та и заличава границата между човека в ежедневието и поета (Антоколовски/Antokol'skiy 2002: 108 – 109).

Както вече бе посочено, почти всички мемоаристи спират вниманието си на това, което отличава Марина Цветаева, на индивидуалността ѝ, отграничаваща я от околните. Въз основа на техните спомени представата ни за Цветаева е, че тя се стреми не само да изгради различна идентичност, да създаде собствен творческо-житейски модел, а и да остане вярна на своята неповторимост, оригиналност и уникалност до края на живота си, не присъединявайки си към съществуващите в Русия модерни и традиционни литературни шаблони, или с други думи – да бъде навсякъде и винаги самата себе си.

Поетът В. Рождественски, ценител на нейния лиричен стил, разпознава в предпочитанието ѝ да отстоява същността си, „да бъде самата себе си, да не зависи ни най-малко нито от времето, нито от средата“, основната причина за сложните противоречия в трагичната ѝ съдба, за личните ѝ драми, за начина на живот над събитията, настрана от „най-насъщните потребности и изисквания на епохата“ (Рождественски/Rozhdestvenski 1996: 280). Този неин избор – да е екстраординарна, да не се вписва в рамките на колективната идентичност, е причина за нейната особеност и обяснение за неотстъпчивия ѝ и сложен характер, който е обект на порицание от по-голямата ѝ заварена сестра – Валерия Цветаева. Тя пише в спомените си за Марина Ивановна, че още в най-ранна детска възраст малкото момиче се отличава не само с ум, но и със „собствен вътрешен свят“, който я отдалечава от реалния живот и е причина за нейното несъобразяване с останалите, за импулсивните ѝ изблици и реакции и дори за проява на „равнодушие към другите“ (Цветаева/Tsvetaeva 2002: 9).

Ще аргументираме казаното със следния цитат:

„Сутрин вместо да отиде в гимназията, Марина се крие на замръзналия чардак: чака баща ни да излезе и да се разпорежда с живота си през деня според собственото си желание“.

Желанията ѝ са от различен характер. „Веднъж баща ни, връщайки се вкъщи, какво да види: портиерът настоятелно гони някого от двора ни.

– Кой е този? Какво има?

Оказва се, че Марина е дала обява в „Брачния вестник“, че се търси жених, при което посочила своя адрес“ (Цветаева/Tsvetaeva 2002: 14).

Друг път „какво да видя: нашият портиер върви из двора и носи моето одеяло и възглавница.

– Откъде ги взе?

– Господарката Марина ми поръча да ги откупя от заложната къща.

Оказва се, че когато на Марина ѝ потрябват джобни, тя, без да се замисля, поръчва на портиера да занесе в заложната къща „неужната“ вещ“ (Цветаева/Tsvetaeva 2002: 15).

Представата ни за нея е противоречива, тъй като тези приумици на Марина нямат нищо общо, дори са в опозиция с упоритостта и със силата на волята ѝ, когато става дума за творческа работа. Така например тя се отнася изключително сериозно към превода на „Орлето“ на френския писател Ростан, дотолкова, че декорира стаята си, за да пресъздаде атмосферата на книгата.

„През деня виждам спуснатите щори, на бюрото ѝ гори лампа, Марина пише, до нея е чашката с изстиналия черен чай. Всички стени са окичени с портретите на Наполеон, на масата – купчина книги, главно френски, за Наполеон, за сина му. Марина е под властта на Ростан. Тя работи не на шега“ (Цветаева/Tsvetaeva 2002: 15).

Отгук би могло да се заключи, че характерът на М. Цветаева действително е сложен и противоречив. От една страна, тя е умна, начетена, владее в съвършенство немски и френски, упорито се труди, като превежда или ежедневно пише, отдадена на поетическия си импулс, а от друга – отказва да се съобразява с порядките в дома, трудно намира баланса между себе си в ежедневието и себе си като човек на изкуството. Опитва се да излезе от коловоза на позволеното, на рутинното, което постига или като прави различни от приетите за норма неща, или като се потапя в своя вътрешен свят, където намира убежище, комфорт и сигурност.

Според нас една от причините за различния ѝ от останалите деца ритъм на живот е честата смяна на местообитанията, свързана с пътуванията по различни причини на майката М. Мейн, която води със себе си и двете си дъщери. Поради това училищ-

ното им образование е с прекъсвания, но момичетата научават чужди езици и трупат богати впечатления, повишавайки културния си статус. Освен дългите отсъствия от родината, други причини за *особените* навици на Марина, за усещанията ѝ са честите прояви на неразбиране на околните към нея, за чувството ѝ на отчужденост и непригоденост към семейната среда, са преждевременната загуба на майка ѝ и липсата на достатъчно внимание от страна на баща ѝ, погълнат изцяло от работата си по създаването на собствен музей.

Многократните смени на топосите формират обаче у Марина и приключенско-скитническата ѝ нагласа към живота, проявяваща се например в решението ѝ да ношува на гробището в Таруса със заварената си сестра Валерия, да се разхожда тайно в тъмнината, да се подчинява на фантазиите си, като театрализира бита, да сменя житейските си спирки както в родината си, така и по-късно – в емиграция. Където и да се намира, под въздействието на енергията на личното си пространство, тя се идентифицира единствено със себе си, със собственото си съзнание и не се припознава като принадлежаща част към определена група или колектив.

Останала встрани от суетата на живота, М. Цветаева фаворизира атмосферата на своя собствен вътрешен свят, изпълнен с романтиката и героизма на протагонистите от изчетената литература. Книгите я преобразяват духовно, освобождават въображението ѝ, стимулират мечтите и фантазиите ѝ, които тя конфигурира в лирични творби. Неслучайно една от гимназиалните ѝ приятелки С. Липеровская отбелязва в своите спомени, че Марина се отличава от останалите по „кръга от интересите и приятелите“ си, по вътрешния си свят, приютил „поезията, героите – поети“, както и „всичките ѝ свързани с тях мечти“ (Липеровская/Liperovskaya 2002: 37).

Подобен е споменът на друга нейна приятелка и съученичка В. Перегудова, която споделя, че „неудържимо“ е привлечена от „толкова особеното“ момиче, отличаващо се от останалите „със своя вътрешен свят“ и увличащо се от представените в книгите „хора със силна воля, които са смели, безстрашни, винаги готови за велики подвизи“ (Перегудова/Peregudova 2002: 21).

Перегудова си спомня за Марина „колко възбудена беше, когато ми разказваше за разтърсилата я демонстрация на погребението на Бауман, на което самата тя още момиченце е била с някой по-възрастен (през 1905). Марина се стараше да ме запознае с революционното движение, като ме снабди със забранени по онова време книги“ (Перегудова/Peregudova 2002: 21).

Цветаева сякаш разпознава модела на поведение на героите от наративите като свой, идентифицира се със съзнанието, че и тя като тях ще защитава по-слабите от нея и ще им помага. Може би затова и в ранния си брак се изживява като закрилница на своя красив съпруг с еврейски корени, останал сирак и болен от туберкулоза.

Вътрешният свят на поетесата би могъл да се разпознае като граница, отделяща я от останалите, като възможност за проява на различност спрямо другите. Този личен мир, макар и да не кореспондира с реалния свят, оставя своя отпечатък върху физическото излъчване на поетесата, която привлича или отблъсква със своята особеност околните.

„Много съученички не обичаха Марина заради нейното прилично самомнение и отчужденост от другите живеещи в пансиона момичета, те я определяха с детския израз „вири си носа“. Сред момичетата обикновено тя се държеше умишлено разпуснато, а понякога – рязко и грубо, и никой не подозираше, че под тази маска се крие стеснителен човек с мек характер и с нежна, и чувствителна душа“ (Перегудова/Peregudova 2002: 22).

Перегудова обича Цветаева, затова въпреки противоречивата ѝ природа, успява да стигне до дъното на душата ѝ, да я огледа и да разбере истинската ѝ същност.

И така, както бе отбелязано вече, светът, който поетесата си изгражда, е виртуален, без проекция в действителността, свободен от установените в социума правила и порядки. Тя се опитва да съхрани и в по-късните етапи от битието си самостоятелността и свободата в отстояването на своите предпочитания.

Ф. Степун, в качеството си на ценител на творчеството на Марина Иванова, разбира, че животът ѝ е отдаден на литературата и оправдава *особеното* ѝ поведение с думите:

„Истински природните поети, които са все по-малко, живеят по собствени, не винаги разбираеми за нас, а понякога и не толкова приятни закони“ (Степун/Stepun 2002: 102).

Така например в гимназията сред останалите четиридесет ученички тя е като случайно попаднала не на точното място „екзотична птица“ (Астапова/Astapova 2002: 48). Живее извън приетите норми и стереотипни рамки на училищната среда, проявявайки индивидуалистичното си самосъзнание чрез игнориране на скучния за нея колективен битиен модел. Отказва да му се подчини, като си позволява по време на учебните занятия да чете любимите си книги, чрез които се откъсва от еднообразната училищна реалност и се потапя във вълшебната атмосфера на своя вътрешен свят.

„Цветаева и гимназията посещаваше с прекъсвания: дойде за няколко дни, а после отново я няма. А после гледаш: ето я отново на най-последния чин и наклонила глава, чете книга. Тя непрекъснато четеше или нещо пишеше на уроците, явно безразлична към това, което се случваше в клас, само от време на време вдигаше глава, слушайки нещо, струващо си вниманието ѝ, понякога правеше някоя и друга забележка и отново се потапяше в четене“ (Астапова/Astapova 2002: 48).

Астапова долавя различното в Цветаева, което се проявява в симетрията между дързостта, с която се противопоставя на общоприетите правила, и мащабността на знанията ѝ. Затова оправдава екстраординарността на Марина, убедена, че зад „ексцентричността на постъпките ѝ се крие нещо по-дълбоко“, разкриващо нейната „даровита натура“ (Астапова/Astapova 2002: 47).

Интелектуалният профил на Марина Ивановна е повод за уважение и внимание дори от страна на някои от гимназиалните преподаватели. Въодушевеният разказ на Цветаева в часа по история за френската революция по непознати за връстниците ѝ материали „за Мирабо, за жирондистите, за Марат“, печели не само възхищението на учителя, но е причина Астапова да осъзнае, че освен даровито, „това момиче стои над всички в клас по интелектуалното си развитие“ (Астапова/Astapova 2002: 49 – 50).

На уроците по чужди езици например прави впечатление, че Марина Цветаева е напълно наясно с отличното ниво на собстве-

ните си лингвистични способности, затова не се чувства задължена като другите да пише домашни, а отговаря от мястото си, подава реплики на изпитваните, понякога, за да се забавлява, умишлено ги обърква, предизвиквайки смях.

Въз основа на училищните спомени на съученичките на Марина Ивановна може да се заключи, че тя има заслужено основание да демонстрира различно или особено поведение, тъй като нейното интелектуално ниво е несравнимо с това на останалите. Прочетената от нея литература, изучените езици и култури оправдават поведението ѝ, дават ѝ самочувствие и я правят единствена. Точно като използваното сравнение с екзотичната птица Марина е попаднала в различна от своята среда, в която обаче прокарва своя начин на съществуване, подплатен от получените знания, издигащи я над универсалното и стандартното. Като ученичка тя демонстрира модела си на поведение, без да се съобразява дали ще бъде одобрен, или не от останалите, а и не предявява претенции към тях.

След години обаче, вече творец, Цветаева артикулира своите изисквания и към света, без да се вслуша в неговия глас (този на читателите, на литературната среда), и в отговор получава много разочарования, разбирайки, че малък е броят на истинските нейни ценители. Един от тях е писателят Е. Миндлин. Години след трагичната смърт на Марина Ивановна той се опитва да сподели със *сянката* ѝ останалите в паметта му късове от миналото, които извикват у него общите спомени за моментите в детството, прекарани заедно с нея в четене на стихове, за да се потопят в красотата на руския език – „царство на нейната свобода“. Миндлин се прекланя пред „неистовия“ ѝ труд, пред дома ѝ, превърнал се в едно от „гнездата на руската култура“, пред самата нея, „живяла и умряла като поет“ (Миндлин/Mindlin 2002: 140, 150 – 151). Колегата на Цветаева Е. Тараховска я възвеличава, признавайки я за „най-добра руска поетеса“, максимализира качествата ѝ на творец, за да изрази своето възхищение пред неоспоримия ѝ талант (Тараховская/Tarakhovskaya 2002: 66).

Особено впечатляващо е, че Марина Цветаева не разчита единствено на таланта си, а се труди ежедневно, за да го усъвършенства и надгражда, за да стигне класата на Рилке и Пастернак.

Желанието и волята за интелектуален труд у поетесата биха могли да се определят като родово заложени или по-точно унаследени от баща ѝ И. Цветаев. Той посвещава голяма част от дейността си на единственото свое творение – Музея за изящни изкуства в Москва, дълбоко обвързано с идеята да завещае на родината си културно-историческа памет. Марина, носейки родовия пример за осъзнатата професионална съдба, се преоткрива чрез баща си, като трансформира и своето творческо битие в начин на живот. Потребността ѝ за сливане на литературата със съществуването ѝ или с други думи – на писането с живота, Ц. Тодоров определя като „средство да открие смисъл в хода на ежедневието“ (Ц. Тодоров, цит. по Цветаева/Tsvetaeva 2014: 10). Чрез стихотворчеството си тя се откъсва от прозаиката на бита и бремето на домакинството и се потапя в собствения си свят. В имажинерното му пространство проявява склонността, която не остава незабелязана от съвременниците ѝ, да създава сценарии за въображаеми романтични връзки, като се увлича по почти непознат поет или почитател, удостоил я с внимание, идеализира го, приписва му качества под въздействието на необузданата си фантазия, след което, вдъхновена от любовта, му посвещава поредица от стихове. След време страстта утихва, огънят угасва, а Марина „изтъква пред него своето смазващо превъзходство“ (Ц. Тодоров, цит. по Цветаева/Tsvetaeva 2014: 25). Обобщавайки, ще посочим, че чувствата на Марина, макар и кратковременни и имажинерни, оставят следа в живота ѝ, изпълват стиховете ѝ, остават в паметта за нея.

Тази способност да идеализира избраниците си, се развива у М. Цветаева още през ученическите години. Тогавя тя подхожда изключително внимателно при подбора на всяка приятелка, сякаш в нейно лице търси огледално отражение на себе си.

Така Цветаева се оказва в плен на противоречието поет – ежедневие. Творческата ѝ природа не търпи оковите на делничното, тя се опитва да се освободи от тях, като демонстрира екстраординарност и различност. В чисто битов план, както личи от спомените за нея, тя се превръща в бунтар, в защитник на по-слабите. Например „на вечерта на поетесите“, поканена от В. Брюсов, през декември 1920, появявайки се пред литературната бохема обле-

чена в демодирана рокля и валенки, тя демонстрира пренебрежение към суетните си колеги и се опитва да разкрие себе си не чрез дрехите, а през своите стихове. От друга страна, към „начинаещите поети“ Цветаева е „добра и безмерно търпелива“ (Эфрон/Ефрон 2002: 185).

В отношенията ѝ в семейството ще отбележим основните две опозиции като обич – неуважение и близост – дистанция. От една страна, поетесата още като дете силно обича баща си, но това не ѝ пречи в присъствието на външни лица да си позволява му прави забележки, което е и причина при откриването на музея Иван Цветаев да отправи молба към децата си да се въздържат от коментари и въпроси пред императора, като има предвид единствено Марина.

Опозицията близост – дистанция би могла да се разпознае в отношенията на Цветаева към съпруга ѝ, а в годините на емиграция – и към децата ѝ. Макар и да е много близка с него, тя винаги му говори на „Вие“. Често остава неразбрана от семейството си и тогава се дистанцира, като търси спасение в собствения си свят. Обича съпруга си, но това не се явява пречка да търси нови авантюри, задоволявайки нуждата си от нещо съвсем различно, което да я вдъхнови, за да пише.

И така, в представите ни Марина Цветаева остава екстраординарната „екзотична“ птица, която, след като не открива своето място в земния свят, се отправя да потърси своето място в небитието.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Антокольский/Antokol'skiy 2002:** Антокольский, П. Г. Из цикла очерков „Современники“. // *Марина Цветаева в воспоминаниях современников: Рождение поэта*. Составление, подготовка текста Л. Мнухин, Л. Турчинский. Москва: Аграф, 2002, 108 – 115. [Antokol'skiy, P. Iz tsikla ocherkov "Sovremenniki". // *Marina Tsvetayeva v vospominaniyah sovremennikov: Rozhdeniye poeta*. Sostavleniye, podgotovka teksta L. Mnuhin, L. Turchinskiy, Moskva: Agraf, 2002, 108 – 115.]
- Эфрон/Ефрон 2002:** Эфрон, А. С. Страницы воспоминаний. // *Марина Цветаева в воспоминаниях современников: Рождение поэта*. Составление, подготовка текста Л. Мнухин, Л. Турчинский. Москва: Аграф, 2002, 184 – 334. [Efron A. Stranitsy vospominaniy. // *Marina*

Tsvetayeva v vospominaniyah sovremennikov: Rozhdeniye poeta. Sostavleniye, podgotovka teksta L. Mnuhin, L. Turchinskiy, Moskva: Agraf, 2002, 184 – 334.]

Липеровская/Liperovskaya 2002: Липеровская, С. И. Юные годы. // *Марина Цветаева в воспоминаниях современников: Рождение поэта.* Составление, подготовка текста Л. Мнухин, Л. Турчинский. Москва: Аграф, 2002, 31 – 46. [Liperovskaya, S. Yunye gody. // *Marina Tsvetayeva v vospominaniyah sovremennikov: Rozhdeniye poeta.* Sostavlenie, podgotovka teksta L. Mnuhin, L. Turchinskiy, Moskva: Agraf, 2002, 31 – 46.]

Миндлин/Mindlin 2002: Миндлин, Э. Л. Из книги „Необыкновенные собеседники“. // *Марина Цветаева в воспоминаниях современников: Рождение поэта.* Составление, подготовка текста Л. Мнухин, Л. Турчинский. Москва: Аграф, 2002, 138 – 174. [Mindlin, E. Iz knigi “Neobyknovennye sobesedniki”. // *Marina Tsvetayeva v vospominaniyah sovremennikov: Rozhdeniye poeta.* Sostavleniye, podgotovka teksta L. Mnuhin, L. Turchinskiy, Moskva: Agraf, 2002, 138 – 174.]

Рождественски/Rozhdestvenski 1996: Рождественски, Р. И. Марина Цветаева. // *Руска литературна класика Сребърният век. Сборник.* Съставител проф. д-р Петко Троев. София: Издател ТИЛИА, 1996, 280 – 296. [Rozhdestvenski, V. Marina Tsvetaeva. // *Ruska literaturna klasika Srebarniyat vek. Sbornik.* Sastavitel prof. d-r Petko Troev. Sofia: Izdatel TILIA, 1996, 280 – 296.]

Перегудова/Peregudova 2002: Перегудова, В. К. Мое знакомство с ней началось в гимназии. // *Марина Цветаева в воспоминаниях современников: Рождение поэта.* Составление, подготовка текста Л. Мнухин, Л. Турчинский. Москва: Аграф, 2002, 19 – 30. [Peregudova, V. Moyo znakomstvo s ney nachalos` v gimnazii. // *Marina Tsvetayeva v vospominaniyah sovremennikov: Rozhdeniye poeta.* Sostavleniye, podgotovka teksta L. Mnuhin, L. Turchinskiy, Moskva: Agraf, 2002, 19 – 30.]

Степун/Stepun 2002: Степун, Ф. А. Из книги „Бывшее и несбывшееся“. // *Марина Цветаева в воспоминаниях современников: Рождение поэта.* Составление, подготовка текста Л. Мнухин, Л. Турчинский. Москва: Аграф, 2002, 101 – 103. [Stepun, F. Iz knigi “Byvsheye i nesbyvsheyesya”. // *Marina Tsvetayeva v vospominaniyah sovremennikov: Rozhdeniye poeta.* Sostavleniye, podgotovka teksta L. Mnuhin, L. Turchinskiy, Moskva: Agraf, 2002, 101 – 103.]

Тараховская/Tarakhovskaya 2002: Тараховская, Е. Я. Первая встреча с М. Цветаевой. // *Марина Цветаева в воспоминаниях современников: Рождение поэта.* Составление, подготовка текста Л. Мнухин, Л.

- Турчинский. Москва: Аграф, 2002, 66 – 72. [Tarahovskaya, E. Pervaya vstrecha s M. Tsvetaevoy. // *Marina Tsvetayeva v vospominaniyah sovremennikov: Rozhdeniye poeta*. Sostavleniye, podgotovka teksta L. Mnuhin, L. Turchinskiy, Moskva: Agraf, 2002, 66 – 72.]
- Цветаева/Tsvetaeva 2002:** Цветаева, В. И. Из „Записок“. // *Марина Цветаева в воспоминаниях современников: Рождение поэта*. Составление, подготовка текста Л. Мнухин, Л. Турчинский. Москва: Аграф, 2002, 9 – 18. [Tsvetaeva, V. Iz “Zapisok”. // *Marina Tsvetayeva v vospominaniyah sovremennikov: Rozhdeniye poeta*. Sostavleniye, podgotovka teksta L. Mnuhin, L. Turchinskiy, Moskva: Agraf, 2002, 9 – 18.]
- Цветаева/Tsvetaeva 2014:** Цветаева, М. И. *Живот в огъня. Изповеди, представени от Цветан Тодоров*. София: Изток-Запад. 2014. [Tsvetaeva, M. *Zhivot v oganya. Izpovedi, predstaveni ot Tsvetan Todorov*. Sofia: Iztok – Zapad. 2014.]
- Цветаева/Tsvetaeva 1984:** Цветаева М. И. *Избрани творби том 2*. София: Народна култура, 1984. [Tsvetaeva M. *Izbrani tvorbi tom 2*. Sofia: Narodna kultura, 1984.]
- Эренбург/Erenburg** Эренбург И. Г. Из книги „Люди, годы, жизнь“ // *Марина Цветаева в воспоминаниях современников: Рождение поэта*. Составление, подготовка текста Л. Мнухин, Л. Турчинский. Москва: Аграф, 2002, 124 – 131. [Erenburg I. Iz knigi „Lyudi, gody, zhizn“ // *Marina Tsvetayeva v vospominaniyah sovremennikov: Rozhdeniye poeta*. Sostavleniye, podgotovka teksta L. Mnuhin, L. Turchinskiy, Moskva: Agraf, 2002, 124 – 131.]

ГОЛЯМАТА СКРЪБ НА МАЛКИЯ ЧОВЕК В ТВОРЧЕСТВОТО НА ЙОРДАН ЙОВКОВ И СЕРГЕЙ ДОВЛАТОВ

Милена Димова
Югозападен университет „Неофит Рилски“

THE GREAT SORROW OF THE LITTLE MAN IN THE WORKS OF YORDAN YOVKOV AND SERGEY DOVLATOV

Милена Димова
South-West University “Neofit Rilski”

The topic of the little man has deep roots in the literary traditions of both Bulgaria and Russia. Although the image of a person pressed by circumstances, helpless before fate and surrounded by a hostile environment has its differences in the two traditions, the moral issues embedded in the plots, characters and conflicts are the same. Although they are representatives of different generations and different countries, the writers Yordan Yovkov and Sergei Dovlatov give us some of the best examples in this specific thematic center. In their stories, the little man is equal in magnitude to his grief. Thus, from a victim of fate, he becomes a real champion: he wins over the injustices of life and his own imperfections.

Keywords: Yordan Yovkov, Sergey Dovlatov, the topic of the little man

Руският писател Сергей Донатович Довлатов (1941 – 1990) се ражда четири години след смъртта на българския си събрат по перо Йордан Йовков. Различни по тематика, стилистика, проблематика и емоционален заряд, между техните разкази наблюдаваме удивителна прилика в изследването на духовния път на „малкия човек“, изминат в условията на неприемлива и дори враждебна за него среда. Испитал последствията от комунистическата цензура в Съветска Русия, Довлатов преминава и през изпитанията на емиграцията, която е предизвикателство за запазването на идетичността на личността. Преживявайки три войни, Йовков гледа на света с погледа на мъдрец, който е осъзнал стойността на човешкия живот и истинските ценности, осмислящи битието ни. Така във фокуса на вниманието и на двамата автори са начи-

ните за оцеляване на отделната личност, която се губи сред девалвирането на обществените ценности, а естественият ѝ стремеж към хармония среща грубо неразбиране и отпор.

Изследвайки вечния конфликт човек – общество, ще се съсредоточим върху образа на „малкия човек“, който може да даде отпор на враждебните му сили единствено посредством своя вътрешен запас от физически и морални качества. Понякога това е красотата, нравствена и физическа – оръжието, с което Йордан Йовков често въоръжава своите герои; друг път е самоиронията, чиито стрели Сергей Довлатов насочва колкото към себе си, толкова и към своя противник в лицето на тоталитарната държава. Темата за малкия човек, макар често да се свързва с руската класическа литература и да се проследява в творчеството на автори като Чехов, Гогол и Достоевски, е всъщност универсална и я откриваме в книжовното наследство на всеки народ. Но докато образът на западноевропейския „малък човек“ се разглежда в социален план, то в руската литература се изследва преди всичко състоянието на душата му, психологията му. Руският малък човек, страхувайки се от външния свят, създава свой вътрешен и се затваря в него като в калъф, който е в състояние да го опази и спаси от болката, причинена от обкръжаващата го реалност. Ако в множество западноевропейски литературни произведения бедността се явява основна причина за изолирането на личността от социума, то руската литература предлага много повече сюжети, търсещи причините за това състояние в душата на самия човек, който не може да бъде свободен и сам ограничава жизненото си пространство.

Творчеството на Йордан Йовков примирява тези две традиции. Неговият малък човек е жертва и на социалните ограничения, налагани му от средата, и на вътрешните си противоречия и душевни колебания. Той може, унижен и отчаян, да отброява левчетата като Другоселеца, да даде и последната си пара като Серафим, от безизходица да вярва в чудодейната бяла лястовица, но може и като Вълкадин да говори с Бога, като Иван Белин да осъди сам себе си или като Сали Яшар да търси равновесие в изкуството. Нетипичен подход към малкия човек предлага и руският писател Сергей Довлатов. В неговите разкази „няма ангели и

няма демони“, както казва самият той, защото многоликата човешка природа е еднакво гостоприемна и за тъмните, и за светлите сили и като единствен ориентир на кръстопътя, където се пресичат доброто и злото, стои личната морална устойчивост, упоритостта да отстоиш правото си на живот и глас в един глух свят.

За Довлатов читателят често казва, че той пише „смешно“. И действително, ако се абстрахираме от ранните му разкази, в които писателят все още търси верния тон, и се съсредоточим върху емблематичните му произведения – такива като „Бележници“, „Компромисът“, „Куфарът“, „Чужденката“, „Занаят“, „Зона“, то изглежда, че Довлатовото повествование е един разгърнат анекдот. В това отношение той продължава цяла една линия в руската проза, използваща хумора като типова форма в обрисуването на реалиите на епохата и обществените нрави. През XIX век анекдотичното в значителна степен определя феномена на Пушкиновата проза („Повестите на Белкин“ и „Дама пика“ например). „Петербургски повести“, „Ревизор“ и „Мъртви души“ на Гогол също израстват върху плодородната почва на анекдота, без който и творчеството на Чехов просто не може да бъде разбрано. Но в късното творчество на Чехов анекдотът вече не лежи на повърхността. Той се усложнява, потъва навътре в разказа, без да се разтваря и изчезва в него, а събира в себе си елементи от цял спектър различни жанрове. В пределите на тази художествена територия анекдотичното вече е структурно обособено, придобива засилена значимост.

Именно такъв свят създава Сергей Довлатов. В неговите произведения долавяме мощен анекдотичен субстрат, заглушаващ всички останали инструменти и определящ художествените закони в белетристичния свят на писателя. Тук трябва да търсим връзката на писателя с Чехов, органичното родство с чиято поезика Довлатов усеща много остро. В своите „Бележници“ той включва следното признание: „Може да благоговеея пред ума на Толстой. Да се възхищавам на изяществото на Пушкин. Да ценя нравствените търсения на Достоевски. Хумора на Гогол. И така нататък. Но ми се иска да приличам единствено на Чехов“ (Довлатов/Dovlatov, 1980: 43). С това Довлатов демонстративно заявява желанието си да се включи в своеобразен художествено-

естетически диалог с Чехов, но същевременно разбира, че именно анекдотът ги и разделя, затова модифицира формата му, запазвайки неговата същина.

На свой ред Йовков също тръгва от територията, открита от Чехов, но поема извън нея по свой собствен път. Неговият „малък човек“ има най-различни лица. Понякога той е смешен като Агата от „Ревност“ или Бунала от „Помпадур“. Може да е добър и честен неудачник като Дафин от „Скитникът“ или пишман иманярите в „Несполука“. Виждаме го и като жертва на гибелна любов в „Божура“ и „Албена“. В ролята на дребнава душица като даскал Ангел от „Празно гняздо“ или самотник като Боянов от „Мечтател“. И всяко от тези преображения на малкия човек има своя душа, свои желания и дори способности, които така и не успява да реализира. При Довлатов персонажът е по-монолитен, завършен като житейска позиция, у него почти отсъства романтиката, мечтателността, сантименталността – героите му не са мъртви, но са се оттеглили на аристократична дистанция от суровия цинизъм на времето, предпазвайки по този начин личността си от разпад. В интервю, дадено на Виктор Ерофеев, писателят казва: „Не мислете, че кокетнича, но аз не съм убеден, че смятам себе си за писател. Иска ми се да мисля за себе си като за разказвач. Двете неща не са едно и също. Писателят е зает със сериозни проблеми – той пише за онова, в името на което живеят хората, за това как би трябвало да живеят хората. А разказвачът пише за това как живеят хората“ (Ерофеев/Еrofeev 1990: 28 – 29)¹. Именно това „как живеят хората“, определя сюжетите на Довлатовата проза и го разграничава от художествения свят на Йовков, който се фокусира върху онова, в името на което живеят героите му. Отправната точка на повествованието при Довлатов го отвежда до двете му големи открития – поставянето на автобиографичното като сюжетна рамка и използването на самоиронията като художествен метод.

Самоиронията, чрез която Довлатов поставя себе си като основен персонаж, му помага да създаде собствена митология. Той

---

¹ Преводът е мой – М. Д.

сякаш се стреми не само историите му да се възприемат като действителни случки, но и да подменят окръжаващия го свят, да го смажат под себе си. А този свят е жесток към писателя. В произведенията му, разказващи за периода на живота му в Съветския съюз, откриваме цялата абсурдност на тогавашната система. Абсурдност, която не може да бъде преглътната без хумор и самоирония в житейски план, а в литературен – да бъде осмислена в цялата ѝ катастрофалност и безнадеждност за един творец. В Довлатовата проза и най-жестокият и безмилостен абсурд се превръща в още по-голям абсурд и така става по-малко страшен или поне ненапълно непоносим.

Обаятелният и безпътен авторски двойник, който е главен герой в тези произведения, е пияница, аристократ на духа, надсмиващ се над себе си неудачник, но едва ли в биографичен план има нещо общо с автора. В това отношение Сергей Довлатов е уникален. Той създава митологията на своите персонажи, отреждайки на разказвача подчинена роля. Личността на автора присъства в текста в областта на стилистиката, на неуловимата интонация. Зад това стои не само човешкото достойнство на твореца, не само заслужаващото възхищение целомъдрие на художника, но и осъзната естетическа позиция. Довлатов всъщност въобще не описва хората като такива. Той ги мери спрямо себе си, сменя ги върху лицето си като маски. Изключителната наблюдателност на автора му служи с една-единствена цел: да открие в човека собственото си отражение, т.е. да изнамери онова малко зрънце човещина, чрез която да се убеди в своята собствена. Оттук идва и органичното добродушие, с което писателят се отнася към всички свои персонажи, дори към най-несимпатичните. Т.е. всички прояви на човешкото и нечовешкото са заложени у самия автор и той не е в правото си да съди своите герои.

Интересен е начинът, по който Йовков решава този морален казус. Той също не се явява съдник на своите герои, но Йовков предоставя възможността за самооценка на своите персонажи. Тяхната собствена съвест е най-строгий им съдия. Този мотив откриваме в огромна част от Йовковите разкази, дори и там, където на преден план е изведен съвсем друг конфликт. Обикновено съвестта проговаря у героя, провокирана от благородната

постъпка или дълбокото нещастие на някой друг персонаж. Нерядко такъв катарзис предизвиква и красотата, която като огледало отразява човешките несъвършенства.

Йовков идва в българската литература с една болка, породена от трите войни, в които участва, болка, която никога не стихва, която пронизва всичко, написано от него, и от която се ражда специфичният му хуманизъм. Честата смяна на местожителството го държи на физическа дистанция от литературния елит, което до голяма степен му помага да запази своята автономност. Същата отдалеченост, макар и чисто социална, от „официалната литература“ в СССР определя литературната среда, в която Сергей Довлатов прави своите естетически открития. Пишещите юноши от края на 50-те години в Съветския съюз строят живота си, изхождайки от естетически канони, които предизвикват у околните неприязън и ярост. Закон в идеологията на колективизма е неговата масовост и патетичност. Докато естетическите канони изискват свобода, индивидуалност, уникалност на човешките преживявания. Вътрешната автономност започва да се превръща за младите писатели в единствената алтернатива на заобикалящата ги действителност. Неслучайно Сергей Довлатов толкова силно се възхищава от Йосиф Бродски. Самият Бродски също свидетелства за необходимостта на своето поколение от изолация от комунистическите доктрини. В есето си „За Серьожа Довлатов“ той описва атмосферата на 50-те години така: „Ако ние правехме етичен избор, то се опирахме не толкова на заобикалящата ни действителност, колкото на морални критерии, почерпени от художествената литература. Бяхме ненаситни читатели и изпадахме в зависимост от прочетеното. Книгите придобиваха над нас абсолютна власт. Дикенс беше по-реален от Сталин и Берия. Според своята етика, това поколение се оказа едно от най-книжовните в историята на Русия – и слава Богу. Едно приятелство можеше да приключи само защото едната си предпочита Хемингуей, а пък другият – Фокнър; йерархията в литературния пантеон беше нашият Централен комитет. Това започна като натрупване на знания, но се превърна в най-важното занимание, заради което можеше да бъде жертвано всичко. Книгите се превърнаха за нас в единствената реалност, а самата реал-

ност ни се струваше бардак и абракадабра...“ (Бродский/Brodskiy 1992, [http²](#)).

60-те години се характеризират с това, че ценността на приятелското общуване се поставя от неформалните литературни среди по-високо от официалното признание и кариерата. Другарската критика се възприема по-драматично от служебните неприятности. По-късно това носи немалко беди на цялото поколение, защото неприятностите вече стават напълно реални и сериозни и всеки се оказва пред проблема за личния си избор. Подмяната на категориите „добро“ и „зло“, „истина“ и „лъжа“ (с понятието „искреност“ и „фалш“) залага капан на писателите, в който мнозина от тях попадат. Оказва се, че може да си предател, карьерист и негодник, запазвайки при това пределна искреност. Искреността подменя индивидуалното чувство за стил, а продължителната ѝ експлоатация се изразжда във фалш. Малцина успяват да избегнат клопката и един от тях е Сергей Довлатов. Той прибегва до хитрост. Неговият литературен двойник прави всичко, което е прието в средите на бохемата: пие, попада в глупави ситуации, преживява трагична любов, има сложни отношения с новата си жена. Героят дружи с „всякакви отрепки“, по собствените му думи. Никой не го разбира, а и той самият не се разбира понякога. Не печатат разказите му. И въпреки това повествователят разказва за похожденията на своя двойник, като запазва една иронична дистанция, намира опорна точка, която позволява на героя да премине през всички перипетии, без да губи силата на духа и чувството си за хумор.

Парадоксално, но Довлатов звучи най-убедително, когато описва сцени и ситуации, отделени от настоящето му от солиден времеви отрязък или поне от географска дистанция. Най-добрите си книги за Русия той неслучайно написва в Америка и също така неслучайно „Филиал“, „Чужденката“ и „Невидимият вестник“, чиито сюжети са ситуирани в САЩ, по своите художествени качества отстъпват на „Резерват“, „Нашите“ и „Куфарът“, които препращат към съветската действителност. По време на своето 7-

---

² Преводът е мой – М. Д.

годишно отсъствие от България, тъкмо в чужбина Йовков пък подготвя трайното си присъствие в националния духовен и литературен живот чрез такъв сборник като „Старопланински легенди“. И двамата писатели очевидно са се нуждаели от епическа дистанция, за да си служат със сюжетите така, че да се размие биографичното и литературната фикция. Спйката между отделните разкази или сцени е във фината чувствителност към скритите под маската на ежедневието движения на човешката душа. Малкият човек в творчеството и на двамата различни по националност, време и стилистика писатели се превръща в голям благодарение на величината на своята скръб, на своята неудовлетвореност и безсилie да промени света. А голямата скръб ражда големите герои във всяка литература. Макар колективният образ на малкия човек у Довлатов и у Йовков да е различен (руският писател притежава невероятен инстинкт към разпознаването на абсурда и удивително чувство за самоирония, а българският – паразителна психологическа прозорливост и богата на нюанси сюжетна палитра), и двамата демонстрират респект към езика и преклонение пред художествената форма. Казват, че литературата започва оттам, където свършва биографията на автора. Вярваме, че и Довлатов, и Йовков биха подкрепили споменатата теза, но първият вероятно би допълнил, че неговата собствена литература започва там, където биографията се превръща в обект, а вторият – че истината може да бъде намерена, когато авторът общува с героите си като с човешки същества, достойни в своите добродетели и уязвими в своите слабости. Само тогава писателят може да намери верния тон, чрез който да установи контакт с читателя.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бродский/Brodski 1992**, [http: Бродский, Й. О Сереже Довлатове. «Мир уродлив, и люди грустны». // Звезда, 1992, кн. 2, <http://www.sergeidovlatov.com/books/brodsky.html>](http://www.sergeidovlatov.com/books/brodsky.html), 31 януари 2021. [Brodsky, Y. O Seryozhe Dovlatove. «Mir urodliv, i lyudi grustny». // *Zvezda*, 1992, kn. 2. <<http://www.sergeidovlatov.com/books/brodsky.html>>], 31 January 2021.
- Довлатов/Dovlatov 1980**: Довлатов, С. *Соло на ундервуде: Записные книжки*. Париж–Нью-Йорк: Третя волна, 1980. [Dovlatov, S. *Solo na undervude: Zapisnye knizhki*. Parizh-Nyu-York: Tretaya volna, 1980.]

Ерофеев/Еrofeyev 1990: Ерофеев, В. Дар органического беззлбия. // *Огонек*, 1990, кн. 24, 28 – 29. [Erofeyev, V. Dar organicheskogo bez-zlobiya . // *Ogonyok*, 1990, kn. 24, 28 – 29.]

Йовков/Юovkov 1982 – 1983: Йовков, Й. *Събрани съчинения в шест тома*. София: Български писател, 1982 – 1983. [Yovkov, Y. *Sabrani sachineniya v shest toma*. Sofia: Balgarski pisatel, 1982 – 1983.]

ПЪТЯТ НА И ПЪТЯТ КЪМ „ИЗГУБЕНОТО ДЕТЕ“
В ПОВЕСТИТЕ ТУРСКИ ПАША И НЕДА
НА ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ

Ивана Витанова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE ROAD OF AND THE ROAD TO ‘THE LOST
CHILD’ IN LYUBEN KARAVELOV’S NOVELS
TURSKI PASHA (TURKISH PASHA) AND NEDA

Ivana Vitanova

Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

The author of this paper refers to Nikolai Aretov’s thesis in an attempt to prove that the plot about “the lost child” has a strong domination in a variety of literary works, but the main focus is on two of Lyuben Karavelov’s novels, *A Turkish Pasha* and *Neda*. In one of his monographs, Aretov insists that in the literature from the period of the Bulgarian Revival there are a very few examples of literary works where the main focus of the plot is on abducted kids. “The lost child” is a metaphor implying different meanings which give us the opportunity to interpret it in a variety of ways. The loss of children is analysed both in its literal and in its figurative meaning. The use of two different prepositions helps in expanding the level of interpretation.

Keywords: Bulgarian Revival, Lyuben Karavelov, novels, metaphor, lost child, road

Темата на настоящото изследване не е подробно представена в критическата литература, посветена на Възраждането. Отделни нейни аспекти са коментирани в книгата „Национална митология и национална литература. Сюжети, изграждащи българската национална идентичност в словесността от XVIII и XIX век“ на Николай Аретов (Аретов/Aretov 2006: 62 – 63). Във връзка с теоретизацията на възрожденската национална митология, мислена като важен комплекс от разкази, които носят същностно познание, авторът типологизира „етногенетични сюжети“. Определя ги като: „повествования за похищения (на жени, на деца, на вяра, на книги и други ценности)“ (почерн. е мое – И. В.) (Аретов/Aretov 2006: 63 – 64).

Н. Аретов структурира и схема на подобни повествования, като приема, че тя е универсална за всички сюжети. Последователността на неговата схема е следната: „българите притежават нещо изключително ценно – Другите го похищават – българите полагат усилия (успешни или не) да го спасят“ (Аретов/Aretov 2006: 63 – 64). Нещото, което бива похитено, отбелязва авторът, може да е жена или девойка, също християнската вяра, стари книги или други ценни предмети; като „по-слаб вариант на българска почва може да се открие и универсалният мит за похитеното дете, който присъства в сюжетите, свързани с така наречената „кръвна клетва“¹ (Аретов/Aretov 2006: 226).

Позоваваме се на така систематизираната представа, за да покажем по-нататък в изложението, че „похитеното дете“ не е периферна тема за Възраждането, както твърди Н. Аретов, и че предложената структурна схема невинаги е валидна в повествованията, свързани с коментиранията тема, тъкмо в тази ѝ последователност, тъкмо в тази нейна цялостност. Ето само няколко примера за текстове, които сюжетират около „похитени деца“: похитени, в смисъл грабнати от чуждоземци, чуждоверци: „Нешастна фамилия“, където похитена от Джамал бей е Петя, сестрата на Влади; „Неда“ на Л. Каравелов, където похитена е не само Неда, но и друго българско дете, което впоследствие приема исляма; „Турски паша“ на Каравелов, където похитени са много деца, за които ще стане дума и нататък.

Като се основаваме на практиката на самото Възраждане, ще представим детето като *изгубено*, а не като *похитено*, защото така го вписва Възраждането в текстовете, познати на цялата нация. Да си спомним например „Изгубена Станка“ – повестта, в която „*изгубеността*“ е важна, но не само във физическия план на похищението, но и в оригиналните ѝ метафорични разчитания от възрожденца Илия Блъсков. Или пък „Изгубено дете, или Приключение весма приятно и полезно [...]“ на Кристоф фон Шмид – повест, преведена и побългарена от Христки Павлович, публи-

---

¹ Тази представа е оспорима, но това не е предмет на настоящия доклад.

кувана през 1844 г.², също и по-късно – 1870 г., но вече от отец Матей Преображенски³, която Възраждането познава в детайли.

Към вече установеното в книгата на Н. Аретов може да се добави и друг акцент, все още неизследван в научната литература, който тълкува „изгубеността“ на детето и в измеренията на *вътрешното* и метафоричното. Ако приложим и тази културна мяра, ще посочим, че „изгубено“ в повестта „Стана“ на Л. Каравелов е и Станиното дете, чийто живот е погубен от баба му, защото Стана го ражда извънбрачно. „Изгубено“ е и детето в „Сирото семейство“ на Л. Каравелов, защото е станало свидетел на избиването от турците на цялото му семейство, и макар че е оцеляло физически, то е *мъртво* вътре в себе си. „Изгубен“ е и Стоянчо от „Извънреден родолюбец“ на Л. Каравелов, защото е отце-и майцеругател и т.н.

Още един аспект на „изгубеното дете“ ще бъде изследван – с оглед на предрешените сюжетни развръзки – един аспект, вече тълкуван в книгата на М. Кръстева „Сюжетът в българските възрожденски повести“ (1995), който докладът надгражда в темата за „изгубеното дете“, останала встрани от проучването в книгата.

След това въведение се налага настоящият текст да конкретизира още повече изследователската си задача, която се състои в изследване на пътя *на* и пътя *към* „изгубеното дете“ в две от „руските“ повести на Л. Каравелов – „Турски паша“ и „Неда“ [включени в книгата „Страници из книги страданий българского племени“ от 1868 г. („Страници от книгата за страданията на българския народ“)]⁴. Предпочетени са именно тези две произведе-

² Вж. Изгубеное дете или Приключеніе весма приятно и полезно. На Немецкій язык исперво сложено на Французкій после преведено на Греческій, а сега от Греческаго на Болгарскій от Х. П. д.п.н.ч.н.н. Издание перво. Будим, 1844.

³ Вж. *Повѣсти на изгубено-то дѣте и Велисарія, военачалникъ-тъ на Иустиніана великаго* (преписахъ и поправихъ Матей Петровъ. Монахъ Сватопроебраженскій въ Търновско окръжіе). Русчюкъ: Въ печатницата на Дунавската област, 1879.

⁴ Л. Каравелов прекарва в Русия времето от 1857 – 1867 г. „Турски паша“ и „Неда“ са писани и публикувани най-напред на руски език. Тези две повести, както и „Сирото семейство“, „Дончо“, „На чужд гроб без сълзи плачат“ и повестта „Българи от старо време“, са включени в книгата „Страници из книги страданий българского племени“ от 1868 г. („Страници от книгата за страданията на българския народ“).

ния, а не и някои от вече цитираните повести, защото метафоризацията на изгубеното дете тук е ярко сюжетно разиграна.

При анализа на повестите изгубеността на детето се отчита и като: *пряка*, с онова значение, което е заявено в Българския тълковен речник („Лишавам се от близък човек или от нещо ценно“ (БТР/ВТР 2015: 293) – „изгубено“ в случая е детето, грабнато насилствено от *другите* и отвлечено от *своите*; и *непряка*, като детето е изгубено *и в себе си*. Видно е, че темата дава широко поле за анализи. Това изисква да се уточни, че важен ще е пътят *на*, където ударението се поставя върху самото дете. Открити са три аспекта на изгубеността:

- *Първият* – **физическият**. Става дума за телесното преместване на детето от мястото на отвлечането му, през различните места, през които преминава пътят от родно към чуждо пространство. В този аспект не са маловажни и страданията на тялото.
- *Вторият* – **емоционалният**. Тук съществени са поведението и реакциите на всяко дете по време на пътуването: какви емоции изпитва; какви реакции се пораждат вследствие на поведението на похитителите.
- *Третият* – **духовният**, т.е. какви са отраженията върху децата, които ги променят *отвътре* в чуждата среда и как тяхната изгубеност променя живота им.

Фрагментът пък от заглавието „пътят към“ е отпратка, достигаща опита на близките да спасят отвлечените и да ги въдворят отново в родното пространство, който невинаги е успешен.

В повестта на Л. Каравелов „Турски паша“ „изгубените деца“ са четири, като три от тях са отвлечени едновременно от Гърново. Те са: **Найда** (това е калугерката, която след години ще разказва спомени от детството, когато са били отвлечени); **Божана** – съседка на Найда; по-късно Божана приема и името Изумбруда; **Стамен** – брат на Божана, който е преименуван на Хайредин. Отвлечена е и **Милка**, но това се е случило някъде другаде. **Физическият път** на децата преминава през Гърново, Едрене, Кръклизе (Лозенград), Цариград и Пловдив. По време на тези премествания в пространството те претърпяват множество страдания – отичат им краката, телата им са изподраскани, раните кървят.

„Бягството“ на Милка, която е и изнасилена, е в самоубийството. Другите три деца оцеляват, поне някои от тях живеят по-дълго от Милка. Така след години Найда, Стамен и Божана попадат и в Пловдив – мястото, където сюжетът кулминира и се стига до фаталната развръзка, защото именно тук се извършва кръвосмешение между брата и сестрата, които поради дългата си раздяла не се разпознават като родственици. Изгубеността в **емоционален план** е още по-съществена. Стамен преживява сложен вътрешен прелом, който преминава *от* силна неприязън и бунт към похитителите (тази негова непримиримост се проявява в опита му за бягство) *през* помохамеданчване и подмяна на името *до* припознаване на националната идентичност на поробителя. Стамен-Хайредин преживява и **духовен прелом**: вследствие на своята изгубеност той осъзнава, че отвличането му от турците е причинило и вътрешни загуби, разколебало е чувствително неговия Аз. В „Турски паша“ като че ли има и надежда, но тя е само привидна. Става дума за Найда, която, в отличие от Хайредин, отказва да промени името и вярата си. Но макар че успява да съхрани своята идентичност, нейната изгубеност я води до бягство в манастир и до книгите, които единствено я утешават. Отказът от всичко *земно* (и мирско) всъщност не я спасява, защото е изгубила онова, което е имала преди, при това – безвъзвратно. Ако има степени в изгубеността на децата, то Божана е тотално изгубена, тя не помни нищо отпреди отвличането, помни единствено придобитото име Изумбруда. Наказанията, които се стоварват върху нея, са най-тежките, защото нейният грях е най-непростим: тя ражда дете, заченото в инцест. Оттук нататък пътят е един – път без прошка, път в смъртта. Умира и детето ѝ; то също е *изгубено*, защото е родено вследствие на кръвосмешение. Именно така възрожденската култура наказва изгубените си деца заради отлъчието им от правилата на родовото и националното. Възраждането не мисли дали *са* или *не са* виновни „изгубените деца“, а само ги наказва. Затова и няма щастливи развръзки в сюжетите за изгубени деца, оригинално съчинение на възрожденците. Ако отново се върнем към схемата на Н. Аретов за мита за похитеното съкровище, в случая за похитените деца, ще подчертаем, че третият елемент (*българите полагат усилия, успешни или не, да спа-*

сят похитеното нещо), изведен от изследователя, не може да бъде открит в „Турски паша“. Път към „изгубеното дете“ тук не се осъществява – повествователят не споменава за опити на чичо Недко, стрина Недковица (родителите на Стамен и Божана) да потърсят децата си, не споменава също и за опити на Найдиния баща. Получава се обратното – вече порасналите деца решават да извървят пътя, който ще ги отведе при техните родители. Пътуването в случая е опосредствано (издирват се хора, които познават близките им, разменят се писма и т.н.). Родителите на похитените деца „ги изоставят“ в чуждостта не само защото се страхуват да извървят пътя към тях, а и защото отвличането на деца от чуждоверците предполага тежки последствия (изнасилване, от което се ражда дете със смесена кръв, или инцест, както е в случая с „Турски паша“ – все деяния, които културата на Възраждането, както и всяка друга култура, не припознава като приемливи). Културната представа, възплътена при трактовката на такъв сюжет, е: **българското е омърсено завинаги и не може да бъде измито, почистено**. Затова и родителите не търсят децата си. В тази ситуация сюжетът не може да завърши с щастлива развръзка – изгубените деца или ги наказват, или те се самонаказват.

В „Неда“ пък повествованието се води от гледната точка на вече възрастна жена – това е бабата, която някога, когато е била дете, е наблюдавала това, което читателят узнава от „разказа“ ѝ, разположен в координатната система „тук и сега“.

„Изгубено“ дете в повестта не е само Неда, а е и Хайше („припомних онзи ден, когато и мене изтеглиха из ръцете на моите братия и сестри; припомних си и онзи ден, когато и аз бях още невинна жертва и безгрешно ягне“ (Каравелов/Karavelov 1965: 530) – били са похитени от турците. И макар че Недината майка се опитва да измъкне детето си от ръцете на похитителите, т.е. този път е маркиран и като път, който води към „изгубеното дете“, развръзката отново е нещастна. Защото Неда е отвлечена от друговерци, т.е. краят ѝ е предрешен и смъртта е неизбежна. Това е културен модел за нещастieto, което постига всички, които някога са били свързани с Неда. Така е, защото Възраждането разказва повести с *истински* сюжети, основаващи се на събития из реалния живот, а не такива,

които са *измислени* – заявил го е Васил Друмев в предговора на първата си оригинална повест⁵ (Друмев/Drumev 1860).

За да се открий последователността в мисловните и културните модели на Възраждането, което разказва за *изгубените си деца*, заемайки факти от самия живот, може да се приведе и друг пример. Българското възраждане познава и чужда повест, посветена на същата тема. Вече е цитирана в началото на настоящото изследване – „Изгубеното дете“ на Кр. Шмид. В книгата си „Немската литература в България през Възраждането“ (2001) Надежда Андреева подробно изследва рецепцията на този иначе „периферен“ в Германия немски писател, който обаче у нас е представен с многобройни свои произведения (Андреева/Andreeva 2001). Една от причините за популярността на повестта „Изгубеното дете“ на Шмид у нас през 19. век е щастливата ѝ развръзка. Шмид, в отличие от българските белетристи от същото време, е съумял да разиграе сюжет с „happy end“, защото го сътворява в Германия, където и културната, и политическата ситуация са различни, което прави избора му за сюжет с щастлива развръзка възможен. Затова и Август, изгубеното дете в повестта на Шмид, оцелява и става богат търговец, т.е. намира път и към себе си, и към света. Намира и майка си – една възможна чуждоземна история с щастлив край, която Възраждането не би могло да разкаже, но пък обича да я чете заради съдбата на *изгубеното-намерено момче* – една измислена история, преведена на български като компенсация за недостига от щастие в живота на *изгубените* чедата на възрожденската „Мати България“.

БИБЛИОГРАФИЯ

Андреева/Andreeva 2001: Андреева, Н. *Немската литература в България през Възраждането*. София: Кралица Маб, 2001. [Andreeva, N. *Nemskata literatura v Bulgaria prez Vazrazhdaneto*. Sofia: Kralitsa Mab, 2001.]

Аретов/Aretov 2006: Аретов, Н. *Национална митология и национална литература. Сюжети, изграждащи българската национална идентичност в словесността от XVIII и XIX век*. София: Кралица

---

⁵ Предговор на В. Друмев към „Нещастна фамилия“.

Маб, 2006. [Aretov, N. *Natsionalna mitologiya i natsionalna literatura. Syuzheti, izgrazhdashti balgarskata natsionalna identichnost v slovesnostta ot XVIII i XIX vek*. Sofia: Kralitsa Mab, 2006.]

Кръстева/Krasteva 1995: Кръстева, М. *Сюжетът в българските възрожденски повести (Моделът „нещастна фамилия“ в повестите на В. Друмев, И. Блъсков, Л. Каравелов)*. София: РИЦ Култура, 1995. [Krasteva, M. *Syuzhetat v balgarskite vazrozhdenski povesti. (Modelat “neshtastna familiya” v povestiite na V. Drumev, I. Blaskov, L. Karavelov)*. Sofia: RIC Kultura, 1995.]

ИЗТОЧНИЦИ

БТР/ВTR 2015: *Български тълковен речник, четвърто издание*. София: Наука и изкуство, 2015. [*Balgarski talkoven rechnik, chetvarto izdanie*. Sofia: Nauka i izkustvo, 2015.]

Друмев/Drumev 1860: Друмев, В. *Нещастна фамилия*. // Читанка <<https://chitanka.info/text/8369-neshtastna-familija>>, 21 октомври 2020. [Drumev, V. *Neshtastna familiya*. // *Chitanka* <<https://chitanka.info/text/8369-neshtastna-familija>>, 21 October 2020.]

Каравелов/Karavelov 1965: Каравелов, Л. *Събрани съчинения. Том първи – повести и разкази. Страници из книгата за страданията на българския народ*. София: Български писател, 1965. [Karavelov, L. *Sabrani sachineniya. Tom parvi – povesti i razkazi. Stranitsi iz knjigata za stradaniyata na balgarskiya narod*. Sofia: Balgarski pisatel, 1984.]

Преображенски/Preobrazhenski 1870: *Повѣсти на изгубено-то дѣте и Велисарія, военачалникъ-тъ на Іустиніана великаго; Изгубеното дете; Повест на Велисарія / преписаль и поправиль Маттей Петровъ. Монахъ Свѣтопреображенскій въ Търновско окръжіе. Русчюкъ: Въ печатницата на Дунавската област, 1870.* [*Povesti na izgubeno-to dete i Velisaria voenachalnik-at na Iustiniana velikago; Izgubenoto dete; Povest na Velisariya / prepisal i popravil Mattey Petrov. Monah Svetopreobrazhenskiy v Tarnovsko okrazhie*. Ruschuyuk: V pechatnitsata na Dunavskata oblast, 1870.]

Шмид/Shmid 1884: Шмид, К. *Изгубеное дете или Приключение весьма приятно и полезно. На Немецкій язык исперво сложено на Французкій после преведено на Греческій, а сега от Греческаго на Болгарскій от Х. П. д.п.н.ч.н.н.* Издание перво. Будим, 1844. [Shmid, K. *Izgubenoje dete ili Priklyuchenie vesma priyatno i polezno. Na Nemeckiy yazyk ispervo slozheno na Franczykiy posle prevedeno na Grecheskiy, a sega ot Grecheskago na Bolgarskiy ot H.P. d.p.n.ch.n.n.* Izdanie pervo. Budim, 1844.]

ВОЕННИТЕ РАЗКАЗИ НА ЙОРДАН ЙОВКОВ И ЙОРДАН ВЪЛЧЕВ

Росица Василева

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

THE MILITARY STORIES OF YORDAN YOVKOV AND YORDAN VALCHEV

Rositsa Vasileva

Shumen University “Episkop Konstantin Preslavski”

The present study aims to briefly outline the continuity between the military stories of Yordan Yovkov and Yordan Valchev. It points out the similarities, differences and developments in certain aspects of the military stories of the two authors. A conclusion has been made that the main artistic implication in the military stories of Yordan Yovkov and Yordan Valchev is not humanism, as it has been repeatedly emphasized in our literary criticism, but the true Christian philanthropy, which is born out of our faith in God.

Keywords: Yordan Yovkov, Yordan Valchev, military stories, humanism, philanthropy

Подобно на Йордан Йовков Йордан Вълчев е пряк участник във военните действия, които описва в разказите си. Както Йордан Йовков¹, така и Йордан Вълчев започват творческия си път в прозата с произведения на военна тематика. Между военните разкази на Йордан Йовков и Йордан Вълчев има приемственост и прилики, но и разлики в отделни аспекти.

За младия Йордан Вълчев Йовков е кумир и учител. Йордан Вълчев пише, че по време на гимназията Йовков много го е увличал, че е чел поне по двадесетина пъти разказите на Йовков и ги знае наизуст. Според Вълчев един автор трябва да се учи преди всичко от народния разказвач, четиримата евангелисти, апостол Павел и останалите апостоли, а от българските автори след Освобождението той

---

¹ Йовков публикува първата си белетристична творба, озаглавена „Овчарова жалба“ с подзаглавие „Старопланинска легенда“, в списание „Просвета“ през 1910 г., но за сериозно присъствие на автора в българската литература може да се говори едва след излизането от печат на първите му произведения на военна тематика.

сочи като пример за подражание единствено Иван Вазов, Елин Пелин и Йордан Йовков. За стила на Йовков Вълчев споделя, че това е най-поетичната реч в българската проза, че изречението на Йовков е дълго, усложнено, с много прилагателни имена, относителни местоимения и наречия и наглед не отговаря на познатия канон: кратко, стегнато, с внезапен удар на глагол. Но в това изречение Вълчев намира следи от народната приказка, от библейския слог на Софроний Врачански, от ритъма на Захарий Стоянов, от простонародния говор на Петко Славейков. Той изтъква, че никой не може така сполучливо (както Йовков) да борави с прилагателните имена, че всяка дума у Йовков е на мястото си и формира най-чиста мелодия и ясна мисъл (вж. Вълчев/Valchev 2013).

Кратко представените размисли на Йордан Вълчев свидетелстват за изключително задълбоченото му познаване на творчеството на Йовков. От формална гледна точка влиянието на Йовков може да се открие най-вече в структурата и изграждането на сюжетната линия на военните разкази на Вълчев. Езикът на Вълчев обаче е различен от този на Йовков. В разказите на Вълчев няма и следа от песенната мистичност, мелодичната меланхолия, смирената съзерцателност на Йовков. Стилът на Вълчев е нервен, задъхан, силно експресивен. Изреченията са прости – подлог, сказуемо, пряко допълнение. Относителните местоимения, наречията, съюзите и прилагателните са използвани крайно пестеливо. Самият той посочва, че „действията на героите така трябва да вървят, че да подсказват съответните прилагателни имена у читателя“ (Вълчев/Valchev 2013: 105). Разказите на Вълчев звучат документално, кинематографично, постмодерно. Но както и при Йовков, крайният резултат е забележителен – истинско, пълнокръвно и убедително изкуство.

Приликите между военните разкази на Йовков и Вълчев са най-вече в дълбочината, силата и универсалността на художествените внушения. В този аспект може да се очертае и развитието на най-стойностното, написано за войната в българската проза.

Военните разкази на Йовков са за Балканската война, Междусъюзническата война и Първата световна война. За Йовков смисълът на Балканската война е освобождаването на българите, останали под османска власт, и обединението на Отечеството. Причината за Междусъюзническата война е неспазването на договорните задъл-

жения от бившите съюзници към България, след което идва и ударът в гръб от страна на Румъния. В Първата световна война Йовков вижда възможност за възстановяване на справедливостта и връщане на отнетото от България. Ето защо според Йовков тези войни не са социално зло, а напротив – средство за осъществяване на националния идеал. Балканската война е желана, чакана. Офицерите и войниците се радват, когато научават, че е обявена, за тях тя е като тежък и свят труд, като сеитба и жътва („Паметният ден“). В много от разказите войната е представена в романтична светлина, използвани са сравнения с легенди, със събития от античността. („Белият ескадрон“, „Сами“, „Отвъд“, „При Струма“, „Могилите“). Войната ражда легенди („Пирин“, „Един спомен“). Пресъздадени са бляскавите победи на българската армия („Първата победа“, „Кайпа“, „Триумф“). Дори врагът е поразен от невиджания ѝ и неудържим устрем („Мустафа Ачи“, „При езерото Туркойа“). Нашият войник е идеализиран, той е безстрашен, търпелив, издръжлив, готов на саможертва („Те победиха“, „Призракът“, „Един спомен“). Българският офицер е носител на високи морални качества, превъзхожда с качества си противника и е безрезервно отдаден на България („Мустафа Ачи“, „Непознатият“). В разказите намират израз любовта на българската майка към изпратените на фронта и нейната мъка („Пирин“), силата на обикновената жена („Българка“, „Водачката“), разочарованията, покрусата, мечтите и надеждите на останалите извън пределите на родината българи („На старата граница“, „Надежди“, „Отвъд границата“). И всичко това е обединено от любовта към Отечеството. „България!... Че там и въздухът е друг и слънцето грее по-силно, и небето е по-хубаво и по-синьо. И всеки кът е там градина, и цветя, и песни. И хората там са добри, всякога засмени, щастливи. Това е чудна земя, това е рай“. Патриотизмът присъства в повечето военни разкази на Йовков.

Войната в разказите на Йовков обаче не е само устрем, героизъм, победи, слава. Тя е страдание, а всяко голямо страдание ражда голяма любов. Затова и другият фундамент, върху който се полагат Йовковите разкази, е човеколюбието. Не просто хуманизъм, както многократно е подчертавано в нашата литературна критика (вж. Кирова/Kirova 1999 – 2021), а истинско християнско човеколюбие. То прави персонажите на Йовков сложни и многопластови, то по-

ражда богатството от чувства, мисли и идеи в разказите на Йовков. От него идва добротата, съпричастността, мъката, тъгата, скръбта. От него идва и трогателната недоизказаност, то дава изключителни възможности на читателя и е причината за универсалното звучене на разказите. В „Пръстенът“, „Песента на Солвейг“, „Ески Арап“, „Белите рози“, „Хермина“ има като в песента на Ески Арап толкова много любов, сълзи и спомени.

Вярата в Бог, от която се ражда човеколюбието, и патриотизмът – това са сакралните устои на повечето българи от началото на двадесети век и те са пресъздадени от Йовков по неповторим начин. Защото са устои и на самия Йовков. Между тях няма противоречие, лутане, противопоставяне, те не са никакви отблъскващи или привличащи се полюси, те са същност на автора и неговите персонажи.

За Йовков Османската империя е поробител, Румъния – агресор. В много от военните му разкази румънците са представени като насилници. Те се държат грубо с българските селяни, бият, плячкосват, палят, убиват („Седемте“, „Баладжа“). Художествено пресъздадена е историческата истина. Но войната сее смърт, а пред смъртта всички са равни. Описанието на бойното поле след сражение с хилядите жертви – наши и чужди, е ужасяващо. Пред разказвача изпъква „тъжната интимност на семейството, трагичната участ на човека, на бащата“ и той неволно си задава въпроса „нима в тия мъртъвци можеше да се вижда врагът, нима имаше място за ненавист, за мъст“ („Пред Одрин“). Българите се отнасят с нужното уважение към задържаните чужденци и пленниците („Случайни гости“, „Мустафа Ачи“). Но (все пак) врагът, другият в разказите на Йовков ни е чужд. Дори и в най-святата нощ (преди Великден) офицерският кандидат предупреждава войниците да внимават, защото врагът тъкмо това време избира („Светата нощ“).

Военните разкази на Йордан Вълчев са за Втората световна война. В тези разкази няма отстояване на национален идеал. Не защото авторът не обича родината – Йордан Вълчев е един от изявените патриоти в българската литература, а поради това, че участието на България във военните действия по време на Втората световна война е в голяма степен опит за реабилитация на връзките с Третия райх. Във военните разкази на Вълчев няма и политика, съветски другари, партийни кадри, социалистически лозунги, гръмки победи.

Войната е лишение, мъка, страдание, ужас, смърт („Месо“). Персонажите на Вълчев са захвърлени в грандиозно зло. Те нито са очаквали, нито желаят войната. В този смисъл те са по-трагични от персонажите на Йовков. Войната е време и място на върховно изпитание на тяхната вяра, надежда и любов. Офицерите и войниците си задават същностни въпроси. „Кой победи сега?“ („Духове“). „Кое ни избива нас, хората бе, господин поручик?“ („Пешо“). Те преживяват катарзис, стават по-добри. В „Разгневеният“ поручик Кокаланов извършва изключителен подвиг. Той пресича без разрешение бойната линия, среща се с командира на немските части генерал Цимерман, при когото е служил в миналото, и моли генерала да спре обстрела на участъка, в който се е загубило детето на унгарската селянка Жужика. Генералът се съгласява и бойните действия са преустановени до намирането на детето. Във „Фери Бачи“ Иван Йотов спасява децата от унгарското село, като ги евакуира часове преди предстоящата бомбардировка. И военните разкази на Йордан Вълчев, подобно на Йордан-Йовковите, носят идеята за човеколюбие. Персонажите на Вълчев имат вяра, съвест, разбиране за грях. За тях мяра за всички неща е Бог, а не човекът, затова вярват, че не всичко е позволено. Преди да извърши невъобразимия си подвиг, Поручик Кокаланов изрича думите: „голям грях, господа“. При вида на подуващото се мъртво тяло на офицера, което не може да се побере в ковчег, иначе закоравелите гробари свалят кепетата си и казват: „Прости, братко! Колко сме грешни!“ („Ковчег“).

Човеколюбието във военните разкази на Йордан Вълчев е не само към своите, но и към другите – германците, унгарците, руснаците, сърбите. Към врага (германците) няма омраза, злоба, желание за мъст. Защото персонажите на Вълчев разбират, че другите са като тях, че врагът също като тях страда (Еразъм Ротердамски: „По време на война плаче и победителят“). Малоумният Пешо от едноименния разказ възкликва: „Нищо не съм отмъстил аз... Нищо! Не е тоя. Тоя не е убил Стояна – като го сграбчих, хърка, скимучи. И него у дома го очакват жена и деца! Мислех, че съм проумял, па то все човеци сме били“. В „Боеве“ раненият български офицер лежи рамо до рамо с ранен противник на пода на католическа катедрала в унгарско село. Съдбата на двамата е една и съща, разликата е само в униформите. Българските лекари помагат първо на

германеца, защото той е по-тежко ранен. В „Среща“ българският поручик се разпорежда да бъдат дадени на германските пленници обувки и шинели. Скъсани са само пагоните. Всички в разрухата на войната страдат, всички са равни пред смъртта и само любовта към свои и чужди може да ги спаси.

Накратко посочените прилики и разлики между военните разкази на Йордан Йовков и на Йордан Вълчев се дължат на различни причини – лични, исторически, политически. Очевидна е обаче приемствеността. Дело на двама млади писатели, написаното от тях за войната е дълбоко преживяно, искрено и остава задълго в съзнанието на читателя. Повече от сто години поколения българи формират представата си за Балканската война, Междусъюзническата война и Първата световна война от военните разкази на Йовков. Военните разкази на Йордан Вълчев тематизират Втората световна война, но те могат да се отнасят за всяка война, защото в тях няма политика, има само изпитания, страдание и човеколюбие.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Вълчев/Valchev 2013:** Вълчев, Й. *Съчинения в шест тома. Том шести. Публицистът. Homo epistularium. Част първа.* Велико Търново: Слово, 2013. [Valchev, Y. *Sachineniya v shest toma. Tom shesti. Publitsistat. Homo epistularium. Chast parva.* Veliko Tarnovo: Slovo, 2013.]
- Кирова/Kirova 1999 – 2021:** Митът за хуманизма на Йовков. // *Словото, 1999 – 2021* <<https://slovo.bg/showwork.php3?AuID=109&WorkID=2642&Level=3>>, 01 октомври 2020. [Kirova, M. Mitat za humanizma na Yovkov. // *Slovoto*, 1999 – 2021. <<https://slovo.bg/showwork.php3?AuID=109&WorkID=2642&Level=3>>, 01 October 2020.]

ИЗТОЧНИЦИ

- Вълчев/Valchev 2011:** Вълчев, Й. *Съчинения в шест тома. Том първи. Разкази.* Велико Търново: Слово, 2011. [Valchev, Y. *Sachineniya v shest toma. Tom parvi. Razkazi.* Veliko Tarnovo: Slovo, 2011.]
- Йовков/ Yovkov 1982:** Йовков, Й. *Събрани съчинения. Том първи.* София: Български писател, 1982. [Yovkov, Y. *Sabrani sachineniya. Tom parvi.* Sofia: Balgarski pisatel, 1982.]

МОДЕЛИ ЗА „ГРАНИЦА“
В ЧИФЛИКЪТ КРАЙ ГРАНИЦАТА НА Й. ЙОВКОВ
И НА ИЗТОК ОТ ЗАПАДА НА М. ПЕНКОВ

Стефка Филипова-Мертзимеки
ЮЗУ „Неофит Рилски“, Солунски университет „Македония“

MODELS FOR „BORDER“ IN THE
CHIFLIKAT KRAY GRANITSATA
(FARM NEAR THE BORDER) BY Y. YOVKOV
AND NA IZTOK OT ZAPADA (EAST OF THE WEST)
BY M. PENKOV

Stefka Filipova-Mertzimeki
South-West University “Neofit Rilski”,
University of Macedonia, Thessaloniki

Borders as an object of study are beginning to play an important role in postmodern political and social theories and cultural studies. In literature, all these aspects of the border can be used for the derivation of an imaginary artistic model of representation. Based on this model, we analyze and compare the similar and distinctive features of the border, as well as its presence as a geographical and political, anthropological, social and cultural marker in the artistic space of the works. In the present report, the object of such an interdisciplinary comparative analysis is the construction of a kind of geopoetic model of *border* in two literary works: the novel *The Farm by the Border* by Y. Yovkov and the story *East of the West* by M. Penkov.

Keywords: border, boundary, border space, geopoetic model, cultural identity

Границите като обект на изследване започват да играят важна роля в постмодерните политически и социални теории и в културологичните изследвания от втората половина на XX в. Специално в хуманитаристиката и в културологията интерес представлява тенденцията към фокусиране на изследванията към метафоричните измерения на границата и критичното им тълкуване с оглед на модерните концепции за пространство и време и по-специално за връзката им с разбирането за култура и идентичност.

Понятието за граница в неговите географски, политически, социални и културни измерения е обект на анализ в етнографските изследвания – в строителната, семейната и календарната обредност (Лулева/Luleva 2006: 51), в антропологията – антропология на границата (Νιτσιάκος, Μάνος, Δαλκαβούκης/Ницякос, Манос, Далкавукис 2018: 15 – 21), в литературните научни проучвания – геопоетика (Shirina/Ширина 2014: 375 – 376), в културната география и политическата лимология.¹ В художествената литература границата може да бъде мислена както като географско-политически, така и като антропологически, социален и културен маркер. В настоящия доклад обект на внимание е изграждането на своеобразен геопоетичен модел за „граница“ в две литературни произведения – романа „Чифликът край границата“ на Й. Йовков, издаден за първи път през 1934 г., и разказа „На изток от запада“ на М. Пенков, публикуван през 2011 г. в едноименния сборник от разкази, който излиза на английски език в САЩ.

Географско-политическото определение за граница като „разделителна линия между териториите на две държави, две области, две местности“ (БТР/ВTR 2018) присъства и в двете творби. При Йовков става дума за българо-румънската граница, при М. Пенков – за българо-сръбската (бивша българо-югославска), т.е. държавни граници, които са създадени и наложени в резултат на военни конфликти (двете световни войни), те са исторически обусловени от политически, икономически и социални взаимоотношения и като такива са „постоянен обект на съмнения относно тяхната географска справедливост/несправедливост“ (Русев, Елез/Rusev, Ellez 2016).

В художествения геопоетичен модел на Йовков границата е „зелена ивица“, „невидима стена“, със знак за демаркация „бял камък“, с „кучета“, „постове“ и „застава“, една сухопътна граница, която на пръв поглед не представлява „нищо необикновено“ (ЙЙ/ΥΥ). В англоезичната антропология се разграничават езиково две названия за граница – *border* и *boundary*, които не се припокриват, както това се случва с българския им еквивалент „гра-

---

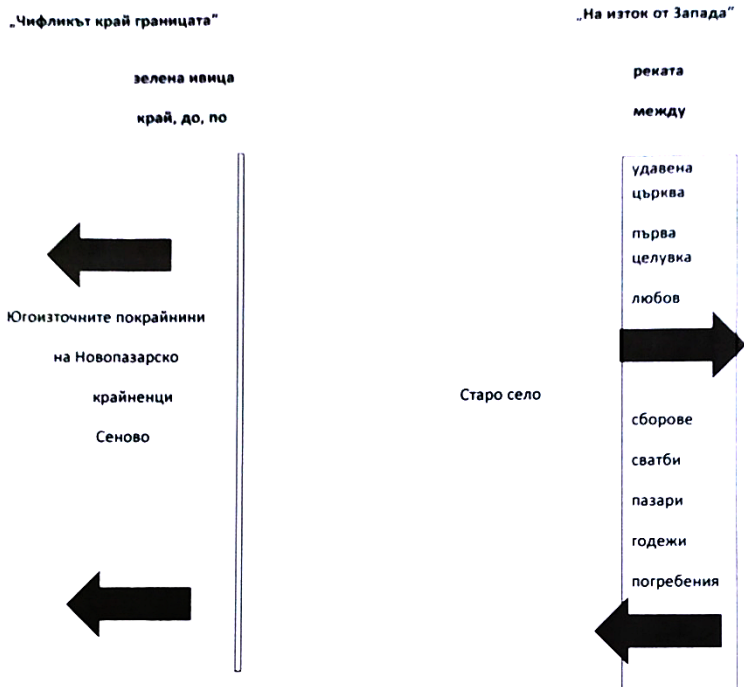
¹ По-подробно в изследването на М. Русев (Русев/Rusev 2017).

ница“, създаващ доста неудобства по отношение на тяхното значение и употреба. Първата дума откроява териториалната и политико-юридическа същност на границата, а втората отвежда към символичното измерение на границата, която разделя (и обединява) две общности от една колективна идентичност (Νησιότικος, Μάνος, Δαλκαβούκις/Ницякос, Манос, Далкавукис 2018: 56). В социо-културен аспект границата бива разглеждана не само като демаркационна линия или хоризонтална повърхност, а като гранична зона, терен или ландшафт, като по този начин придобива психологически, интимни, класови и расови белези и тяхното взаимодействие образува един нов свят – „света на граничната култура“ (Русев, Еллез/Rusev, Ellez 2016).

Границата при Йовков е затворена, вътрешно ориентирана, очертаваща само граничния ландшафт на Добруджа, но функциите, които са ѝ възложени да изпълнява, са по-скоро с маргинален характер, което е заложено още в самото заглавие на романа „Чифликът **край** границата“. Тя очертава геометрично периферията във физическото и художественото пространство, в чийто център стои чифликът, „от който всичко се вижда като на длан“ (ЙЙ/ΥΥ), а също така и граничната зона – широкото поле, където живеят крайненци – „до“, „**край**“, „по“ границата. В законово-политическата си същност на държавна граница и охраняема зона тя не може да бъде лесно прекосявана и близо до нея „безредици не могат да стават“. Нейните функции като разделител на една общност с еднаква културна идентичност тук са дезактивирани. В текста (в дневника на Галчев) само е загатнато, че „отвъд границата селата бяха все български“ и че крайненци казват „на всеки две думи български, една влашка“ (ЙЙ/ΥΥ) – едновременно като белег за съхранена културна памет и културно взаимопроникване. Граничните разделителни функции са прехвърлени върху „синора“, разделящ в пространствен план селската мера и нивата, а в социален – родово-колективистичното общество около чифлика. В „Поетика на Йовковия разказ“ Д. Добрев определя синора като „вътрешен заместител“ на границата и „пространствен определител на нещастieto и злото“ (Добрев/Dobrev 1989: 15), затова той го мисли като част от Йовковия митологичен пространствен модел на света, в който границата като териториална разделителна линия се „мержалее“ „някъде в далечината“ и се на-

мира далече от центъра (Добрев/Dobrev 1989: 16). Тази отдалеченост на границата засилва, от една страна, „хетеротопичността на чифлика“ (Неделчев/Nedelchev 2015), а от друга – превръща границата в място на страх, от което се носи „мразовит лъх“ и „вълчи вой“ и до което е опасно да приближиш: „Опасно е... Надалеч от границата!... Стой!!! – Това е границата“ (ЙЙ/УУ).

По-различен е граничният модел при М. Пенков, където границата е линия, очертана по естествената бариера (реката) – вододел, разделящ бившето Старо село на две части – българска и сръбска, т.е. тук „няма митници, няма проверки“ (МП/МР), а ролята на метафоричен знак за демаркация се изпълнява от „кръста“ на „удавената в реката църква“. Тук социокултурното пространство се формира в условията на постоянно взаимодействие с фи-

зическото пространство. Границата е външно и вътрешно ориентирана, пропусклива, променлива във времето, като едновременно представлява и исторически феномен, и физическа периферия на държавата, в която се интегрира слабо и носи най-вече бележите на семантично натоварена преходна зона: „Почти стотина души сме на брега и на Михалаки цял ден му трябва, за да ни прехвърли през реката... Ей така я прекосяхме...“ (МП/МР). Естествената граница река² се намира в центъра на художественото пространство, физическите ѝ разделителни функции се размиват в мекотата и динамиката на водата и се проявяват с обратен на тези функции пространствен геопоетичен заряд, обединяващ и свързващ две общности с една и съща културна история.

Реката е контактна зона на семейно-обредни ритуали (сватби, годежи, погребения), на икономически отношения (пазари), на културно-социални връзки (сборове), на психологически и интимни отношения (любовта между Нос и Вера, между Елица и Бобан). Един хетерогенен топос, чиято смислова и художествена натовареност могат да бъдат тълкувани на различни нива – от сакралното до абсурдното. Водното гранично пространство се сакрализира като „нещо осезаемо и устойчиво“ (Nтеџлрѐ/Debre 2015: 36), там политическото се среща с религиозното, а настоящето – с архаичното. По този начин се съхранява „един запас от памет и се запазва редкият характер на едно място, а чрез него и уникалността на една колективна група“ (Nтеџлрѐ/Debre 2015: 40). Метафоричното заглавие „На Изток от Запада“ и текстовото му маркиране в разказа („Вятърът вее все към запад.., а реките текат на изток от запада“) засилват многозначността в пространственото измерение на границата, отнасяйки я до имагинерната външна граница на Балканите (Изток – Запад), която А. Хамонд счита за един от най-закостенелите митове в сакралната география. Балканите са нещо „близко“ географски, но политически, икономически и социално „далечно“ (Hammond/Хамонд 2010: 124). В художествения свят на разказа, освен пространствено съответствие, противопоставянето Изток – Запад намира и езико-

---

² В геополитическите изследвания естествените граници се характеризират като „добри граници“ (Русев, Еллез/Rusev, Ellez 2016).

во-веществен израз – дънки „Левис“, дойче марки, маратонки „Адидас“, рок музика – като маркери на **западното**, и терлици, трактор МТЗ-50, мускалчета, народна носия и дамаджана гроздова ракия – като означители на **източното**, което се съизмерва, от една страна, с националното, а от друга, с обществено-политическото, социалистическото.

Един от факторите за формирането на геопоетически образи в литературните текстове е проблемът „свой – чужд“, тази опозиция пряко се свързва с идеята за териториални и културни граници, а също така и с идеята за отчуждението и взаиморазбирането. В романа на Йовков поради дезактивираната функция на териториалната граница опозицията „свое – чуждо“ е осезаема само в образа на Нона, която е единствената, прекосила границата и извървяла пътя от граничните покрайнини на Добруджа до Женева (Европа) и обратно. Както отбелязва Й. Холевич „по този път тя губи себе си“ (Холевич/Holevich 1996:57), като остава неразбрана и неприета от колективната общност и безрезултатно търси своята Итака.³ „Другостта“ на Нона („Друга съм в Швейцария, друга съм тук“) я обрича на вечно скиталчество, породено от непрекъснатото ѝ пребиваване в гранични ситуации – зад граница, в Женева, я очаква годеникът ѝ Жан, в чифлика край границата се ражда любовта ѝ към Галчев.

В разказа на М. Пенков опозицията „свой – чужд“ е многозначно определена поради функционирането на териториалната граница като зона, която едновременно разделя и обединява. По такъв начин героите се намират в преходни ситуации на идентификация – Вера, която живее в Сърбия, иска да бъде българка, сестрата на Нос Елица иска да живее на Запад, а главният герой Нос желае само да се ожени за Вера и да бъде там, където е и тя, въпреки че е привързан към земята, в която живее: „Род дохожда, род прехожда, а земята пребъдва векови. Колко много искам да

---

³ Т. Жечев свързва търсенето на принадлежност с черти на културната идентичности с липсата на одисеевско начало в литературната продукция: „Българинът трудно напуска своята Итака и още по-лесно се превръща в нищо без нея. Който познава нашата лирика и проза, знае дивия ни ужас от безпочвеността, от липсата на твърда земя под краката“ (Жечев/Zhechev 1989: 130).

съм като реката, без памет. И как не искам да съм като земята, която всичко помни“. Границите биват налагани от мястото, което обитаваме, но има и невидими граници и това са тези, които носим в съзнанието, в паметта си. Минавайки границата, Нос се освобождава не толкова от физическите граници, а от границите в душата си: „Като умря кака, половината свят се свърши. Като умряха нашите, се свърши целият...Прикован съм, мислех си, към наше село, а пък кокалите в земята не ми дават да мръдна. И чак сега разбирам, че тази смърт за мене е освобождение...“.

Геопоетическата представа за света се гради върху съвкупност от географски, историко-културни и социокултурни характеристики. Анализирането на границите в художествените текстове през тази призма позволява тяхното многостранно тълкуване и разбиране, а също така е и опит да се избяга от идеологическата обремененост в осмислянето на проблема „човек и пространство“ (Александрова-Осокина/Aleksandrova-Osokina 2016: 218). Защото, както прозорливо отбелязва Йовков в импресията „На старата граница“: „Границите непрекъснато се менят. Макар и по-рядко и моретата напущат бреговете си. Но и от една някогашна граница, и от едно изсъхнало море всякога остават неизличими следи, които продължават да говорят за един изчезнал, но странен и непознат живот“.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Александрова-Осокина/Aleksandrova-Osokina 2016:** Александрова-Осокина, О. Вопросы геопоэтики в современном литературоведении. // *Научный диалог*, 2016, № 5, 216 – 241. [Aleksandrova-Osokina, O. Voprosy geopoetiki v sovremennom literaturovedenii. // *Nauchnyu dialog*, № 5, 216 – 241.]
- Ντεμπρέ/Debre 2015:** Ντεμπρέ, Ρ. *Εγκώμιων συνόρων*. Αθήνα: Εκδ. Βιβλιοπωλείου της Εστίας, 2015.
- Добрев/Dobrev 1989:** Добрев, Д. *Поетика на Йовковия разказ*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1989. [Dobrev, D. *Poetika na Yovkoviya razkaz*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski“, 1989.]
- Жечев/Zhechev 1989:** Жечев, Т. *Митът за Одисей*. София: Български писател, 1989. [Zhechev, T. *Mitat za Odisey*. Sofia: Balgarski pisatel, 1989.]
- Лулева/Luleva 2006:** Лулева, А. Общности и граници по Южното българско Черноморие. // *Българска етнология*, 2006, кн. 2, 45 – 55.

- [Luleva, A. Obshtnosti i granitsi po Yuzhnoto balgarsko Chernomorie. // *Balgarska etnologiya*, 2006, kn. 2, 45 – 55.]
- Неделчев/Nedelchev 2015:** Неделчев, М., Добруджанското чифликчийско живееене. // в. „Култура“, бр. 42, декември 2015. [Nedelchev, M. Dobrudzhanskoto chiflikchisysko zhiveene. // в. „Kultura“, br. 42, December 2015.]
- Νιτσιάκος, Μάνος, Δαλκαβούκης/Ницякос, Манос, Далкавукис 2018:** Νιτσιάκος Β., Μάνος Ι., Δαλκαβούκης Β. *Τα πολλαπλά σύνορα ενός μεταβαλλόμενου κόσμου. Θεωρητικές προσεγγίσεις και εθνογραφικές δοκιμές στην Νοτιοανατολική Ευρώπη*. Αθήνα: Εκδ. Κριτική 2018.
- Русев/Rusev 2017:** Русев, М. *Политическа география, геополитика и сигурност*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2017. [Rusev, M. Politicheska geografija, geopolitika i sigurnost. Sofia: UI “Sv. Klilent Ohridski”, 2017.]
- Русев, Еллез/Rusev, Ellez 2016:** Русев, М., Еллез, Ф. Граници и граничност: основни дефинитивни аспекти. // *Геополитика*, № 4, 16.09.2016, <<https://geopolitica.eu/spisanie-geopolitika/>>, 14 юли 2020. [Rusev, M., Ellez, F. Granitsi i granichnost: osnovni definitivni aspekti. // *Geopolitika*, № 4, 16.09.2016, <<https://geopolitica.eu/spisanie-geopolitika/>>, 14 July 2020.]
- Hammond/Хамонд 2010:** Hammond, A. *British literature and the Balkan: Themes and Contexts*, Amsterdam and New York: Rodopi Press 2010.
- Холевич/Holevich 1996:** Холевич, Й. Чифликът и границата. // *Поглед в Йовковия свят. Сборник с доклади от научната конференция „Йордан Йовков – живот и творчество“*. Добрич: Добруджа, 1996, 52 – 61. [Holevich, Y. Chiflikat i granitsata. // *Pogled v Yovkoviya svyat*.//Sbornik s dokladi ot nauchnata konferenciya “Yordan Yovkov – zhitov i tvorchestvo”. Dobrich: Dobrudzha, 1996, 52 – 61.]
- Ширина/Shirina 2014:** Ширина, В. Геопоетика и ее понимание в филологии. // *Textus*, № 14, 2014, 374 – 379. [Shirina, V. Geopoetika i eyo ponimanie v filologiy. // *Textus*, № 14, 2014, 374 – 379.]

ИЗТОЧНИЦИ

- БТР/ВТР 2018:** *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство, 2018. [Balgarski talkoven rechnik. Sofia: Nauka i izkustvo, 2018.]
- ЙЙ/УУ:** Йовков, Й. Събрани съчинения. Т. 4, София: Български писател, 1983. [Yovkov, Y. Sabrani sachineniya. T. 4, Sofia: Balgarski pisatel, 1983.]
- МП/МР:** Пенков, М. На изток от запада. София: Сиела, 2014. [Penkov, M. Na iztok ot zapada, Sofia: Siela, 2014.]

МОДЕРНИЯТ ПСИХОЛОГИЧЕСКИ РОМАН И ПРОБЛЕМЪТ ЗА СЕБЕИДЕНТИФИКАЦИЯТА (ИЗОБРЕТАТЕЛЯТ НА БОРИС ШИВАЧЕВ)

Ванеса Андонова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

THE MODERN PSYCHOLOGICAL NOVEL AND THE ISSUE OF SELF-IDENTIFICATION (IZOBRETATELYAT¹ BY BORIS SHIVACHEV)

Vanessa Andonova

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

In the article, we rely on certain psychoanalytical terms (unconscious mind, homosexuality, bisexuality, self-reflection, negation) to examine how their usage in fiction adds to the understanding of the complexity of the process of the formation of a person's identity. The exposition studies this through the uncertain sexual identity of the main character, the relationship between parents and children, as well as through the narrative form of the novel. The text's main point is that the influence of the psychoanalytical theory, which is found in the novel, is a result of the conscious adherence to said theory. On the one hand, this is what Boris Shivachev's work does – it is modern and psychological, but on the other hand, it allows that the issue of self-identification be examined in light of some of the basic psychoanalytical concepts.

Keywords: Boris Shivachev, Freud, psychological novel, psychoanalysis, self-reflection

Преживяванията на младия български емигрант Иван Бистров в Аржентина, поставени в центъра на сюжета, правят романовия текст част от големия диалог за мястото на българина в света; диалог, периодично подновяван в българската литература. Оттук до голяма степен произтичат и социалността, и космополитността на романа – характеристики, които сам Шивачев посочва в предговора на творбата си. Всички тези неща в контекста на културата ни са неизменно свързани с процеса по установяване и изграждане на

---

¹ *The Inventor* (англ.).

(национална) идентичност. Виолета Русева мисли конструирането на националната идентичност като „процедура, дефинираща своето в другостта“ (Русева/Ruseva 2003). Това е и интерпретативната оптика, през която Алберт Бенбасат избира да чете романа в своята статия, посветена на него (Бенбасат/Benbasat 1996).

Настоящото изложение обаче оставя встрани тази тема, за да фокусира вниманието си върху друго определение на романа, също намиращо се в предговора – *роман на психоанализа и извратено полово чувство*. Нашата цел е да видим как „Изобретателят“², разработвайки някои от основните положения на психоаналитичната теория и методология – несъзнаваното, хомосексуалността, бисексуалността, саморефлексията – представя един нов поглед към проблема за себеидентификацията на Аз-а. А задачите ни се състоят в проследяването на начините, по които саморазпознаването на разколебания герой с модерно съзнание бива тематизирано почти изцяло през призмата на (пан)сексуалното влечение. Подобна интерпретация, освен особено актуална, е и нова както за българския роман, така и за българската литература въобще.

При анализирането на проблема за себеидентификацията ще послужи формулировката, която Бойко Пенчев предлага в „Българският модернизъм: Моделирането на Аз-а“ (Пенчев/Penchev 2003): „Идентичността“ тук ще бъде използвана като понятие, обемащо процеса на отъждествяване или разтъждествяване със социално произведените и укрепени образи и модели, чрез които мислим себе си“ (Пенчев/Penchev 2003: 11). Настоящият доклад ще постави акцент върху родителите като (първите) такива фигури в живота на детето, които създават модели на саморазпознаването у него. Той няма да се спре подробно върху връзката на главния герой с неговите биологични родители, а на връзката му с техните заместители в Буенос Айрес – изобретателя дон Рикардо Перес и неговата съпруга доня Пепа Перес.

Подобно на писателя Кирил Христов, който се занимава с неудобните въпроси на сексуалността, Борис Шивачев обвинява своите бъдещи критици в непреодолима предразсъдъчност и ли-

---

² Пълното заглавие на романа е „Изобретателят. Бележки на Иван Бистров“ (Шивачев/Shivachev 1931).

цемерие. И в двата случая укорът произтича от позицията, която българското общество заема по отношение на въпроса за сексуалността и нагоните. Според двамата творци българската литературна критика поради своето двуличие гледа на сексуално освободения човек като на деградирал. К. Христов защитава емоционално тази теза в първия си роман „Тъмни зори“ (1920). Четиринайсет години по-късно от страниците на „Философски преглед“ Стефан Гидиков представя по-прецизна и съдържана в своята патетика аргументация на същата теза. Изходната идея в статията му, озаглавена „Половата свитост на българина като основа за неговия характер“, е половостта, т.е. начинът, по който субект или множество субекти реагират на сексуалните си влечения. Освен че проблемът е поставен във фройдистки контекст, в синхрон с времето, заключенията биват генерализирани в една обща характерология на българина. Многократно е подчертано, че „българинът изобщо е полово свит“. За него „половостта [...] е по-скоро остър физиологичен копнеж, който обаче е потиснат и свит, и всички негови прояви носят отпечатък на съдържаност, скритост и стеснителност“ (Гидиков/Gidikov 1934: 124). Всичко това на свой ред захранва носителя си със завист и отмъстителност към чуждите успехи. Гидиков обвинява българския народ в липса на желание да се освободи от оковите на унаследената предубеденост относно пола и сексуалността.

Опит да се даде алтернатива на изградения от Гидиков образ на полово свития българин, е изборът на Кирил Христов да създаде герои, които пък се отдават на полови си нагон. В Кирил-Христовите романи се разгръща и доказва тезата, че у нас има хора, които страдат от последиците на обществените предразсъждения – както Асен Господинов от „Тъмни зори“, но има и други, които без свян превръщат секса в самоцел, какъвто пък е случаят с героите на „Бездна“ или „Бели дяволи“.

Борис Шивачев, от своя страна, избира да поеме по различен път. Неговият герой е еманация на *половата свитост* на българина и на неговата девственост – и метафорична, и буквална. Ако вземем предвид мнението на Гидиков, според когото „За да се види до каква степен българинът е още първобитен в полово отношение и че е издатък на една сравнително девствена раса, наб-

людавайте само колко момчешки, плахо и несръчно се проявява в дамско общество“ (пак там: 124), ще видим, че то се отнася в пълна степен и до българския младеж, живеещ в Буенос Айрес. Благодарение на своите благодетели Иван Бистров попада няколко пъти в публични домове и барове, където може за пръв път да види жената в ролята ѝ на съблазнителка. В този смисъл е съвсем естествено, че на такова място е засвидетелствано и първото разколебаване на идентификационния модел на героя: „Трябва да призная, че не съм такъв по природа и че нея вечер за пръв и последен път [...] аз лакейничех. Подобно на жена, която се отдава на старец милионер за бисерно колие... Подобно на жена ...“ (Шивачев/Shivachev 1931: 19). Още тук в началните страници на романа ни е даден знак, че половото самосъзнание на младежа не е фиксирано в някакво положение, а е по-скоро флуидно. Скоро след това, когато Иван е вече насаме в хотелската стая със своя първи благодетел, за малко „да стори най-страшното“, както сам се изразява: „Да играя ролята на мъж спрямо друг мъж! Не, това беше отвратително – мисли си Иван и продължава. – В първите моменти любопитството, адското любопитство, което ме беше обвзело, като че ли унищожаваше всяка съпротива. Но полът взе връх“ (пак там: 24). За да може да реагира правилно според патриархалните норми, в които е бил възпитаван от родителите си, героят се фокусира тъкмо върху пола. За него полът е сигурен спасителен механизъм, от който може да се възползва само и само за да намери изход от положението, в което се намира. Но героят едновременно изпитва и страх, и любопитство към това, което, стига да поиска, би могло да се случи. Така се задава основният конфликт в творбата: разколебаната сексуална идентичност на героя, която в художествения свят на Шивачев се припокрива изобщо с проблема за идентичността.

Детските години не са част от романовия сюжет, той проследява по-късен етап от живота на Иван – време, в което вече е младеж и се е отделил от своите родители като емигрант в далечна и екзотична държава. В романа съдим за родителите му само чрез мислите, които спхождат главния герой, и писмата, които той праща до България. Става ясно, че за него е невъзможен вариантът, в който споделя със своите близки защо вторият му бла-

годетел фаворизира него, а не някой друг от работниците: „Нали моите родители са щастливи. Нима ще трябва да ги разочаровам? [...] Колкото за тъмните ъгли на моята душа, за странните отношения помежду ни, за знойната мъка и за сълзите – защо да им пиша? Те няма да разберат нищо. Та кой би могъл да разбере истинската трагедия? Даже самият аз, моето лично „аз“ не може да схване всичко онова, което се таи в мен“ (пак там: 104). Цитатът обобщава трагедията на самотния и неразбран модерен човек от началото на ХХ век. Дори родителите вече не са пристан за душата. Те не разбират сложността на всичко онова, което се случва в интимния свят на тяхното дете. Усещането за безутешна самота се рамкира и от способността на Аз-а да вижда и да разгадава тайните на вътрешния си свят: „Има неща и факти, в дълбочината на душата, за които нашето „аз“ не знае нищо положително. Те само се чувствуват. Те приличат на скрити пружини, които тласкат човека към действия, лишени от всякакъв разум и логика. Но това е тъй за тези, – бърза да се разграничи героят – които виждат повърхността на нещата. А за безпощадния анализатор всяко действие има своята причина...“ (пак там: 171). Психоаналитичните трудове определят саморефлексията като една от основните функции на Свръх-Аз-а, който пък възплъщава родителското влияние. В този смислов контекст съзнателният избор на героя да води дневник следва да се тълкува като следствие от решението му да се самоанализира: „За нашите отношения с изобретателя не мога да говоря на никого. А чувствавам нужда да се изкажа. Най-добре ще бъде да водя дневник. Може би, така ще си изясня много работи“ (пак там: 53). Виждаме, че избраната повествователна форма на дневника подпомага процеса на себеидентификация.

Ако насочим своите аналитични наблюдения от общото към частното, можем да видим, че „с имитацията на документалната дневникова форма в българската литература се възцарява една крехка жанрова традиция, центрирана към субекта, доколкото вегетира върху подмяната на авторството с възпроизвеждането на автентично чуждо писмо, а на литературния разказ – с нелитературен дневник“ (Горчева/Gorcheva 2005, <http>). Тук се крие и възможното обяснение на въпроса защо дневниковият наративен модел

бива експлоатиран от различни автори, които създават модерна психологическа белетристика („Зара“ на Евгения Димитрова, „Кървави петна“ на Владимир Мусаков, „Мъничък свят. Бележки на един разлюбен“ на Георги Райчев)³. Според Мая Горчева „Всъщност имитацията на дневник се оказва възможност [...] за свеждане на обективното описание на социални реалности и на общността до субективни пориви и за фрагментаризиране на обективната събитийност [...]“ (Горчева/Gorcheva, цит. съч.). Но в конкретиката на „Изобретателят“ изобщо не е важна обективната събитийност или самото събитие; в този смисъл дневникът на Иван не е просто разказ за случки, той представлява аналитичното им осмисляне, една отложена във времето рефлексия върху тях.

Изглежда, че Иван невинаги може да се довери на паметта като извор на информация: „А кой знае, може би, аз съм го душил и той едва се е изтръгнал от моите железни пръсти“ (Шивачев/Shivachev 1931: 27). С подобни усъмнявания в реалността и риторични въпроси от типа на „кой знае“ творбата се вписва в по-голямата тема за несъвпадението между вътрешната – психическа реалност, и външната – физическа реалност. От Айнщайн нататък се разкрива, че времето не е физична константа. Според неговата теория то не съществува самостоятелно и не е абсолютно. Не без влиянието и на философските концептуализации на Бергсон тази идея бива реализирана художествено-естетически най-вече през способността на човека да възприема времето и да го подрежда. Времето е винаги субективно⁴, затова и за героя няма значение как тече то извън неговата представа, защото той знае, че „дължината на времето е обратно пропорционална на нашите желаниа“ (пак там: 15).

При анализа на отношенията родители – деца се вижда, че романът на Шивачев предлага една по-усложнена тяхна експли-

---

³ Настоящото изложение не твърди, че романът, написан под формата на дневник, изчерпва възможностите на модерната психологическа белетристика; той е само едно от нейните лица.

⁴ Любопитно е впрочем, че според Фройд с раждането и укрепването на инстанцията на Свръх- Аз-а се ражда и нашата способност да схващаме времето и да подреждаме събитията по темпорален признак (вж. във Фройд/Froid 2014a).

кация – ситуацията на идентификация е удвоена: от едната страна са биологичните родители на Иван Бистров, а от другата са техните заместители – дон Рикардо и доня Пепа. Текстът не ни позволява да се усъмним в това внушение, след като още в началото Иван ясно заявява, че би желал да има дон Рикардо за свой баща. Той бърза да сподели на изобретателя своето желание, а благодетелят му го приема с радост. Съвсем ясно са представени и регламентирани отношенията помежду им. Иван ще си въобразява, че грижите и нежността на втория му благодетел са израз на бащинска любов и внимание: „Изобретателят, промушил ръка зад врата ми, погали бузата и ухото ми. **Не беше ли тази милувка бащинска? Нали го бях нарекъл „татко“?**“ (подч. е мое – В. А.) (пак там: 52). А дон Рикардо Перес съвсем открито ще приеме и защитава ролята си, като дори ще дискредитира биологичния баща на героя, изобличавайки го като „търтей“. Едва по-нататък Иван си позволява да мисли, че съветите на изобретателя по отношение на жените не са съвсем невинни: „Това не са думи на един баща, който чете морал на своя син. Тук има нещо друго. Отражение на болна психика...“ (пак там: 128). Оттук започва и съвсем явното изобличение на изобретателя като възплъщение на сладострастието и порока – все белези, обратни на архетипния образ на бащата.

Доня Пепа – потисната и пренебрегната от съпруга си млада жена – заемайки ролята на майка в игрите на съзнанието на Иван, става поредната репрезентация на сложността на идентификационното му саморазпознаване: „Защото аз я обичам, като майка – признава Хуан⁵. – И храня такова уважение към нея!... А все пак, моята мисъл, прилична на влечуго с отвратителни пипала, лази по снагата ѝ. Разголва я, за да се наслади от нейната мраморна плът“ (пак там: 166). Онова, което свързва доня Пепа и Иван, е надменното, авторитарно и безкрайно властническо отношение на изобретателя и към двамата. С установяването на приятелската връзка между Пепа и Иван, той започва да се държи все по-враждебно към своя доскорошен баща, но едновременно с това у

---

⁵ В Аржентина към Иван се обръщат с Хуан.

него се увеличава чувството на любопитство към душата му и скритите в нея тайни. Обяснение на привидно противоречивото поведение на младия българин се открива в едно от фундаменталните за психоанализата положения, а именно: „[...] самият Едипов комплекс при **момчето има двойствена природа, активна и пасивна**, в съответствие с бисексуалната конституция. Момчето иска в същото време да замести и майката като любовен обект на бащата, което ние наричаме женствена нагласа“ (подч. е мое – бел. авт.) (Фройд/Froid 2015: 240). За Фройд бисексуалността е универсална (Flanders, Ladame, Carlsberg et al./Фландърс, Ладаме, Карлсберг и кол. 2016), от нея се ражда и формира сексуалната идентичност изобщо – дали хомосексуална, или хетеросексуална. Според това положение няма нищо странно в Ивановото чувство на влечение както към жени, така и към мъже – макар и второто да е старателно удържано в границите на несъзнаваното. Маската пада частично, когато дон Рикардо си намира нов чертожник: „Аз виждам изобретателя и новия чертожник Мигел. Те са в Plaza Hotel, или, може би, в някое separ . Дон Рикардо е тъй любезен. Той му обещава планини от злато. Обхваща ме ревност! Защо? Не, това не е ревност. То е по-скоро страх, че ще бъда отритнат, преди да съм разчовъркал гнойната рана [...]“ (Шивачев/Shivachev 1931: 171 – 172). Отрицанието като защитен психологически механизъм изкарва наяве част от съдържанието на изтласкваното, но според Фройд това „[...] не означава приемане на изтласканото съдържание“ (Фройд/Froid 2014b: 270), т.е. то се открива за нас, но за героя остава неясно: „Отричането – казва Фройд – е интелектуалният заместител на изтласкваното, неговото „Не“ е марката на изтласкваното, сертификат за произход, както например „Made in Germany“ (пак там: 270).

И ако се върнем на активната и пасивната природа у човека, ще видим, че съвсем естествено Фройд приписва едната на мъжкия пол, а другата – на женския. В унисон с културните стереотипи на времето по подобен начин избира да подходи и Шивачев. Отношенията на дон Рикардо с Иван се характеризират с едно пасивно и въздържано поведение; с доня Пепа – напротив, виждаме една далеч по-активна личност – смела и независима. Пресечна точка на неговото държание и към единия, и към другия е липсата на сексу-

ална инициатива. Спрямо изобретателя това е съзнателно избран подход – макар и младежът да не отхвърля открито ласките му, той никога не им отвръща. Спрямо доня Пепа не му стига решителност, „[...] въпреки успеха си сред жените, той пак се усеща в слаба позиция – бои се от сексуален контакт с тях“ (Бенбасат/Venbasat 1996: 90). Той, излязъл от инфантилната си фаза, продължава да се колебае между идентификацията с бащата (мъжа) и тази с майката (жената). Тази неустановеност не му позволява дори и да опита да задоволи нагона си. Това посочва една сериозна ментална дисфункция у героя, който, не можейки да реализира либидния си потенциал, всъщност не успява и да се осъществи като завършена личност. Накрая той намира заместител на своя копнеж, като решава да заживее отшелнически в горите на Чако, далеч от разяждащата душата цивилизация. Там и намира смъртта си. Тя е естественият резултат на вътрешния конфликт на Аз-а, който, изглежда, не може да бъде решен така лесно.

И в двата завършека на художествения текст: този, който предлага дневникът, и този, който предлага епиглотът, фигурата на родителя заема ключово място. Последните думи на Иван са: „Те са тъй добри и тъй почитени. Аз ги обичам и те ме обичат, но въпреки това не се разбираме. Да, ние не се разбираме. Ето великата трагедия на семейството. Бащите и децата не се разбират! [...] Но какво да правя? Нима ще трябва да пожертвувам моята личност, за да им докажа, че ги обичам. Не, това е невъзможно. То е извън моите сили... *Alea jacta est...*“ (Шивачев/Shivachev 1931: 232). Въведена по този начин, класическата тема за „бащите“ и „децата“ излиза извън границите на националното измерение, в което обикновено българската литература от периода я интерпретира. Художествената творба я включва в един по-широк контекст, показва нейната универсалност. А това препотвърждава и заявката на Шивачев, че това ще бъде „Може би първият космополитен роман в българската литература“ (пак там: 3).

От всичко казано дотук могат да се направят няколко важни извода. Романът е наистина модерен и психологически, защото разработва теми табу за българската литература от този период – като бисексуалността и хомосексуалността. И тук не се визира класическият дифузен психологизъм, който е вътрешно

присъщ на романовия жанр – ясно е, че не съществува роман без психология на героя. Онова, което се има предвид в настоящата разработка, е умишленото следване на модерните европейски теории и практики, каквато е фройдистката например, и превръщането им в интерпретативен свод. С това е обвързано и поставянето на субекта и неговото идентичностно разпознаване в центъра на творбата, за да бъде показано колко всъщност е сложен човекът. Въпросът е разработен антиесенциалистски, тъй като идентичността не е иманентно присъща на човека, а е в постоянен процес на изграждане. Голямото откритие, до което психоанализата достига, е, че „[...] нашето Аз не е господар дори в собствения си дом...” (Фройд/Froid 2013: 212), затова и домът на човека, неговата душа и психология, се превръщат в извор на естетически потенциал в годините от началото на XX век.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бенбасат/Benbasat 1996:** Бенбасат, А. Да обладаеш света или той да те обладае. // *Между забравата и преоценката*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1996, 84 – 92. [Benbasat, A. *Da obladaesh sveta ili toi da te obladae*. // *Mezhdz zabravata i preotsenkata*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 1996, 84 – 92.]
- Гидиков/Gidikov 1934:** Гидиков, С. Половата свитост на българина като основа на неговия характер. // *Философски преглед*, 1934, кн. 2, 123 – 132. [Gidikov, S. *Polovata svitost na balgarina kato osnova na negoviya harakter*. // *Filosofski pregled*, 1934, кн. 2, 123 – 132.]
- Горчева/Gorcheva 2005, http:** Горчева, М. Романът дневник и мимикриите на авторството. // *Литературен клуб*, 23.01.2005. <<https://litclub.bg/library/kritika/maya/dnevnik.html>>, 08 януари 2021. [Gorcheva, M. *Romanat dnevnik i mimikriite na avtorstvoto*. // *Literaturen klub*, 23.01.2005 <<https://litclub.bg/library/kritika/maya/dnevnik.html>>, 08 January 2021.]
- Пенчев/Penchev 2003:** Пенчев, Б. *Българският модернизъм: моделирането на Аз-а*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2003. [Penchev, B. *Balgarskiyat modernizam: modeliraneto na Az-a*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2003.]
- Русева/Ruseva 2003:** Русева, В. Конструираната идентичност. // *Литернет*, 07.05.2003. <<https://litenet.bg/publish2/vruseva/identichnost.htm#3a>>, 07 януари 2021. [Ruseva, V. *Konstruiranata identichnost*. //

LiterNet, 07.05.2003. <<https://litenet.bg/publish2/vruseva/identichnost.htm#3a>>, 07 January 2021.]

Flanders, Ladame, Carslberg et al./Фландърс, Ладаме, Карлсберг 2016 и кол.: Flanders S., F. Ladame, A. Carslberg, P. Heymanns, D. Naziri, D. Panitz. On the subject of homosexuality: What Freud said. // *The International Journal of Psychoanalysis*, 2016, Vol. 97, Issue 3, 933 – 950.

Фройд/Froid 2013: Фройд, З. *Лекции за въведение в психоанализата*. София: Колибри, 2013, 40 – 64. [Froid, Z. *Lektsii za vavedenie v psihoanalizata*. Sofia: Kolibri, 2013, 40 – 64.]

Фройд/Froid 2014 а: Фройд, З. Въвеждане на нарцисизма. // *Психология на несъзнаваното*. София: Колибри, 2014, 40 – 64. [Froid, Z. *Vavezhdane na nartsisizma*. // *Psihologiya na nesaznavanoto*. Sofia: Kolibri, 2014, 40 – 64.]

Фройд/Froid 2014 б: Фройд, З. Отрицанието. // *Психология на несъзнаваното*. София: Колибри, 2014, 269 – 272. [Froid, Z. *Otritsaniето*. // *Psihologiya na nesaznavanoto*. Sofia: Kolibri, 2014, 269 – 272.]

Фройд/Froid 2015: Фройд, З. Някои психични последствия от анатомичната разлика между половете. // *Психология на сексуалността*. София: Колибри, 2015, 238 – 249. [Froid, Z. *Nyakoi psihichni posledstviya ot anatomichnata razlika mezhd u polovete*. // *Psihologiya na seksualnostta*. Sofia: Kolibri, 2015, 238 – 249.]

Шивачев/Shivachev 1931: Шивачев, Б. *Изобретателят. Бележки на Иван Бистров*. София: Т. Цоневски, 1931. [Shivachev, B. *Izobretatelyat. Belezhki na Ivan Bistrov*. Sofia: T. Tsonevski, 1931.]

МОДЕЛИРАНЕТО НА СУБЕКТНИТЕ СВЕТОВЕ В БИОЛОГИЯТА И ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕТО. ОПИТ ВЪРХУ БАРИЕРАТА ОТ ПАВЕЛ ВЕЖИНОВ

Борис Илиев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

MODELING OF SUBJECT WORLDS IN BIOLOGY AND LITERARY CRITICISM. AN ESSAY ON BARIERATA (THE BARRIER) BY PAVEL VEZHINOV

Boris Iliev

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

This paper aims to construct a theoretical model in order to allow us to rethink the concept of literary worlds. The basis of this attempt is the work of the biologist Jakob von Uexküll and his main idea of Umwelt. This purpose suggests the construction of a bridge between theoretical biology and literary criticism, which actually requires a process of selfmodeling in the literary field. The new theoretical model is functionalized through a rereading of the short novel *The Barrier* by Pavel Vezhinov.

Keywords: biology, literary criticism, modeling worlds, Uexküll, *The Barrier*, Pavel Vezhinov

Този текст си поставя за цел да се занимава с теоретичен проблем, през който ще се опита да предложи преосмисляне на едно от каноничните произведения на българската литература от втората половина на ХХ в. – „Барьерата“ на Павел Вежинов. Подобна цел поставя литературоведа пред дилема – дали да започне очертаване и обосновка на теоретичната оптика, която ще бъде „приложена“ върху произведението, или да постави началото с историко-критическо представяне на творбата, а чак след това да я подлага на интерпретация, боравеща с определен теоретичен инструментариум. Настоящият опит би искал да избегне тази дилема, тъй като желае да се предпази както от грубата идея за „прилагане“ на теорията, така и изобщо от желанието инструментът на изследване да бъде строго разграничаван от самото разглеждано произведение. Избягването на този избор няма да бъде формално, защото текстът като езикова структура неизбежно

трябва да избере някакво положение за свое начало, по-скоро водещото желание е да се създаде теоретичен модел, който произтича от художественото произведение, а самото то да разгръща прочита си в полето на теорията, като по този начин се получи една игра или осцилация, в чийто край нито творбата, нито теорията няма да останат непроменени.

Изграждането на теоретичен модел приема за своя изходна точка самото художествено произведение, като по този начин търси пресечна точка между неговата и собствената си потенциалност¹. Основният проблем, който ще бъде използван като базис на изследването, е забелязаното от критиката сливане между реално и нереално в повестта: „За пръв път в нашата литература по такъв вълшебен художествен начин се преплитаха фантазно и реално“ (Игов/Igov 1990: 90; вж. и Игов/Igov 1990: 96, както и Беляева/Belyaeva 1994: 322). Може да се каже, че в логиката на повестта двамата главни герои – Доротей и Антони Манев – се превръщат в носители на двете категории, като традиционно Доротей се свързва с въображаемото, а Манев – с рационалното, действителното. Връзката на Доротей с фантазното в началото на повестта е видяно, от една страна, като лудост, но още тогава се прокрадва идеята, че лудостта може да не означава просто отклонение от нормата, а съществуване в друг свят: „болните, които се разминаваха по тях (по алеите – бел. моя, Б. И.), студени и далечни като галактики. Бяха истински луди, целите изпълнени с достойнството на своя въображаем свят [...]“ (22 – 23)². В такъв случай отношението между Доротей и Манев може да се опише като взаимодействие между два свята. Говоренето за светове в хума-

¹ Представата за потенциалността на произведението и теоретичния модел, чиято пресечна точка се търси, изхожда от работата на Дарин Тенев за литературната потенциалност: „Теоретичният модел, тъкмо доколкото е модел, трябва да носи собствена потенциалност, която да се „насложи“ върху потенциалността на произведението, за да се опита да открие последната“ (Тенев/Tenev: 13).

² Цитатите от „Барьерата“ са по Вежинов, П. Барьерата. – В: *Избрани произведения. Том II*, София: Български писател, 1984, 7 – 92. Номерът на страницата при цитиранията на всички художествени текстове ще бъде даван в скоби след цитата.

нитаристиката има утвърдена традиция³, но настоящата работа ще направи опит за самостоятелно и относително независимо мислене на понятието. Тъй като обаче в указания в „Барьерата“ случай става дума не толкова за свят в смисъла на фикционалния свят, който текстовата активност създава като рамка на произведението, а за свят, който се изгражда вторично спрямо света на творбата и негови центрове са двамата главни герои, тук ще бъде направен донякъде независим опит за мислене на понятието свят. Затова ще се насочим към област, която напуска рамките на литературознанието и до голяма степен на това, което се нарича хуманитарни науки, навлизайки в територията на природните науки и по-точно на теоретичната биология от първата половина на ХХ в. Тя представлява сфера на модерното познание, която подема дискусиата около понятието свят десетилетия преди тя да стане актуална в полето на хуманитаристиката.

Сериозните и влиятелни опити за това са направени през първата половина на ХХ в. в работата на немския биолог Якоб фон Юкскюл, изследваща начина, по който организмите възприемат действителността около себе си. В предговора към съчинението си от 1909 г. Юкскюл въвежда за първи път понятието околесвят (Umwelt), чиито граници са определени от спецификата на сетивата на съответното животно: „всяка от тези хиляди различни форми на живот притежава собствен околесвят, който е в двупосочна зависимост със структурния замисъл (Bauplan) на животното“ (Uexküll/Юкскюл 1909: 5). В по-късното си, но добило голяма популярност съчинение „Разходка през световите на животните и хората: книга с картини на невидимите светове“ („Streifzüge durch die Umwelten von Tieren und Menschen: Ein Bilderbuch unsichtbarer Welten“, 1934), Юкскюл доразвива дефиницията на понятието околесвят, сравнявайки го със сапунено балонче около животното, представляващо „свой собствен свят, изпълнен с възприятия, които то (животното – бел. моя, Б. И.)

---

³ В българска среда по-подробен преглед на развитието на теорията на фикцията и влиянието на теорията на възможните светове върху нея вж. У Тенев/Тенев 2012: 41 – 79; по отношение на семантиката на възможните светове и отношението им към фикционалните вж. напр. Ronen/Ронен 1994.

единствено познава“ (Uexküll/Юкскюл 1957: 5)⁴. В центъра на този нов свят стои светопораждащият субект – човек или животно, тъй като немският биолог схваща животното като автономен, активно познаващ света субект (Uexküll/Юкскюл 1957: 8). Съществуването на такъв свят води след себе си изключително значими последици за начина, по който съществуват времето и пространството. Те вече не се схващат като обективно съществуваща константа, а като перцептуални категории, зависещи от спецификите на сетивата на възприемащия субект: „вместо да казваме, както досега, че без време не може да има жив субект, сега трябва да кажем, че без живия субект, не може да има време“ (Uexküll/Юкскюл 1957: 13); „не може да има пространство, независимо от субекта“ (Uexküll/Юкскюл 1957: 29)⁵.

Освен термина *околен свят* Юкскюл въвежда още две понятия, които имат връзка с идеята за „световост“ и са от голямо значение за настоящия текст. Това са *вътрешният свят* (Innenwelt) и *околната среда* (Umgebung). Що се отнася до първия термин, той е обговорен по-подробно в ранната работа на Юкскюл, докато в покъсното съчинение „Разходка...“ остава бегло споменат единствено във връзка с дадената възприятийна схема на живите същества (Uexküll/Юкскюл 1957: 10). В труда от 1909 г. вътрешният свят е определен като съвкупността от предизвиканите от външните фактори дразнения в нервната система на животното (Uexküll/Юкскюл 1909: 6). Цялостното впечатление, което оставя у читателя изложението на немския биолог, е за определено сходство между понятията за Umwelt и Innenwelt, тъй като и двете представляват някаква затворена област, която е центрирана около субекта, а границите ѝ се определят от сетивата на организма. Поради тази прилика е не-

⁴ Давайки тази дефиниция, Юкскюл въвежда и още едно понятие, което би трябвало да е синонимно на термина Umwelt – феноменологичен свят (Uexküll/Юкскюл 1957: 5).

⁵ Тук може би трябва да се каже, че много от теоретичите и философите, повлияни от работата на Юкскюл, настояват при разглеждането на неговите тези да се има предвид, че те съвпадат не само хронологично, но и дискурсивно с времето на големите открития в квантовата физика, а и с авангарда в изкуството, които радикално разчупват традиционните представи за времепространството и вселената (вж. напр. Agamben/Агамбен 2004: 39).

обходимо да се потърси стабилна дистинктивна линия между двете понятия. Тя би могла да се намери например в един шрих, който Юкскюл очертава по отношение на Umwelt – околният свят на дадено същество може да включва в себе си и други организми (Uexküll/Юкскюл 1909: 6). Това означава, че в рамките на околния свят би могло да се формира активно взаимодействие със световите на други животни, като по този начин се образува нещо като поле на интересубективност. В такъв случай понятието за Innenwelt може би се отнася по-скоро за някаква вътресубектна зона, недостъпна за останалите организми. Подобна неяснота възниква между термините Umwelt и Umgebung, още повече че в съвременния немски език двете думи биха могли да се преведат по сходен начин – като околна среда в смисъл на обективната действителност около организмите с нейните въздействащи фактори. Повече яснота върху този въпрос хвърля работата на един от съвременните коментатори на Юкскюл Джорджо Агамбен. Според него Umgebung представлява обективното пространство около всеки организъм или света, както го възприемаме ние; с други думи, Umgebung за животното е Umwelt за човека (Agamben/Агамбен 2004: 40)⁶.

Както беше вече отбелязано, теоретичната работа на Юкскюл придобива изключително голямо значение както за биологията и другите природни науки, така и за хуманитаристиката. Това се дължи може би преди всичко на стремежа към отдръпване от схващането на действителността като съставена от един-единствен свят: „докато класическата наука е виждала един свят, който обхваща всички биологични видове, йерархично подредени от най-елементарните форми на живот до висшите организми, Юкскюл вместо това предлага безкрайно разнообразие от перцептуални светове“ (Agamben/Агамбен 2004: 40). Ако на това

---

⁶ В този смисъл, в думите на Агамбен на пръв поглед се съдържа определено противоречие, тъй като той нарича околната среда обективно пространство, а след това го отъждествява с човешкия околнен свят. При това положение обаче Umgebung в никой случай не може да бъде нещо обективно. От гледна точка на животното няма смисъл въпросът да се коментира, защото за него околната среда е възприемаема само частично през субективната призма на околния му свят. От наша гледна точка пък то очевидно е перцептуално, а не обективно пространство, представлявайки нашия околнен свят.

място се обърнем към областта на литературата, задължително ще трябва да отбележим, че идеята за вселена, състояща се от повече от един свят, е изключително важна за нея. Един от най-значимите изследователи на фикционалните светове в литературата Лубомир Долежел, обсъждайки теориите за фикцията преди втората половина на XX в., твърди, че техният неуспех се дължи тъкмо „на предпоставката, че има само една легитимна вселена на дискурса (референциално поле) – актуалният свят“⁷ (Doležel/Долежел 2003: 18). Решението на един от сложните проблеми на изследванията върху фикцията, а именно въпроса за референтността на фикционалните изказвания, може да бъде открито единствено ако „рамката с един свят [...] бъде заменена от рамка с много светове“ (Doležel/Долежел 2003: 27).

Възможността за мислене на действителността през предствата за повече от един свят е точката, в която потенциалността на „Барьерата“ като художествен текст и на биологичния модел, изграден от Юкскюл, се засрещат. Това наслагване откроява както общите моменти от двата източника на смисъл, така и техните различия. Целта на този текст е да постигне работеща, функционална амалгама от потенциалностите на научната теория и художествения модел на произведението, която да се превърне в отправна точка на разнопосочни бъдещи прочити на творбата и на модела. Наблюдаваното засрещане обаче само по себе си не е достатъчно, за да се получи желаният резултат, тъй като научният и художественият модел на действителност с повече от един свят все още принадлежат към различни дискурси. Ако се върнем към израза за функционалната „амалгама“ от потенциалности, тя все още се намира в състояние на хетерогенни сурови материали, които очакват да бъдат обединени, да дадат едно цяло, нещо трето, което ще представлява нашият теоретичен модел. За тази цел обаче се изправяме пред проблема за преноса на модели от една област в друга, в този случай – от биологията към литературознанието. Но този процес се натъква на множество въпроси, тъй като не става дума просто за пренос на термини от една област в друга, а за пре моделиране на литературознанието,

---

⁷ Тук, както и по-долу, преводът е мой, Б. И.

за изменение на неговите инструменти, и то провокирано от настоящия текст, който според своите намерения се явява вътрешен за самото литературознание. При това положение имаме ситуация, в която литературознанието, говорейки за своя настоящ обект (повестта „Барьерата“ и проблема за световите), трябва да моделира самото себе си. Подобно явление не представлява новост в хуманитаристиката, било е обсъждано и преди и към една такава дискусия ще се обърнем сега. Част от нея е статията на Юлия Кръстева „Семиотиката: критическа наука и/ или критика на науката“, която разглежда семиотиката като наука, създаваща модели (Кръстева/Krasteva 1994: 8). За разлика от останалите науки (които също създават модели) семиотиката притежава тази особеност, че „включва също така и теорията за моделирането [...], която я изгражда, т. е. която изгражда едновременно (и всеки път) нейния обект (семиотичното равнище на дадена практика) и нейния инструмент (типа модел, който би отговарял на дадена семиотична структура, описана от теорията)“ (Кръстева/Krasteva 1994: 9). Казано по друг начин, семиотиката има способността да моделира сама себе си (Кръстева/Krasteva 1994: 10). Било като винаги потенциална част от семиотиката, било като автономна наука, представляваща вторична знакова система, ние бихме могли да разгледаме литературознанието по същия начин – като самомоделиращо се, способно на теоретична авторефлексия. Точно този статут на литературознанието като една потенциална семиотика води след себе си важни последици, защото я поставя в особено отношение спрямо другите науки, от които тя може да заема нови модели под формата на понятийна система и терминология, разрушавайки по този начин вече съществуващата (Кръстева/Krasteva 1994: 11). Подобно пренасяне на модели не може да стане механично, не може да представлява своеобразно „преписване“ на термини; то е съпроводено от дълбока трансформация на съдържанието на заеманите модели. Според Кръстева това означава, че от другите науки могат да се заемат термини, които веднъж попаднали в полето на семиотиката, придобиват напълно различен смисъл, въпреки че биха могли и да запазят част от изходното си съдържание (Кръстева/Krasteva 1994: 11 – 12).

След като теоретично беше решен въпросът за трансформацията на биологичния модел при прехода му към полето на литерату-

рознанието, време е да видим как би могъл да се изгради теоретичен модел, който да предложи нови прочити на Вежиновата повест „Барьерата“. Като начало нека се върнем към образите на двамата главни герои, които бяха въведени в началото. Вече казахме (стъпвайки върху художествения текст и позовавайки се и на критиката), че те могат да се възприемат като центрове на собствени светове. Първият термин, който можем да въведем на този етап, трансформирайки понятийния апарат на Юкскюл, е *вътрешен субектен свят*. Той се изгражда около литературния субект и представлява затворена референциална област, включваща системата от неговите представи, опит и ценности; важно е да се подчертае, че вътрешният свят не влиза в преки взаимоотношения със световите около други герои, той по-скоро е съсредоточен навътре и представлява автономна, отграничена структура. При Доротея вътрешният свят е доминиран от въображението. Пример за това е мотивът за четенето при Доротея, при което тя влиза в ролите на персонажите, за които чете: „Въобразява си, че е някоя от героините, за които чете...“ (25). Също свързан с въображението е мотивът за летенето, като в референциалната област на вътрешния свят на Доротея полетът се верифицира като нещо напълно естествено и реално. Поради тези характеристики на вътрешния свят на Доротея той показва много сходства с един специфичен вид Umwelt (разбиран изцяло в терминологията на Юкскюл) – това е т. нар. вълшебен свят, който „се характеризира с много ефектни феномени, които са видими единствено за субекта и не са обвързани с никакъв опит или имат връзка с най-много едно-единствено преживяване“ (Uexküll/Юкскюл 1957: 67).

По същия начин може да бъде проследено изграждането на вътрешния свят при Антони Манев. Може би основната му характеристика е склонността към свръхрационализация във възприемането на действителността и изкуството: „разчитах повече на музикалната си култура, отколкото на някакво вдъхновение“ (19). Тази рационалност е свързана с опит за математизация на възприятията и човешкото познание: „По природа съм здравомислещ човек, освен от музика, интересувам се още от космогония и астрофизика, дори от математика, която смятам за основа на всяко сериозно човешко знание“ (21). Друга негова черта е самотата, която преминава в чувство

на обреченост и екзистенциална празнота, впримченост: „И все по-често ношем ме застига самотата, това най-чуждо и най-непонятно за мен чувство в досегашния ми живот. Появява се обикновено около полунощ, когато застиват всички живи и мъртви шумове освен постоянното пукане на панелите като кости на изстиващ мъртвец. [...] Няма спасение“ (7).

С развитието на сюжета обаче двамата герои не остават изолирани един от друг, те започват да се сближават и това довежда до промяна у тях. Началото на двустранното приближаване на героите започва с общото им съжителство. По препоръка на доктор Юркува Манев намира нова работа на Доротейа, която цели потискането на хаотичното действие на въображението, поставянето му под контрол. При досега си с Манев Доротейа все повече се потапя в разграфения ритъм на практическия живот – преписването на ноти, пазирането на дрехи, сблъсък с паричните отношения на реалния свят, опитите за социализация. По този начин героинята сякаш се отделя от вътрешния си свят и се доближава до този на Манев, той започва да ѝ влияе, да я уподобява на себе си. Как е възможно това обаче при положение, че както беше отбелязано, вътрешните светове са затворени структури, насочени навътре и не могат да общуват пряко с тези на другите?

Тук би могло да ни послужи другото важно понятие на Юксюкюл – *околният свят*. В теоретичния модел, изграден по-горе, то би могло да се мисли като пространство около субекта, в което вътрешният свят се проектира, но не остава изолирано, а влиза в активно общуване с околните светове на другите в състояние на една напрегната и динамична интересубектност. Референциалността на интересубектното поле на околните светове също е много усложнена, може да се каже, че тя е „множествена“, тъй като е насочена едновременно към няколко околни свята, които си влияят взаимно. Това може да бъде изяснено със следния пример. Доближаването на световите на Манев и Доротейа не е извършено докрай и при интерпретацията на някои събития референциалността се колебае между околните светове на двамата, които на моменти интерферират. Така например тълкуванията на причините за някои закъснения на Манев се колебаят между дългите служебни събрания и отвличането от някакви олитературени ис-

пански карбонари в зависимост от това кое референциално поле се активизира у Доротея – това на нейния свят, доминиран от въображаемото, или това на света на Манев, подчинен на рационалността. Непоносимостта на Доротея към шеги също се явява белег на смесената референциалност, тъй като тя води до несигурност дали казаното трябва да се разбира като смешка, или като разказ за болезнена и трагична случка. Образът на Манев също се развива, приближавайки се към въображаемия свят на Доротея. Докато животът на момичето се прагматизира, установява се еднообразието на подреденото ежедневие, съществуването на Манев става все по-хаотично, губи първоначалната си рационалност и порядък. Текстът дава израз на тази дерационализация чрез мотивите за нарушените от Манев обществени норми, пренебрегването на ежедневието и личния живот от миналото (бившата жена и детето), дистанцирането от активния социален живот: „откакто Доротея дойде да живее у дома, аз сякаш позабравих, че има и други хора по света“ (36). По този начин околните светове на героите биха могли да се застъпват, да взаимодействат помежду си и както вече беше отбелязано, тяхната съположеност, тяхното наслагване индуцира едно поле на интересубектност с умножена, варираща референциалност.

Тъкмо заради нея ние можем да реализираме потенциала на произведението по различни начини, през различни прочити, без някой от тях да бъде привилегирован и да доведе до учредяване и седиментиране на определен смисъл. Наличието на множество референтни зони позволява определен мотив или проблем, зададен от текста, да бъде интерпретиран по повече от един начин. Нека вземем например мотива за летенето, който е централен в повестта. Ако той се разгледа от хоризонта на вътрешния свят на Доротея, летенето би могло да се възприеме като нещо напълно естествено. От гледната точка на първоначалното състояние на вътрешния свят на Манев обаче той представлява част от патологичното съзнание на Доротея. Но по-късно, когато околният свят на героя е повлиян от този на Доротея, мъжът е ввлечен в действителността на младото момиче и изживява издигането във въздуха заедно с нея. От друга страна, невъзможността на Манев да приеме изцяло гледната точка на Доротея осуетява нейното же-

лание да сподели с някого света си и така се стига до трагедията на финала на разказа. Съвсем прозаичен прочит пък бихме получили, ако активираме единствено референтната зона на околната среда (според Юкскюл – „Umgebung“, която съвпада с рамкиращия фикционален свят на текста) и погледнем през очите на генерала например. Тогава всички събития около живота и смъртта на Доротея ще се превърнат просто в един мистериозен криминален случай. По този начин допускането на различни светове в рамките на творбата отключва нейния потенциал и осигурява няколко възможни прочита, които влизат в напрежение помежду си, едновременно активни и готови да изявят своя смисъл. Може би точката, в която се засичат те, е именно бариерата, ако я разбираме като онази тънка ципа на сапунените мехурчета на Юкскюл, които не позволяват на организмите да излязат от своя свят и да заживеят в чуждия.

Пренасянето на биологичната теория в полето на литературознанието също спомага за осъществяването на собствения ѝ потенциал. От една страна, термините и понятията като околна среда, вътрешен свят и околна среда променят първоначалното си съдържание в някаква степен, но от друга страна, като влизат в нови отношения помежду си, тяхната взаимна положеност се изяснява в по-голяма степен, отколкото в изходната теория. По този начин не само художественото произведение получава живот в няколко възможни прочита, но и теорията започва да функционира по повече от един начин – веднъж в рамките на теоретичната биология, втори път като независим критически инструмент в литературознанието и трети път – във връзките с теорията на възможните светове и изследванията върху фикцията. Ето и изследователска посока, която би могла да се развие в бъдеще. Към нея могат да се прибавят и множеството актуализации на учението на Юкскюл във философията и теорията, от които тук беше показана само малка част в лицето на работата на Дж. Агамбен. Самият той показва много други насоки, в които може да се разглежда традицията, започваща от Юкскюл и минаваща през областта на кибернетиката, на философската феноменология, на литературознанието и още много други.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Беляева/Belyaeva 1994:** Беляева, С. В търсене на нравствена хармония. Художествено време-пространство в повестта „Барьерата“. // *Идеи на текста и времето*. Перник: Кракра, 1994, 327 – 342. [Belyaeva, S. V tarsene na нравstvena harmonia. Hudozhestveno vreme-prostranstvo v povestta “Barierata”. // *Idei na teksta i vremeto*. Pernik: Krakra, 1994, 327 – 342.]
- Игов/Igov 1990:** Игов, С. *Павел Вежинов. Творчески портрети*. София: Народна просвета, 1990. [Igov, S. *Pavel Vezhinov. Tvorcheski portreti*. Sofia: Narodna prosveta, 1990.]
- Кръстева/Krasteva 1994:** Кръстева, Ю. Семиотиката: критическа наука и / или критика на науката. // *Литературата*, бр. 2, 1994, 7 – 21. [Krasteva, Yu. Semiotikata: kriticheska nauka i/ili kritika na naukata. // *Literaturata*, br. 2. 1994, 7 – 21.]
- Тенев/Tenev:** Тенев, Д. *Потенциалност и модел* (ръкопис). [Tenev, D. *Potentsialnost i model* (rakopis).]
- Тенев/Tenev 2012:** Тенев, Д. *Фикция и образ. Модели*. Пловдив: Жанет 45, 2012. [Tenev, D. *Fiksiya i obraz. Modeli*. Plovdiv: Zhanet 45, 2012.]
- Агамбен/Agamben 2004:** Agamben, G. *The Open: Man and Animal*. Transl. Kevin Attel. Stanford: Stanford University Press, 2004.
- Doležel/Долежел 2003:** Doležel, L. *Heterocosmica. Fikce a možné světy*. Praha: Karolinum, 2003.
- Ронен/Ronen 1994:** Ronen, R. *Possible Worlds in Literary Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Уехкюлл/Юкскюл 1957:** Uexküll, J. A Stroll Through the Worlds of Animals an Men. // *Instinctive Behavior. The Development of a Modern Concept*. Transl. and ed. Claire H. Schiller. New York: International Universities Press, 1957.
- Уехкюлл/Юкскюл 1909:** Uexküll, J. *Umwelt und Innenwelt der Tiere*. Berlin: Verlag von Julius Springer, 1909.

Годишникът е издаден по проект ЧФ21-ФЛФ001
към ФНИ при ПУ „Паисий Хилендарски“
и със спомоществателството на Студентския съвет.

Verba iuvenium **Словото на младите**

Брой 3

Българска, първо издание

Предпечатна подготовка: Гергана Георгиева

Печат и подвързия: УИ „Паисий Хилендарски“

Пловдив, 2021

ISSN 2682-9460